

ТОШКЕНТ
«ЮЛДУЗЧА»
1989

НОСИР ҲОЗИЛОВ

БОЛАЛИГИМ
- ПОШШОЛНИМ

Қиссалар

Ҳикоялар

ТОШКЕНТ
«ЮЛДУЗЧА»
1989

Фозилов Н.

Болалигим — пошшолигим: Қиссалар: Урта ёшдаги мактаб болалари учун. — Т.: Юлдузча, 1989. — 384 б.

Болалик — вақт ўтган сари узоқлаб, узаб кетадиган мўъжизадир. Ахир болаликни бежиз қўмсаб юрмаймиз-ку. Аммо адабиёт билан, китоб билан ошна кўнгил бу мўъжизадан ҳеч қачон бебаҳра қолган эмас. Болалар, севимли ёзувчингиз Носир Фозиловнинг ушбу китобини ўқи-гач, болаликнинг мўъжиза эканлигига ўзингиз ҳам амин бўласиз.

Китобга адибнинг «Қаҳр ва меҳр», «Шум боланинг набиралари», «Қорхат», «Саратон» ва «Оқим» каби қизиқарли асарлари жамланди.

Фазылов Н. Детство мое — царство мое: Повести: Для детей ср. школ. возраста.

У32

4803620201 — 11
Ф _____ 89 — 52
360(04)89

ISBN 5 — 8250 — 0095 — X

© «Юлдузча» нашриёти
1989

ҲУРМАТЛИ УҚУВЧИЛАРИМГА

Халқ доно, халқ файласуф, халқ хазина. Қидирган одам халқ деб аталмиш уммондан не-не гапларни, ибораларни, маъолу маталларни топа олади. Қўлингиздаги китобнинг номи ҳам халқниқи: «Болалигим — пошшолигим».

Айниқса, умрингизнинг олтимиш баҳоридан туриб, босиб ўтган йўлингизга бундоқ назар ташласангиз бу гапнинг наҳадар тўғрилигига ишонч ҳосил қиласиз.

Камина Туркистон вилоятининг Кориз деб аталмиш дўппидеккина қишлоғида туғилиб, у ерда кўрганларим, билганларим, ҳаётдан туйганларим ханузгача эсимдан чиқмайди; бир ҳаёлга чўмсам ўша давр воқеалари худди кино лентасидек кўз олдимдан бир-бир ўтаверади.

Ўйдаклигим ўттизинчи йилларнинг коллективлаштириш даврида, ўттиз учинчи йилларнинг очарчилик ва юпунчилик давларида, болалигим эса ўттиз еттинчи йилларнинг алғов-далғов даврида, қирқинчи, қирқ бешинчи йилларнинг даҳшатли уруш йилларида кечди.

Уруш даври менинг бир ҳовучгина ҳаёт йўлимда ўчмас из қолдирди. Бу даврда: «Ҳамма нарса фронт учун!» деган, шиор ҳукмрон эди. Ҳамма эркаклар фронтга отланиб, қишлоқда кампир-чоллар билан хотин-халаж, ёш болалар қолган, колхознинг ҳамма оғир ишлари ўшаларнинг зиммаларида эди. Мен ҳам, табиийки, бу юмушлардан мустасно эмас эдим. Уша давр болалари каби ҳам мактабга қатнардим, ҳам қўш ҳайдаб, далада кетмон чопардим, ҳам хирмон янчиб, фронт учун эшакларда галла таширдим. Хуллас, уруш асоратининг барча жабру жафоларини ҳамқишлоқларим билан тотиб кўрганман...

Биз уруш даври фарзандлари болаликнинг барча имтиёзларидан фойдаланмай ўсдик; ўқишларимиз ҳам ўлда-жўлда, узуқ-юлуқ бўлди. Мен бу гапларни нолиб айтаётганим йўқ. Болалигимиз турмуш риёзатлари билан омукта кечди. Бу мурғак қалбларимизда муҳрланиб қолди. Озми-кўпми ҳаётнинг ҳадрига етадиган, уни эъвозлайдиган одамлар бўлиб ўлғайганимиз учун ўша давр машаққатлари сабоқларидан миннатдорлик туйғуси билан яшамоқдамиз. Халқимиз: «Емонлик кўрмай яхшилик йўқ», дейди. Балки, ҳозирги тўқин ҳаётимиз, бахтли онларимиз, ўша кўрган-кечирган ташвиш ва риёзатларимиз туфайли эмасмикан, деб ўйлаб кетаман баъзан.

Қишлоғимизда турли миллат халқлари яшаб, меҳнат қилардилар. Биз бир-биримизни ўзбек, қozoқ, рус деб ажратмай ўсдик. Бунга асос ҳам йўқ эди. Бизни давр ва муҳит жипслаштириб қўйган эди. Мен ҳук-

мингизга ҳавола қилаётганим ҳиссаларни ёзаётганимда халқлар дўстлиги мавзусини ўйлаб ҳам ўтирмаганман. Ҳаётда қандай бўлса шундайлигича, бежамасдан, ёнимдан қўшмасдан, кучаниқсиз, чираниқсиз ҳоғозга туширишга ҳаракат қилганман. Бинобарин, кўрган-кечирган нарсанг, агар уни қалбдан ҳис қилсанг, туйғуларинг чинакам рост бўлса, ёзганларинг табиий чиқиши турган гап.

Қўлимга қалам тутиб, ёзиш имконияти яратиб бергани учун ҳаётимдан, давримдан миннатдорман. Мана, оқ билан ҳорани ажрата оладиган ёшга етиб, босиб ўтган йўлимга шукроналик билан разм соламан. Шу пайтгача ёзганларимни олдимга қўйиб, бундай қарасам, ўша давр воқеаларичи эсласам, болалигим бир пошшоликка менгзаб кетди.

Қадрдон «Кўлдюзча» нашриёти коллективи менинг олтмиш йиллигим муносабати билан бир китоб чоп этиш нияти борлигини билдиришиганида мана шу ўйлар ҳаёлимдан ўтиб, болалигим у ёшмирлигим акс этган ҳиссаларимни жамлаб бериш фикри туғилиб қолди. Мен бу китобни ўша асарларнинг қачон, қайси йили ёзилганига қараб эмас, болалигим у ёшмирлигим кечган даврларни эътиборга олиб, тартиб бердим ва уни: «Болалигим — пошшолигим» деб атаб, Сиз азиз ўқувчиларим ҳукмига ҳавола этапман.

Бу китоб Сизни мен кечган ҳаёт сўқмоқларидан жиндай хабардор қилса, ўша давр машаққатларини кўз олдингизга келтира олса, ҳозирги бахтли ҳаётингиздан миннатдор туйғуларингизни уйғота олса, мен ниҳоятда хурсанд бўлардим.

МУАЛЛИФ

Қ А Х Р В А М Е Х Р

1. АЙНИ ЕЗ ЭДИ...

Йўқ, ҳечам мақтанаётганим йўқ. Ҳандалакдеккина ширин қишлоғимиз бор: уч маҳаллага бўлинган бўлса ҳам орастагина, шинамгина. Номи ҳам ўзига ярашиб тушган: Чаман! Одамлари ҳам қишлоғимиздай содда, ёқимтой, заҳматкаш. Одамларимиз қандай юмуш билан шуғулланишмасин, қишлоғимизга ярашиб турадигандай назаримда: ўроқ ўриши ҳам, кетмон чопиши ҳам, қўш ҳайдаши, сув суғориши ҳам...

Қишлоғимиз оқшомини бир кўрсангиз: одамлар даладан қайтиб келаётган, пода орқасида булутдек чанг қолдириб, қишлоқ сари силжиётган, кунбўйи анғиз устида донлаб, ғужғон ўйнаб юрган қора зағчалар қишлоқ осмонини ажиб бир куйга тўлдириб Сир бўйига — қўноқ жойига шошилаётган... Қараб туриб ҳайрон қоласан: гўё мамлакатимизда уруш бўлмаётгандай. Бунақа пайтда одамларнинг уруш туфайли чекаётган дард-ҳасратлари-ю, лаънати урушнинг қишлоғимиз бошига солган ва солаётган нохуш надоматлари ҳам эсингга келмайди. Қишлоқнинг оқшом кўринишлари — тирикчилик мусиқаси сени бир нафас ўз оғушига олиб сармаст қилиб қўяди. Аслида шундайми? Йўқ, бу фақат ташқи кўриниши. Қишлоқ тирикчилигига, одамларнинг ички кайфиятига тузукроқ разм солган киши бошқача ҳолатни туймай иложи йўқ. Шу кичкина қишлоқ умри, тирикчилиги таш-

қаридан қараганда гўё тинч оқар сойга ўхшайди. Жимир-жимир қилиб юзаси силлиқ оқиб турибди, аммо таги-чи, таги? Тагида гирдоблар, шоввалар, буралиб оқадиган жойлари бор, шоввалар йўлида харсанглару тўнкалар ётибди...

Ишдан қайтаётганимда шундай кайфиятда эдим. Келсам ойим уйда эканлар. Бизлардан илгарироқ қайтибдилар.

— Келдингми, болам, сигирларингга қара.

Камзулимни ечиб, чопганимча поданинг олдига чиқиб кетдим. Қуёш энди қизариб ботиб, поданинг олди қишлоққа кириб келаётган экан. Болаларнинг қий-чуви-ю, сигирларнинг мўраши, итларнинг вовиллаши...ҳатто мана бундай шабадасиз оқшомда сигирларнинг туёқларидан кўтарилган оппоқ чангнинг каттакон жулдур кўрпага ўхшаб ҳавода муаллақ қалқиб юриши, ҳамма-ҳаммаси ҳар куни бўладиган манзара. Лекин бу манзара ҳар куни янги, ҳар куни қизиқ бўлиб кўринади менга. Кундузи далада, кўчада кўролмаган болаларни шу ерда кўрасан. Ҳув, ана, қуюқ чанг орасида Карим кўзойнак оласини олдига солиб, тарғилининг думидан ушлаганча чопиб боряпти...

Жалил билан Абдунабилар ҳам шу ерда. Ана, Ирискелди бобо келяптилар таёқларини дўқ-дўқ этказиб. Унинг ўғли Қалмақон пода кетидан уёқдан-буёққа чопади, четга чиққан сигирларни қайтаради:

— Ҳой, кўзойнакнинг тарғили, қайт орқангга, қорасон теккур!

Баъзан жаҳли чиқиб кетса, бутун қишлоқ эшитгудай қилиб сигирларни эгаларига ўхшатиб сўқади:

— Ҳе, эгангга ўхшамай ўл, сумилтирик! Бу сенга «Қовунқурт» маҳалласими, суриштирмай кириб кетаверасан...

Бунақа пайтда баъзи сигирлар шохини бигиз қилиб Қалмақонга ўдағайлагандай бўлади. Шунда у таёғини ўқталиб пўписа қилади:

— Яхши мол бўлай десанг, Карим кўзойнакка ўхшам, бўйнингга пичоқ тортилгур!

Биз қотиб-қотиб куламиз...

«Карим кўзойнак» деганимиз бу — қишлоғимиз бухгалтер Иззатулла аканинг ўғли. «Қовунқурт» маҳалласидан. Узи биз билан тенг. Бир синфда ўқиймиз. Қопқора, озғин, рангпар, ўз ишига пишиққина, шумгина. Бунинг устига кўзойнак тақиб юради. Кўзи ночор бўлса керак-да. Қишлоғимиз кичкина бўлгани учун бу ер-

да бўй берган барча ғайритабиий ишлар худди кафтда тургандай кўринади-қолади. Бунақа одамга ҳамқишлоқлар дарров ўзларича лақаб ҳам тўқиб олишади. Қишлоғимиз ёш-яланлари орасида Каримдан бошқа кўзойнак таққан бола йўқ. Аммо Каримлар Чаманда уч-тўртта. Улардан бу Каримни фарқлаш учун бўлса керак, бухгалтернинг ўғлини «Карим кўзойнак» деб атаб кетишган. Шунга ўхшаш баъзи катталар Қўчқор муаллимни «Қўчқор чўлоқ» деб аташади. Негаки, у яқинда аскарликдан бир оёғидан айрилиб, қўлтиқтаёқда қайтиб келди. Ўзи жудаям яхши одам. «Сиз»лаб сўзлаши одамларимизга пича эриш туюлса ҳам у каттаниям, кичикниям «сиз»лаб гапиреди; ҳурмат маъносидамиш. Ҳозир у бизларга, яъни мактаб болаларига бригадир: буғдой ўримида ҳам, пахта яганасию чеканкасидаям, хирмондаям... Мана эрта-индин ариқ тозалашга, чаловга чиқсак, унда ҳам бизларга бош-қош бўлади. Фронтда кўрган қизиқ-қизиқ воқеаларни айтиб беради. У киши билан бирга ишлаган одам ҳеч ҳам чарчамайди, зерикмайди ҳам. Шундай одамни қандай қилиб «Қўчқор чўлоқ» дейсан? Ҳеч ҳам-да! Карим кўзойнак бошқа гап. Ўзиниям анув куни «Эшак карвон»дан, сўнг хирмондан бошлаб ҳайдадик-да! Сира эсидан чиқмайдиган бўлди.

«Қилган ишлариям, феъл-атвориям худди отасининг ўзи-я! Ё тавба!»— деб ёқа ушлашади баъзи катталар. Отасининг қанақалигини биз қаёқдан биламиз? Ўзи ингичкадан келган, кўзлари ич-ичига кириб кетган, ранги заҳил, шопмўйлов бир одам. Мўйловининг учлари нақ қўчқор шохидек қайрилиб, қулоқларига тегай-тегай деб туради, жазирама саратон бўлса ҳам бошидан қорақўл телпагини, эғнидан қора драпдан кўкрак чўнтакли қилиб тиктирган кителини, галифе шимини ташламайди. Биз болалар учун у колхозимизнинг бухгалтери, холос. Бошқасини билмаймиз...

...Сигирларни олиб кириб оғилхонага боғладим. Ойим уларни бирпасда соғиб, қўшниникига тегишик¹ка бериб кирди. Сўнг сандал атрофида овқат ичиб ўтирганимизда:

— Индинга чаловга чиқар экансанлар, бобонгнинг олдига тушиб чиқмайсанми?— деб қолдилар ойим.—

¹ Сут алмашиш: бир кун бу қўшни у қўшниникига олиб чиқиб беради, эртасига у қўшни бу қўшниникига. Шундай қилинганда сут, қатиқ, ёғ, сузма баракалироқ бўлади.

Сариёғ билан сузма тўпланиб қолди. Кўйлақлик мато олиб қўйдим, деяётгандай бўлувдилар. Ҳадемай сентябрь келиб қолади. Синглингга кўйлақ тикиб беришим керак. Бир юмушга тушиб кетганингдан кейин бу ишларга қўлинг тегмай қолади, болам.

— Майли,— дедим косамнинг тагини ялаётиб.— Бир ўзимми?

— Аъзам ўртоғинг тушмасмикин?

— Билмадим.

— Сўраб боқ.

Секин Аъзамларникига чиқсам, Пўлат амаким фону с кўтариб ҳовлида юрган эканлар.

— Ассалому алайкум, амаки, Аъзам уйдаими?

— Ваалайкум... Ҳа, Эргашвой, сенмисан. Кир, кир-вер. Ўртоғинг уйда.

Кирсам Аъзам хонтахта устига мук тушиб олиб, еттинчи чироқнинг хира ёруғида қирт-қирт қилиб хат ёзиб ўтирган экан. Менинг кириб келганимни пайқамади ҳам. Аҳён-аҳёнда қаламининг кетини тишлаб, нималарнидир ўйлаб қолади, кейин бурнини шилқ эткизиб тортади. Бир маҳал менга кўзи тушиб қолди-да:

— Ие, сенмисан? Ҳечқурса йўталиб ҳам қўймайсан-а... Қўрқитиб юбординг-ку,— деди ёзишда давом этиб.

— Нима қиялпсан?

— Собит акамга хат ёзипман. Мана, кеча хат келди,— деди у сал мақтаниб. Қўлида учбурчак қилиб букланган хат турарди:— Эргашвойга, келин оймларга салом де, депти.

— Саломат бўлишсин.— Мен шундай дедим-у, индамай туриб қолдим. Бу гап тополмаганимдан эмас, йўқ. Шу кунларда дадамдан хат келмай турган эди. Мен Аъзамга ҳавасим келиб индамай қолгандим. Сўнг муддаога кўчдим:— Эртага бир шаҳарга тушиб чиқмай-мизми? Ойим ёғ, сузма йиғилиб қолди, деяптилар. Сизларники ҳам тўпланиб қолгандир.

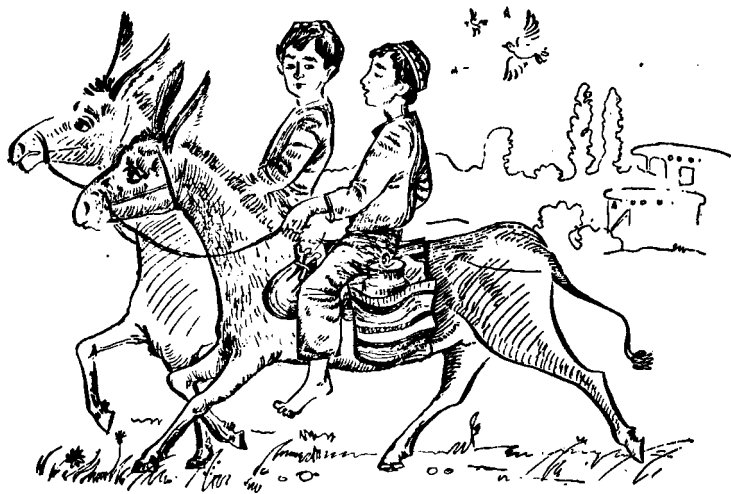
— Дадамлардан сўраб кўрай-чи?

Аста ўрнимдан турдим. У ҳам турди.

— Бўлмаса дадангдан сўраб боқ. Хўп десалар бирга тушиб чиқамиз.

— Майли. Қайтанга хатни ҳам шаҳарга олиб бориб, вокзалдаги почта қутисига ташлаймиз. Тезроқ боради.

...Эрталаб Аъзам иккаламиз икки эшакда шаҳарга жўнадик. Тўғри бобомларникига бордик-да, эшакларимизни ҳовлига боғлаб, олиб келган сузма ва сарёғлари-

мизни уйга қўйиб, вокзалга чиқдик. Вокзалнинг рўпара-сида кичиккина бозорча ҳам бор. Бу бозорчадагилар айниқса поезд келиши олдидан ҳаракатга тушиб қолишади. Кирланиб ранги билинмай кетган узун-узун пештахталар ортида эгни-бошидан ёғ ҳиди анқиб турган семиз-семиз хотинлар чигит ёғига пиширилган сомсалар, балиқлар, яхна ғоз гўштлари, мол туёқлари, пиширилган тухумларини сотиб ўтиришибди. Бир қозоқ кампир айрон шопиради... Иштаҳани қитиқловчи хушбўй ҳид расталарни тутиб кетган. Бизлар тупугимизни қулт-қулт ютиб, бир-биримизга қараймиз. Бир оёғини оқ дока билан қалин қилиб боғлаб, қўлтиқтаёққа осилиб олган, эгнида гимнастёрка-ю, бошидаги пилоткаси бир томонга хиёл қийшайиб турган аскар йигит қўлидаги нарса-сини одамларга кўз-кўз қилиб бақиради:

— Махорка, махорка! Первой сорт! Олинг...

Латта-путта бозорига ўтгандик, бизнинг қишлоқдан келганимизни сезишди шекилли, атрофимизни ўраб олишди:

— Мана, галифе шим...

— Мана, солдатча этик. Ол, армонда қоласан.

— Ханжар немецкий...Ялтиллайди. Ол!

— Лампа-шиша... Ола қол, арзон бераман. Ўттиз сўм...

— Мана буни бир кўргин-чи, шивёт, худди ўзингга ўлчаб тиккандай, — деб бир чаққон йигит Аъзамнинг елкасига қўлида кўтариб юрган, уриниб қолган қора костюмни ёпди. Костюм унинг эгнида ҳалпиллаб ту-

рар эди: — Ол арзон бераман. А, лаббай? Э, пулинг йўқми? Майли, йўқ бўлса, сариеғми, буғдойми, алмаштираверамиз...

Оломон орасидан зўрға сирғалиб четга чиқсак, мункиллаб қолган бир кампир нимадир дегандай бўлди. Қарашлари илтижоли, аянчли эди. Ёнига боргандик, кўйлагининг кенг енгидан бир қоғоз чиқарди-ю, эҳтиётдан бўлса керак, теварак-атрофга аланглаб секин шивирлади:

— Заборной керак эмасми, болаларим?

Бош чайқаб ўтиб кетдик. Иккаламизда ҳам сас-садо йўқ, миқ этмай келяпмиз. Қанча юрдик билмайман, бир маҳал Аъзам «ий» деб қолди.

Нима бўлди?

— Сал бўлмаса хатни ташлаш ёдимдан кўтарилаёзбди.

— Ҳа-я. Юр, мен ҳам кеча дадамга хат ёзиб чўнтагимга солиб олувдим.

Дарҳол орқамизга қайтдик. Аввалги келганларимизда бир неча марта кўрганмиз. Шундоққина перронда, «Ресторан» деб ёзиб қўйилган жойда каттагина почта қутиси бор. Ҳамма хатни шу ерга олиб келиб ташлайди. Ким билади дейсиз? Поезд шундоққина ёнгинасида бўлгандан сўнг тезроқ олиб кетади, деб ўйлашса керак-да. Балки шундайдир. Ким билади тагин? Биз ҳам хатларимизни ўша қутичага ташлаб, ортимизга қайтдик. Миқ этмай поезд йўли бўйлаб кетиб боряпмиз. Йўл бўйида челақ кўтариб, кўмир териб юрган болалар: «Эшелон келяпти, эшелон келяпти!»— деб бақиршиб, четга чиқишди. Шу маҳал узоқдан паровознинг ҳорғин товуши эшитилди! Сал ўтмай станцияга кираверишдаги семафор кўтарилди. Аъзам иккаламиз ҳам бир чеккага чиқиб, поезднинг келишини кута бошладик. Сал ўтмай паровоз «оҳ-ух» қилиб станцияга кириб келди. Кўз узмай қараб турибмиз: қизил вагонларда бирининг қўли, бирининг оёғи шикастланган, бошқа бири қўлтиқтаёққа суянган солдатлар... Баъзилари тикка туришибди, баъзилари ўтиришибди. Бошини оқ дока билан танғиб, устидан чучвара қалпоғини бостириб кийиб олган бир солдатнинг гармошкаси авжида...

Вагонлар шақир-шуқур қилди-ю, ўтди-кетди. Шундоққина кўриниб турибди: поезд вокзалга бориб тўхтагач, бозордаги ҳалиги аёллар олдиларида олиб ўтирган нарсаларини кўтарганча солдатлар томон ёпирилишди...

Кун пешиндан оққанда чарчаб-ҳориб, шалпайиб бо-

бомларникига қайтиб келдик. Хайрият, бобом уйда эканлар. Меҳрибонлик билан кутиб олиб, пешонамиздан ўпдилар. Кейин ўпка-гина ҳам қилган бўлдилар:

— Қаёқда санқиб юрибсанлар. Ахир олиб келган нарсаларинг иссиқда бузилиб қолишини билардиларинг-ку. Яхшиям келиб қолдим. Бўлмаса...

— Вокзалга чиққандик,— деди Аъзам.— Хат ташлагани...

— Баҳай...

Мен ич-ичимдан қувондим. Демак, бобом олиб келган сузмаларимизу сариёғларимизни саранжомлаганлар. Яшанг, меҳрибон бобожоним!

— Кампир, ҳой кампир,— қичқирдилар бобом,— мана бу бўталоқларингга қара, кучуқдек очга ўхшайди.

Бувим бизни яхшилаб меҳмон қилдилар: оппоқ бўлка нон, ҳолвайтар... қанд, туршак!.. Қорнимизни тўйдириб, ётиб дам олдик. Бобом билан уёқдан-буёқдан гап-лашдик.

Кун қайтганда йўл тараддудини кўра бошладик.

— Эргаш,— деб қолдилар бир маҳал бобом. Бундай қарасам, ҳовлининг бурчагидан обдаста кўтариб келатган эканлар. Таҳорат олган бўлсалар керак.— Ҳеч нарса ололмадим. Пешиндан сўнг бозорнинг мазаси қочади. Керак нарсаларни ололсам, Эшмат акангдан бериб юбораман. Ҳар кун келиб туради-ку, ҳўкиз аравасини шалдиратиб.

— Хўп.

— Ойинг бошқа ҳеч нарса демаганмиди?

— Ҳа, айтгандай... Куйлаклик мато олиб қўйдим, деган экансиз.

— Ҳа, дарвоқе... ҳой кампир, анов кунги читни ўраб, хуржунга сол.— Бобом бир нарса эсларига тушгандай сўрадилар:— Бу, дейман, Иззатулланинг нечта сигаги бор?

— Иккита.

— Қизиқ, ўғли кунора бозорга келади-ку... Ё «Қовунқурт»дагиларнинг ёғ, сузмаларини ҳам йиғиб келармикин?

— Билмадим.

Эшакларимизга миниб, Чаманга йўл олдик.

Қорачиқ сойидан ўтиб, Қарсақли ўзанига яқинлашганимизда, қаршимизда бир қора кўринди. Яқинлашиб қолганида танидик: Карим кўзойнак дадаси миниб юрадиган қора йўрғада йўртиб келяпти. Шундоққина ёнимизга келганида:

— Ҳа, йўл бўлсин, кечлатиб... — деди Аъзам.

— Шаҳарга, — у шундай деди-ю, қовоқ-тумшуқ қилиб ўтди-кетди. Биз бир-биримизга қараб елкамизни қисдик..

— Хирмондан ҳайдалганидан бери ўроқчиларга қатиқ ташийдиган бўлиб олибди бу ярамас, — деди Аъзам. Кўриб турибман, у бу гапни ички бир ғазаб билан айт-япти.

— Ким айтди?

— Дадам.

— Қизиқ.

Бу бола худди ёнлари силлиқланган соққа ошиққа ўхшарди. Қайси томонга отсанг ҳам дик этиб олчи ёни билан туради. «Эшак карвон»дан ҳайдаган эдик, хирмонга қўриқчи бўлиб олди; қўриқчиликдан ҳайдаган эдик, мана энди ўроқчиларга қатиқ ташийдиган бўлиб олибди. Қаерга борса ҳам, нима иш қилса ҳам бир ишқал чиқармай қолмайди. Нечук у ерда тинч юрганийкин-а?

— Нима билан ташиётган экан?

— Нимани?

— Нимани бўларди, — дедим Аъзамнинг паришон-хотирлигидан жаҳлим чиқиб. — Қатиқни-да.

— Э-э, уними? Ирискелди бобонинг бақироқ туясида.

Одатда қишлоқдагилар шаҳарга эрталаб тушиб, кечқурун қайтиб чиқишар эди. Кечқурун тушган одам қўнмасдан чиқмасди. Карим кўзойнак қўнса керак, деб ўйладим. Шу маҳал бобонинг бояги гапи қулоғим тагида тагин бир бор эшитилиб кетгандай бўлди: «...Иззатулланинг нечта сигири бор? Қизиталоқнинг ўғли кунора бозорга келади. Худди ўнта сигири бордай...»

«Қизиқ! Визларда ҳам иккитадан сигир бор. Шаҳарга икки-уч ҳафтада бир тушамиз-у! Бу кўзойнак бошқаларнинг сариёғ, сузмаларини ҳам олиб тушса керак-да...»

Бари бир, у ҳақда қанча ўйласам ҳам, Карим кўзойнакнинг қилиб юрган ишини ҳалолликка йўя олмасдим. Негаки, унинг яқингинада, яъни бундан тахминан йигирма кунлар илгари қилган бир иши кўз ўнгимдан сира кетмасди...

2. «САЛЛОТ ЭТИГИНИ ҲАРОМ ҚИЛМА, БОЛАМ».

Бугдойга ўроқ тушганига энди бир ҳафта бўлган кезлар эди. Аъзам иккаламиз бир зарурат юзасидан ша-

ҳарга кетяпмиз. Қуёш тикка кўтарилиб қолган. Жавзо. Кўланкаларимиз иссиққа дош беролмагандай борган сари бағримизга тиқилди... Эшакларимиз ўйиб ташланган чуқур йўлда тупроқни бир маромда поп-луп босиб, ялқовгина қадам ташлайди. Йўл четидаги шuvoқ ва янтоқларнинг чангидан ранги билинмайди, саратонда саргайиб, занг босган симдай қовжираб қолган.

Иккаламизда ҳам сас-садо йўқ. Темир йўлдан ўтиб, шундай йўл четиға, икки ёғочға ўрнатиб қўйилган суратни кўриб, иккаламиз ҳам ҳанг-манг бўлиб қолдик. Каттакон матоға бир оқ сочли аёлнинг сурати чизилибди. У олдинга жиддий боқиб, қўлини бигиз қилиб турибди. Қарашларида катта бир сеҳр бордай. Уёққа ўтсанг ҳам сенга қарайди, буёққа ўтсанг ҳам. Сурат тагига катта ҳарфлар билан: «Сен фронтға қандай ҳисса қўшдинг?» деб ёзиб қўйилган. Аъзам иккаламиз суратнинг бир уёғига, бир буёғига ўтдик. Бари бир, ҳалиги аёл биздан кўзларини олмай, қўлини бигиз қилиб турарди: «Сен фронтға қандай ҳисса қўшдинг?»

Шаҳардан чиққанамиздан бери шуни ўйлаб келяпмиз. Мана, йигирма беш чақирим йўлнинг ярмини босиб ўтдик. Ҳали ҳам ўша ўй! Ўй билан бўлиб, йўл четидаги чигирткаларнинг орқа оёқларини силтаб учишларига ҳам, сўфитўрғайларнинг ҳавода муаллақ қанот силкиб, саратон дастидан қилаётган ноаларига ҳам эътибор бермаймиз.

Бир пайт ёнгинамиздан шаҳар томонга нотаниш йўловчи ўтиб қолди: шу саратонда ҳам чакмон кийиб, белини қийиқча билан боғлаб олган. Бошида қалпоқ. Устиға бир қоп-бир қоп нарса юкланган иккита эшакни ҳайдаб кетяпти. Аъзам бирпас йўловчининг орқасидан тикилиб турди-да, менга қараб жилмайди:

— Кўрдингми?

— Нимани?!— дедим ҳайрон бўлиб.

— Қишлоқда нима кўп, эшак кўп,— деди у кулиб.

— Нима бўпти?

— Йигиб, анавиндай қилиб буғдой ташисак-чи?— деди у йўловчига ишора қилиб.— Загатовка!..

Мен унинг мақсадини дарров фаҳмладим.

— Қойил! Бироқ қишлоқдагилар кўнишармиқан?

— Кўнишади. Ирискеди бобоға айтамиз, ўзи гаплашади вакил билан.

— Бўпти.

Қишлоққа яқинлашганимизда йўлни тўғри «Қолғон-кўл»даги хирмонға қараб солдик.

Ҳаммаёқни димоқни қитиқловчи янги, хушбўй буғдой хиди тутиб кетган. Уроқ энди бошланган маҳал, иш қизгин. Буғдой ўрилиб, сап-сарик анғиз бўлиб қолган пайкалларда мактаб ўқувчилари бошоқ териб юришар, нариги томондан бошларини рўмол билан маҳкам таңғиб олган қиз-келиндяклар брчка аравага паншаҳада буғдой ғарамларини юклашар эди. Узоқдан таниб келяпмиз: Ирискедди бобо яланг оёқ хирмон совурипти. Устида тердан ранги билинмай кетган ятак, белини маҳкам боғлаб, белбоғига чувда¹ қистириб олган... Бошида қозоқи кигиз қалпоқ, қайирмасида жуводиз санчиғлиқ. Чанг, кипиқ босган юзидан бир-икки томчи тер пастга чизиб тушибди. Ғир этган шамол бўлмаса ҳам Ирискедди бобо ёғоч курак билан ҳавода буғдой шопиради...

Бирданига тўртта хирмон тушибди бу жойга. Биттасига Ирискедди бобонинг кичкина набираси пол босяпти. Катта набираси Ғаниш эса нариги хирмонда тўртбешта отни қатор боғлаб, ўзи бирига миниб олиб ҳайдаб юрибди. Анави чеккадаги хирмон ҳали янги кўринади. Аравада устма-уст ғарам олиб келиб ташлашяпти.

Салом бериб, эшакларимиздан тушдик.

— Катта йигит бўлинглар, — деди Ирискедди бобо бизга парво қилмай. Биз индамай бобонинг буғдой совуришига қараб турардик. Сап-сарик буғдой тепа бўлиб уюлиб ётипти. Топ-тоза! Хирмон этагида нимадир ўраб қўйилган сочиқ, унинг ёнида хурмача, ичига қошиқ солинган заранг... Нарироқда иссиқдан худди резинка копток палласига ўхшаб қовжираб қолган ҳандалак косасининг пўчоғи.

Иккаламиз ҳам боя йўлда ўйлаган ўйимизни тезроқ Ирискедди бобога айтсак деймиз. Бироқ, у курагини ерга қўя қолмайди. Биз бир-биримизга қараймиз. Ниҳоят Ирискедди бобо ишдан тўхтаб, қалпоғи тагидаги рўмолчаси билан юзларини артди-да, курагига суяниб бизларга қараб:

— Қани, Аъзам, мана бу буғдойнинг орқасига ўт-чи, — деди.

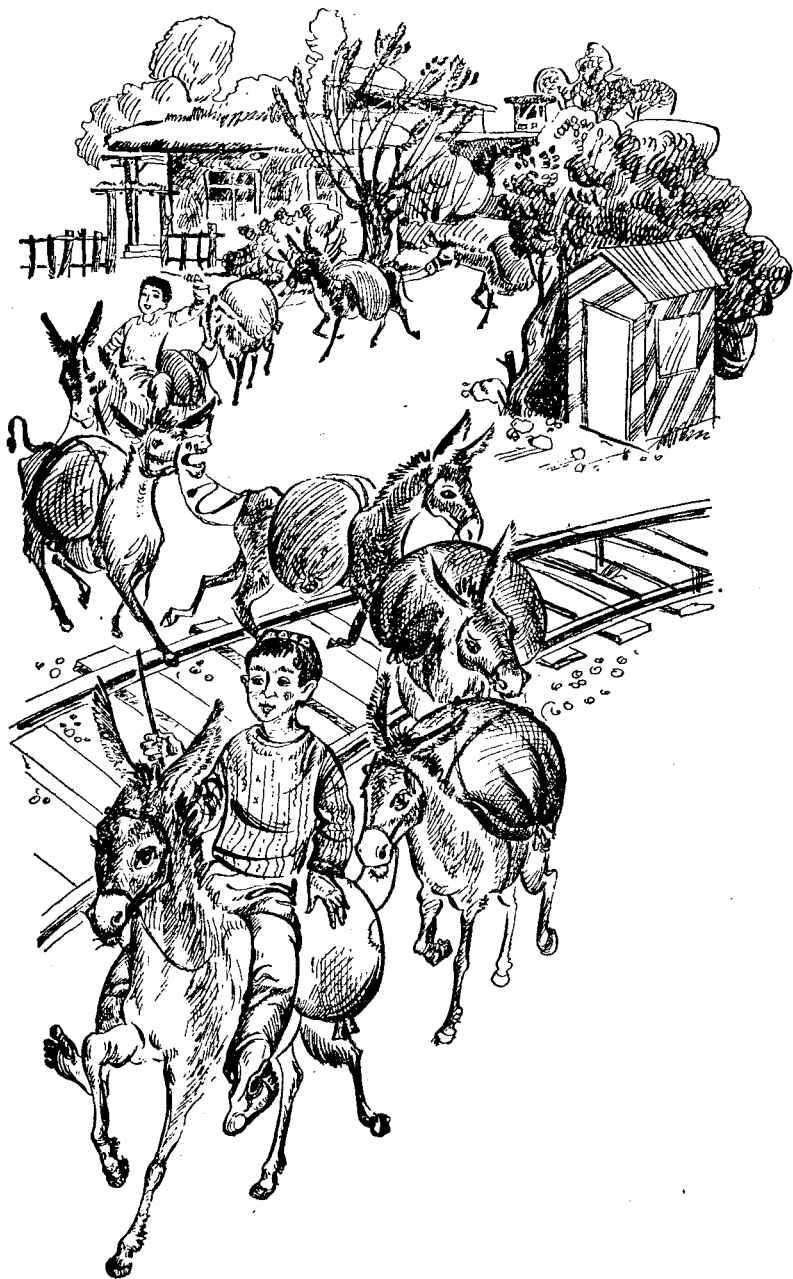
Аъзам уйиб қўйилган буғдой орқасига ўтди.

— Қарагин-чи, мен кўринаманми? — деб сўради яна.

— Йўқ, кўринмайсиз, бобо!

— Илоҳим кўринмай кетай, бўтам, — деди Ирис-

¹ Жундан эшилган ип, унда қопларнинг оғзи тикилади.

келди бобо хурсанд бўлиб. Кейин билсак, Ирискелди бобо ҳосилни ўлчаётган экан.

Шундан кейин биз бобонинг хурсандлигидан фойдаланиб, мақсадимизни айтдик. У гўё бир нимани эслагандай: «Дарвоқе», деб соқолини тутамлаб, бир оз ўйга толиб турди-да:

— Полномош¹ болам, ҳай полномош болам!— деб қичқирди.

Чеккароқдаги янги хирмон соясида нималарнидир ёзиб-чизиб ўтирган киши биз томонга ялт этиб қаради. Урнидан аста туриб, бобонинг олдига келди. У ўрим-йиғим пайтида райондан қишлоғимизга биркитилган вакил эди. Бошида оқ коломинка кепка, эғнида оқ қўйлак, белини ингичка белбоғ билан боғлаб олган, попуғини ёнига осилтириб қўйибди. Галифе шим, этик. Яқинлашганда кўрдим: худди бурнининг тагига қўнғиз ёпиштириб олгандай мўйлов...

— Хўш, оқсоқол?— деди у Ирискелди бобонинг ёнгинасига келиб. Кейин «нима гап?» дегандай, бизларга бир-бир қараб қўйди.

— Бир гап чиқиб қолди...— Бобо бизнинг режамизни унга ўзимиздан ҳам зиёд қилиб айтиб берди.— Хўш, бунга нима дейсиз?

Кўриб турибмиз, бу фикр вакилга жуда ёқди: оғзининг таноби қочганда қўнғиз мўйловчасининг ярми ўрмалаб бурнига кириб кетгандай бўларкан. У гўё: «Қайси бирингдан чиқди бу ақл?»— дегандай иккаламизга қараб қўйди.

— Ҳозироқ раис билан гаплашиш керак. У киши ҳам йўқ демайди, биламан,— деди қўлларини уқалаб.— Яшаворинглар! Шу бугуноқ бўш эшакларни тўпланглар. Аъло фикр! Йигирмата эшак йиғилса, ўрта ҳисобда эллик килодан ғалла юкланса... Уҳ-ҳў, бу деярли бир тонна ғалла деган сўз. Ҳар куни!.. Хўш, нечта бола керак бўлади?

— Бешта эшакка битта бола етади.

— Баракалла! Яшаворинглар! Менга қаранглар, комсомолда бормисанлар?

— Йўқ...

— Нега? Утасанлар. Ўзим тавсиянома бераман. Комсомол аъзоси мана шунақа ташаббускор бўлиши керак. Биз кулиб қўйдик. Комсомолга ўтишга йўл бўлсин!

¹ Уполномоченный — (вакил) сўзининг бузилгани.

Ҳали икки йил бор-ку, комсомол ёшига етишимизга.

Шу куниёқ тўпланган эшакларнинг сони йигирмадан ошиб кетди. Болалардан: Жалил, мен, Карим кўзойнак, Аъзам, Ҳолиқ бобонинг набираси Ғанишер борадиган бўлди.

Шу-шу бўлди-ю, «Эшак карвон» аталиб кетдик. Эшитишимизга қараганда, бу ташаббусни бошқа қишлоқдагилар ҳам маъқуллашибди. Уч-тўрт кундан сўнг загот-зерно эшиги олдида бошқа қишлоқлардан келган «Эшак карвон»ларни ҳам кўрдик.

Оғзимиз қулоғимизда, илгарилари йўл чеккасида турган суратдаги аёл ҳар ўтганимизда: «Сен фронтга қандай ҳисса қўшдинг?»— деб таъна қилса, энди гўё: «Фронтга сен ҳисса қўшяпсан!»— деб бизларни, фақат бизларни кўрсатиб тургандай бўларди.

Кундуз кунлари жун қопларга буғдой солиб, оғзини тикиб, тайёрлаб қўямиз-да, саҳарда — Чўлпон юдузи туғилган маҳалда қопларни эшакларга юклаб, йўлга тушамиз. Битта эшакнинг юкини сал енгил қилиб, устига чўққайиб миниб оламиз-у, тўрттадан эшакни етаклаймиз... Баъзан йўлда Карим кўзойнак уйқуни қочириб учун ғалати қўшиқлар, латифалар айтиб беради.

Шундай қилиб, заготзернога етиб борганимизни ҳам сезмай қоламиз. Ҳар куни шу аҳвол: шаҳарга эрталаб келамиз. Буғдойни топшириб, туш маҳалда қишлоққа етиб борамиз. Йўлда, Қорачиқ сойига келганда чанг босган уст-бошларимизни қоқиб-суқиб, чўмилиб, афт-башараларимизни ювиб оламиз...

Бир куни тўққиз юз қирқ кило деб олиб келган ғаламиз заготзернода тўққиз юз ўн саккиз кило чиқиб қолди. Қоплар уёқда ҳам, буёқда ҳам тарозига кўтарасига қўйилади. Бақбақаси осилиб тушган, хўппасемиз, қирғизбашарасидан ёғ ҳиди анқиб турадиган тарозибондан шубҳалана бошладик. Бари бир кам! Нима бўлди ўзи?

Ғаллани топшириб бўлиб, жун қопларимизни қўлтиқлаб кўчага чиқсак, орамизда Карим кўзойнак йўқ. Тўполонда унинг бор-йўқлигини ҳам пайқабмиз. Анча кутдик. Бир маҳал қўлтиғига каноп қоп суқиб олганча бир новча бола билан бозор томондан тиржайиб келиб қолди. Негадир унинг бу иши ёқинқирамади бизларга.

— Аммамнинг ўғли,— деб таништирди Карим кўзойнак ёнидаги болани. Манглайига бир тутам соч қўйиб олган бу ориққина бола бизлар билан бир-бир қўл

бериб кўришаркан, «Эрик» деб бош силкир, шаҳарлик учар болалардан эканлиги кўриниб турарди. У бизларни катта йўлгача кузатиб қўйиб, кетига қайтди...

Қорачиққа келиб сув ичиб, чўмилиб, яна йўлга тушдик. Бир оз бормасимизданоқ Карим кўзойнак қорнини чангаллаб вой-войлай бошлади.

— Нима бўлди? — сўраймиз атрофини ўраб.

У зўрға:

— Ўрик... — дейди.

— Урик?! Э, ўрик еб, совуқ сув ичса қорин оғрийдди, дейишарди, — дедим мен.

— Урикни қаёқдан олиб ея қолувдинг? — деди Аъзам бир нарса сезгандай.

— Аммамнинг ўғли... — дейди-ю, қўлтиғидаги нарсани баттар бағрига босади.

— Буёққа бер, — деди Аъзам ўроғлик қопга қўлини чўзиб. — Нима, еб кўярмидик? Узи нима аҳволда-ю, бағрига босади тагин?

— Нима экан ўзи?

Аъзам каноп қопдаги нарсани ушлаб кўриб, Розикнинг башарасига тикилди.

— Этикми?! Қаёқдан олдинг?

— Аммамнинг ўғли...

Аъзам каноп қопни тортиб олиб, ерга ағдарди: бир жуфт кирза этик гурс этиб ерга тушди. Қопнинг бурчак-бурчагидан бир сиқимча буғдой тупроқ устига дув тўкилди...

Ҳамма нарса аён бўлди. Карим кўзойнак йўл-йўлакай «заҳар танг қилиб қолган» бўлиб, орқада қолар экан-у, каноп қопга буғдой солиб, «аммасининг ўғли»га оширар экан. Кейин ҳаммамизнинг қопимиз кўтарасига тортилганда, унинг айби ёпилиб қолаверар экан. Шу заҳотиёқ уни «карвончилар» сафидан бўшатдик. У айбига иқрор бўлиб, бу гап шу ерда қолишини ялиниб сўради. Иккинчи бундай қилмайман, деб ёлворганидан сўнг бошқа индамадик.

Карвонимиздан ҳайдалгандан сўнг Карим кўзойнак хирмон атрофида ишлай бошлади: сув олиб келади, чувда эшади, буғдой қоплашади... Бора-бора отга миниб қўриқчи ҳам бўлиб олди. Бизларни кўрса хўмрайиб, салом ҳам бергиси келмайди.

Шу кунларда ёш болалар ҳам бошоқ терар, уч марта хирмонга тўкиб, бир марта ўз уйларига олиб кетишга ҳақли эдилар. Кеча Аъзамнинг кичкина синглиси ўз улушини уйига олиб кетаётган экан, Карим кўзойнак

отда орқасидан қувлаб бориб, қўлидаги халтасини тортиб олибди. Бечора қиз чирқираганча қолаверибди. Шу билан у бизлардан анави ишимиз учун ўч олибди гўё...

Шаҳардан қайтиб, у билан бир очикчасига гаплашиб, таъбирини бериб қўймоқчи бўлдик. Нима, бизлар кўпчилемиз, у битта. Иззатулла бухгалтернинг ўғли бўлса ўзига! Тинч юрсин-да...

Тушда хирмонга етиб келсак, хайрият, у бор экан. Бир нимани сезгандай, Ирискелди бобога шошилинч нимадир деди-ю, отига мина бошлади. Икки марта сакраб зўрға минди. Мен аста бориб, отнинг жоловини ушладим. Аъзам хотиржам унинг ёнига бориб:

— Қани, буёққа туш-чи, — деди.

— Нимага?

— Гап бор.

— Нима гапинг бор, айтавер, — деди Карим кўзойнак ранги докадек оқариб, кўзойнаги офтобда ярқираб кетди.

— Туш, деяпман сенга! — деб уни Аъзам юлқиб юборди. Карим кўзойнак қулаб тушай деди сал бўлмаса. От жоловини ушлаб туриб, бир ғалати нарсага кўзим тушиб қолди: Карим кўзойнак от ёлини қучиб пастга энгашганда, ўнг оёғидаги кирза этиги қўнжидан шув этиб буғдой тўкилди. Жаҳлим чиқиб кетди! От жоловини чаққон Ғанишга тутқаздим-да, бир сакраб, уни отдан ағдардим. Бирпасда тўполон бўлди-қолди. Жаҳл устида Аъзам йиқилиб ётган Каримни икки марта тепди, кўзойнаги учиб кетди. Қаёқдандир қўлида кураги билан Ирискелди бобо етиб келди.

— Ҳой, бўталоқларим, нима бўлди сенларга? Ҳой, жинқарча, бас!

Ҳамма четга чиқди. Ўртада сўппайиб Карим қолди. Қўлида ҳозиргина тимирскилаб топиб олган кўзойнаги. Шу пайт вакил йигит ҳам етиб келди:

— Нима гап ўзи?

— Этигини ечсин, нима гаплигини биласиз... Еч этикни!

— Сенга айтяпмиз, — деди Аъзам. Шунда ҳам Карим ўртада безрайиб тураверди. Ирискелди бобо билан вакил йигит ҳали ҳам ҳайрон. Аъзам шахт билан бориб, Каримни итариб юборди. У гандираклаб ўтириб қолди. Яна кўзойнаги учиб кетди. Мен унинг ўнг оёғидаги этигини суғуриб олиб ерга тўнкардим... Анчагина буғдой тўкилди ерга.

— Уйноқлаган тойлоқ ўт босмайин қўймайди. Уй-

ноқлаб, уйингга тез-тез бориб келишингдан қўрқувдим. Бундан чиқди, ҳар уйингга борганингда шунча буғдой кетаркан-да! Қани, еч этикни, буғалтирнинг арзандаси, саллот этигини ҳаром қилма! — Бобонинг соқолларигача титраб кетди. — Ҳалолнинг қадами олти қулоч-у, ҳаромники бир қарич... Еч!

Карим чап оёғини ҳам аста этикдан суғуриб олди: шув этиб анча буғдой ерга тўкилди.

— Ҳар куни неча марта бориб келардинг «Қовунқурт»га? — сўради вакил астагина.

— Шу эди холос... — деди Карим йиғламсираб.

— Ростингни айт!

— Рост, мана Қобилдан сўранг, ишонмасанглар... — деб ёнида турган укасига қаради.

— Тулки ўз думини гувоҳликка чақиряпти, — деди кимдир.

Бирдан кулги кўтарилди.

— Бор энди, туёғингни шиқиллатиб қол! — деди Аъзам. — Иккинчи хирмонга яқинлаша кўрма!

Карим аста ўрнидан турди-да, анғизлар орасини пайпаслаб кўзойнагини топиб олганча, худди ўғри мушукдек орамиздан сирғалиб чиқиб, орқа-олдига қарамай жўнаб қолди. Ирискелди бобо астойдил хафа бўлиб, вакилга қараб деди:

— Мана, кўриб қўй, полномош бола, қўли эгри болани! Тағин бу бўғалтирнинг ўғлимиш-а!

3. Ч А Л О В Д А

Чаловга чиққанимизга уч кун бўлди.

Айтгандай, чалов нима, биласизми? Чалов — сувда ўсадиган яшил япроқли ўсимлик. Жуда қалин ўсади. Ҳар йили ёзда бир марта ариқни тозалаб турилмаса, қишлоққа оқаётган ҳозирги сувнинг ярми ҳам бормайди, чалов сувни тўсиб, оқишини сусайтириб қўяди.

Қорачиқ деган сойимиз бор. Шу сойдан қишлоғимизга бир ариқ чиққан. Уни Белариқ деб аташади. Айтгандай, шаҳарга олиб борадиган йўл ҳам шу ариқ билан ёнма-ён. Бу ариқ шаҳар билан Чаманнинг ўртасида — белида бўлгани учун шундай деб аташса керак-да. Уч кун бўлди — Белариқда кўкрагимиздан сув кечиб чалов оляпмиз. Бор-йўғимиз ўн икки киши. Кўчқор муаллимдан бошқа ҳамманинг қўлида ўроқ. Сувни вақтинча бошидан тўхтатиб қўйган бўлса ҳам, ариқ жуда чуқур.

Кўлмак сувнинг ўзи ҳам баъзи жойларда кўкракдан келади. Ариқ ичи майда қамиш, қўға... Чаловни олишга халақит беради. Аҳён-аҳёнда икки оёғимиз ўртасидан қўлтиғимиздан шув этиб сувилон ўтиб қолади. Баъзи қўрқоқ болалар сувни чалп-чалп кечиб ариқ бўйига қочиб чиқишади. Мен қўрқмайман демоқчи эмасман. Ҳарҳолда илон — илон-да... Эрталаб сувга тушгинг келмайди. Совуқ. Тананг сесканади. Қуёш тиккага келганда, сув анча исийди-ю, бироқ бошингдан офтоб ўтиб кетади. Булутли кунларда маза. Башарангга тез-тез сув тегиб, офтобда қурийверса ҳам бўлмас экан. Нақ чаккаларинг тиришиб, ёрилиб кетай дейди.

Назаримда, ишимиз унмаётгандай. Кунига уч юз, уч юз эллик метр ариқнинг чаловини оламиз. Ариқ бўйи олинган чаловлардан аввал ям-яшил уюмлар ҳосил бўлади-да, сўнг офтобда қуриб, қовжираб, сарғиш тортиб қолади. Ариқ ичида чалов ниҳоятда қалин, бунинг устига жуда мушкул.

Уч кун бўлди. Шу уч куннинг ўзи ҳам анча мадори-мизни олиб қўйди. Бироқ руҳимиз тетик, ҳазил-мутойиба авжида. Чаловда қизлар, жувонлар йўқ. Фақат мактабда ўқийдиган болалар, йигитлар. Ҳозир орамизда фақат Карим кўзойнак йўқ. У бизларга қатиқ ташийди. Бошқалар шу ерда: Абдунаби ҳам, Аъзам ҳам, Жалил ҳам... Раис бобо айтган гапининг устидан чиқди. Тушда бир маҳал иссиқ овқат қилиб беряпти. Ерма гўжа! Қўчқор муаллимнинг ўзи пиширади. Бунинг устига сувдан унча-мунча балиқ тутиб, қовуриб еб турамиз. Аммо Карим кўзойнак туяда олиб келадиган қатиқда на маза бор, на матра. Исой бобога одам юбориб суриштирсак: «Мен бузилмаган қатиқ бераман, агар ишонмасанглар текшириб олинглар», деб анча хафа бўлибди. Шундан кейин тагин Карим кўзойнақдан шубҳалана бошладик. Мен тунов кунги бобомнинг гапини айтиб бердим: болалар ҳайрон бўлишди.

— Суюлтириб олиб келганига қараганда сув қўшса керак-да, лаънати, — деди Аъзам.

— Ферма билан Белариқ ўртасида сув йўқ-ку, қандай қилиб қўшади.

Бизлар чуғурлашиб турганимизда қўлтиқтаёқда оқсоқланиб Қўчқор муаллим келиб қолди. Шундай бўлса ҳам Аъзам гапни давом эттирди:

— Ламаймизмипой?

— Дайқан либқи? — деди Аъзам.

Қўчқор муаллим бу қанақа тил, дегандай бизларга

қаради. Бизлар мактабда шунақа тилда гаплашамиз, майнабозчиликка. Масалан, бир сўзни айтмоқчи бўлсак, у сўзнинг охирги бўғинини олдига олиб гапираверамиз. Қизларники бошқача. Улар, масалан, «Уйга кетасанми?» — демоқчи бўлса, «ултишга келтишасанми?» — деб гапиреди. Ҳозир Аъзам бундай гапирётганининг сабаби — майнабозчилик эмас, Қўчқор муаллимга билдирмай, Карим кўзойнакни пойлаймизми, деяётган эди. У Абдунабининг: «Қандай қилиб?» — деган сўроғига жавоб берди:

— Татўрт лабо либбў лаймизпой. Римизби манинг-фер даёни, римизби таўр дайўл. Михўп?

— Тибўп.

— Чонқа мизбошлай?

— Рби атдансо нгсў.

Қўчқор муаллим бир оз ҳайрон бўлиб турди-да, охири чидаёлмади шекилли, сўради:

— Ҳой, болалар, бу қанақа тил ўзи? Вьетнамчами? Нима деяпсизлар?

— Тағин бир соатдан сўнг тўртта бола бўлиб Қорачиққа балиқ тутгани борамиз. Муаллим рухсат берармикан, деяпмиз, — деди Аъзам айёрона кулиб.

— Боласи тушмагурлар-эй. Шу гап экан-у, тўғри гапириб қўя қолсаларинг бўлмасмиди?

Абдунаби қиқирлаб кулиб юборди. Билдириб қўйма-са эди, деб турибмиз ичимизда. Аъзам шайтон бунинг ҳам иложини топди.

— Абдунаби, Аъзам, Эргаш, қани бир ҳаракат қилайлик... Ҳадемай балиқ овига борадиган маҳал ҳам бўлиб қолади.

Ишга тушиб кетдик. Қўчқор муаллим овқатга уннай бошлади. Учоқ кечаги жойда бўлгани учун бизлардан анча нарироқда қолиб кетган.

— Муаллимга ўтин йиғиб бериш керак, — деди Аъзам.

— Озгина ишлайлик, кейин бориб туяқорин судраб келамиз.

Туяқорин деган нарса ростдан ҳам туянинг қорнидай катта, сал шамол турса, илдиздан қўпорилиб юмалаб юради. Шохида тикани кўп, уни ўша қўпорилган илдиздан ушлаб олиб келмаса, қўлга тикани санчилади.

Овқатга чамаси ярим соатлар қолганда тўрт бола ариқдан чиқиб, тўртта туяқорин судраб келдик. Қўчқор муаллимнинг боши осмонга етди. Қозонга сув қуяётганда рухсатини олдик.

— Балиққами энди? — деди у таёғига суяниб қад-
дини ростлар экан.

— Ҳа, — Аъзам бизларга қараб кўз қисди.

— Майли-ю, кечикмай келинглар. Ҳадемай қатиқ ҳам
келиб қолади.

— Хўп.

Кийимларимизни ҳам киймасдан чопганимизча
йўлга тушдик. Ферма билан Беларик ўртаси уч кило-
метрча келади. Урталикда тўп-тўп жингил, тўронгил-
лар... Худди тўқайга ўхшайди. Уртасига кириб кет-
са, отлик уёқда турсин, туя минган ҳам кўринмай
кетади.

Тўрт бола тўрт жойда Карим кўзойнакни кутиб
турибмиз. Бошимиздан, баданимиздан офтоб ўтиб
боряпти. Атроф жимжит. Фақат қаердадир, сояда
чигиртка иссиқдан нолиб чириллайди. Қаердадир бир
бўзтўрғай бўзлайди. Менинг ёнгинамда бир сўфитўрғай
худди тушай деса тушолмаётгандай бир жойда туриб
қанот силкиб, вижирлайди. Буни Аъзам кўрса, унга

ҳам ҳазил қилган бўларди: тушолмайдиган бўлсанг нега чиқасан, деб.

Жингил тупларининг панасида пойлаб турибмиз. Бир томондан офтоб қиздириб, иккинчи томондан жингилнинг тамакиникига ўхшаш аччиқ ҳиди димоғимизни ачиштириб, жиққа терга тушириб ташлади. Бўйинларимизга жингил гули ёпишиб қичиштиради. Шу туришимизда атайлаб қидириб келган одам ҳам тополмайди бизларни.

Ана, ферма томондан бир қора кўринди. Шу бўлса керак... Йўқ, у отлик экан, қишлоққа қараб кетди.

Яна битта қора кўринди! Буниси албатта Карим кўзойнак... Айтганим келди. Уша!

Болаларга: «Жойларингдан қимирламанглар», ишорасини қилди Аъзам. Яқинлашиб қолди. Карим кўзойнак туясини савалаб, лўкиллашиб келяпти. Савалаган сайин бақиради туя бечора. У шундоққина ёнимиздан ўтиб кетди. Қимир этмай турибмиз. Туянинг овози анча узоқлашди. Бизлар бир жойга тўпланиб бошларимизни кўтариб қарадик.

- Жингилларни паналаб қорама-қора бораверамиз.
- Кетдик.

Бирдан туянинг қораси кўринмай, овози ўчиб қолди. Йўқотиб қўйдик. Энди нима қилдик, деб хайрон бўлиб турсак, Аъзам жеркиб берди:

- Нима қилиб турибсанлар, юрмайсанларми?
- Қаёққа?

— Э, қанақасанлар! — деди Аъзам жаҳли чиқиб. У осмонга имо қилди. Сал нарироқда, тепада беш-олтита қора зағчами, қора қушнинг полапонларими, айланиб учиб юрарди: — Тепада қуш айланса, албатта тагида бир гап бор, деявер.

Қушлар айланаётган жойни мўлжаллаб бораётгандик, Аъзам таққа тўхтади. Бармоғини оғзига кўндаланг қилиб: «Жим!» деди.

— Ана, ана, кўрдингми?.. Ҳув, катта туп жингилнинг тагига қара!

Ҳаммамиз аниқ кўрдик. Туя чўкиб ётарди. Карим кўзойнак жингил тагида гимирлаб юрибди... Ана, туяга минди. Туя бир бақириб ўрнидан турди-да, йўлга тушди. Узоқлашгандан кейин ҳаммамиз югуриб бордик, ўша жойга қарасак, жингил атрофи шўрхок эмасми, топ-талавери тупроғи ўйнаб кетибди. Туя бир марта чўкканига бунчалик бўлмайди. Бир пайт Аъзам жингил тагидан каноп қопга ўроғлиқ нарсани судраб чиқди.

Очиб қарасак, жигарранг кастрюлька, ичида эндигина кувидан олингандай, ҳали унча етилмаган оппоқ сариеғ!

Анграйиб қолдик.

— Вой, аблаҳ! — деди Аъзам.

Бизларга ҳамма нарса аён бўлди: бу акам ҳар куни фермадан чиққанда туя жониворни савалаб, бақиртириб, лўкиллатиб келаркан-да, шу жойга етканда чўктириб, бидонларнинг оғзини очаркан. Қарабсизки, икки бидондан икки килодан тўрт кило ёғ чиқиб турибди-да ҳар куни! Мана унинг шаҳарга кунора тушишининг сабаби!

— Қани, кўтаринглар, — деди Аъзам. — Кўзойнак кетиб қолмасдан етиб боришимиз керак.

— Кетдик!

Икки бола, қопнинг икки томонидан кўтариб, йўлни бошқа ёқдан солдик. Бирпасда етиб бордик. Хайрият, Карим кўзойнак ҳам эндигина келиб, туясини чўктираётган экан — йўлнинг буёғига секин ҳайдайди-да, хумпар!

Қопни бир чеккага олиб бориб қўйдик. Қўчқор муаллим сезиб қолган экан:

— Уҳ-ҳў, ўлжа катта-ку, — деди жилмайиб.

— Катта! — дедик.

— Лаққа тутдинларми дейман?

— Ундан ҳам зўрини...

— Қани қўрайлик.

— Кейин!... — деди Аъзам ялингандай.

Қўчқор муаллим Аъзамнинг жавобидан ҳайрон бўлиб елкасини қисиб қўя қолди.

Одатда соат бирлар атрофида чаловчилар бир литрдан қатиқ ичишиб, яна ишга тушадилар. Соат учларга бориб, иссиқ овқат тайёр бўлади. Ҳамма товоқларини кўтариб бидон атрофига уймалашиб қолди... Бидон очилиб, бир товоққа қатиқ қуйилганда:

— Яна кечагининг ўзи,— деди Жалил.— Бундан айрон минг марта яхши!

Аъзам чидаёлмайди. Жадал бориб бидоннинг ичига ёнгишиб қаради:

— Нега мунча суюқ?

Карим кўзойнак индамади.

— Мен сендан сўраяпман, нега суюқ?

— Мен қаёқдан биламан,— деди у кўзларини чақчайтириб. Лекин нимадандир хавотирланаётганини хати-ҳаракатидан сезиш мумкин эди.

— Билмайсанми?

— Билмайман.

— Эргаш, олиб кел,— деб имлади Аъзам. Абдунаби иккаламиз бояги каноф қопни келтириб, болаларнинг ўртасига қўйдик. Карим кўзойнак турган жойда бақрайганча қотиб қолди. Болалар ҳайрон. Қўчқор муаллим ҳеч нарсага тушунолмай ҳаяжонда. Аъзам қоп ичидан каструлькани олиб очди.

— Буни ҳам билмайсанми?

Карим кўзойнакдан садо чиқмади.

— Сендан сўраяпман, итга ўхшаган!

Аъзам бир тарсаки қўйиб юборди. Карим кўзойнак ағдарилиб тушди. Ойнаги бир томонга учиб кетди. Аъзамни болалар ушлаб қолишди. Қўчқор муаллим ўртага чиқди:

— Тўхтанглар, нима гап ўзи?

Мен воқеани бир бошдан тушунтириб бердим. Ҳамма ғазабга минган. Қўйиб берса Каримни кўзойнаги билан еб қўядигандай. Бари бир бўлмади: биринчи бўлиб қатиқ олган Жалил ўзини тутолмади, қўлидаги товоқни қатиқпатиғи билан Карим кўзойнакнинг башарасига отди. Яхшиям кўзойнаги ерга тушган, бўлмаса ойнаси синиб, кўзини чиқариб юборармиди!

Болалар Жалилни ушлаб қолишди-ю, бироқ унинг оғзини ушлалолмади. Етти пушти қолмади Карим кўзойнакнинг. Хумордан чиққунча сўқди. У бўлса гингишиб, йиғлаб, башарасини артарди. Қўчқор муаллим аста бориб, уни қўлтиғидан суяб турғазди.

— Қани, буёққа келинг, ўғлим, — дея уни ариқ бўйига олиб борди. — Бир юзчаларингизни ювинг-чи...

Карим кўзойнак юзларини ювди, артинди, кўзойнагини тақди. Қўчқор муаллим уни ариқ бўйига ўтқазди. Ҳамма балога тикилгандай тикилиб турибди.

— Қани, ўғлим, айтинг-чи, мана бу нима? — Қўчқор муаллим унга ариқдаги сувни кўрсатди.

— Сув... — деди Карим кўзойнагини йилтиратиб.

— Сув нима демакдир?

Карим кўзойнак саволга тушунолмадими ё ҳозирги аҳволга бу саволнинг нима алоқаси бор, дедими, миқ этмай тураверди.

— Сиздан сўраяпман?

— Билмадим...

— Билмасангиз, яхшилаб билиб олинг: сув — ҳаёт демакдир. Бу сув қишлоғингизга ҳаёт олиб боради, экинларингизни сугоради, дон бўлади, қовун-тарвуз, пахта бўлади. Тушундингизми?

— Тушундим.

— Энди мана бунга қаранг, — деди Қўчқор муаллим ариқ бўйидаги бир уюм чаловни кўрсатиб. — Бу нима?

— Чалов.

— Буни нима учун оляпмиз сувдан?

— Сув тезроқ оқсин, деб...

— Сувнинг йўлини тўсмасин, деб-а?

Карим кўзойнак бошини қимирлатди.

— Шу сув йўлидан, ҳаёт йўлидан мана бу говни, — Қўчқор муаллим уюлиб ётган чаловларни кўрсатди, — олиб ташлаётганларнинг насибасини туя қилган одамни нима десак бўлади?

Карим кўзойнак индамади.

— Ундай одамнинг мана бу чаловдан нима фарқи бор? — Қўчқор муаллим титраб кетди. Жаҳли чиққанини биринчи марта кўриб турибман, кўкариб кетаркан: — Вей, муштдай бошингизга шунча айёрлик қандай қилиб сиғди, а? Ким ўргатди сизга?

— Отасидан ўрганган-да! — деди кимдир.

Карим кўзойнак йиғламсираб, башарасини буриштирганча, миқ этмай ўтирарди. Қўчқор муаллим болаларга қараб деди:

— Қани, болалар, нима қиламиз буни?

Қўчқор муаллимнинг у билан «сиз»лаб муомала қилаётганини кўрган болалар энди бунга унча жазо ҳам бермаса керак, деб ўйлаб турарди. Шундай бўлса ҳам:

— Энди бунга қатиқни ишониб бўлмайди, — деди

Жалил дўриллаб.— Чаловга тушсин. Шунда билади у ишининг оғирлигини. Нима, бизлардан ортиқ жойи борми бу бугалтирбаччанинг!

Бошқалар ҳам шу фикрга қўшилди:

— Тўғри!

— Йўқ,— деди Қўчқор муаллим.— Хайрли ишга тўғаноқ бўлганим мана бу чаловдай четга чиқариб қўйиш керак. Шу бола ишларканми?! Йўқ, ишлайдиган одамнинг турқи бўлак бўлади. Бу ишимизга фақат халакит беради, холос.

— Муаллим тўғри айтади. Нима, шунинг ёрдамига зор қолибмизми? Ариқни ҳам ҳаром қилади бу қовунқурт!

Мен ҳам чидаб туrolмадим. Унинг илгариги ишлари ҳам эсимга тушиб кетди.

— Бу ярамас «эшак карвон»имизга ҳам доғ туширган, — дедим.— Хирмондан буғдой ўғирлаган. «Саллот этиги»ни ҳаром қилиб...

— Ана!— деди кимдир менинг гапимни тасдиқлаб.

— Энди, яхши йигит, шу дақиқадан бошлаб озо-диз,— деди Қўчқор муаллим.— Бу ишни ҳам эплаёлмадингиз.

Карим кўзойнак аста ўрнидан туриб, туяга бораётган эди:

— Туяни ўз ҳолига қўйинг,— деди Қўчқор муаллим.— Бечорани шунча кундан бери бегуноҳ савалаётганингиз ҳам етар... Йўнғичқа ўраётганларнинг улушини мана бу болалардан бири элтиб беради.

Карим кўзойнак аста ўрнидан туриб, йўлга тушди. У сал нарироққа боргач, орқасига қараб нималардир деди. Нима деса дегандир-у, лекин унинг аҳволи ачинарли эди. У дўстларидан ажралиб, яккаланиб қолган, болалар қаҳр устида турибди-ю, аммо кўнгиллари-нинг бир бурчида ачиниш, жиндек меҳр ҳам йўқ эмасди.

— Аъзам, сиз туяга миһингда, нариги бидондаги қатиқни йўнғичқа ўраётганларга етказинг,— деди Қўчқор муаллим.— Илҳақ бўлиб ўтиришгандир. Эртага бошқа одам тайин қиламиз.

Аъзам туяга миниб, йўнғичқа ўраётганлар олди-га кетди. Қўчқор муаллим бўлса ўчоқ бошига бориб, косов билан қозон тагидаги оловни кўзгай бошлади. Ҳамма қовоғини солиб, кайфи бузилиб турганда қатиқ ўтади дейсизми? Ҳамма бир-бирига қараб имлашди-имлашди-да, ариққа, ишга тушиб кетишди... Қўчқор муаллим ўзи-

нинг Каримга нисбатан жудаям қаттиққўллик қилганидан эзилди шекилли, анча вақтгача ҳеч ким билан гап-лашмади.

4. КАРИМ БУГУН НЕГА ДАРСГА КЕЛМАДИ?

Агар навбатдаги ўқиш йилимиз бошланиб, адабиёт муаллимимиз қишлоғимиз тарихи, ҳамда унинг нима учун Чаман деб аталиши ҳақида иншо ёзиб келинлар, демаганида борми, ҳеч балони билмай, Чаман деган қишлоқда яшаймиз, деб юраверар эканмиз. Тўғри-да, қишлоғимизда қаққайиб турган бирон дарахт бўлмаса ёки бир туп гул ўсмаган бўлса, бунинг нимаси чаман?

Аъзам иккаламиз ўйлаб-ўйлаб, ахийри унинг дадасидан сўрайдиган, сўнг ёзадиган бўлдик.

Кечқурун Аъзамларникига кирдим. Улар овқатланиб бўлиб, чой ичиб ўтиришган экан. Уртада хонтахта, хонтахта устида еттинчи чироқ лип-лип қилиб ёниб турибди. Хонтахта теварагида Аъзамнинг ойиси, дадаси, иккита сингласи билан укаси ўтиришибди. Чироқ уларнинг юзларини базўр ёритиб турибди. Теварак-атроф нимқоронғи. Киришим билан дадаси: «Кел, кел, Эргашвой», деб мулозамат қилди. Аъзам бўлса, менинг нима учун кирганимни билиб турганидан ўтирган жойида бир қимирлаб олди. Ҳол-аҳвол сўрашганимиздан кейин ҳамма чиқиб кетиб, Аъзам, дадаси, мен-уччаламизгина қолдик. Аъзам билан мен бир-биримизга қараймиз, лекин юрак ютиб, сўз очолмаймиз. Ахийри, Пўлат амаким кўнглимизда бир гап борлигини сездилар шекилли, ўзлари сўраб қолдилар:

— Ҳа, Эргашвой, ишлар қалай? Уқишларнинг яхши кетяптими?

— Тузук.

— Анави ўртоқларинг билан ярашиб олдиларингми?

— Қайси? — мен ялт этиб Аъзамга қарадим. У ҳам менга караб елкасини қисди.

— Қайси бўларди. Анави кўзойнак тақиб юрадиган қора бола бор-ку... Қовунқуртлик. Буғолтирнинг ўғли...

— Э, уни айтяпсизми? Уришмаганмизу...

— Ким билади, ану чопонйиртарлик Абдунаби деган ўртоқларинг сал орамиз узоқроқ, девди-ку.

— Шунчаки ўзимиз...

Пўлат амаким мийиғларида жилмайиб, қувлик билан иккаламизга бир-бир қарадилар-да:

— Жудаям унчалик бўлмаса кераг-ов,— дедилар. Сўнг пича сукут сақлаб, иккаламизни кузатдилар. Бизлардан садо чиқавермагач, гапни ўзлари давом эттирдилар: — Унақа бўлар-бўлмасга жиртинг-пиртинг қилаверманглар. Суриштириб келганда ҳаммаларинг бир ернинг боласисизлар. Ҳа, аҳил бўлиш керак, тотув бўлиш керак. Немиснинг уруши ҳам етиб-ортиб турибди. Сенларники ортиқча...

Ҳеч нарса талашганимиз йўқ. Меникини олса ё Аъзамникини олса уришмаган бўлардик. Колхоз мулкига кўз олайтиргандан сўнг... деб эътироз билдирмоқчи бўлдим-у, мақсаддан чалғимай деб индамай қўя қолдим.

— Амаки, нега қишлоғимизнинг отини «Чаман» деб аташади? Ўзи кичкинагина қишлоқ бўлса-ю, нега уч маҳаллага бўлиниб кетган?

Менинг бу сўроқларимни кутмаган эканларми ё бирдан гап мавзуси ўзгариб кетганигами, амаким бир оз анграйиб менга қараб турдилар-да, шуни ҳам билмайсамми, дегандай бошларини чайқаб, кулимсираган бўлдилар. Сўнг айтадиган гапларини бошидан ўйлаб олдилар чоғи, ерга қараб жим қолдилар. Аллавақт ўтгач, бошларини кўтариб, иккаламизга қарадилар.

— Сенлар у маҳалда йўқ эдинглар,— дедилар жойлашиб ўтириб олиб. Шу пайт Аъзамнинг сингласи бир чойнак чой олиб кириб хонтахтага, акасининг олди-га қўйиб, аста ёёқ учида чиқиб кетди: — Минг тўққиз юз ўттиз биринчи йил эди. Биз ҳозирги «Байналминал» колхозида яшардик. Бу жойлар ўша «Байналминал»нинг яйловлари эди. Текис, суғорса бўладиган ясси... Колхоз бошқармаси экин майдонларини кенгайтириш мақсадида бу ерларга ҳам буғдой, арпа эка бошлади. Қатнаб ишлаш жуда оғир. Оралиқ масофа ўттиз чақирим келади. Дастлаб ўн беш-йигирма хонадон кўчиб келиб, капаларда яшардик. Сўнг кўпайишиб кетдик... Қирқкапа аталиб кетганимизнинг боиси шу.

— «Чопонйиртар» маҳалласи билан «Қовунқурт» маҳалласи-чи? — сўраб қолди Аъзам сабрсизлик билан.

Амаким аввал мириқиб кулдилар. Ниманидир эсладилар чоғи, юзлари гул-гул яшнаб:

— Дастлабки пайтлар Дадамат деган бир чапдаст йигит ҳам кўчиб келиб, шу ерда бир йиллар чамаси яшади. Сўнг қўшниси билан уришиб, чопонини йиртибди, одамлар уларни муросага келтириб қўйгач, кейинчалик нарироққа уй солиб кўчиб кетди. Ҳозир у жойлар

йигирма-ўттиз хонадонли маҳалла. Бироқ ўша воқеа одамларнинг эсидан чиқмайди. Шу-шу «Чопонийртар» маҳалласи аталди-кетди.

— «Қовунқурт»-чи? — дедим мен сабрим чидамай. — Улар ҳам уришиб кўчиб кетганларданми?

— Йўқ, улар уришмаган. Исмоил деган бир киши бўларди. Узи қоп-қора. Балки сенлар эслаёлмасаларинг керак. Ўттиз еттинчи йили оламдан ўтди, бечора. Жуда яхши одам эди. Колхоз у кишини товуқ фермага бошлиқ қилиб тайинлаб, ҳозирги ўтирган жойимиздан четроққа қўра солиб берди. Одамлар у кишини қоп-қора бўлгани учун «қовунқурт» дейишарди. Кейинчалик у ерга ҳам одамлар иморат қуришиб, кўпайишиб кетди. Шу-шу бу жой ҳам «Қовунқурт» маҳалласи аталди-кетди, — деб амаким бир оз сукут қилдилар. — Ҳалиги кўзойнакли ўртоқларинг ўша Қовунқуртнинг неваралари... Шунақа! Энди қишлоғимизни нима учун «Чаман» деб аташгани ҳам қизиқ. Эшмат аравакаш деган бир қизиқчи йигит... Ҳозир ҳам бор-ку. Анави аравакаш чол-да. Бобонг бериб юборган ул-бул нарсаларни олиб келиб бериб юради-ку. Уша кунлардан бир кун шаҳардан қайтиб келаётиб, қишлоққа кираверишдаги ариққа араваси тиқилиб чиқолмай турган экан. Уст-боши лой, шалаббо, обдан ҳолдан тойган... ўзи жонидан тўйиб турган маҳалда бир отлиқ ўтиб кетаётиб: «Биродар, бу қишлоқнинг номи нима?» — деб сўраб қолибди. Эшмат аравакаш истехзо билан: «Бу қишлоқни «Чаман» дейишади», деб юборибди. Бу гап одамларнинг қулоғига етиб, роса кулишибди. Шу-шу қишлоғимизнинг оти «Чаман» бўлиб кетди. Илгари номи «Ёйилма» эди. У энди бировнинг эсига ҳам келмайди. Одамлар «Чаман»га ўрганиб кетишди. Бир йиғинда одамлар ўртасида гап ҳам бўлди: қишлоғимиз номини ўзгартириш ҳақида. Лекин йиғинга таклиф этилган меҳмонлардан бири: «Ўзи чиройли ном-ку, биродарлар. Нима қиласизлар ўзгартириб? Чаман бўлмаса чаман қиласизлар. Яхши ният-да. Уруш тугаб йигитларингиз қайтиб келишса, албатта чаманзорга айлантириб юборишади. Ҳали қараб турасизлар, бу ерлар жаннат-дек бўлиб кетади», деди.

Кимдир: «Номи «Чаман» бўлиб, биронта гиёҳ ўсмас...» — деб минғирлаган эди, ўсмаса ўсмас. Ерларимиз шўрҳок. Ҳа, йигитларимиз қайтиб келишса, шўрлари ҳам ювилар, дарахт ҳам экармиз, гулзор ҳам бўлар. Лекин, ука, гап унда эмас. Гап одамларимизнинг яхшилигида, покдомонлигида, дилбарлигида. Бу ном

қишлоғимизнинг ҳуснига қараб эмас, одамларимизнинг табиатига қараб қўйилган. Ҳа, мен сизга айтсам, бу ном ўзимизга ярашади!»— деди оқсоқоллардан бири. Шу билан гап тугади. Ана шунақа. Ҳозир бировнинг эсига ҳам келмайди. Бу номга ҳамма ўрганиб, кўникиб кетган. Шу номга яраша ишлашади, шу номга яраша иш тутишади. Ҳақиқатан ҳам қишлоғимиз районда доимо ҳурмат тахтасида: чаманликлар бир гапни айтдим, уни ўз вақтида қилмай қўймайди. Мана, бу йил ҳам ғаллани ўз вақтида топширдими — топширди, гўшт, сут ёғ плани бажарилдими — бажарилди. Худо ҳоҳласа, пахтани ҳам қойил қилишади...

Гап шу ерга келганда, сал бўлмаса мен ҳам мақтаниб юборгим келди. Нима, бу планларнинг бажарилишида болаларнинг улушлари йўқми? Бор! Ахир бизлар ҳам «Эшак карвон» тузиб ғалла ташиганмиз, ариқнинг чаловини тозалаганмиз...

— Сенлар ҳам шунга қараб иш тутмоқларинг керак, — дедилар сўнг амаким. — Бўлар-бўлмасга жўжаҳўроздай жиқиллашаверадиган бўлсаларинг, бу қишлоқнинг номи «Чаман» эмас, «Жанжал» бўлади.

Амакимнинг ҳамма гапи ҳам бир бўлди-ю, охирги гапи ҳам бир бўлди. Аъзам иккаламиз бир-биримизга ер тагидан қараб, миқ этмай ўтирардик. Қанча ўтирдик билмадим, охири амаким: «Вой-во-ей», деб белларини ушлаб, қўлларига таяниб, ўринларидан турганларида, бизлар ҳам жилдик...

Ҳақиқатан ҳам бундай ўйлаб қарасак, Карим ҳақидаги фикримиз унчалик тўғри эмасга ўхшайди. Қинғир иш қилдинг, деб четлатиб қўйсақ, у баттар бўлмайдимми? Шунақа чакки ишлар қилганида нега ўртага олиб дакки бермаймиз-у, нуқул ҳайдаб юборамиз? Мана бугун мактабда катта мажлис бўлиб, ўқувчиларнинг пахтага чиқиши ҳақида гап бўлди. Негадир гапга чиққан болалар мавзудан четлаб, нуқул Каримни танқид қилиш билан овора бўлишди: Карим ундоқ, Карим бундоқ. Қизиқ, биронтамиз қандай қилса тузалади, қандай қилиб тўғри йўлга солиш кераклигини айтмаймиз-а!

Уйга кириб, ечиниб ўрнимга ётганимда ҳам Карим ҳақида ўйлардим. Қаранг, мажлисда нуқул бизни мақташади. Ҳа, эди мақтов кимга ёкмайди дейсиз. Нуқул Аъзам, Абдунаби, Жалил... бир-биримизга қараб, оғзимизнинг таноби қочиб тиржаямиз, Кўриб қўй, дегандай Карим шўрликка тикиламиз. У бўлса, ер ёрилса-ю, ерга

кириб кетса! Бошини қуйи эгганча миқ этмай ўтирибди. Биронтамиз бундоқ ўрнимиздан туриб: «Ҳой ўртоқлар, Карим ҳам биз билан бирга ишлаган, аммо сал адашди, уни тўғри йўлга солиш ҳаммамизнинг бурчимиз эди. Солмадик. Тўғриси, солишни истамадик. Унинг шунақа бўлиб қолишида бизнинг ҳам айбимиз бор!» деб айтолмадик. Тағин биз чаманликлар эмишмиз-а!

...Эрталаб ҳамма болалар қишлоқ ўртасидаги мактабга отланишади. Узи қишлоғимизда битта тўлиқсиз ўрта мактаб бор, холос. Еттини битирган болалар шаҳарга тушиб ўқишади. Бир йилдан кейин бизлар ҳам шаҳарга ўқишга кетамиз. Бобомникида ётиб, ўқийман. Аъзам ҳам интернатда ётмайди, акасининг уйи бор шаҳарда. Бобомларнинг уйларига яқин жойда. Унгача комсомолга ўтиб олсак... Кечаги мажлисда қизиқ бўлди: ҳов анави буғдой ўроғи пайтидаги шаҳардан чиққан вакил бор-ку, ўша биз ҳақимизда бошлаб тавсиянома ёзиб берибди: яхши ишлади, ташаббускор... ва ҳоказо деб. Роса кулги бўлди. Вакил шўрлик комсомолга ўн беш ёшдан қабул қилинишини ҳам билмас экан. Биз эса энди ўн учга кирдик. Ўша тавсияномада ҳам вакили тушмагур ёмон мисол тариқасида Каримни кўрсатибди, денг... Узи бир тилга тушганингдан кейин, бир ёмон аталганингдан кейин ўтган ҳам бир тегиб ўтар экан, кетган ҳам!

Шу хаёллар билан мактабга етиб бориб, энди синфга кирган ҳам эдимки, дарсга қўнғироқ чалинди. Одатдагидек синфда қий-чув. Болалар худди қулоқларидан олгандай қичқиришиб гаплашишади. Биров бировни қувлаган, биров парта устида югурган.

— Салом, Эргаш! — деди кимдир ёнгинамдан чопиб ўтиб кетаётиб. Қарасам, Аъзам. Уғилой найновнинг бир нарсасига теккан шекилли, орқасидан қувлаб ўтди.

Эшик ғийқ этиб очилиб, қўлтиғида таёғи, бир қўлида харита Қўчқор муаллим кириб келди. Бирпасда қий-чув тўхтаб, ҳамма жой-жойига бориб тик турди.

— Салом...

— Салом. Утиринглар, — муаллимнинг товуши юмшоқ, хотиржам чиқди. Сўнг у синфга кўз югуртириб, аста қалин йўқлама дафтарини қўлига олди: — Қани, бугун ким навбатчи?

— Мен... — ҳалигина Аъзамни қувлаб юрган Уғилой ўрнидан дик этиб турди.

— Кимлар йўқ?

— Каримдан бошқа ҳамма бор, муаллим.

Қўчқор муаллим негадир навбатчига эмас, синфга қараб:

— Нега келмабди? — деб сўради бепарвогина.

Болалар муаллимнинг шу саволини кутиб туришган экан шекилли, бир-бирларига гал беришмай чувиллаб кетишди.

— Кечаги танқидни кўтаролмаган бўлса керак-да.

— Вакилнинг гапидан хафа бўлган...

— Ўртоқларини мақташганини эшитиб алам қилгандир-да!

— Жазаси...

— Баттар бўлсин!

Муаллим қўлларини ҳавога кўтариб, «бас» демаганида, билмадим, бу болалар тагин нималар деган бўлишар эди.

— Бўлди қилинглар, энди дарсимизни бошлаймиз. Қани, аввалги дарсимизда қайси мавзуни ўтган эдик? Қани, ким айтади?

Шу пайт эшикни кимдир аста тиқирлатди, сўнг ғийқ этказиб очди. Ҳамма ялт этиб эшик томонга қаради. Мен аниқ кўрдим: эшик тирқишидан кўк дуррасининг икки учини қимтиб тишлаб олган бир аёлнинг боши кўринди.

Муаллим:

— Навбатчи, чиқиб билинг-чи, нима гап экан? — деди.

Ҳаммамизнинг диққатимиз ўша ёқда. Уғилой эшикка қандай тез чиққан бўлса, шундай чаққон кириб келди-да, муаллимнинг қўлига бир парча қоғоз тутқазиб, худди қойил қилдимми дегандай, шартта келиб ўрнига ўтирди. Бу пайт, деразадан шундоққина кўриб турибмиз, ҳалиги хатни келтирган кўк дуррали аёл пойинтар-сойинтар қадам ташлаб, Қовунқурт маҳалласи томонга жадал юриб борарди. Муаллим эса хатга тикилганча хаёлга толгани, жиддий тортиб, қўлларининг билинар-билимас титраётганига қараганда, бирон қор-қол юз бергани аниқ эди.

— Карим ўртоқларингнинг... — деди муаллим салмоқлаб анча сукутдан сўнг, — акасидан қоракхат келибди...

Синф оғир нафас олгандай бўлди. Ҳозиргина ўша оғир хатни енгил кўтариб кирган Уғилой:

— Вой, Аҳмад акам... — деб йиғлаб юборди.

Ҳалигина Карим ҳақида, унинг нима учун дарсга келмагани ҳақида фолбинлик қилиб, ҳар турли ноҳўя

гапларни айтган болаларнинг ҳам унлари ичларига тушиб кетган эди.

Бугунги дарслар татимади. Охирги қўнғироқ чалинганда, Аъзам, мен, Абдунаби, Ғаниш, Жалил — ҳаммамиз ўртадаги ҳамма гина-қудуратни унутиб, ўртоғимиздан кўнгил сўрагани «Қовунқурт» маҳалласига қараб йўлга тушдик...

Каримларнинг уйларига яқинлашай деб қолганимизда Аъзам тирсагимни туртиб, орқага ишора қилди. Қарасам, бир чақиримча нарида иккита ўқитувчимиз билан бутун синфимиз болалари келишяпти. Уларни кўриб, қувонганимдан кўзларимдан ёш чиқиб кетди. «Қаҳр ҳам, меҳр ҳам тарбия воситаси, — деган эдилар тунов куни Қўчқор муаллим Карим чаловдан ҳайдалганида, — қани, кўрайлик-чи, қаҳримиздан тўғри йўлга тушмаса, унда меҳримизни ишга соламиз. Кўпчилик меҳрига тоб бера оладигани бўлмайди!»

ШУМ БОЛАНИНГ НАБИРАЛАРИ

Анвар билан Фурқат эрталаб Тошкент — Назарбек автобусига чиқиб ўтиришди. Автобус ўрнидан қўзғалди, Анвар теварак-атрофни томоша қилиб борар экан, кечаги бўлиб ўтган воқеаларни хотирида жонлантирди...

I

Узи ишинг бир орқага кетмасин экан. Орқага кетди-ми, одамларнинг кўзига ёмон кўринаверар экансан. Ҳамма бало физика кабинетидан бошланди. Анвар билан Фурқат мактабда бирданига иккита тўғаракка аъзо: бири — физика, иккинчиси — қизил изтопарлар тўғараги. Физика тўғарагига аъзо бўлганларининг сабаби — темир-терсак иккаласининг ҳам жони: радиомией, эски телевизормией, звоноғу дазмолмией... хуллас, қўлларига нима тушиб қолгудай бўлса, билса-билмаса кавлашгани кавлашган. Дарс тайёрлаш ҳам, овқат ейиш ҳам эсларига келмайди. Шунинг учун ҳам, биринчи ва иккинчи чорақдаги баҳолари пасайиб кетди.

Мана бугун Анвар уйига хурсанд қайтиб келяпти. Қўлидаги унниқиб, эски маҳсига ўхшаб қолган қора шапкасининг ичига оғирроқ бир нарса солиб олган шекилли, ҳар силтанганида нақ йиртиб чиқиб, отилиб кетайотилиб кетай дейди. Кайфияти жойида; учинчи чорак

якунида икки чиқмайди: ўзлаштириши дуруст бўлди. Қани энди ҳозир рўпарадан бирор ўртоғи чиқиб қолса-ю, кундалигини кўрсатиб бир мақтанса! Аксига олиб унинг олдидан ҳеч ким чиқмади. Бир-иккита майда болалар унинг қорасини кўришлари билан узоқдан қочиб қолишди. Нега деганингизда, уларнинг ҳам қулоғини чўзавериб, папкасини олиб қочавериб зада қилиб қўйган-да!..

Уйига яқинлашиб қолганда, унга хат ташувчи чуваккина татар чол дуч келиб қолди. Бошида кийилавериб ёғи чиқиб кетган эски кепка, устида астари паролон сур плаш. Бир хонасида хатлар, бандероллар; бир хонасида журналлар, газеталар тиқилиб турадиган оғир қора сумкасини базўр кўтариб, бедана қадам ташлаб келарди. Уни маҳалладагилар ҳурмат қилиб «Атий» дейишади.

— Салом, Атий, — деди Анвар ҳам одоб билан.

— Ий, синмисан, Анвар. Салом, салом, салом, — деди Атий ҳам тўхтаб. — Қалай, малай. Уқишларинг матурми?

— Яхши,— деди Анвар унинг тўхтаб ҳол сўраганидан хурсанд бўлиб. Мана энди мақтанса бўлади дегандай, дарров кундалигини олиб, хат ташувчига кўрсатди.— Мана, кўринг Атий, биронта ҳам икким йўқ.

Оғир сумка елкасидан босиб, бир томонга қийшайтириб турса, ҳам Атий эринмасдан Анварнинг кўнгли учун кундаликни кўздан кечира бошлади. Чорак якуни нуқул «уч» эди. У ҳайрон бўлиб:

— Ий, «дўрт-беш»ларинг қая? — деди.

— Уқитувчиларимиз «тўрт-беш»дан ҳам «уч» яхши дейишади...

Атий ҳам ҳайрон бўлиб, ҳам истеҳзо билан Анварга тикилди.

— Ая, шулай, шулай...

У шундай деб елкасидаги оғир сумкасини бир силкиб, ғалати илжайди, сўнг бошини бир чайқаб йўлга тушди. Анвар шошиб сўради:

— Атий, менга хат-пат йўқми?

— Ёза, ёзалор... — деди Атий ва Фурқатларнинг кўк дарвозасидаги почта қутисига бир хат ташлади. Анвар хатга қизиқиб қолди. Қанақа хат экан бу? Фурқатгами-кан? Қаёқдан келибди? Атий муюлишдан бошқа хонадонларга бурилиб кетганида, Анвар югуриб бориб, уёқ-буёққа аланг-жаланг қилди-да, почта қутисига жим-жилоғини базўр тиқиб, хатни суғуриб олди. Бундай қараса, «Гулхан» журналидан экан. Ҳарфлари ҳам қизил, кўк бўёқлар билан ёзилибди. Фурқатга экан.

У конвертни ҳасад билан томоша қилиб турганда, узоқдан Фурқатнинг қораси кўриниб қолса бўладими? Нима қиларини билмай довдираб қолди. Хатни олган жойига ташлай деса, ичида нима деб ёзилганини билмай қоладиган. Очиб ўқий деса, улгуролмайди. Хуллас, қайта ўрнига ташлашга чоғланган эди, Фурқат яқинига келиб қолди. Шоша-пиша хатни курткасининг чўнтагига тиқиб юборди.

— Ҳа, нима қип турибсан? — сўради Фурқат сўрашиш учун қўл чўзиб.

Хатни сезиб қолган гумон қилиб, Анвар каловланди. Кейин гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди.

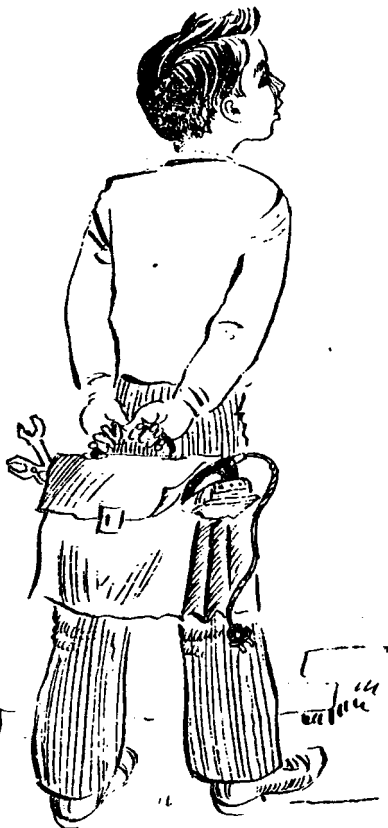
— Ҳа, ўзинг нега кечикиб қолдинг?

— Биласанми, ану Ғайратга «Гулхан» журналидан хат келибди. Шунини ўқидик.

Анварнинг ичида бир нима чирс этиб узилиб кетгандай бўлди. Беихтиёр қўли хат турган чўнтагига борди.

Кейин негадир шартта тортиб олди.

— Биласанми, — деди Фурқат гапида давом этиб, — хатда «Гулхан» журналида ташкил этилган «Қизил изтопарлар» клубига қабул қилиндингиз, ўзингиз яшаб турган жойдаги революция ветеранлари, гражданлар урушининг қаҳрамонларини излаб топиб, уларнинг жасоратлари ҳақида бизга ёзиб юборсангиз», деган сўзлар ёзилган экан. Эсингдами, ҳованов куни пионервожатиймиз мактабимиздаги «Қизил изтопарлар»нинг рўйхатини қилиб юрувди. Ушани «Гулхан»га жўнатган экан. Уша рўйхат бўйича ҳамма болаларга хат ёзишган шекилли. Бошқа болаларга ҳам келди. Бизга ҳам келиб қолса ажабмас.

Анвар гўё бу гапларни эшитмагандай миқ этмай тураверди.

— Эҳ, ҳаммадан илгари биз топганимизда эди, — деди Фурқат энтикиб. Сўнг Анварнинг папкасига кўзи тушиб қолди. — Папкангдаги дазмолми?

Анвар бошини лиқиллатди.

— Ойингга нима дейсан энди?

— Ҳе, ойим нима дердилар, — деди сал ўзига келиб. — Шунгаям уришармидилар?

Фурқат ойисининг феълени билмаса ҳам майли эди. У ўртоғига ғалати қараш қилди, сирли жилмайди. Сўнг уйлари томон бурилди.

— Тинчлик бўлса кейин чиқарсан, — деди Фурқат ғалати жилмайиб. — Гаплашамиз.

— Нимани?

— Нимани бўларди, гражданлар урушининг қаҳрамонларини қандай топишни-да.

Анвар унинг гапига жавоб ҳам бермай кўчасига бурилди, ўзларининг кўк дарвозасини тақиллатди. Анча кутди. Ҳеч қандай садо чиқмагач, секин дарвоза тирқишидан қўлини тиқиб, бир амаллаб эшик иллагини чиқарди. Эшик таниш овоз чиқариб очилди. У аста ичкарига кириб, тагин иллагини ўз жойига илиб, энди юра бошлаган ҳам эдики, олдидан синглиси Маҳфуза чиқиб қолди.

— Энди ўласан!

— Нега ўлар эканман?! — деди Анвар ҳангу манг бўлиб.

— Радиони бузибсан-ку...

— Бузганим йўқ. Проигривателини олиб, мактабдаги радиога қўйдик. Ану, мактабда музика тўғарагидаги радио ишламас экан... Шунга қизлар танца тушолмай... Шунга обориб қўйган эдик, ишлаб кетди. Ишонмайсанми, эртага ўзинг кўр...

Маҳфуза, зарил кептими, дегандай лабини буриб уйга кириб кетди. Анвар бўсағага энди қадам қўйганда, ичкаридан ойиси чиқиб келди. Важоҳати ёмон эди. Анвар ғайриихтиёрий тарзда орқага тисарилиб, талвасада талмовсираган кўйи бидирлай кетди:

— Ассалому алайкум, ойижон. Ишга омон-эсон бориб келдингизми?

Ойиси бўсағада турганча:

— Жуда одобли бўлиб кетибсанми? — деди.

— Ия, албатта-да, — деди Анвар хавотирланиб. — Бу чоракка биронта ҳам икки чиқмагандан кейин... Мана кўринг...

У шундай деб папкасини ерга қўйган эди, бир нарса ерга тақ этиб теккандай бўлди.

— Икки олмадим дегин...

— Шундай ойижон... ишонмасангиз мана кундаликни кўринг.

— Папкангда нима бор?

— Дафтарларим, китобларим...

— Дафтар, китоб шундай оғир бўладими? Қани, буёққа бер-чи.

— Э-э, буми? Эсим қурсин, дазмол, ойижон, дазмол.

— Дазмол?! Кимнинг дазмоли?

— Ҳизмизники...

— Уни нима қилиб кўтариб юрибсан тагин?

— Ану... мактабимиздаги тикувчилар тўғарагининг дазмоли куйиб қолган экан. Шунга...

— Мана, шунга!..

Анвар пайқаман экан. Ойиси орқасига ўқлоғини яшириб турган экан, бошига шартта тушиб қолди. Яхши ҳам бошида қулоқчини бор. Бўлмаса... У бирпас анграйиб ўзини йўқотиб турди-да, ўқлоғи иккинчи бор кўтарилганда, ура қочиб қолди. Қасдига олиб, шошганда эшикнинг илғаги очилмай қолди. Қараса, ойиси орқасидан қувлаб келяпти. Бунақа бўлишини билганда боя эшикни очиб қолдирарди-я! Энди у ҳовлини айланиб қоча бошлади. Маҳфуза чақимчи эса, ажаб бўлди, хўп бўлди, дегандай эшик олдида ишшайиб турибди. Ойиси ҳамон қарғаганча Анварни тирқиратиб қуварди:

— Сенинг дастингдан на телевизор қолмаса, на радио... Энди дазмолга навбат келдими?!

— Ойижон, дазмол бутун, бузилгани йўқ... Ишонмасангиз ишлатиб кўринг...

Қараса бўлмайдиган. У шартта девордан ошиб тушиб кетди. Ойиси ҳовлида жавраганича қолаверди.

У кўчага сакраб тушишга тушди-ю, қаёққа боришини, нима қилишини билмай туриб қолди. Боя билинмаган эди. Кўча анча совуқ экан. Изғирин бадан-баданидан ўтиб кетди. У турга жойида сакраб ҳам кўрди, бўлмади. Жуда алам қилиб кетди. Ҳаммасига мана шу Маҳфуза чақимчи айбдор. Шу ойисига чақмаганида, ҳамма иш жойида бўларди: ҳозир дазмолни билдирмайгина жойига олиб кириб қўйиб, ечиниб, иссиқ чой ичиб ўтирарди. «Сенми, шошмайтур ҳали, чақимчи! — деб гижиниб қўйди у ичида. — Шундай таъзирингни берайки...»

Хўш, қандай қилиб таъзирини берса экан? Папкасидан кундалигини олиб, йиртиб ташласинми? Йўқ, бўлмайди. Магазинда нима кўп, кундалик дафтар кўп. Яна биттасини сотиб олиб, тагин ёзади-олади. Бўлмайди. Ё ухлаётганида секин сочини қирқиб қўйсинми? Э, йў-ўқ, бўлмайди. Унда ойиси буёқда қолиб, дадасидан ҳам калтак ейди. Нима қилса экан? Қандай қилса ундан ўчини олади? Уйлай-уйлай боши қотди. Ҳар балони ўйлаб кўрди. Бўлмади. У шундай боши қотиб турганида, эшикларининг олдидан бир хотин ўтиб қолди. Бозордан келаётган бўлса керак: бир қўлтиғида супурги, тўрхалтада беш-олтита коса. Косаларни кўриб бирдан фикри ёришиб кетди. «Бўлди, топдим, — деди у ичидан қувониб. — Маҳфуза нимани ёмон кўради? Пиёла, чойнак, коса, тарелкаларни ювишни. Бир-иккита идиш бўлса, уни дарров ювиб қўяди. Кўпайиб кетса, роса адабини ейди. Ювиладиган идиш-товоқ қачон кў-

паяди? Меҳмон келганда! Топдим! Ҳозироқ уйма-уй юриб меҳмон айтаман. Нимага деб сўрашса, ойимларнинг туғилган кунлари, дейман. Худди шундай қиламан...

У шу қарорга келди-ю, одам айтишни уч-тўрт ҳовли наридаги сайрамлик киши Расулмат акаларникидан бошлади. Туф-туф кўз тегмасин, бирам чиройли, бирам қўғирчоқдек қизи бор-эй. Ўзи пастки синфда ўқийди. Тунов куни кўчада футбол тепиб юриб, бирдан Анварларнинг коптоги ўша ҳовлига тушиб кетса бўладими! Анвар дарвозадаги кўнғироқ тугмасини босган эди, сал ўтмай эшик очилиб, ўша қизи кўринди. Қўлида копток. У дарров коптокни олиб, раҳмат, деган эди, ҳаҳ отинг қурмағур нима эди, ҳа бўлди, Зуҳра! Зуҳра бўлса, эрка тилини чиқариб масхара қилди-ю, эшикни шартта ёпди олди.

Анвар шу ширин таассурот билан дарвозанинг бир чеккасидаги қора тугмачани босди. Узоқдан, ҳовли ичидан кўнғироқнинг бўғиқ «пинг-пўнг» деган товуши, кетидан эса аёл кишининг «ҳозир», дегани эшитилди. Остонада кексароқ аёл кўринди.

— Келинг, айланай.

— Ассайлому алайкум. Ану, Расулмат амаким бормилар?

— Ҳали ишдан қайтганлари йўқ. Кеп қоладилар. Нимайди? — деб сўради аёл қизиқиб.

— Ану, анақа, кечқурун бизникига борар экансизлар.

— Нимага борар эканмиз?

— Анақа, ойимнинг туғилган кунлари экан. Шунга...

— Вой, шунақами? Борамиз, қоқиндиқ, борамиз.

— Ану, Зуҳрани ҳам олиб борармишсизлар. Маҳфуза билан ўйнаб юрар экан.

— Хўп, хўп, қоқиндиқ.

Шу тариқа у бир неча хонадонга кириб ойисининг «туғилган куни»га одам айтди. «Эр-хотин бўлиб борар экансизлар, ойим қаттиқ тайинлаб юбордилар. Бормасаларинг хафа бўлар эканлар. Болаларини ҳам олиб келаверишсин, ҳовлимиз кенг, ўйнаб кетишади, деб қайта-қайта тайинладилар ойим», деди.

Анвар ўнинчи ҳовлига хабар бериб, навбатдагисига йўл олганда, рўпарасидан Атий чиқиб қолди. У сумкасини бўшатиб қайтаётган эди.

— Яхши бўлди сизни учратганим, Атий. Бўлмаса уйингизга бормоқчи бўлиб турувдим, — деди Анвар ёлғонни ямламай ютиб.

— Нечик?! — деди хат ташувчи ҳайрон бўлиб.

— Анақа, кечқурун бизникага борар экансиз, — деди Анвар уни ишонтиришга ҳаракат қилиб. — Ойимнинг туғилган кунлари экан. Шунга. Ойим ҳам, дадам ҳам қаттиқ тайинлаб бордилар. Анийни ҳам олиб келар экансиз. Келмасангиз хафа бўлишармиш.

— Шулаймини? — деди Атий унинг юзидан бирон сохта ифода ахтариб. Анвар жиддий турар, унинг гапига ишонмасликнинг иложи йўқ эди. — Ёрий молай. Килабиз, килабиз. Анийнинг-да кела. Чоқирғонингга бик раҳмат!

Атий ўз йўлига кетди. Анвар тагин уч-тўрт ҳовлининг қўнғироғини чалиб «туғилган кун»га таклиф қилди, ундан кейин Фурқатларникага кирди. Фурқат уйда экан. Аммо на Фурқатга, на унинг ойисию дадасига «туғилган кун» ҳақида миқ этмади. Негаки улар ён қўшни, бунинг устига Фурқатнинг дадаси билан унинг дадаси яқин ошна. Бари бир айтгани билан улар ишонишмайди. Дадаси билан ойисининг қачон туғилганини дафтарчаларига ёзиб қўйишган. Шунинг учун миқ этмагани маъқул.

Анвар билан Фурқат уёқ-буёқдан гаплашиб ўтиришди-да, тагин «Гулхан»дан келган хат масаласига қайтишди. Гап орасида Анвар чўнтагидан бояги хатни олиб бериб, узр сўрамоқчи ҳам бўлди-ю, юраги дов бермади. Нега деганда, ёлғончилиги устига «ўғри» деган ном олиши турган гап эди. Жуда ҳам унчалик эмас-у, аммо бировнинг почта қутисидан бегона хатни олиш, ҳарҳолда шунга яқинроқ-да! Йўқ, бўлмайди, оғиз очмагани маъқул. Бирор мавридини топиб айтар.

Улар узоқ ўтиришди. Шунча бош қотиришса ҳам гражданлар урушининг ветеранларини қандай қилиб топишни билишмасди. Вақт алламаҳал бўлганда Анвар ўрнидан қўзғалди.

— Қаёққа, овқатим тайёр бўлиб қолди, — деди Фурқатнинг ойиси.

— Раҳмат, уйга чиқай, — деди Анвар одоб билан.

— Хўн бўлмаса, эртага гаплашамиз. Эртага шанба-я, — деди Фурқат девордаги осма календарга тикила туриб. — Ҳа, шанба. Бўлмаса дарсдан сўнг маҳалламиздаги чоллардан суриштириб кўрмаймизми? Улар билишади.

— Майли...

Анварнинг жавоби бўшроқ чиқди. Йўқ, бу Фурқатнинг таклифига кўнмаганидан эмасди, уни ҳозир уйда

нима савдолар кутяпти, ўзи ўйлаб топган «туғилган кун»нинг оқибати энди нима бўлади? Меҳмонлар келишдимми, йўқми? Бу гапга ойиси, дадаси қандай муносабатда бўлишади? У мана шуларни ўйлаб, кўнгли ғаш тортиб, оёғи тортмайроқ секин уйига чиқди.

Дарвозадан кириши билан ғалати манзаранинг гувоҳи бўлди: ўтган кузда тўйда ўрнатилиб, шундан бери ҳали ёқилмаган икки юзинчи чироқ чарақлаб ёниб, ҳовлини сутдек ёритиб турар, ҳовлилари ғиж-ғиж бола, қийчув қилиб копток қувлаб юришар, ҳамма хурсанд эди. Деразадан шундоққина кўриниб турибди: уй тўла меҳмон. Негадир улар қийқиришиб кулишар эди. Анвар кўрқа-писа ошхона томонга мўралади: икки қиз олдиларига фартук тутиб олиб идиш-товоқ ювишарди. Бери шубҳасиз Маҳфуза. Иккинчиси ким бўлди экан? Таниёлмай қолди. Ошхона деразасидан мўралаган эди, қараса, танимаган қизи — Зуҳра экан. Бирам хурсанд бўлиб кетдики! Энди у кўрқмай дераза олдига борди-да:

— Ҳорманглар-ов! — деди катталардай кеккайиб.

Иккала қиз унга ялт этиб қарашди.

— Сеними, шошмайтур, — деди Маҳфуза акасига еб қўйгудай ўқрайиб. — Кўрасан ҳали!

— Ажаб бўпти, ювавер. Ҳали кўп ювасан, — деди Анвар ҳам бўш келмай. — Қилмишингга яраша...

— Ойимдан ўласан ҳали.

Зуҳра ака-сингилнинг гапларини эшитиб, жилмайиб турар эди. Анвар бегона қизнинг олдида уялинқиради. Қараса, гап чўзиладиган, аста уйга кирди.

— Ассалому алайкум... — у ҳадиксираб ер остидан аввал ойисига, сўнг дадасига қаради. Иккаласининг юзида ҳам табассум бор эди. У хийла енгил тортди. Сўнг меҳмонларга қаради. Улар хурсанд. Атий билан Аний тўрда ўтиришибди, жуда ҳам башанг кийиниб олишган. Уларнинг ёнида Расулмат ака билан хотини. Хуллас, ҳаммаси таниш. Атийнинг кўкрагида қатор орденлар ва медаллар. Вой Атийси тушмагур-эй! Қаёқдан ола қолган экан шунча орденни? Уни маҳаллада нега бунча ҳурмат қилишади, деб ўйласам, гап буёқда экан-да!

У, меҳмонлар бояги саломимни эшитмади шекилли, деб ўйлаб, бу гал дадил овоз чиқариб:

— Қалай, яхши ўтирибсизларми? Хуш келибсизлар! — деди.

Туйқусдан даврада кулги кўтарилди.

— Оббо Анвари тушмагур-эй, — деди тўрда ўтирган

Расулмат ака паловдан ёғ бўлиб кетган бармоқларини сочиққа артиб. — «Кулонмиди уюринг, тортармиди буюринг», деганлари шу-да. Бобонг раҳматли шўхроқ эди. Бобосининг невараси-да? Хи-хи-хи...

Анвар ялтоқланиб бир дадасига, бир ойисига қарар, қаторга бориб ўтиришни ҳам, ўтирмасликни ҳам билмас эди. Меҳмонлардан бири луқма ташлади:

— Расулмат ака, Анварга анави Назарбекдаги воқеани айтиб беринг. Бобосининг невараси бўлгандан кейин билиб қўйсин-да.

— Қайсини? Ҳалиги Тўланхўжа бойни боплаганиними?

— Иий, қахари суққури... хи-хи-хи, — Атий кўзларидан ёш оққанча қийқириб кулди, — ўлам, ўлам...

— Ҳа-я, айтгандай, Атий, сиз ҳам бор эдингиз-а, ўшанда?

— Как бўлмийм? Мин онга, Замога тилмоч эдим бит. Как бўлмийм? — деди Атий кулгидан аранг тўхтаб. — Урисчани бирда билмий ул. Командирларнинг сузларини таржима этип, мин онинг ёнида бир йилча юрдим бит.

— Сиз депода мастеровой бўлиб юрмабмидингиз ўшанда?

— Мастеравой эмас, мин онда совсем саби идим. Ун дурт ёшинда, — деди Атий жиддий тортиб. — Мен онда Иван Николаевич деган бир мастеровойга помошник идим. Темир-терсақдан кўра, листовкаларни кўброқ таширдим. Связной идим. Кейин мини онда Зоманнинг олдина тилмоч итиб юбордилар. Фурқатнинг бобоси Қодирда биз билан иди. Мин била тенг у қахари суққури. У-да, кўп нарсани била.

— Шунақами? — деди Расулмат ака. — Сиз ҳам муштдай бўлиб кўп нарсани бошингиздан ўтказибсиз-да, а?

— Шулай-шулай... — деди Атий, кампирим кўриб қўйсин, дегандай ориққина қаддини кўтарди. — Ий, у замонлар...

— Шундай қилиб, хи-хи-хи... албатта бу гапдан Атийнинг хабари бор, бир куни десангиз... Йигирманчи йилмиди ё йигирма иккинчи йилмиди, Омон махсум отряди Назарбекка борса...

— Анвар!!!

Бутун жисми қулоққа айланиб, ўртада тикка турган Анвар ғайришуурий тарзда орқасига ўгирди.

— Тўхтаб тур... — дея қўл силтади. Қараса, Маҳфуза

қўлида қандайдир қоғоз ушлаб олган, ғира-ширада тузукроқ кўринмади, ҳадеб чақирарди:

— Буёққа чиқ!..

Бир сирли гап борга ўхшайди. Анвар иккиланиб қолди: чиқай деса, бобоси ҳақидаги қизиқ гапни эшитмай қоладиган, чиқмай деса, Маҳфуза имлаб чиқиряпти. Кулиб чақираётганига қараганда, қизиқ гап борга ўхшайди. «Қўлидаги қоғоз нима экан? Бирон зарур гап чиқиб қолди шекилли». У эшикка чиқди.

— Нима дейсан?

Маҳфуза шоммай қўлларини фартугига артди-да, ҳалиги қоғозни кўрсатди:

— Бу нима?

Анварнинг ранги оқариб кетди. У «Гулхан» журналидан Фурқатнинг номига келган хат эди.

— Бу нима деб сўраяпман сендан? — деди зарда аралаш Маҳфуза.

Анвар шошиб қолиб сўради:

— Қаёқдан олдинг?

— Ҳозир Зуҳрани уйларига кузатиб қайтиб кираётиб, бундай қарасам йўлақда осилиб турган куртканинг чўнтагидан ярми чиқиб турган экан. Нима экан бу деб олиб қарасам... Хўш, қаёқдан олдинг?

— Э, Зуҳра кетиб қолдими? — деди у гапни чалғитмоқчи бўлиб.

— Гапни бурма. Қаёқдан олдинг?

— Нима ишинг бор сенинг? Қани буёққа чўз-чи! — деди Анвар сал паст тушиб. Зуҳранинг кетиб қолганидан хурсанд бўлди. Негаки, бу хархашага гувоҳ бўлмагани маъқул-да!

Унинг паст тушганидан «хатни Фурқатларнинг почта қутисидан ўғирлаб олган» гумон қилиб, Маҳфуза баланд келди:

— Ҳозир Фурқатга олиб чиқиб кўрсатиб, шарманда қилайми, а?

Анварнинг жон-пони чиқиб кетди. Аввал қўл кўтармоқчи бўлди, уйда меҳмонлар борлигини эслаб, ноилож ялинишга тушди:

— Жон Маҳфуза, ўзимнинг яхши синглимсан-ку, буёққа бер...

— Бериб бўпман!..

— Жон Маҳфуза... Энди ёмонлик қилмайман. Улай агар, чин сўзим...

— Сенда чин сўз нима қилади? — Анвар паст тушган сайин Маҳфуза авжга минарди. — Мана кўрасан, хатни

Фурқатга олиб чиқаман-у, ҳамма қилгиликларингни болаларга ёяман.

— Жон Маҳфуза, ундай қилма! Хатни буёққа бер. Ҳамма айтганингни қиламан...

— Ростданми?

— Рост!

— Ундай бўлса... — Маҳфуза фартуғини еча бошлади. Анвар ҳеч нарсага тушунмай ҳайрон бўлиб турар эди.

— Ма, манавини олдинга тутиб, идиш-товоқларни юв!

— Кейин хатни берасанми?

— Йўқ, ҳозирча хат менда туради.

— Фурқатга айтмайсанми?

— Айтмайман. Агар айтганларимни қилсанг... Бўл-маса...

— Хўп, ювганим бўлсин.

Анвар фартукни олдига тутиб, идиш-товоқларни шақир-шуқур қилиб ювар, эҳтиётсизлиги туфайли қўлга тушиб, бобоси ҳақидаги қизиқ ҳангомани эшитишдан маҳрум бўлганига ич-ичидан ачинар эди. Маҳфуза эса икки қўлини белига тираб, унинг тепасидан жилмас: «Ундоқ юв, буңдоқ арт!» — деб буйруқ бериб турар эди. Хуллас, шу бугун Анвар идиш-товоқ ювавериб ҳолдан тойди, алламаҳалда каравотига етиб бориб уйқуга кетди...

Эрталаб туриши билан ойисининг қош-қовоғига қаради. Худди ёғай деб турган булутга ўхшарди. У ичидан: «Ёғадиган булут ахир ёғмай тинчимайди», деб ўйлади-да, ишини пухта қилиб юз-қўлини ювиб кирди. Ҳар эҳтимолга қарши «булут ёғиб қолгудай бўлса, кечагидақа доғда қолмай», деб кирза этигини ҳам, қалин курт-касини ҳам кийди, ҳатто папкасини ҳам дарвозахона ёнига — тайинли жойга қўйиб, сўнг чойга ўтирди. Бу маҳалда дадаси аллақачон ишга кетган эди. Стол атрофида ойиси, сингиси Маҳфуза, ўзи эди холос. Улар индамай ўтириб чой ҳўплардилар. Анвар зимдан ойисининг авзойига разм солди: у негадир кўкариб кетган, асабдан бўлса керак, лаблари пир-пир учар эди. Анвар қўрқиб кетди. Дарров бир гап айтиб чалғитмаса бўлмайдиган.

— Ойи, — деди Анвар «юмшоқ супурги» бўлиб олиб. — Бобом нима иш қилган эканлар Назарбекда?

Бусиз ҳам ўғлининг кеча ўринсиз меҳмон чақириб, ташвишга қўйганидан ёрилай деб турган Меҳри опа «пов» этиб ёнди-кетди. Ёнига олиб келиб ўтирган эканми, ўқлоғи билан Анварнинг бошига тушириб қолди.

— Мана бундай иш қилган экан бобонг, мана бундай!

Анвар қўққисдан тушган калтак зарбидан бирпас ўзини йўқотиб анграйиб турди-ю, ойисининг яна ўқлоғини ўқталиб, столни айланиб келаётганини кўриб, ура қочди. «Булут ёғди!»

— Сен яшшамагур, шошмайтур ҳали!

Хайрият кўча эшик очиқ экан, бўлмаса кечагидақа девор ошаман деб қўлга тушармиди! У шу қочганича ўпкасини қўлтиқлаб Фурқатларникига чиқди. Эшик олдида бирпас нафасини ростлади. Уқлоғи қаттиқ теккан шекилли, башарасини бужмайтириб, бошини силаб кўрди. Озгина ғурра бўлибди. Ҳечқиси йўқ. Бунақани кўрмабдими Анвар. Неча марталаб ғурра бўлган бу шўрлик бош! Тузалиб кетади. Сўнг қулоқчинини бостириб кийиб, эшикдаги қўнғироқ тугмачасини босди. «Яхшиям ойим ургани. Бўлмаса қандай қилиб чиқиб кетар эдим,— деб ўйлади у.— Заб баҳона бўлди-да!»

— Сенми? — деди Фурқат эшикни очиб. Кўринишдан у ҳали чойини ҳам ичиб бўлмаганга ўхшарди. Кийинмабди ҳам. — Ҳа?

— Назарбекка борамиз. Биласанми, сенинг бобонг ҳам Расулмат амакининг айтишларига қараганда, Назарбекда урушган эканлар. Атий ҳам бирга урушган экан.

— Атий ҳам дедингми? Қайси Атий! Уша ўзимизнинг почтальон Атийми?

— Ҳа-да!

— Шунақами? Бўпти, мен кийиниб чиқай... — деб орқасига бурилди-ю, негадир бир гап эсига тушгандай, тўхтаб, Анварга ўгирилди. — Ие, мактаб-чи? Мактаб нима бўлади?!

— Бир кунга ҳеч нима қилмайди. Ма, менинг папкамни ҳам уйлариингга олиб кириб қўй.

— Уйдагиларга нима деймиз?

— Хат ёзиб кетамиз...

— Қандай бўларкин?

— Қаҳрамонларни топсак, ҳеч ким индамайди, — деди Анвар ишонч билан. — Қайтанга бобонгни ҳам кўриб келамиз.

Фурқат бобосини эшитиб, индамай уйга кириб кетди. Тўғри-да, бугун шанба, эртага дам олиш куни. Бугун йўлга чиқишса бир кун тунаб, эртага ҳаммасини билиб қайтишади.

Анвар мана шуларни кўз олдига келтириб, хаёл суриб ўтирар экан, Фурқат унинг биқинига туртди. У шундагина автобусда келаётганини фаҳмлади. У, Фурқат анави мўйловдор амакига жой бер, деб туртди шекилли, деган хаёлга бориб, шартта ўрнидан турди:

— Амаки, келинг, ўтиринг.

— Раҳмат, ўғлим, боядан бери қаёқда эдинг? — деди мўйловли киши пичинг қилиб.

Анвар қизариб кетди. Чунки автобус манзилга етиб келган эди. У бир катта иморат қаршисида ғийқиллаб тўхтади. Фурқат тушаётди:

— Ана, бобомлар! — деб ҳовлиқиб қолди.

— Узинг ҳам чолни кўрсанг бувам дейдиган бўп қопсан-да! — деб тўнғиллади Анвар.

— Ўлай агар, ана! Магазинга кириб кетдилар, — деди Фурқат уни астойдил ишонтирмоқчи бўлиб.

— Майли, бўпти, юр...

Улар олдинма-кейин лой ва қотиб қолган қор уюмларини кечиб йўлнинг нариги чеккасидаги магазинга киришди.

— Э-э, ўргилай. Келсинлар, келсинлар, — деди пештахта ортида турган олтишлар чамасидаги, тўладан келган, хушсурат, ингичка мўйловли киши тилла тишларини кўрсатиб илжайр экан. — Қодир ота, суюнчи чўзинг, мулла Фурқат келдилар. Набирангиз.

Қодир ота бу маҳалда қарғашойи қийиқчасига учтўрт бўлак чой, икки дона кир совун, йигирматача гугуртни тугаётган эди.

— Ассалому алайкум, бобо, — дея Фурқат бобосининг бағрига ўзини отди. Анвар ҳам салом берди. Қодир ота Фурқатнинг пешонасидан ўпди. Анварнинг саломига алик олди. Неварасидан уйдагиларнинг ҳол-аҳволини сўради. Анварга ўнг қўлини соябон қилиб бир тикилиб қўйди. Танимади чоғи.

— Хўб келибсизлар-да, ўргилайлар, гиргиттонлар, — деди яна ҳалиги пештахата ортида турган хушсурат киши илжайиб.

— Кимнинг боласисан, ўғлим? — деди Қодир ота тағин Анварга тикилиб.

— Нурмат амакининг ўғли, — деди Фурқат бобосига ўртоғини таништириб.

— Э, шунақа демайсанми? Узимнинг болам экансан-ку, танимай ўтирибман-а! — деди Қодир ота кулиб. —

Қаричилик, қаричилик. Ўзинг ҳам катта йигит бўлиб кетибсан-да. Қалай, уйдагиларинг омонми?

— Раҳмат, сўраб юборишди, — деди Анвар ёлғон сўзлаб.

— Ҳа, саломат бўлишсин, — деди Қодир ота. Сўнг бир нима эсига тушди шекилли, қих-қих кулиб қўшиб қўйди: — Бобонг раҳматли кўп қизиқ одам эди-да...

— Ким у Қодир ота? Мен танийманми? — гапга суқилди магазинчи.

— Танийсан, мулла Жавлонхўжа, танийсан... Қих... — деди Қодир ота тугунини қўлига олиб. — У кишини танимаган одам бор эканми? Казо-казоларнинг додини берган Замонали-да! Уша одамнинг невараси бўлади бу!

Бирдан магазинчининг рангидан қон қочди. Қодир отага ҳам, болаларга ҳам ола қаради. Қодир ота унинг қарашини сезмади шекилли:

— Қани, оппоқларим, кетдик, — деганча ҳассасини дўқилатиб магазиндан чиқди. Фурқат дарров бобосининг қўлидан тугунни олди.

Назарбекнинг кўчалари паст-баланд, баъзи жойларига сув тўпланиб, музлаб қолган, кўчанинг кунгай томонлари эса офтоб тушиб эриб, чилп-чилп лой бўлиб ётар эди. Зийрак Анвар йўл-йўлакай: «Ҳалиги магазинчи бобомнинг номини эшитганда нега ранги қув ўчди экан?» — деб ўйлаб борар, ўзича бу гапнинг тагида албатта бир сир борлигига ишонар, буни ҳозир Қодир бободан сўрашга ийманар эди.

Кўча эшик ёнида уларни икки юзи қип-қизил, яп-янги эгни-бошининг у ер-бу ерига лой сачраган, қулоқчинининг боғичини орқасига қилиб боғлаб олган пучуққина бир бола кутиб олди. Фурқатнинг гапига қараганда у бола бобосининг ён қўшниси, бояги сермулозамат магазинчининг ўғли экан. Улар салом-алиқдан сўнг Қодир отанинг кетидан ичкарига киришди. Сарви хола неварасини кўриб хурсанд бўлганидан ўзини қўйрга жой тополмай қолди. Анвардан уйдагиларининг ҳолаҳволини сўради. Қодир ота тугундан бўшаган рўмолини силкиб туриб:

— Энди, болаларим, менинг бир жойга бориб келадиган ишим бор. Сенлар манави Сатторхўжа билан ўйнаб туратуриглар. Мен тезда қайтаман. Кейин бафуржа гурунглашамиз. Хўпми? — деди.

Болалар бошларини силкишди. Анвар ёшгина боланинг номига «хўжа» сўзи қўшилганига таажжуб қилдими, ялт этиб унга қаради.

Қодир ота кетгач, болалар дарвоза олдига — кунчувоққа чиқишди. Анча вақтгача уларнинг гаплари қовушмади. Бу орада Сарви хола невараларини икки марта чойга таклиф қилди. «Бобом келсинлар, кейин...», — деб киришмади улар. Анвар билан Фурқат буёққа нима мақсадда келишганини Сатторхўжага айтишмади. Ахир бу иккаласининг сирини эди-да!

Бир оз ўтгач, Сатторхўжа тилла суви юритилган соатига қаради:

— Юринглар бизникига. Ҳозир мультфильм бошланади, — деди мақтанганнамо. — Телевизоримиз рангли...

Оддий телевизор бўлганида киришмас эди-ю, аммо Фурқат билан Анвар рангли телевизор қанақа бўлишини ҳали кўришмаган эди, қаршилиқ билдиришмади, секин Сатторхўжага эргашишди. Кираверишда улар қадди сал букилган, чувакина, эғнида қора бахмал камзул, оқ доқа рўмоли тагидан бошини гулли шоҳи қийиқ билан қисиб боғлаб олган, оёғига амиркон маҳси-кавуш кийган кампирга дуч келишди. Болалар салом беришган эди, кампир нимадир деб минғирлаб ўтди-кетди. Ким билади, балки ана шу минғирлаши саломга алик олгандир.

Сатторхўжаларнинг ҳовлисига кирган болаларнинг оғзи ланг очилиб қолди. Бунақа жой Тошкентда бўлса, камида беш-олти оиланинг ҳовлиси бўлар эди. Бу чеккада данғиллама уйлар, айвонлар, у чеккада катта оғилхона, унинг ёнида узун бостирма. Бостирманинг бир ёнига симтўр тутиб қўйилган товукхона қурилган. Ичи тўла товук... Оғилхонада биққидек семиз той турибди, гижинглаб. Нариги томонда иккита сизир кавш қайтариб ётибди...

Улар ичкари уйга киришганида яна ҳанг-манг бўлиб қолишди: зал деворида чўғдек гилам осиглиқ турибди. Бурчакда «Ригонда» деган радиола, ундан берироқда чиройли сервант. Отинг қурғур нима эди? «Хельга» дейдими-ей? Ишқилиб шунақароқ. Немисларникимиш. Буёқ тарафда каттакон телевизор турибди. «Бизлар ҳам телевизоримиз, бор, деб юрган эканмиз-да. Мана буни телевизор деса бўлади. Буни қара, ўзиям «Электрон» деганидан экан», деб ўйлади Анвар. Сатторхўжа телевизорнинг қандайдир кнопкасини босди. Бир оз ўтгач, аввал музыка товуши янграб, сўнг экран бир ёришиб ўчди-ю, кейин ҳамма ранги ўз ўрнига тушиб, сурат пайдо бўлди. Фурқат билан Анвар «вуй-й», деб

юборишди. Улар берилиб кетиб, мультфильмлар тугаб, хоккей бошланганини ҳам сезмай қолишган эди.

...Бир маҳал эшик очилиб, бояги сермулозамат магазинчининг боши кўринди. У ҳе йўқ, бе йўқ, бирдан ўғлига қараб ўшқирди:

— Нимага бу қаланғи-қасанғиларни йиғиб, уйни ифлос қилиб ўтирибсан! — у шундай деди-ю, тўрга ўтиб, зарда билан телевизорни ўчириб қўйди. — Борларинг, томоша тугади! Ҳе, шум бўлмай кетларинг...

Анвар билан Фурқат унинг муомаласига анграйиб қолишди. Қизик, боя «гиргиттонлар», «ўргилайлар», деб оғзидан бол томиб турган одам шуми ё бошқами?..

Улар ҳайрат бармоқларини тишлаганча кўчага чиқишганида аллақачон кун ботиб, чигирткалар чириллаётган экан. Сатторхўжа дадасидан кўрққан бўлса керак, кўчага чиқмади. Фурқат билан Анвар Қодир отаникига кириб келишганида, уй ичи нимқоронғи бўлиб қолган, Сарви хола ошхонада ўралашиб юргани учун ҳали уйнинг чироғи ёқилмаган экан. Фурқат бориб дарров чироқни ёқди. Хона ичи чароғон бўлиб қолди. Бобоси ҳам хонтахта ёнида ётиб, жиндек пинакка кетиб қолган шекилли, чироқ ёқилгач, кўзларини уқалаб қаддини ростлади.

— Ҳа, чироқларим, жа ўртоқларингникида узоқ қолиб кетдиларинг?..

Болалар миқ этишмади. Чол ҳайрон бўлгани кўйи уларга саволомуз қараб турганида, Сарви хола лаганда шилпилдоқ кўтариб кириб қолди. Ҳаммаёқни димоқни қитиқловчи хушбўй сур гўшт ҳиди тутиб кетди. Шундагина болалар қоринлари роса очганини пайқашди.

— Бу дейман, невараларингни сийлабсан-да, кампир, — деди Қодир ота шилпилдоқнинг устидаги лаҳим сур гўштарни олиб тўғрар экан. — Шилпилдоқ қилибсан.

— Яхши кўраман-да, тойчоқларимни, — деди Сарви хола гул-гул яшнаб. — Шуларни деб қилдим.

Камтарингина бу хонадондаги чолу кампирнинг муомаласи билан шоҳона уйдаги ҳалиги қурумсоқларнинг муомаласини ҳеч ҳам қиёслаб бўлмас эди. Бу хонадондаги соддалик билан меҳрибонлик қайда-ю, у хонадондаги киборлик билан зиқналик қайда! Осмон билан ерчалик фарқи бор! Нега ундай экан-а?

Шаҳар болалари эмасми, Фурқат билан Анвар лагандаги шилпилдоқ тугамасданок тўйиб, қўлларини артишди.

— Э, олинглар ахир! Буving сенларни деб қилди шунча овқатни, — деди Қодир ота астойдил қистаб. — Э, мазаларинг йўқ, шаҳарбаччалар. Ё Сатторхўжа меҳмон қилдими, а?

— Йў-ўқ, ўзимиз тўйдик, — деди Фурқат.

Анвар қўлини бўз сочиққа артар экан, энди гапириш мавриди келди, деб ўйлаб, Қодир отадан сўради:

— Бобо, бу Жавлонхўжа ака қанақа одам ўзи?

Фурқат билан Анвар унинг боя магазинда «ўргилайлар, гиргиттонлар», деб айланиб-ўргилгани-ю, кейин гап Анварнинг бобоси ҳақида борганида, бирдан ранги оқариб кетгани ва ниҳоят ҳалигина уйда қилган қўрслигига оқизмай-томизмай айтиб беришди. Чол яна одатдагидек «қих-қих»лаб кулди.

— Аслида мендан хатолик ўтди, чироқларим, — деди у болалардаги сочиқни қўлига олиб. Обдан бармоқларини орасигача эринмай артди. Кейин давом этди: — Анварнинг бобоси ким эканлигини айтмаслигим керак эди, мен эса айтиб қўйдим.

— Нега, бобо?

— Негалиги шуки, Жавлонхўжанинг отаси Тўланхўжа ўша пайтда катта бойлардан бири эди. Асосан шаҳарда турарди-ю, аммо-лекин кейинги пайтларда бир ёшгина хотинга уйланиб... Кўрган бўлсаларинг керак, уйдаги кампирни. Ушанга, қих... Уша пайтда ўн олти-ўн етти ёшда эди бу кампиршо... Шундай қилиб, у хумпар қишлоғимиздаги дала ҳовлисига аҳён-аҳёнда чиқиб ётиб кетарди. Янги ҳукумат кучга кирганидан кейин мол-мулкдан айрилиб қолмай деб, тиш-тирноғи билан курашди, баччағар: ҳукуматга қарши унсуларни уйига яширди, уларни пул, қурол билан таъминлаб тураркан у ярамас. Бу сирни сенинг бобонг аскар тортиб чиқиб очган.

— Қандай қилиб?

— Қих-хи-х...

Анварнинг жаҳли чиқиб кетди. Нуқул гап бобоси қилган ишларга бориб тақалганида, ҳамма қиқир-қиқир кулади. У қандай қизиқ ишлар қилганини бирорталари тузукроқ айтиб беришмайди. Ҳа, айтишсин-да, у ҳам мириқиб кулсин. Анвар чидаб туролмай:

— Бобо, нега гап бобомга келганида нуқул «қих-қих»лаб куласиз, нима бўлганини айтмайсиз... — деди жиддий хафа бўлган қиёфада. — Кеча бизникида Агий ҳам, ану Расулмат амаки ҳам: «Бобонг тушмагур кўп қизиқ одам ўтган эди-да!», деб қиқирлаб кулишганди. Нима ишлар қилганлар бобом?

— Атий деганинг ким бўлди тагин? — дея ўйчанлик билан сўраб қолди Қодир ота.

— Атий деганим Атий-да. Ану маҳалламизда хат ташувчилик қилиб юрадиган татар чол бор-ку... — деб тушунтиришга қаракат қилди Анвар.

— Э, уни Атий дейсанларми? — деди Қодир ота ҳайрон бўлиб. — У хумпар яхши юрибдими? Бизлар уни Руфат тилмоч дердик. Ерга урсанг коптокдек осмонга сапчийдиган йигит, фамилияси Хайруллин. Руфат Хайруллинни танимайдиган одам йўқ эди. Ҳа, айтгандай, у ҳам бор эди ўшанда. Бобонг билан ўрис командирга тилмочлик қилиб турган. Гапирдими, а? Эсида бор экан-да, унинг.

Қодир ота нималарнидир эслаб, пича ўйга чўмди. Кейин, айтсам айтиб бера қолай, бари бир мен айтмасам Руфатдан эшитишади, деган қарорга келди.

— Воқеа мана бундай бўлган эди...

Йигирма биринчи йилнинг саратон кунлари эди. Атроф бамисоли тандирдек қизиб турарди. Ҳамма уй-уйига тиқилиб олган. Қишлоқ нотинч. «Бугун анави қишлоқни, эртага манави қишлоқни босмачилар тўнабди», деган нохуш хабарлар тез-тез эшитилиб турарди. Аммо Назарбек тинч эди. Уша пайтда қишлоқ шўросининг бошлиғи Маткарим деган кишининг важоҳатидан одам қўрқар эди: эгнида қора чарм камзул, бошида қора чарм шапка, галифе шим. Ёнбошига маузер осиб олиб, отга минганда унча-бунча одам тоб беролмай қоларди. Йўлда учраганлар: «Шўро келяпти, шўро келяпти!» деб бир четга чиқиб турар, у ўтиб кетгунча қимир этишмасди. Шунақа зўр одам бошлиқ бўлган қишлоққа бегоналар кела олармиди? Ҳечам-да! Шундан бўлса керак, ҳамма унинг ҳурматини жойига қўйиб, ҳақиға дуо қилишар эди.

...Бир куни, нақ чошгоҳ пайтида Қодирларнинг ҳовлисини биров тақиллатиб қолди. Ҳаммадан илгари оёқ-қўли чаққон Қодир чиқиб очган эди, қараса, хайр-садақа сўраб юрган гадой экан. Бу маҳалда нима кўп, гадой кўп. Қодирнинг сал энсаси қотди.

— Баҳоваддин йўлига... Садақаи раддибало... — деди ҳалиги одам. У шундай деди-ю, негадир теварак-атрофга олазарак қараб қўйди. Қодир бирпас унинг афт-ангорига тикилиб турди-да, индамай кириб кетаётган эди, ҳалиги гадой шошиб-пишиб: — Тўхта, Қодир! — деб қолди.

Қодир қайрон бўлиб орқасига ўгирилди. Ҳалиги гадоё лип этиб ичгарига кирди-ю, чаққонлик билан дарвозани ёпди. Сўнг Қодирга:

— Тоғанг дуо деб юборди, — деди кулиб.

— Қайси тоғам?!

— Қайси бўларди, Замонали-да! — у шундай деди-да, хотиржам қалпоғини бошидан олди, сўнг бир юлқиган эди, иягидаги соқоли ҳам ечилди. Қодир донг қотиб қолди. Бундай қараса, ўша қишлоқлик муаллим! Ориф муаллим!

— Ия?!

— Жим... — деди у кўрсатғич бармоғини оғзига олиб бориб. — Шундай қилиш лозим бўлиб қолди. Гап бундай: сен бир амаллаб, ўйнаб юрган бўлиб, Тўланбой дала ҳовлисидами, йўқми, билиб берсан. Узун-қулоқ гапларга қараганда, шу ердамиш, деб эшитдик. Эҳтиёт бўл.

— Қандай қилиб?

— Буёғини ҳам ўйлаб қўйганмиз: секин бориб унинг эшигини тақиллатасан. Албатта эшигини қароли очади. Анави Эгам суйлоқ. У ўлардай қўрқоқ, аммо жуда қўли очиқ йигит. Паншаха керак бўлиб қолди, бериб турар экансиз, дадам айтди, дейсан. Берса, билгинки, унда бой уйда йўқ. Борди-ю, безовталаниб, сўраган нарсангни бермаса, жеркса, унда бой уйда бўлгани, қўрққани. Тушундингми?

— Тушундим.

— Тушунган бўлсанг, бора қол. Мен сени шу ерда кутиб тураман.

Тўланбойнинг дала ҳовлиси қишлоқнинг бир чеккасида, Қодирларнинг ҳовлисига яқин жойда эди. Атрофи баланд қўрғон, ичкари-ташқари ҳовли, қўрғон тевараги баланд тераклар билан қуршалган, ҳовли ичида мевали дарахтлар, турли анвойи гуллар ўсиб ётар эди. Ҳовлидан бир қулоч сув шариллаб оқиб турар, Қодир бу ҳовлига иш юзасидан уч-тўрт марта кириб чиққан эди. У ҳаяжонда, муҳим топшириқ билан кўчанинг кўпчиб ётган тупроғини поп-пуп қилиб босиб келар, теварак-атрофда тирик жон кўринмас, ҳамма жон-жониворлар иссиқдан инларига уриб кетишган. Назарида дов-дарахтлар ҳам саратон иссиғидан ҳансираб тургандай... Тупроқ ҳам қизигандан-қизиб кетган, Қодир оёқлари куйиб зўрға келарди. У Тўланбойнинг ҳовлисига яқинлашгани сайин юрағи гуп-гуп урар, ҳаяжонланарди.

Ниҳоят у етиб келди. Қалин тахтадан ишланиб, темир «белбоғ»лар билан мустаҳкамланган дарвоза олдида бир зум тўхтаб қолди. Бундай разм солса, дарвоза тақа-тақ берк. Теварак-атрофда чигирткаларнинг чириллашидан бошқа товуш эшитилмасди. Қодир бирпас индамай турди-да, сўнг таваккал қилиб эшикни тақиллатди. Анча вақтгача ичкаридан садо чиқмади. Яна тақиллатди. Хиёл ўтмай эркак кишининг йўталгани, сўнг тап-тап оёқ товуши эшитилди. Ит гингшигандай бўлди.

— Нарин тур. Олапар, — деди ҳалиги эркак. Бу ўша Эгам сўйлоқнинг товуши эди.

Эшик зулфини шиқирлади: аввал тепадагиси, сўнг пастдагиси... Эшик ғийт этиб очилиб, Эгам сўйлоқнинг титиғи чиққан дўппи кийган хумдай боши кўринди. У бир нимадан безовталанар, гавдаси ичкарида-ю, боши ташқарида турарди. Нима гап, дегандай имо қилди.

— Ассалому алайкум, Эгам ака, — деди Қодир одоб билан. — Дадам юбордилар. Бирпасга иккита паншаҳангизни бериб турар экансиз.

Эгам сўйлоқ қуюқ мўйловни бураб:

— Э, бор, ишингни қил, — деди-ю, эшикни шартта ёпди. Илгакни солаётиб ичкарида тўнғиллади. — Нарса сўрашга топган пайтини қара-ю...

Қодир атайлаб, тағин эшикни бир-икки бор тақиллатди. Ҳеч қандай садо чиқмади.

У қайтиб келиб, бор гапни оқизмай-томизмай Ориф муаллимга айтиб берди. Ориф муаллим калласини лиқиллатиб, ўзича нималарнидир ўйлаб турди-да:

— Ҳай, майли. Сенга катта раҳмат, — деб бояги жандаларини, қалпоғини шошилмай кийди, ясама соқолини, мўйловини ўрнатди. — Бу гапларни ҳеч ким билмаслиги керак. Хўпми? Ҳайр!

У кетди.

...Пешин намози маҳали ўнтурача отлиқ қизил аскар кўча чангитиб чопиб ўтди. Бу маҳалда иссиқнинг тафти сал қайтгани учунми ё бошқа сабабми, кўчада одамлар ғимирлаб қолган эди. Ҳамма ҳайрон, йўл чеккасига чиқиб, аскарларни томоша қилиб туришарди. Отлиқлар тўғри бориб Тўланхўжанинг қўрғонини қуршаб олишди. Сўнг уч-тўрт отлиқ аскар девор ошишди-ю, ичкаридан дарвозани очишди. Ичкарига Замонали бошлиқ тўртта қизил аскар шиддат билан кирди. Эгам сўйлоқ қўрқувдан дағ-дағ титраб, бостирма устунига суяниб турар эди.

— Хўжайининг қани?— деб сўради Замонали ундан. У маузерини яланғочлаб ушлаб олган эди.

Эгам сўйлоқнинг тили калимага келмасди. Яна бир бор сўраганидан сўнг, ичкариги ҳовлига қараб боши билан имо қилди. Замонали ўша ёққа ўқдек отилди. Сал ўтмай ичкаридан аёл кишининг чинқириги эшитилди, сўнг эркак кишининг бўғиқ товуши чиқди:

— Ит эмган!.. Қўлни единг!.. Вой...

Бу Тўланхўжанинг товуши эди.

Зум ўтмай Замонали Тўланхўжани банди қилиб олиб чиқди. Буни кўрган қизил аскарлар, теваарак-атрофдан йиғилган текин томошабинлар кулиб юборишди. Тўланхўжанинг қўллари орқасига қайириб боғланган, боши яланг, эғнида оппоқ сурп кўйлак... негандир лозими оёқларига кишан бўлиб ўралиб келар эди. Замоналиси тушмагур уни қўлга олганида шошиб қолганми ё арқон тополмаганми, ёки ўзи асли қизиқчи йигит ғағин бир қизиқчилик қилгиси келдими, шартта иштонбоғини суғуриб олибди-ю, қўлларини орқасига қайириб, ўша иштонбоғи билан боғлабди. Боғичсиз лозим тушиб, оёғига кишан бўлибди-қолибди...

Уч-тўртта қизил аскар ҳовлини, уйларни тинтув қилиб, ҳеч нарса тополмай чиқди. Кейин оғилхоналарни тинтишди, баъзи гумон қилган жойларга узун-узун темир қозиқлар тиқиб кўришди. Ҳеч вақо топишолмади, елка қисиб қайтиб келишди. Бу маҳалда Тўланхўжани дарвозахона остига олиб келишган, лозими аллақачон оёғидан сидирилиб тушиб қолган эди. Шу ернинг ўзида Замонали сўроқ қила бошлади уни:

— Қуроллар қаерда?

— Қанақа қурол?!— Узини билмаганликка олди Тўланхўжа.

— Қанақа бўларди? Тунов куни сизнинг ақчангизга Фарғона босмачиларидан сотиб олинган қуролни айтяпман. Қаерда ўша қурол?

— Мен унақа қуролни билмайман.

— Биласан!!!

Замонали беҳосдан маузернинг тепкисини ҳавога қаратиб босиб юборди. Унинг аччиқ товуши ўқ товуши билан бирга чиқди:

— Биласан!!!

Тўланхўжанинг капалаги учиб кетди. Утирган жойида сакраб тушди. Юраги чиқиб кетаёзди. Жон ширинлик қилди чоги, ялина бошлади:

— Айтаман, айтаман... Фақат мени ўлдирманглар...

- Қуролни топсанг, айбинг енгиллашади.
- Топаман...
- Қаерда улар?
- Бўрижарда, горда. Оғзига шох-шабба ёпиб қўйилган. Мени ўлдирманглар...
- Қани, юр! Кўрсатасан бизларга.
- Шу аҳволда-я? Раҳм-шафқат қилинглар, мусулмонлар...
- Яшириб қўйган шунча қуролларингни бизга раҳм-шафқат қилгани сотиб олганмидинг? — деди Замонали маузерини ўқталиб. — Қани юр, кўрсат қаердалигини!

Тўланбойнинг тили калимага келмай қолди. У лозимсиз, ялангоёқ, итоат билан олдинга тушди. Оглиқ аскарлар орқада, милтиқларини тўғрилаб шай келишяпти. Замонали отда, қўлида яланғоч маузер. Кўчага одам тўлиб кетибди. Тўланхўжанинг аҳволини кўриб, қиқир-

қиқир кулишади, кўплари унга лаънат тошини ёғдиришади:

— Бу кунингдан баттар бўл!

— Ҳақиқат бор экан-ку!

— Ўл-а!..

— Ҳечқурса лозимини ҳам кийдирмабди?!

Кўча бўйлаб анча юрилгач, олдиндан бир отлиқ чопиб кела бошлади. Яқинга келганда танишди: бу қишлоқ шўросининг раиси Маткарим эди. Важоҳатидан от ҳуркарди. У чопиб кела солиб, қизил аскарларга мурожаат қилди:

— Бу қанақа масхарабозлик! — деди Маткарим шўро зўраки кулиб. Кейин Замоналига қараб: — Қизиқчилигингиз қолмади-қолмади-да! — деб қўйди.

Тўланхўжа Маткарим шўрога нажот истаб термилар, назарида шўро уни ҳозир қўлларини ечиб қутқариб олиб кетадигандай эди.

— Бу масхарабозлик эмас, — деди Замонали олдинга чиқиб. — Бу кишини қўлга олдик. Баъзи маълумотларга кўра Тўланхўжа Фарғона босмачиларидан қуроляроғ сотиб олиб, бу ердаги шўро ҳукуматининг душманларига берган.

— Бўлмаган гап! — деди Маткарим шўро бирдан жиддий тортиб. — Ҳали бу гапни исботлаш керак, ўртоқ Замонали.

Тўланхўжа ялтоқланиб бир Маткарим шўрога, бир Замоналига қарар, ҳозир ўзининг озод бўлишига шубҳа қилмас эди.

— Исботланди. Ҳозир қурооларни қаерга яширганини айтиб берди. Шунинг олгани кетяпмиз, — деди Замонали хотиржамлик билан. — Тагин қандай исбот керак бўлди?

Маткарим шўронинг мўйловлари диккайиб кетди.

— Вой ит эмган, вой ярамас, унсур, — деб қора чарм камзулининг ёнбошида осилиб турган тўппончасини ёлофидан зудлик билан суғуруб олиб, Тўланхўжага ўқ узди.

Тўланхўжа гуп этиб йиқилди: икки қўли орқасига боғланган, оқ сурп кўйлагининг олди қоп-қора қон, тупроққа беланган афт-башарасини сал кўтариб, бужмайганича ингради:

— Ит эмган... Ўзингникига ўқ узасанми ҳали!..

Шундоққина ёнма-ён турган Замонали зудлик билан Маткарим шўронинг тўппонча тутган қўлини шаппа ушлади.

— Бу нима қилганингиз?!
— Қўйиб юбор, бу ярамасни ўзим бир ёқли қиламан!.. — У тиришиб Замонанинг метин қўлларидан чиқиб кетишга ҳаракат қилар, аммо қимир этолмас, оғзи ҳам сўздан тинмас эди. — Революция душманларига шафқат йўқ!.. Қўйиб юбор, қўйиб юбор деяпман! Мен у ярамасни..

Маткарим шўро ҳам анча бақувват эди. Замоналига бўй бермай тағин тўппончасининг тепкисини босди. Бу гал ўқ ҳавога кетди. Олишув бошланди. Қизил аскарлар аввалига ҳанг-манг бўлиб туришди-да, кейин Замоналига ёрдамга шошилишди. Бирпасда Маткарим шўрони қуролсизлантиришди. Отдан туширишди. Ҳамма ўпкаси оғзига сигмай ҳансирарди.

— Ундан кўра, Тўланхўжа билан шерик эдим, айбим очилмаслиги учун отдим, деб қўя қолмайсизми, тақсир? — деди Замонали ҳансираб. — Қамоққа олиндингиз. Ушланглар, йигитлар.

— Нима деяётганингни ўзинг биласанми? — Маткарим шўро баланд келди. — Мен-а, қишлоқ шўросининг раиси-я! Ҳали бу гапларинг учун жавоб берасан!

— Жавоб берсак бераверамиз, — деди Замонали хотиржамлик билан. — Манавининг қўлини орқасига қилиб маҳкам боғланглар. Тўланхўжанинг қўлларини ечиб, отга ўнгаришлар. Тез бўлинглар! Кетамиз. Ҳали яширилган қуролларни ҳам топишимиз керак жарликдан.

Қизил аскарлар Маткарим шўронинг қўлларини орқасига боғлаб, отга миндирганларида унинг илгариги важоҳатидан асар ҳам қолмаган, мўйловлари ҳам пастга шалвираб, қўйдек ювош тортиб қолган эди. Тўланхўжанинг аҳволини кўриб, ҳайрон бўлиб турган қишлоқ аҳли ўзлари астойдил ишонган Маткарим шўронинг қўлга олингани ва унинг қизил аскарлар қуршовида кутилмаганда итоатгўй бўлиб қолганидан ёқаларини ушлаб туришар эди.

Замонали бошлиқ қизил аскарлар битта банди-ю, бит-

та ярадорни олиб, қишлоқ чеккасига, Бўрижарга қараб кетишди...

IV

— Мана шунақа гаплар, — деб тугатди ҳикоясини Қодир ота. — Бу мен гувоҳ бўлган биттагина воқеа, холос. Уша пайтда қанча-қанча гаплар бўлган, эҳ-ҳе...

Фурқат билан Анвар бобоси айтиб берган ҳалиги воқеанинг таъсиридан чиқолмай, миқ этмай ўтиришар эди.

— У хумпар... Жавлонхўжани айтяпман-да, — деди тағин гапига аниқлик киритиб Қодир ота, — ҳанузгача отасининг бу шармандагарчилигидан номус қилади. Узику, ўша пайтда мана шу бир бурда бўлиб қолган Умрининг қорнида қолган эди. Бу гапни кейин, эсини таниганидан кейин одамлардан эшитган... Кўрмайсанми, ҳали ҳам отасининг лозимсиз кўчада шарманда бўлганини эшитса, кўкариб кетади. Шунинг учун бобонгнинг номини эшитиши билан... — Қодир ота яна бир оз тин олди. Фурқат билан Анвар уни гапдан чалғитишдан чўчиб, жим ўтиришар эди. У тағин бир нарсани эслади шекилли, мийиғида кулиб қўйди. — Бу воқеадан сўнг одамлар анча вақтгача кулиб юришди. Бунақа воқеа эсдан чиқади, дейсанми? Кейинчалик қишлоқда қўшиқ ҳам тўқишганди. Ҳозир эслашга уриниб кўраман. Нимайди? Ҳа мана бундай:

*Турмуш гўзал бўлмас асло,
Танбур, дугор созисиз,
Тўланхўжа каби расво,
Утди бундан лозимсиз...*

Бу қўшиқни эшитиб Анвар билан Фурқат ҳам қиқирлаб кулиб юборишди.

Ҳангоманинг қизигига тушиб кетиб, Сарви хола олиб кирган чой пиёлаларга қуйилганича совиб қолган, Анвар билан Фурқат миқ этмай бобосининг оғзига тикилиб ўтиришарди. Қодир ота олдида турган чойни бир хўплаб:

— Бай-бай-бай... Чой совиб қолса кўп бемаза бўлади-да деди хотинига қараб. Сарви хола дарров ўрнидан туриб, чойнакни кўтариб, ташқарига чиқиб кетди. Қодир ота пиёласини нарироққа суриб қўйиб, болаларга қаради: — Ана, бўталоқларим, бор гап шу.

Фурқат билан Анвар бир-бирларига қараб олишди.

Чамаси улар бир нарсани сўрамоқчи-ю, бобосини чарчатиб қўйишдан ийманишаётган эди. Қодир ота буни дарров пайқади. Саволомуз тикилди.

— Ану, Маткарим шўро нима бўлди?

— У баччағар душманнинг энг каттаси экан. Қаранг, фирқага кириб, шўрога раис бўлиб олиб... Фарғона босмачилари билан тил бириктириб қуролни бу оларкан-у, ақчасини бой бераркан. Тўланхўжа қизил аскарлар командирига шуларни гапиришга улгурибди-ю, жон берибди, ярамас. Қаранг, у расвонинг сирти қизил экан-у, ичи қора, гирт душманнинг ўзгинаси экан.

Бу орада Сарви хола янги чой дамлаб кирди. Қодир ота қизишиб талай нарсани айтиб берди: унинг гапига қараганда, Замонали бошлиқ қизил аскарлар Маткарим шўрони қўлга олганларидан кейин, тўппа-тўғри Бўри-жарга боришибди. Бирон соат қидиришгандан сўнг, Тўланхўжа айтган горни топишибди. Тўғриси, Қодирга ўхшаган болалар ҳам ёрдам берибди. Гор оғзидан шох-шаббаларни олиб, бундоқ қарашса, йигирматача милтиқ, анчагина қилич, битта максим пулемётини беркитиб қўйишган экан. Ҳаммасини отларга юклашиб, шаҳарга олиб тушиб кетишибди. Қодир ва унинг бир-иккита ўртоғи ҳам улар билан шаҳарга боришибди. Қодир ўша жойда Руфат Хайруллинни учратибди. Кейинчалик Маткарим шўрони ўрис командир сўроқ қилганида у тилмочлик қилибди. Ҳа, айтгандай, Ориф муаллимни ҳам ўша идорада кўрибди. Негадир у Қодирга қараб кўзини сирли қисиб қўйибди.

— Э, чоли тушмагур, отам замонидаги гапларни айтиб, тойчоқларимнинг миясини ҳам ачитиб юбордингиз-ку, — деб қолди бир маҳал Сарви буви. — Ичинглар, чой тағин совиб қолмасин.

— Ҳа, айтгандай, ану сандиқдаги тугунчангни ол, кампир, — деб қолди Қодир ота ниманидир эслаб.

— Қайсини? Тағин нима балони эсладингиз?

— Қайси бўларди? Анави пенса ҳужжатларим турган папка бор-ку...

— Қараса бўлмайдиган. Чоли тушмагур гап қайтаргани ёмон кўради. Сарви хола «уҳ», деб эринчаклик билан ўрнидан туриб, таҳмондаги кўрпаларни ерга қўйди. Сўнг сандиқни очиб, бисотни анча титди, сўнг бир қизил қийиққа боғланган тугунчани олди.

— Мунча имилладинг, кампир? — деди Қодир ота тоқатсизланиб.

— Мана, олдим, бунча шошилмасангиз...

Сарви хола қачонлардир яшил бўлган-у, аммо вақт ўтиб сарғиш тортиб қолган эски папкани чолига узатди. Қодир ота ёшига ярашмаган чаққонлик билан папканинг боғичини ечиб, сарғайиб, четлари титилиб қолган қандайдир қоғозлар орасидан бир сурат олди-да, унга узоқ тикилиб қолди. Сўнг болаларга қараб:

— Мана, кўринглар, — деди. — Ўша операца кўнгилдагидек тугаганидан сўнг шаҳар мелисаси олдида суратга олишган эди. Ҳаммамизга битта-биттадан беришган...

Кўхна хотиралар ҳаяжониданми, Қодир отанинг сурат тутиб турган қўли билинар-билимас титрар эди. Фурқат билан Анвар суратни авайлаб олиб, томоша қила бошлашди. Суратнинг орқасига ёпиштирилган картон қоғоз сарғайиб, чет-четлари титилиб кетган, ундаги баъзи кишиларнинг юзларига доғ тушган, чизилиб, хира тортиб қолган эди. Болаларга ўша вақтдаги суратга тушириш тарзи қизиқ бўлиб туюлди: орқада беш-олти солдат тикка турибди. Уларнинг орқасида эса алвон. Алвонга лотин ҳарфларида беўхшов қилиб: «Яшасин Узбекистон шўролар жумҳурияти!» деб ёзилган. Ҳалиги қатор турганларнинг олдида тўрт киши савлат тўкиб ўтирибди. Эгниларида гимнастёрка, галифе шим, оёқларида каттакон ботинкаю обмотка, бошқаларида эса — будёновка қалпоқ; уларнинг олдида иккита ёшгина йигитча бошларини бир-бирларига теккизиб, оёқларини икки ёққа узатганча ёнбошлаб ётишарди. Бири аскар кийимида, бири эса бошида чимкашта дўппи, устида бўз кўйлақ, узун бўз иштон, ялангоёқ. Суратнинг пастроғига рус тилида «Июнь, 1925 год. Ташкент» деб ёзилган эди.

— Қани, биронтасини танидингларми? — деб қолди Қодир бобо шу маҳал.

Фурқат билан Анвар бир-бирларига қарашди, сўнг боболарига елка қисишди. Сарви буви жилмайиб гапга аралашди:

— Ўша олдинда чўзилиб ётгани, дўппи кийгани айтяпман, бобонг.

Болалар тагин суратга тикилишди. Улар боболарининг бир маҳаллари ўзларига ўхшаган ёш бола бўлганига ишонмайроқ, таажжубда турар эдилар.

— Аслида мен тушмаслигим керак эди, — деди Қодир ота. — Суратга тушишаётганда шу ўртада турган эдим, Замонали тоғам чақириб қолдилар, кел, сен ҳам туш, хизмат қилдинг, деб. Шундай қилиб, мен ҳам тушиб қолдим. Бари бир шундан кейин мен ҳам ўша отрядга қўшилиб кетдим.

— Манави сизнинг ёнингизда ётган аскар кийимидаги бола ким?

— Қайси? Манавими? — дея кўрсаткич бармоғи билан нуқиб кўрсатди Қодир ота. — Танимадиларингми? Бу Руфат тилмоч-ку!..

— Атийми? — деб суратга энгашди Анвар. Болалар суратга тикилиб ҳайратда эдилар.

Қодир ота уларга суратдаги бошқа кишиларни ҳам таништира бошлади:

— Мана бу ўртада қилич осиб ўтирган тоғам, унинг ёнидаги хушбичим йигит — Ориф муаллим, ҳалиги қишлоғимизга гадой бўлиб борган... Буёғидаги бурни катта мўйловли киши тоғамнинг қадрдон дўсти: оти Омон махсум. Бундан уч йилмикин, тўрт йилмикин аввал кўрувдим. Қариб букчайиб қолибди шўрлик. Қоратош маҳалласида тураркан. Тоғам билан ёшлиқда қилган ишларини гапириб, бир кулади, бир кўзига ёш олади шўрлик. Жуда яхши одам. Ҳа, айтгандай, ану Ғафур Ғулом деган ёзувчи тоғам билан Омон махсумнинг ёшлиғи ҳақида «Шум бола» деган китоб ёзган-ку.

Анварнинг кўзлари чарақлаб очилиб кетди. Анвар билан Фурқат учун бу гап кутилмаган янгилик эди. Дарвоқе, бу китобни ким ўқимаган? Ким маза қилиб кулмаган дейсиз? Қаранг, бу китобнинг қаҳрамонлари улғайгач, буларнинг бахтини деб курашган ҳам экан-да! Болалар «Шум бола» китоби қаҳрамонларининг кейинги ҳаёти ҳақида ҳеч нарса билмасдилар. Нафақат булар, бошқа болалар ҳам билишмайди-да! Қизиқ...

— Кейин нима қилишган улар? — сўрашди болалар бараварига.

— Энди, болаларим, мен гапга нўноқ одамман, — деди Қодир ота, чарчади шекилли, оғир тин олди. — Омон махсум шаҳарда, Қоратош маҳалласида яшайди. Узоқ эмас. Уша кишидан сўрасаларинг, кифтини келтириб айтиб беради.

— Узингиз айтиб бера қолинг, жон бобо?

— Ҳа, жа қизиқиб қолдиларинг. Бир гап борми?

Анвар билан Фурқат ҳаприқиб буёққа нима учун келишганини, «Гулхан» журналининг топшириғини айтиб беришди.

— Э-э, шундай демайсанларми? — деди Қодир ота жиддий тортиб. — Энди, болаларим, мен сенларга айтсам, чол одам хато қилиб қўйишим мумкин. Яхшиси, бунини ҳукуматнинг ўзидан сўранглар. Идораларда ҳужжатлари бор. Сақланган бўлиши керак. Кейин ўзимиз

ҳақимизда ўзимиз гапирсак, мақтанган бўлиб қоламиз...
— Бобо, — деди Фурқат бир бобосига, бир Анварга қараб. У ниманидир ийманиб айтолмай турарди. — Агар йўқ демасангиз, шу суратингизни бизга бериб турсангиз. Кўпайтириб олиб, сўнг қайтариб берардик. Мактабимизда фотолaborаториямиз бор. Ушанда.

— Майли, бўталоқларим, майли, — деди Қодир бобо. — Фақат йўқотмасаларинг бўлгани. Бу менга ўша йиллардан эсдалик.

— Йўқотмаймиз, — дейишди болалар бараварига.

— Фурқат билан Анвар хурсанд эди. Бекорга келишмаган экан. Шунча нарсани билиб олишди. Эҳтимол, қидиришни давом эттиришса, ноёб ҳужжатларни топишар ҳали. Балки...

V

...Бугунги эшитган гаплари кечаси Анварнинг тушига ҳам кириб чиқди. Эрталаб турганларида Қодир ота уйда йўқ эди. Кеча, «бир ишим бор», деб кетганича кечқурун келган эди. Чамаси ўша иши битмаган-у, бугун яна ўша ёққа кетган. Сарви буви невараларини қаймоқ билан сийлади. Улар қоринларини тўйдириб олиб, кўчага чиқишди. Негадир бугун Сатторхўжа кўринмас эди. Бирпасдан сўнг уларнинг дарвозасидан кечаги қора бахмал камзулли кампир челақ кўтариб чиқиб, нарироқда уюлиб ётган ахлатнинг устига нимадир ағдарди-да, болаларга бир қараб қўйиб, белини ушлаганча ҳовлига кириб кетди. Кеча бобом айтган Тўланбойнинг кенжа хотини Умри шу кампир бўлса керак, деган фикр Анварнинг хаёлидан йилт этиб ўтди. У Фурқатни туртиб, кампирга ишора қилди.

— Нима?

— Умри буви, — деди Анвар шивирлаб. — Тўланхўжанинг кенжа хотини.

— Э-э, Сатторхўжанинг бувиси-я!

— Ҳа, Жавлонхўжа аканинг онаси.

Бу гапдан кечаги Жавлонхўжанинг қўрслиги, буларни «шум болалар», деб уришгани эсига тушиб кетди. Анвар ўзича унга «шум бола» қанақа бўлишини кўрсатиб қўймоқчи бўлди. У ўз режасини Фурқатга айтди.

— Қандай қилиб? — деб сўради Фурқат қизиқиб.

— Кейин кўрасан... Бир болаб адабини берамиз Жавлонхўжани. Иккинчи қўрслик қилмайдиган бўлади.

— Қўй-е!..

Болалар қарашса, бобоси ҳали-бери келмайдиган. Зерикишди чоғи, уйга кириб, Сарви бувидан кетишга рухсат сўрашди.

— Бобомга салом деб қўйинг, буви.

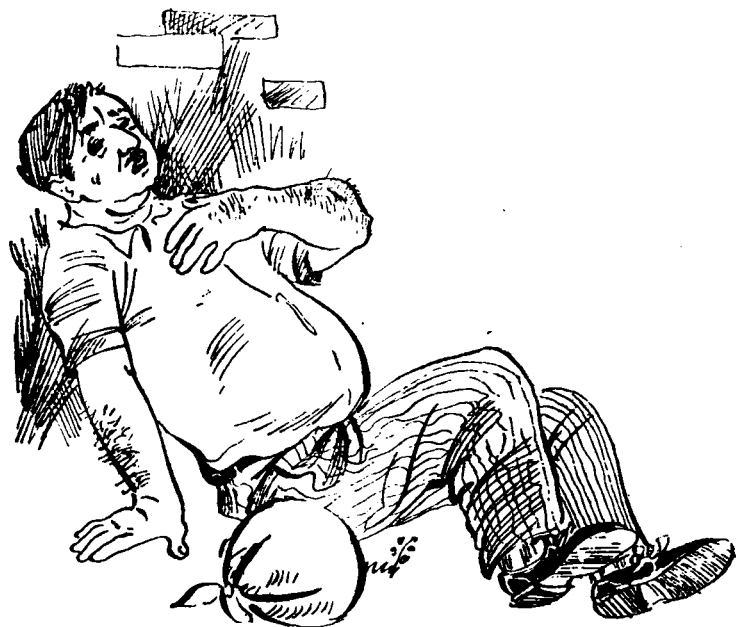
— Ҳа, майли, эртароқ кета қолинглар бўлмаса,— деди Сарви буви меҳрибонлик билан иккаласининг пешанасидан ўпиб хайрлашаркан.— Шундоқ чиқиб туринглар...

— Хўп, буви, ўзингиз ҳам тушиб туринг бундоқ,— деди Фурқат худди катталардай.

— Тушамиз, тушамиз. Бобонгнинг бир оз юмушлари бор, битсин... Анваржон, хайр, Меҳрихонга, аданга, Маҳфузага салом де.

Болалар йўлга тушишди. Бир оз юргач, орқаларидан «тез ёрдам» машинаси сигналини чалиб, шитоб билан ўтиб кетди. Болалар эпчиллик билан ўзларини четга олишди.

— Мунча ҳовлиқади бу!— деди Анвар устига сачра-

ган бир-икки томчи лойни арта туриб. Улар яна йўлга тушишди. Хиёл юришгач, бундоқ қарашса, шундоқ кўчанинг бошида Жавлонхўжа келаётибди. Қўлида ўроғлиқ нарсаси бор. Магазиндан тагин нимадир ўмариб келяпти, гумон қилишди болалар. Анварнинг эсига бояги режаси тушиб, мияси тез ишлаб кетди. У шу заҳоти ғалати йўргалаб бориб, Жавлонхўжага салом берди, сўнг орқасига ўгирилиб, Фурқатга айёрона кўз қисдида:

— Жон амаки, мени кечиринг, — деди иккала қўлини кўксига қўйиб. — Жон амакижон, кечира қолинг...

Жавлонхўжа қаддини ростлади. Ҳалиги нарсани у қўлидан бу қўлига олди. Ҳозиргина олдиларидан ўтган «тез ёрдам» машинаси унга ҳам лой сачратиб ўтиб кетган шекилли, чўнтагидан дастрўмолини олиб, сўкиниб артаркан, бир чеккага туфлаб сўради:

— Сен бола нима иш қилувдингки, мен кечираман? — У ҳали ҳам уёқ-буёғини артарди. — Тфу, лаънати...

— Ану, чипор товуғингизни сўйиб қўйдим...

— Нега сўяр экансан? — Жавлонхўжанинг товуши ўзгарди.

— Анақа... томдан қа-қағлаб тушиб... ану бостирма тагида турган кулранг қашқангизни ҳуркитиб юбориб...

— Ҳуркитса чипор товуқни сўясанми, лаънати!

— Нега сўймас эканман, — деди Анвар ҳам товушини бир баҳя кўтариб, — тойингиз бирдан юлқиниб, бостирманинг устунини тойдириб юборди-да!

— Кейин нима бўлди, жувонмарг?

— Кейин охурда курт-курт кавш қайтариб турган буқангизни том босиб ўлдирди.

— Вой, бўрдоқи буқам! — деди Жавлонхўжа инграб. — Саттор қаёқда эди, Саттор!

— Сатторхўжангиз ҳуркиган тойдан қочаман деб, айвондаги тошойнангизга бошини уриб олиб чил-чил қилди.

— Нима деяпсан ўзи, ҳароми? Бошини чил-чил қилдими, ойнаними?

— Ойнани ҳам, бошини ҳам...

— Вой болам... — у юрагини чангаллаб деворга суянганича ўтириб қолди. — Ўзи омонми?

— Ўзини ҳалиги сизга лой сачратиб кетган «тез ёрдам» олиб кетди, амаки.

— Вой жувонмарглар... Сенлар нима қилиб юрувдиларинг бизникида, а?

— Анақа, рангли телевизорингизни тузатмоқчи эдик.
— Вой, телевизор яп-янги эди-ку!.. Нима бало орт-тирдиларинг яна?

— Анақа тағин ҳам яхшироқ кўрсатадиган қилаётувдик...

— Дард қилаётувдик! Нима бўлди? — деди Жавлонхўжа силласи қуриб.

— Анақа... Орқасидан пов этиб олов чиқиб... Йўғ-э! Аввал пуф этиб тутун чиқди шекилли, а? — деб Анвар Фурқатга ўгирилган эди, қараса серрайган кўйи ҳайкалдек қотиб қолибди. Шу билан гапни тўхтатди. Жавлонхўжа худди ўзидан кетаётган одамдек деворга суяниб ўтирар, аммо иккала кўзи очиқ, маъносиз, зўрға нафас оларди. Шу пайт негадир унинг кўз ўнгида кечаги бобоси ҳикоя қилиб берган воқеа гавдаланиб кетди: саратонда тупроғи кўпчиб ётган катта йўл ўртасида, икки қўли орқасига қайириб боғланган, оқ сурп кўйлагининг кўкраги қип-қизил қон, афт-башараси тупроққа беланган Тўланхўжа жимгина чўзилиб ётарди...

Негадир Анварнинг бадан-бадани сесканиб кетди..

— Юр, кетдик, — деди у Фурқатнинг қўлтиғидан олиб.

— Бу нима қилганинг, ўлиб қолса нима бўлади? — деди Фурқат бўғилиб.

Анвар унга жавоб қилмади, олдинга тушиб тез-тез юриб кетди...

VI

Автобуснинг охириги бекати шундоққина қишлоқ магазинининг олдида эди. Бугун дам олиш куни бўлганидан бекатда автобус кутиб турган одамлар анчагина эди. Чунки шаҳарда ишлайдиганлар шанба куни қишлоққа чиқиб ҳордиқ чиқаришади-да, дам олиш куни қайтишади. Бирпасдан кейин одамлар бундан ҳам кўпайиб кетади. Анвар билан Фурқат бекатда кўп турмади. Ҳадемай автобус келиб қолди. Улар чаққонлик билан автобусга чиқишиб, орқадаги ўриндиққа ўтириб олишди.

Кўп куттирмай автобус жойидан жилди. Болалар боя Жавлонхўжа билан бўлган воқеадан сўнг жим ўтирганча атрофни томоша қилиб келишарди. Кўчанинг икки томонидаги паст-баланд иморатлар, қатор мирзатераклар, баъзи эшикларнинг олдига қўйилган скамейкалар ғиз-ғиз орқада қолиб борар, автобус текис асфальт йўлдан шиддат билан олға интиларди.

Автобус қишлоқдан чиқиб, поезд йўли тагидан ўтгач, болалар нимагадир бир-бирларига сирли қарашиб, тарадудга тушиб қолишди: автобус ғизиллаб пастликка қараб кета бошлади... Шаҳарнинг ташқарисидаги айланма йўлга чамаси юз метрлар етмасдан баҳайбат жарлик бошланар эди. Улар ўша жарликни яхшилаб кўриш ниятида эдилар. Негаки, иккаласининг хаёлида ҳам «ўша пайтлари Тўланхўжалар қурол яширган Бўрижардаги ғор ўша ерда эмасмикан», деган тусмол чарх урар, ҳаяжондан юраклари ҳаприқар эди. Автобус пастликка учиб тушиб, кучаниб баландликка кўтарила бошлади. Иккаласи ҳам ўринларидан туриб кетишди. Жарлик ҳақиқатан ҳам ваҳимали эди. Кечаси уёқда турсин, кундуз кунлари ҳам бу ерларда юриш анча хавфли эди. Агар орқа ўриндиқда ўтирган кексароқ киши «ўти-

ринглар, болалар», демаганида, улар ҳали-вери ўтиришмас, орқаларига ўгирилиб, ойнадан томоша қилган бўлишарди. Йўқ, бўлмади. Автобус ғиз этиб ўтдикетди. Улар ўтиришди. Анвар қўлидаги газетага ўралган суратни аввайлаб ушлаганча индамай келарди. Фурқат эса ўйлаб келаётган хаёлини яширолмади. Автобус айланма йўлдан ўтиб, шаҳар кўчаларидаги бекатларда уч-тўрт марта тўхтаб одамларни туширди, йўловчилар олди. Қарашса, улар уйларига тезгина этиб қолишадиган.

— Анвар, — деди Фурқат оҳиста Анвар томонга энгашиб.

— Нима?

— Калламга бир фикр келиб қолди.

— Қанақа фикр?

— Ҳали кун эрта. Агар хўп десанг, ҳозир уйга тушмай, тўғри Хадрага ўтсак-да, Қоратош маҳалласига борсак.

— Қоратошда нима қиламиз?

— Омон махсумни топиб гаплашсак...

— Қойил! — деди Анвар юзи ёришиб кетиб. — Ундан ҳам анча нарсани билиб олар эдик.

Анвар Фурқатнинг таклифидан жудаям хурсанд бўлиб кетганди. Тўғри-да, ҳозирдан уйга бориб олиб нима қилишади? Ҳаммадан ҳам у ойисига, синглиси Маҳфузага рўпара келишдан чўчирди. Тагин ўша машмаша бошланади: «Қаёқларда санқиб юрибсан? Нимага бир оғиз фалон ёққа кетяпман, деб қўймайсан? Қачонгача сени деб юрагимизни ҳовучлаб ўтирамиз?» — деган саволлар ёғилади. Нима, у ёш боламидики, ҳадеб тергайверишади? Балки ойижониси қўлига ўқлогисини олиб, кўчада пойлаб тургандир... Балки синглиси анави Фурқатга келган хатни кўрсатиб, шарманда қилар... «Яша, Фурқат, калланг ишлайди-да, сенинг! Мен сен билан бекорга ўртоқ бўлиб юрибманми? Кечқурун дадам келганида кириб борамиз. Дадам индамайдилар. Дадам бўлсалар ойим ҳам уришмайдилар»...

Улар ўзлари тушадиган бекатда тушмай, тўғри Хадрага ўтиб кетишди.

Хадрада ниҳоятда машиналар кўп эди. Автобус, троллейбус, трамвай... Улар бир амаллаб кўчанинг нариги чеккасига ўтиб олишди-да, Фурқат кўчасига бурилишди. Тахминан бир километрча юрганларидан сўнг Қоратош маҳалласига кириб боришди. Бу маҳалла ҳам ўзича бир шаҳар экан: паст-баланд иморатлар,

ҳали ҳам лойсувоқда турган қинғир-қийшиқ синчли уйлар, эгри-бугри жинкўчалар бирам кўп эканки, юравериб: «Омон махсумнинг уйини биласизми?» — деб ўтган-кетгандан сўрайвериб ҳолдан тойишди. Одамлар ҳам қизиқ-да, «Фамилиясини билмасанми? Қайси кўчада туришади?» — деб сўрашади. Фамилиясини билса, қайси кўчада туришини билса, улардан сўраб ўтиришармиди? Узлари топиб боришарди-ку!..

Улар Қоратошдан Бешёғочгача икки-уч марта бориб келишиб, жуда ҳолдан тойишди. Энди қайтмоқчи бўлиб турганларида олдиларидан қўлини белига қўйиб олганча ҳасса таяниб келаётган қадди дол чолга дуч келиб қолишди. Фурқат худди ёмби топиб олгандай дарров чолнинг олдига югуриб борди:

— Ассалому алайкў-ўм, бобо.

— Ва алайкум... — деди чол қироат билан юришдан тўхтаб.

— Анақа, Омон махсум деган чолни билмайсизми?

— Қайси Омон? Қаерда туради? — деди чол ўнг қўлини пешанасига соябон қилиб.

— Билмаймиз...

— Анақа, граждандар урушида иштирок этган, — дея Анвар гапга аралашди.

— Урушда иштирок этганлар кўп, болам, — деди чол соқолини тутамлаб, — билиш керак... Билмадим, чироқларим. Суриштириб кўринглар-чи, балки бошқалар билишар.

Чол шундай деди-да, ҳассасини дўқиллатиб йўлга тушди. Болаларнинг ҳафсаласи пир бўлди.

— Ҳа, айтгандай... — деди чол нарироқда тўхтаб. Фурқат билан Анвар ҳам шартга тўхтаб, орқасига ўгирилишди. — Мана бу кўчадан сал юриб қайрилсаларинг, чойхона келади. Уша чойхонага бориб суриштиринглар балки биладиганлар бордир.

Чол шундай деди-ю, йўлига кетди.

Фурқат билан Анвар чойхонани ҳеч қийналмай топиб боришди. Яхши бўлди. Узлари ҳам қоринлари очиб, роса ҳолдан тойишганди. Чойхонада одам жуда кўп экан. Аксари чоллар, ўрта яшар кишилар. Болалар бир чеккага бориб ўтиришди. Фурқат бориб бир чойнак чой, қанд-қурс, битта нон кўтариб келди. Яхшиям чўнтақларида озроқ пуллари бор экан. Одамлар болаларга таажжуб билан бир-бир қараб қўйишди. Бунақа пайтда маҳалла болалари чойхонага киришмасди. Бошқа ёқдан келган тахмин қилишиб, индашмади.

Чойхоначи жуда сермулозамат киши экан. Бир-икки марта болаларнинг олдига келиб: «Чой олиб келайми?»—деб мулозамат қилиб кетди. Чой ўрталаб қолганида Анвар аста ўрнидан туриб, ҳалиги чойхоначининг олдига борди.

— Амаки, сиз анақа, Омон махсум деган чолни билмайсизми? — деб сўради астагина. — Анақа, граждандар урушида қатнашган.

Чойхоначи Анварга қараганча бир оз ўйга толди. Шу пайт Анварнинг миясида бир фикр тугилиб қолди. Чонганича ҳалиги чой ичиб ўтирган жойга бориб, газетага ўралган суратни олиб келди. Уни шошилиб очиб, Омон махсумни кўрсатди.

— Мана бу!

Чойхоначи энгашиб суратга тикилди, суратда йигирма беш-ўттиз ёшлар чамасидаги, бурни катта, эгнида ҳарбий гимнастёрка, бошида будёновка қалпоқ чол эмас, мўйловли йигитча ўтирар эди. У ҳайрон бўлиб қолди.

— Бу чол эмас-ку!..

— Бу йигирма бешинчи йилда олинган сурат. У киши ҳозир чол... — деди Фурқат гапга аралашиб. — Ану, Ғафур Ғулом китоб ёзган эканлар-ку, у киши ҳақида. Узлари жудаям қизиқ киши эканлар...

Чойхоначи бирдан қиқирлаб кулиб юборди.

— Э, шунақа демайсанларми, — деди анча маҳалгача ўзини кулгидан тўхтатолмай. Сўнг шартта тўхтаб, жиддий қиёфага кирди. Негадир юзига фотиҳа тортди. — У кишини танимаган одам борми? Икки йил олдин, тўқсон ёшда оламдан ўтдилар.

Фурқат билан Анвар бир-бирларига аянчли қарашди-да, аста чойхонадан чиқишди. Уларнинг Омон махсум ҳақидаги умидлари пучга чиққан эди.

Яхшиямки, жиндек чой ичиб олишгани, бўлмаса чарчоқдан, омадсизликдан йиқилиб қолишлари ҳеч гап эмасди. Улар оёқларини судраб босишиб, базўр Хадрага етиб келишди-да, тагин бояги маршрутдаги автобусга чиқишди. Энди уларнинг бутун умидлари Атийдан эди.

— Бугун кеч бўлди, — деди Анвар автобусдан тушаётиб. — Эртага гаплашамиз. Атий кўп нарсани билади. Мана бу суратни ҳам кўрсатамиз.

— Суратни кўрса, эски хотиралари эсига тушиб, сайраб кетади, — деди Фурқат хайрлашиш учун қўлни чўзаркан. — Эртагача...

Фурқат уйига кириб кетди. Анвар эса уйга боришга оёғи тортмайроқ туриб қолди. Ойиси тагин қувлаб қолса-я! Унинг бахтига дадаси уйда бўлсин-да. Дадаси бўлса ойиси сал ҳайқииб туради. Хайрият, дарвоза очиқ экан. У ичкарига кирди. Уйда чироқ ёқишибди. Ойиси йўқ, дадасининг ўзи креслода газета ўқиб ўтирибди. Авзойи ёмон эмас.

— Ассалому алайкум, дада,— деди Анвар ўзини хушчақчақ кўрсатиб.— Қалай, чарчамай ўтирибсизми?

— Ваалайкум...— деди дадаси ҳам ўғлига бир қараб қўйиб.— Чарчамасдан ўтирибмиз.

— Қодир бобомлар салом деб юбордилар...

— Саломат бўлсинлар.

Шу пайт ойиси билан Маҳфуза кириб келишди. Анвар қараса, уларнинг кайфиятлари ҳам ёмон эмас. Кўнгли сал жойига тушди. Эғни-бошини еча бошлаган эди:

— Биратўла ювиниб кир,— деди ойиси.

Анварнинг кўнгли ёришиб кетди. Ташқаридан хурсанд ҳолда Фурқат чопиб кирди.

— Анвар! Анвар! Мана, хат келибди! «Гулхан» журналидан...

Қайси кўз билан кўрсинки, Фурқатнинг қўлида ўша, ўзи уларнинг почтасидан яшириб олган кўк конверт турарди. Юраги орқасига тортиб кетди.

Анвар бундай разм солса, бир чеккада Маҳфуза унга кулиб қараб турибди. У ҳамма гапни тушунди; синглизис Маҳфуза акасини бадном қилмай деб, хатни секин олиб чиқиб, Фурқатларнинг почта қутисига ташлаб қўйган экан...

Маҳфуза акасига сирли жилмайиб кўз қисиб қўйди. Анвар эса шу топда нима дейишини билмас, сингилжонига меҳри товланиб кетган, нуқул бир Маҳфузага, бир Фурқатга қараб тиржаяр; бу унинг ҳам синглизисга самимий миннатдорчилиги, ҳам Фурқатнинг «Гулхан» журналидан хат олганига ҳавас қилгани, ҳам ўзига шундай хат келмаганидан таажжубга тушгани эди.

ҚОРХАТ ЎЗИМ ҲАҚИМДА

Гапни чўзиб ўтиришни ёқтирмайман. Қисқа қилиб айтиб қўя қолай: ёзувчи бўлмоқчиман! Тўғриси, илгари ёзувчиликдан сал кўнглим қолган эди. Ахир ўзингиз ўйлаб кўринг: кечаю кундуз хаёлингизда ёзувчи бўлишдек юксак орзу бўлса, тинмай машқ қилсангиз, ёзган шеърларингиз, ҳикояларингиз сиз ўқиётган мактабда овоза бўлиб кетса, деворий газетада ишлайдиган болалар, отряд советининг раислари, пионервожатийлар кетингизда ғуж-ғуж бўлиб югуриб юрса, «фалон иккичи бола — ақида шеър ёзиб бер, колхозимиз пахта планини бажарибди, мажлисда мактабимиз номидан шеър ўқиб бер», деб ялинса-ю, синфимиз раҳбари бирдан идорага чақириб олиб: «Дарслардан мазанг йўқ, аввал дарс, кейин шоирлик!» деб қийнов-қистовга олса! Шу ҳам гап бўлди-ю! Нима, Тўрткўлдан ҳам бир ёзувчи чиқса арзимайдиган районми? Менимча, арзийди. Кўп китобларда ўқиганман. Ёзувчиларнинг ҳаёти ёзилган китобларда ҳам бор: ёзувчи ё катта шаҳардан, ё серманзара, чиройли қишлоқдан чиқади. Бизнинг Тўрткўлимиз унча катта шаҳар бўлмаса ҳам чиройли қиш... йў-йўқ, район. Шаҳар деса ҳам бўлади. Ундан кейин, манзараси бой. Шундоқ ёнгинамиздан Амударё ёйилиб оқади. Дарё бўйи кўм-кўк тўқай. Ундан берида пахта далалари... Кичкина бўлса ҳам аэродромимиз бор.

«ИЛ-14», «ЯК», «Кукурузник» дейдиган самолётлар бирин-кетин учиб-қўниб туришади. Районимиз марказида чиройли-чиройли уйлар, сердарахт кенг кўчалар...

Бизнинг уйимиз ҳам ана шу марказий кўчалардан бирида.

Келинг, уйимизга яқинлашиб қолдингиз, танишиб қўя қолайлик: мени мактабимиздаги болалар Соғиндиқ шоир дейишади. Гапнинг рости, болаларнинг «шоир» деб чақирishi менга ёқади. Индамайман. Районимиз марказидаги ўзбек мактабининг 7-а синфида ўқийман. Қанақа ўқишимни гапириб ўтирмайман. Ҳозир ёмон эмас. Ўтган йили бир оз... Хайр, майли, ўтган ишга саловат, дейишади-ку, катталар.

Дадам район касалхонасида бош врач бўлиб ишлайди. Исми Мурод, фамилияси Қурбонназаров. Ишхонасидаги одамлар уни Мурод Ғоипович деб чақиришади. Ойим ҳам дадам билан бирга... Ойжамол Қувондиқова! Болалар врач. У, айниқса мени яхши кўради, «Олтиним» деб эркалагани-эркалаган. Билмайман, сал сариқлигим учунми ё... Дадам бўлса ундоқ эмас, тергагани тергаган. Битта синглим ҳам бор, Феруза! Учинчи синфда ўқийди. Жуда қақилдоқ. Унинг олдида бир иш қилолмайсан. Дарров дадамга чақади. Ёмон кўраман.

Синфимизда ҳам бунақа қақилдоқлар анча-мунча. Айниқса, Маҳфуза деган бир қиз бор, отряд советининг раиси. Айтганини қилдирмай қўймайди... Келинг, бу қақилдоқ ҳақида кейинроқ айтиб берарман.

Ўш, нимани гапираётган эдим? Кечирасиз, адабиёт муаллимизнинг тили билан айтганда «ўтлаб» кетибман. У киши ўзи сўраган нарсадан сал ташқари чиқсанг, «Қурбонназаров, ўтлама», дейдилар. Ҳа, айтгандай, гап ёзувчилик ҳақида эди-я?

Мен мактабимизда анчагина обрўга эга эдим. Кунлардан бир кун синфдошларим ёзган шеърларингни Тошкентга, газетага юбор, деб маслаҳат беришди. (Қайси газетага юборганимни айтмайман.) Анчагина шеърларимни оппоқ қоғозга чиройли қилиб кўчириб, тагига «Шоир Соғиндиқ Қурбоний» деб ёзиб юбордим. Юбордиму ўзимни қаерга қўйишимни билмайман. Юриштиришларим ҳам бошқача бўлиб қолди. Қандайдир бир ширин хаёл вужудимни қамраб олди: газетанинг навбатдаги сонларидан бирида шеърларим босилиб чиқади! Ҳамма ўқийди. Ана, ундан кейин синф раҳбари уришиб бўпти. Маҳфуза қақилдоқ, атрофимда парвона

бўлади. Адабиёт ўқитувчимиз ҳам «ўтлама» деёлмайди. Кимсан, шоир Қурбоний! Соғиндиқ Қурбоний!..

Газетани бир ҳафта кутдим, газета келди, аммо унда шеърим йўқ эди. Тагин кутдим. Қўйинг-чи, учинчи ҳафтанинг бошида газета яна келди. Бунда ҳам босилмабди. Бунинг устига ўша кунлари редакциядан бир хат олиб бутунлай ҳафсалам пир бўлди...

Агар уйимизга дадамнинг бир ёзувчи ўртоғи келиб қолмаганида, ёзувчиликдан бутунлай кўнглим қолган бўлармиди...

Дадам кўпдан бери бир шоир ўртоғи бор эканлигини, у Тошкентдаги журналда ишлашини айтиб юрар эди. Бир куни уйга эртароқ қайтдим. Меҳмон келибди. Эшиқдан одоб билан салом бериб кирдим. Ҳалиги меҳмон алик олди. Узи дадам тенги. Оқ сариқдан келган, ўрта бўйли. Чакка сочларига сал оқ тушибди. Қарашларида қандайдир бир илиқлик бор. Менга қараб жилмайиб турибди.

Дадам кулиб:

— Келинг, шоир, — деди.

Ҳалиги кишининг олдида уялиб кетдим. Дадам ҳеч бундай демас эди. Папкамни аста қўйиб, оёқ учида ҳовлига чиқиб кетаётгандим, дадам чақириб қолди.

— Соғиндиқ, бери кел.

Олдига бордим.

— Бу амакингни танийсанми?

Елкамни қисдим.

— Нега танимайсан? — деди дадам жиддий тус олиб. — Айтмабмидим сенга, Тошкентда шоир ўртоғим бор деб?

Ўзим ҳам қизариб кетган бўлсам керак. Меҳмон амаким бўлса:

— Нима қиласиз болани уялтириб? — деди дадамга. Кейин менга қаради: — Келинг, танишамиз.

— Ҳа, айтгандай, бир танишиб олинглар, — деди дадам.

— Мен дадангиз айтгандай шоир эмасман, — деди у киши кулиб. — Фақат оддий бир журналистман. Дадангиз шўрлик касаллар билан овора бўлиб кетиб журналист билан шоирнинг фарқига ҳам етолмай қолибди.

Меҳмон амаким шундай деб кулди. Дадам бўлса томоғини бир қириб, меҳмон амакимга ўқрайиб қаради-да, ташқарига чиқиб кетди.

— Исмим Жўра, фамилиям Парпиев. Қани, бундоқ ўтиринг-чи. Ҳа, яшанг. Хўш, ўқишлар қалай?

— Яхши, — дедим уялиброқ.

— Тузук, — у бармоқлари билан столни чертиб ўтириб аста гапида давом қилди. — Соғиндиқвой, сиздан бесўроқ бўлса ҳам шеърларингизни, ҳикояларингизни кўриб чиқдим. Дадангиз кўрсатди.

Мен шу вақтгача биронта шеър биладиган одамга кўрсатмаган эдим. Ҳаяжон билан Жўра амакимнинг оғзига тикилдим.

— Тузук, ёмон эмас. Бироқ... Ҳа, айтгандай, уларни биронта одамга кўрсатганмисиз?

— Йўқ.

— Адабиёт ўқитувчингизга ҳам кўрсатмаганмисиз?

— Йўқ.

— Э, бу ишингиз чакки, — деди у. — Мен кўрган шеърлар, агар кўйган числонгиз тўғри бўлса, анча илгари ёзилибди. Янги шеърларингиздан бордир-а?

— Ёзмай кўйганман.

— Нега?

— Шу...

— Сабаби борми?

Аста ўрнимдан туриб, редакциядан олган хатни яшириб кўйган жойимдан олиб келиб бердим. Жўра амаким уларни қўлига олиб ўқий бошлади. Ўқиётиб негадир пиқ этиб кулиб юборди. Бир нима демоқчи бўлди-ю, индамади. Бир оз бошини чайқаб ўтирди-да:

— Майли, — деди. — Энди ҳеч ёзмайсизми?

— Босилмагандан кейин... — деб минғилладим. Синф раҳбаримизнинг гапини ҳам айтай дедиму чақмачақарлик бўлмасин, деб айтмадим. Жўра амаким ҳам бирпас индамай ўтирди-да:

— Шеърни тузук ёзар экансиз, — деб қолди. Ялт этиб у кишига қарадим. — Ҳа, тузук ёзар экансиз. Прозангизни ҳам кўриб чиқдим. Тўғриси айтсам, поэзиянгиздан ҳам прозагиз маъқулроқ кўринди менга. Назаримда, бир камчилигингиз бор: ўзингиз билмаган, ҳис қилмаган нарсаларни ёзар экансиз. Мана: Октябрь революциясининг эллик йиллиги, босмачилар, хўш, космодром ҳақида шеърлар ёзибсиз. Қани, айтинг-чи, шу гапларни яхши биласизми? Кўрганмисиз?

— Йўқ...

— Мана кўрдингизми? Кўрмаган, билмаган нарсани ёсангиз, ёзган асарингиз қўполроқ қилиб айтганда, ёлгон бўлиб қолади. Тўғри, кўрмай туриб ёзилган асарлар адабиётимизда кўп. Бунинг учун аввал билим, маҳорат, ўткир тасаввур керак. Сизда ҳозир булар йўқ.

Албатта, кейинчалик ўсасиз, билимингиз ҳам, маҳоратингиз ҳам, тасаввурингиз ҳам ўсади. Унда ёзсангиз бўлади. Тушунарлими?

— Бошимни қимирлатдим.

— Энди, Соғиндиқвой, бундай кейин ёзмайман, деган гапингизга қўшилмайман. Ёзганимни газета чиқармас экан, деб ёзмай қўйсангиз, бу — қўрқоқлик бўлади. Ёзувчи ботир бўлиши керак. Шундай эмасми?

— Ҳеч ҳам қўрқаётганим йўқ.

— Демак, ёзасиз-а?

— Ёзаман...

— Баракалла. Фақат кўрган-билган нарсаларингизни ёзинг. Борми шунақа нарсаларингиз?

— Бор.

— Қизиқми?

— Қизиқ.

— Бўлмаса, ўшалардан биттасини танлаб олиб ёзинг. Ёнингиздан ҳеч нарса қўшманг ҳам, ҳеч нарсани унутиб ҳам қолдирманг. Келишдикми?

— Майли.

— Битгандан кейин менга юборинг, ўзим кўриб бераман.

Эшиқдан ойим билан дадам кириб келди. Дадамнинг қўлида битта шиша, ойимнинг қўлида тўғралган бодринг.

— Роса гаплашдиларингизми? — деди дадам кириши билан.

— Гаплашдик, — деди Жўра амаким. — Қаёққа кетдинг?

— Қиттак-қиттак қилайлик энди. Озиб-ёзиб бир келиб қолибсан.

— Э-э... — деди Жўра амаким.

Мен аста ўрнимдан туриб чиқиб кетаётган эдим, Жўра амаким кўриб қолди:

— Соғиндиқ, қаёққа? Овқатланмайсизми?

— Э, — дадам қўлини силтади. — Шу овқат ейдими!

— Жуда чимхўр-эй. Овқат беришдан безиллаб қолибман буларга, — деди ойим куйиб-пишиб. Жўра амаким аста бошини чайқаб кулди. Ҳамон эшик олдида бошимни эгиб индамай турар эдим. Ойим рухсат берди: — Бор, уйнай қол. Сенга копток бўлса бас.

Аста уйдан чиқиб кетдим...

Ишонсангиз, шу кундан бошлаб, нуқул ёзгим келади. Аммо нимани, қайси кўрган нарсамни? Бошим қотди.

Кейин ёзишни ўрганиш мақсадида беш-олтита китоб ўқиб чиқдим. Афсуски, биронтасида ҳам «мана бундай қилиб ёзгин!» деган гапни тополмадим.

Ўша китоблар орасида менга биттаси жуда ёқди. Менга ўхшаган бир қозоқ боласи «Менинг исмим Хўжа» деган яхши китоб ёзибди. Ўша китобни ўқиб, ўтган йили ўз бошимдан ўтган бир қизиқ воқеа эсимга тушиб кетди. Ҳа, атгандай, сизга бир хунаримни айтишни унутибман: мен фотографик ҳам қиламан. Ишонмасангиз мактабимизга келинг. Мен олган суратларни ўз кўзингиз билан кўрасиз. Каттакон фотогазета қилганмиз. «Овчилар» деган мавзуда. Мактабимизда ҳалиям осиқлик турибди. Рост. Узимда ўша суратлардан битта-битта нусха бор. Альбом қилиб қўйган эдим. Бир чеккадан кўриб, хотираларимни янгиладим. Ниҳоят, шу воқеани ёзишга қарор қилдим. «Э, бирпасда қотириб ташлайман», деб ишга киришсам, бошимда ҳеч гап йўқ. Ҳамма билганларим ҳам тумтарақай бўлиб кетса бўладими? Ишонасизми, шундан кейин йиғирма кунча ёзолмай қийналиб юрдим. Бироқ ўша воқеа ҳаёлимдан чиқмайди. Ухласам тушимга киради, юрсам — ўнгимда. Бора-бора ўша воқеага алоқадор одамлар билан гаплашадиган бўлиб қолдим. Хуллас, ёзмасам бўлмади, столга ўтирдим.

Бўлар иш бўлди. Энди бундай қиламан: ўша воқеани катта ёзувчилар қилгандай, кичик бўлимларга бўлиб, ҳар бирига мазмунига мослаб қисқа-қисқа сарлавҳачалар қўяман. Жўра амаким айтгандай, ёлгон гап қўшмайман. Кўрганимни, билганимни ёзаман.

Бўпти бўлмаса, бошладим...

ҚАЛЛИ ОТАНИ ИЗЛАБ

Мен тушган «ИЛ-14» самолёти Тўрткўл устидан бир айланиб, аста-секин баландлай бошлади. Иллюминатордан пастга қарайман: кўнглим аллақандай беҳузур. Самолётнинг кумуш қанотлари лапанглаган сайин дарё соҳилидаги районимиз гўё каттакон бир патнису қандайдир бесўнақай қўл уни гоҳ уёққа, гоҳ буёққа қийшайтираётгандай бўлади. Даҳшатдан юрагим орқамга тортиб кетди. Пастга қарамасликка аҳд қилдим. Самолёт кулранг булутлар орасига шўнғиди. Энди атрофда фақат момиқ булутлар гўё самолётимизнинг қанотларини силаб ўтаётгандай... Аста ён-веримга қарадим.

Креслолардаги одамлар парво қилмай бир-бирлари билан гаплашиб ўтирар, баъзилари бошларини юмшоқ ўриндиқнинг орқа суйанчиғига ташлаб, кўзини чирт юмиб олган, баъзилари эса газета, журнал ўқир эди. Мен ҳам бирон нарса билан овуниш ниятида олдимдаги суйанчиқнинг халтасидан битта газета олиб кўра бошлаган ҳам эдимки, бирдан самолётимиз пастга тушиб кетгандай бўлди. Кимдир чинқириб юборди. Нариги тарафда ўтирган бир семиз кишининг рангида қон қолмади, оппоқ оқариб, юзларига тер тошиб кетди. Менинг ҳам қутим ўчиб, жонҳолатда ўриндиқнинг ёнбошидаги чарм суйанчиқни шартга ушлаб олдим. Упкам оғзимга тиқилиб, нафас ололмай қолдим. Ҳамма бир-бирига қараб гўё ҳеч нарса бўлмагандай, жилмайишиб қўйди. Ҳалиги семиз киши атрофга аланглаб бошини чайқади-ю, чўнтагидан дастрўмолини олиб юзларини арта бошлади...

Илгари ҳам самолётга бир марта тушганман. Лекин бундай бўлмаган эди. Унда ёнимда ойим билан дадам бўлгани учунми, билмадим, ҳеч нарса сезмаган эдим. Бу гал бир ўзим кетяпман. Ҳозир шу кетишда Нукусга қўнамиз. Кейин яна бошқа самолётга тушиб Орол денгизига қараб учаман.

Ҳамма гапни ўша Маҳфуза қақилдоқ бошлади. Отряд советининг раислиги ҳам эви билан-да! Қаёқдаги гапларни топиб юради. У десанг бу дейди, бу десанг у дейди, айтганини қилдиради. Бундан бир ҳафта илгари отряд советимизнинг мажлиси бўлди. Уша мажлисда баҳорги каникулумиз планлари муҳокама қилинди. План бўйича мактабимиз орқасидаги чала стадионни битирадиган, атрофига кўчат ўтқазадиган бўлдик. Розик деган ўртоғимиз алгебрадан чорак якунида икки олиб қолган эди. Бир-иккита бола Розик билан шуғулланадиган бўлди. Ниҳоят, охириги масала отрядимиз советига фахрий аъзо қабул қилиш эди. Фахрий аъзо энг донгдор кишилардан бўлиши керак экан. Кейин бу ишни то битмагунча ҳеч ким: на ўқитувчиларимиз, на синф раҳбаримиз, на вожатийимиз билмаслиги керак экан. Борди-ю, биров билиб қолса, болаларнинг айтишича, қизиғи қолмайди. Бу тўғрида Маҳфузанинг ўзи гапириб, кимни отрядимиз советига фахрий аъзо қиламиз, деб қолди. Уринбой деган бир озғин, найнов синфдошимиз қўлини кўтариб ўрнидан турди. Бўйи синф шифтига сал етмай турарди.

— Менда таклиф бор, — деб болаларга бир-бир

қараб чиқди. — Анави «Коммунизм» колхозидаги Чиннихон опани... Механизатор, бу йил бир юз олтмиш тонна пахта терди. Қалай?

— Бўлмайди. Биласанми, қаҳрамон бўлиши керак, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлиши керак.

Бирдан баҳс бошланиб кетди:

— «Олтин юлдуз»и бўлиши шарт эмас.

— Тўғри, яхши меҳнат қилаётганларнинг ҳаммаси қаҳрамон. Бугун бўлмаса эртага қаҳрамон бўлади.

— Тўғри, ҳали номи чиқмаган қаҳрамонларни топишимиз керак.

— Чиннихон опамга мен қарши эмасман. Бироқ...

— Нима бироқ?

— 7-б дагилар уни аллақачон илиб кетишган. Ундан кейин мактабимиздаги ҳамма отряд советларининг фахрий аъзолари пахтакорлардан. Пахтачиликдан бошқа соҳа йўқми? Чорвачилик-чи?

— Балиқчилик-чи?

— Ҳа, рост-а! Балиқчилик-чи?

Гап шу ерга келганда мен қараб туролмадим. Қўлимни кўтардим.

— Гапир, Соғиндиқ, — деди Маҳфуза.

Томоғимни қириб, гапни узоқдан бошладим.

— Гўзал Қорақалпоғистонимиз Иттифоқимизда «оқ олтин»и, қорақўли, ундан кейин, — деб яна бошқа соҳаларни ўйлаб турган эдим, Самад қув гапимни оғзимдан юлиб олди:

— Опқоч, шоир! Мўйнаси, балиғи... — деб кулди.

Маҳфуза уни жеркиб берди.

— Нима, мўйнаси, балиғи ёмонми? — дедим қизишиб. — Мўйнасини пальтонгизга ёқа қиласиз, балиғини маза қилиб ейсиз... Мен, яқинда Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлган Қалли ота Шомуродовни отрядимизнинг фахрий аъзолигига тавсия қиламан.

Ҳамма болалар бир-биларига қараб, жимиб қолишди.

— Балиқчими?

— Балиқчи. Мўйноқ районидан. Оқдарё бўйидаги «Қизил Юлдуз» балиқчилик колхозидан.

— Қачон қаҳрамон бўлган?

— Утган йили.

— Сен қаёқдан биласан? — деб сўраб қолди Самад қув жилмайиб.

— Биринчидан, газета ўқиб туриш керак, Самадвой, — дедим сал жаҳлим чиқиб. — Иккинчидан, ўша «Қизил Юлдуз» колхозида Асет деган бир ўртоғим

бор. Дадаси доктор. Исмлари Жапақ. Дадам билан бирга Тошкентда ўқишган. Уша ўртоғим билан хат ёзишиб турамиз. Ҳар йили меҳмонга чақиради. Бораман, деб боролмайман. Ҳув, ўтган йили келувди-ку. Сен биласан, Розик.

— Э, ўшами?

— Уша-да.

Гапни сал чўзиброқ юборганимизни Маҳфуза сизди шекилли:

— Хўш, нима дейсизлар? Қалли отани отрядимиз советига фахрий аъзо қилиб сайлаймизми? — деди.

— Сайлаймиз! — дейишди ҳамма болалар бир оғиздан. Бу таклифга фақат Самад қув қарши чиқди.

— Хўп, сайладик, — деди у, гўё катта кишилардек қошларини чимириб. — Сайланган одамнинг ўзи хабардор бўлиши керакми, йўқми? Ундан кейин Мўйноқ, Оқдарё қаёқда-ю, биз қаёқдамиз? Яқин жойда бўлса экан, унда бошқа гап эди...

— Нима бўпти, хат ёзиб маълум қиламиз-қўямиз.

— Эҳ, алгебрадан қарзим бўлмаганида, ўзим бориб келардим, — деди Розик.

— Айтишга осон, — деб кулди Самад.

Жаҳлим чиқиб кетди. Бизлар бир нарса қилмоқчи бўлсак, нуқул қаршилиқ кўрсатгани кўрсатган шу Самад.

— Мен бориб келаман! — дедим. — Ўртоғим ҳам анчадан бери, бир келиб кет, деб қўймай юрган эди. Шу баҳонада кўриб келаман.

— Агар ундай бўлса, майли, бориб кела қолсин, — деди Маҳфуза жиддий. — Бироқ тагин бир гап бор.

«Қандай гап?» дегандай, ҳамма унинг оғзига тикилди. У бир оз сукутдан сўнг, худди катталардек оғир гап бошлади:

— Ҳали отрядимиз планида қилинмаган, қилиниши керак бўлган ишлар жуда кўп. Масалан, ўлкани ўрганиш, фотогазета чиқариш, жонли тўгарак ташкил этиш... Менинг бир таклифим бор.

— Қанақа таклиф?

— Ҳаммага маълум. Соғиндиқ туппа-тузук фотограф. Фотоаппаратини олиб кетса, битта фотогазетага етарли сурат ҳам олиб келиши мумкин.

— Жуда тўғри таклиф.

— Яша, Маҳфуза! Шундай қилинса, ҳам фотогазета бўлади, ҳам уни томоша қилиб, оз бўлса ҳам ўлка билан танишамиз.

- Ҳа-да!
- Қойил!
- Келишдикми?
- Бўпти.

Гап шу билан томом бўлди. Болалар ўзаро маслаҳатлашиб, Асетларга, уларнинг отряд советига дўстона хат ёзишди. Кейин яхши шоҳи галстук беришди. Буни Оқдарёга борганимда Қалли отанинг бўйнига боғлаб қўйишим керак экан.

Масала ҳал бўлгандан кейин маслаҳатчим кўпайиб кетди.

- Фотоаппаратингни унутма.
- Менда иккита плёнка бор. Эртага олиб келаман.
- Менда ҳам бор.
- Иссиқ кийиниб ол. У томонлар совуқ.
- Асетга телеграмма беришимиз керак, чиқиб кутиб олсин.

Телеграмма бир ҳафта илгари Оқдарёга қараб йўл олди. Мен бўлсам мана энди учиб кетяпман...

Самолётнинг гувиллашидан қулоқларим битиб қолган эди. Учувчилар кабинасидан келишгангина, хушбичим бир рус қизи чиқиб нимадир деди. Эшитмадим. Кабина эшигининг тепасидаги қизил чироқ ёнди. Ҳамма ўтирган жойида камарларини боғлай бошлади. Пастга тушиб бораётганимизни пайқадим. Анча кўниқиб қолганим учунми, бу гал осмонга кўтарилаётганимиздек безовта бўлмадим.

Энди бўлса, Нукус аэропорти кассасидан билетимга белги қўйдириб, бир четда турган икки қанотли самолётга қараб келяпман. Олдимда учта-тўртта, орқамда ҳам бир-иккита одам. Фарч-гурч қор босиб келяпмиз. Соат учлар бўлса ҳам кун анча совуқ, қуруқ изғирин эсиб турибди. Кўзларимдан сув оқиб, олдимга тўғри қараёлмайман. Бир маҳал самолётга яқинлашганда кўриб қолдим, самолётимизнинг филдираклари ўрнига чена ўрнатиб қўйилибди. Бунақа самолётни биринчи кўришим. Ҳайрон қолдим. Қанақа қилиб учаркан-а?

Самолётнинг кичкинагина зинапоясига бир оёғимни қўйиб, эшигидан ушлаган эдим, қўлларим темирга чип этиб ёпишиб қолса бўладими! Аввалига ток урди, деб қўрқиб кетдим. Кейин билсам, совуқдан экан. Жон-ҳолатда қўлларимни эшик тутқичидан юлиб олган эдим, орқамга қалқиб кетдим. Хайрият, орқамда бир чол турган экан, «эҳтиёт бўл, болам», деб суяб қолди.

Ичкаридан кимдир қўлини чўзди. Орқамдаги рюкзак ҳам бир бало бўлди. Ичида унча қўпам нарса йўқ: фотоаппарат, бешта плёнка, кейин фонаримни ҳам олганман. Асетга совға қилмоқчиман. Ойим майда-чуйда совға-салом берган: конфет, печенье, кулча дегандай... Ичимдан киядиган иссиқ кийимларим билан зерикмаслик учун олган уч-тўртта китобим ҳам шунинг ичида... Оғирлик қилганини шу ерда сездим. Орқамдан ҳалиги чол суяб, қўлимдан кимдир ичкарига қараб тортмаганда самолётга чиқиб олишим амримаҳол эди. Ичкарига бир амаллаб кириб олганимдан кейин, уларга раҳмат айтдим. Сал ўтмай самолётнинг моторлари тариллаб, парраклари айлана бошлади. Тагимиз сирғаниб кетгандай бўлди, самолёт бир-икки марта лапанглаб, таги дупур-дупур қилди-ю, товонлари ердан узилди шекилли, силлиққина суза бошлади. Ойнадан ташқарига қараб ҳеч нарса кўра олмадим, у ичкаридан терлаб, юпқа қиров боғлаган эди. Самолётнинг ичи анча иссиқ экан. Моторларнинг қаттиқ гувиллашидан одамларнинг гаплари эшитилмас, фақат оғизлари қимирлар, бир-бирлари билан имо-ишора орқали гаплашишар эди. Боя мени самолётга чиқишда суяган чол шундай рўпарамда ўтирган экан, энди аниқ кўринди: қорамағиздан келган юзлари тўла ажин, чўққисоқол. Бошида тулки тумоқ, эгнида қора плаш. Ичидан қора чий бахмал камзул кийиб олибди, ёқаси кўриниб турибди. Унг чаккасида нўхатдек холи бор экан. Менга қараб жилмайганида кўриб қолдим.

— Йўл бўлсин, болам? — деди у менга энгашиб. Моторнинг гувиллаши овозини титратиб эшиттирди.

— Оқдарёга, — деб қичқирдим мен.

— Оқдарёнинг қаерига? — деб чол мен томонга ўнг қулоғини тутди.

— «Қизил юлдуз» колхозига.

— Ёлғизмисан?

— Ҳовва.

— У ёқдагилар сенинг келишингни биладими?

— Ҳовва. Телеграмма берганмиз.

Чол бошини силкиди.

— Самолётдан нарёғи беш-олти чақирим йўл. Шунинг учун сўраяпман, болам. Кеч бўлиб қолди. Совуқ...

Жуда меҳрибон чол экан. Менга кўзларини юмиб жилмайди-да, оёғи тагидаги хуржунини олдига суриб хаёлга толди...

Салон ойнаklarини қиров босиб қолгани ёмон бўл-

ди-да. Бўлмаса, атрофни томоша қилиб кетар эканман. Бу самолёт «ИЛ-14»га қараганда анча паст учади. Ер ҳам анча яқиндан кўринади. Бемалол томоша қилса бўлади. Мен ўтган йили ёзда ойим, дадам билан Урганчга учганимизда кўрганман. Юқоридан уйлар худди гугурт қутисидек бўлиб кўринади. Дарё тармоқ-тармоқ бўлиб ёйилиб оқади. Дарё бўйидаги қамишлар, тўқайлар, қарта-қарта пахта пайкаллари ажойиб бўлиб кўринади. Мактабимизда катта бир харита бор. Худди шунга ўхшайди. Асли харитани ҳам тепадан туриб чизса керак-да! Айниқса, тўқай тепасига келганда баъзан самолётнинг пастлаб учадиган одати бор. Шунда унинг ғувиллашидан қўрқиб қочган кийиклар тўдасини кўрасиз... Чумолидек, орқасидан чанг кўтариб, боши оққан томонга қочишади! География ўқитувчимиз бу ҳақда кўп гапирарди. Ўзи овчи экан. Ўтган йили Аму бўйидаги колхоз қўйларига бўри дориганда, вертолётдан бўриларни қириб ташлашда қатнашган. Қандай қилиб отишар экан-а, тепадан? Тағин вертолёт устида туриб?! Ҳа, бу ҳақда Асет ҳам ўтган йили келганида айтиб берган эди...

Асет телеграммамизни олмаган бўлса-я! Унда нима бўлади? Мана бу чолнинг гапига қараганда, самолётдан нарғи ҳам беш-олти километр келар экан. Кутиб олгани чиқса-ку, яхши, чиқмаса нима бўлади? Ишқилиб, телеграммани олган бўлсин-да. Мабодо чиқмаса, шу ўртада уй-пуй бордир. Уй бўлмаса, манави чол ташлаб кетмас, ахир. Кўринишидан яхши чолга ўхшайди. Қалли ота ҳам шунга ўхшаганмикин? Йўқ, у қаҳрамон! Бунақа оддий чоллардан эмас. Қўллари чайир, ўзи баланд бўйли, паҳлавон... Ҳар тўр солганда уч-тўрт тонна балиқни бемалол денгиз қаъридан тортиб чиқара оладиган паҳлавон...

Шу маҳал кўз ўнгимда баланд бўйли, мускуллари бўртиб чиққан, кўкраклари кенг, худди эртакларда ҳикоя қилинадиган афсонавий бир одам пайдо бўлди. У Орол денгизининг ўртасида турар, сув унинг тиззасидан келарди. У ҳадеб каттакон бир тўрни тортар, балиқ деганинг ғиж-ғиж эди...

Бирдан самолётимиз лапанглаб, тагимиз дупурлаб кетди.

— Келдик!— деди ҳалиги чол кулиб.

Анча кеч кириб қолгани кўриниб турарди. Салон қоронғи тортган, нарироқда ўтирганларни ажратиб бўлмасди. Олдимиздаги эшик очилиб, учувчи йигит чиқди.

Кўринишдан хушчақчақ йигитга ўхшайди. У эшикни очди. Ташқаридан гуп этиб оппоқ буг урилди.

— Қош қорайиб қолган экан, — деди кимдир.

Учувчи йигит эшик олдига темир нарвонни қўйди. Одамлар аста-секин туша бошлади. Мен уч одамдан кейин тушдим. Кун қорасовуқ, қоронғи. Одамлар гўё одам эмасу одамнинг кўланкасига ўхшайди. Ҳамма нарироқдаги қорайиб турган уй томонга кетар эди. Мен ҳам ўша ёққа қараб юрдим. Ҳалиги уйга яқинлашиб қолганимда, кимдир биров олдимдан чиқди.

— Соғиндиқ!

Дарров танидим. Ростимни айтсам, жуда қувониб кетдим.

— Асет!

— Ова!¹ Мен. Омон-омон, — деб қучоқлаб кетди.

— Салом, — дедим мен ҳам қувониб.

Унинг орқасида яна иккита одам турарди.

— Мана бу — Бойтемир, бу — Сафаргул. Сени кутиб олгани чиқишди.

Мен улар билан қўл беришиб кўришдим. Асет елкамдан рюкзагимни олиб, олдинга тушди.

— Қани, кетдик!

Мен орқамга қарадим. Ҳалиги бирга келган йўлдошларимнинг бирортаси ҳам кўринмасди. Яхшиямки, Асетнинг чиққани, деб ўйлайман ўзимча, бўлмаса нақ ёлғиз ўзим қоларканман! Сал юрганимиздан сўнг Асет тўхтади.

— Қани, чиқ, Соғиндиқ!

Қарасам, бир от қўшиғлик чена турибди. Ченага чиқдим, устига пичан ташлаб, юшоқ қилиб қўйган экан. Асет ченада катта тўн ҳам ола чиққан экан, жойлашиб ўтирганимиздан кейин у учаламизнинг оёқларимизга тўнни ёпди.

— Менга устимдаги ҳам бўлади. Қани, чуқ, жонивор! Чена қорни ёқимли ғичирлатиб, сирпаниб кетди...

ТАНИШУВ

Қуёш терак бўйи кўтарилиб қолган. Осмонда тўда-тўда кулранг булутлар худди жулдур кўрпага ўхшаб аста қалқиб юрибди. Қорасовуқ. Кечаси тагин қор тушиб-

¹ Тўрткўллик ўзбеклар «ҳовва», қорақалпоқлар «ова» дейишади.

ди. Атроф худди шакар сепиб қўйгандай оппоқ. Қандайдир бир нозик заррачалар қуёш нурида кўзингни олгудай ялтирайди. Кеча кечқурун кун туман бўлгани учун бу ерлар менга бийдай дала бўлиб кўринган эди. Йўқ, унчалик эмас экан. Хув олисларда подалар, сурувлар мириқиб ёйилиб юришибди. Йўл чеккасидаги жингил, тўрангил, чийлар ғалати бир суратни эслатади: гўё уруш маҳали-ю, улоқтирилган гранаталар устма-уст портлаган... Ишонмаяпсиз шекилли? Узингиз кўрганингизда ҳам шунга ўхшатган бўлар эдингиз. Қаранг, чийларнинг таги ингичка-ю, барг томони йўғон, худди портлаб сочилиб кетгандай...

Ченамиз учиб келяпти. Устида фақат Асет иккаламиз, холос. Ойиси Ойгул опани аэропортга кузатиб қайт-япмиз. Асет негадир хомуш. У тизгинни силкиган сайин тўриқ от қулоғини гажак қилиб олға интилади, хўрс-хўрс қилиб бурунларидан оппоқ буғ чиқаради. Ченамиз олға интилади. От туёқларида қотиб қолган сумалаклар кўнғироқдек шилдир-шилдир қилади. Асетнинг қовоғи солиқ. Эҳтимол, боя ойисининг аэропортда айтган гапларидан хафа бўлгандир. Менимча, Асет бу гапларни ойиси менинг олдимда айтганидан уялган бўлса керак. Қизик, унинг ойиси ҳам худди менинг ойимга ўхшар экан. Ўзи баҳорги каникул муносабати билан Нукусга — ўқитувчилар мажлисига кетяпти-ю, кўнгли Асет билан менда. Ҳамма самолётга қараб шошилса, у Асет иккаламизни олдига чақириб олиб, нима дейди денг:

— Мен икки-уч кунда қайтиб қеламан. Тўполон қилмай ўйнаб юринглар, хўпми? Аксига олгандай даданг ҳам Мўйноққа кетиб қолди. Бувижонингни ранжитма...

Уҳ-хў, бирпасда Асетнинг ҳамма қилиқларини айтди-қўйди: бувисининг сўзига кирмаслиги борми, аллақаёқларга санқиб кетиши борми, сингисига кун бермаслиги борми... қўйинг-чи, инжиқлик қилиб овқат емаганигача!.. Билишимча, у шунинг учун индамай келяпти.

Мен яна атрофни томоша қила бошладим: узоқ-узоқларда қандайдир япасқи, пастак уйлар қорайиб кўринарди. Асетдан сўрадим:

— Бу атрофда «Қизил Юлдуз»дан бошқа овуллар борми?

— Бор.

— Қанақа?

— Бизнинг овулни Муйтен овули, дейишади. «Қизил Юлдуз» колхозимизнинг номи. Бундан уч-тўрт чиқирим нарида Думалоқ кўл бор. Кетгунингча олиб бориб кўрсатаман. Ана ўша кўл бўйида Қабасин, Ашамайли, ундан ҳам нарида Қоракесак овуллари бор.

Одамлари балиқчилик қилади.

— Ҳалиги айтган Думалоқ кўлга сув қаёқдан келади?

— Дарёдан қуйилади.

— Дарё Орол денгизига қуйилмайдами?

— Қуйилади.

— Қандай қилиб?

— Амударё Орол денгизига яқинлашганда уч-тўртта тармоққа бўлиниб кетади. Ана шу тармоқларидан бири Қипчоқ дарё, яна бир Қуна дарё, учинчиси Оқдарё, бизнинг овулимиз ўша Оқдарёнинг бўйида.

— Дарё овулдан узоқми?

— Йўқ. Икки чақиримча бор. Ҳар куни бориб келамиз...

— Чўмиласизларми?

— Ова. Ёзда.

— Балиқни қаёқдан овлайсизлар?

— Дарёдан ҳам, кўлдан ҳам. Ҳозир денгиздан овлашади. Дарёда ҳали муз бор.

Асетнинг қовоғи боягидан сал очилай деди. Овулга етиб келдик. Олдимиздан Асетнинг ити чиқди. Чена атрофида гир айланиб чопади. Ростини айтсам, тушишга кўрқдим.

— Кўрқма, эркаланияпти-ку, — деди Асет тиржайиб. Аста ченадан тушдим. Ҳайтовур индамади. Ёнимга келиб этакларимни ҳидлаётган эди, Асет бақириб берди: — Бўрибосар, тур йўқол!

Ит жуда кўрқоқ экан. Думини қисиб, бир менга, бир Асетга мўлт-мўлт қараб бостирманинг тагига кириб кетди. Асет отни ченадан чиқара бошлади. Мен икки қўлимни чўнтагимга солиб, нарироқдан Асетларнинг уйини, овулини томоша қилдим.

Уйнинг шундай ёнгинасида алоҳида ёғочдан қазноқ қилиниб, тузланган балиқлар осиб ташланган. Сап-сарик. Кўриб оғизларим сув очиб кетди. Худди қовун қоқига ўхшаб турибди.

— Соғиндиқ!

Орқамга ялт этиб қарасам, Асет.

— Юр, чой ичамиз.

Уйга кирдик. Кеча кечқурун тузуккина кўрмаган эдим. Асетнинг бувиси жуда меҳрибон кампир экан.

Гиргиттон бўлиб, атрофимизда айланиб юрибди.

— Келдингларми, чироқларим, ўтиринглар, ҳозир сўк ошим ҳам пишай деб қолди. Ҳой, Асетжон, меҳмон болага балиқ олиб чиқиб бер, тансиқ, есин!

Асет ўрнидан туриб нариги хонага чиқиб кетди. Кампир қозон-товоқ билан овора. Мен уй ичига рам солдим. Буни қаранга, ташқаридан қараган одам, булар жуда камбағал туришар экан, деб ўйлаши мумкин. Йўқ, сира ҳам ундоқ эмас. Уй ичи жуда шинам. Озода. Қўша-қўша гиламлар, нақ чўғдай ёниб турибди. Уй анжомлари ҳаммаси жойида, тўрда, стол устида каттакон «Неринга» дега радиола, «Рубин» деган телевизор. Буларнинг телевизорлари Бокудан ҳам олар экан. Стол, стуллар. Бироқ уйларнинг шифти жуда паст. Айтишларича, шифти паст бўлса уй ичи иссиқ бўлармиш.

— Асет узунлиги нақ ярим метрча келадиган бир балиқ кўтариб кирди. Мен шошиб қолдим.

— Ҳаммасини еёлмайман!

Асет кулиб юборди.

— Ова, бир парчасиниёқ еб кўр аввал. — У пичоқ билан дум томонидан бир қаричча кесиб, олдимга қўйди.

— Шуниси есанг куниси билан сув ичиб юрасан.

Шўр демаса, жуда мазали экан. Аввалига ҳаммасини еб қўяман, деб ўйлагандим, еёлмадим. Асет, егин деб қистади. Кейин ейман, дедим. Кампир бир косадан сўк оши олиб кирди. Бирам ширинки... Ойим нуқул овқат ичмайсан, деб уришгани уришган уйда. Мана шунақа овқатларни пишириб берса, нега эмас эканман, ейман!

Кимдир қичқиргандай бўлди. Асет деразадан бўйини чўзиб:

— Кираверинглар, — деди. Кейин менга қараб эшик томонга имлади. — Болалар келишяпти.

Эшиқдан учта бола, бир қиз кириб келишди. Бири Бойтемир, иккинчиси Сафаргул, буларни танийман. Кеча улар мени кутиб олгани ченада аэропортга чиқишган.

— Танишиб қўйинглар, — деди Асет. — Сафаргул билан Бойтемирни кеча кўргансан. Мана бу — Назар, бу — Сейт. Ҳаммаси еттинчи синфдан, отрядимиз аъзолари. Ўтиринглар.

Ҳаммамиз стол атрофига ўтирдик. Асет уларнинг олдига ҳам бир парча-бир парчадан балиқ кесиб қўйди. Кампир кириб жуда хурсанд бўлиб кетди.

— Вой, бўйларингга қоқиндиқ! Асетжонимнинг ўртоқлари келибди. Ҳозир, ҳозир овқат олиб кираман.. — деб ташқарига чиқиб кетди. Бойтемир унинг орқасидан қичқирди:

— Ҳозир уйдан овқат еб келдик.

Кампир бу гапни эшитмади. Уларга ҳам косада сўк оши олиб кирди.

— Олинглар, болажонларим, олиб ўтиринглар. Асетжонимнинг ўртоғи келди Тўртқўлдан. Олинглар...

Кампир бизларга халақит бермай дегандай, аста чиқиб кетди. Бойтемир қошиқни косага солиб айлантирар экан, Сейтга қараб нимадир деб имо қилди. Сейт аввал лабларини буриб, елкасини учирди-да:

— Ана, отряд советининг раиси гапирсин, — деди.

Қаранг, буларда ҳам отряд советининг раиси қиз бола экан. Сафаргул аввал катталардек бармоқларини бармоқлари орасига олиб қарсиллатиб жилмайди-да, аста гап бошлади:

— Бизлар кечаги гап тўғрисида келган эдик.

Мен уларнинг имосига дарров тушундим. Кеча кечқурун мен уларга бу ерга келишим сабабини гапириб берган эдим. Шунда улар бу масалани ўйлаб кўрмоқчи бўлган эдилар. Буни қарангки, ўша гапни кечаси билан ўйлаб чиқишипти. Раҳмат, сизларга, дўстларим!

— Ова, шуни ўйлаб юрибмиз бошимизни қотириб, — деди Бойтемир худди бир янгилик очгандай севиниб. — Эртага мактабда Қалли ота билан учрашув бор экан-ку!

— Учрашув бўлса нима бўлипти, — деди чўрт кесиб Асет.

— Ахир Соғиндиқ Қалли ота билан учрашиши керакми?

— Керак. Хўш? — деди Асет Сафаргулнинг оғзига тикилиб. Асет ҳали ҳам ҳеч нарсани тушунмаганди. Сафаргул кулиб гапида давом этди:

— Уша мажлисда Қалли отани Соғиндиқ билан таништирамиз. Нима мақсадда келганини отага айтамыз...

Сафаргулнинг гапини Сейт илиб кетди:

Уша мажлисда Соғиндиққа сўз берамиз. У озгина гапириб, отряд советининг аъзолари номидан отани табриклайди...

— Бўйнига галстук тақади, — деди Сафаргул гулгул яшнаб: — Тушундингми?

— Кейин отрядлари советининг аъзоси-да! — деди Сейт кулиб.

Мен худди ишим битиб қолгандай қувониб кетдим.

Асет ҳам жилмайиб қараб турди-да, сўради:

— Бу ақл кимдан чиқди?

Сейт имо билан Сафаргулни кўрсатди.

— Қойил!— деб юборди Асет.— Сафаргулга шон-шарафлар бўлсин. Ур-ра!

Шовқин-суронни эшитиб, кампир эшиқдан бошини тикди:

— Нима бўлди, бўталоқларим?!

— Ҳеч нарса... Шундай, ўзимиз...

— Ваҳималаринг қурмасин-эй...— деб кампир ёқасига туфлади-да, яна иши билан бўлиб кетди. Ҳаммамиз шу қарорга келиб, ўрнимиздан турдик.

— Ова, айтгандай, Соғиндиқ эртага мажлисда Қалли отага гапирадиган гапини бир қоғозга ёзиб олсин,— деди Сафаргул.— Биргалашиб ёзсанглар ҳам бўлади.

— Бирпас ўйнаб келайлик, кейин. Соғиндиқнинг ўзи ҳам қотириб ташлайди. Шоир,— деди Асет. Мен бошимни сал эгиб жилмайиб қўйдим.

Кўчага чиқдик.

— Қаёққа борамиз?— деди Сейт.

— Соғиндиққа дарёни кўрсатмайми?— деди Бойтемир.

— Унча қизиқ эмас, нуқул муз-муз. Нимаси қизиқ шу дарёнинг!

— Биласизларми, болалар, ҳув анави тепадаги яхмалакка борайлик. Соғиндиқ ҳам отрядимиз қилган ишларни бир кўрсин-да,

— Тўғри, бирпас ченада учамиз,— деди Бойтемир.

— Асет, кичкина ченангни олиб чиқ.

Мен бўйнимга фотоаппаратимни осиб олдим.

Кунботишдаги тепаликка қараб кетдик. Борсақ овулнинг деярли ҳамма болалари шу ерда. Бири ченасини судраб тепаликка чиқиб кетаётган, бири ченага муккасидан ётиб олиб пастга ғизиллаб учиб тушиб келаётган, бири йўл чеккасида ағдарилиб уст-бошини қоқаётган... Хуллас, тепалик бағри болалар билан тўла, қий-чув!

Катта тепалик экан, устига сув қуйишибди. Чамамда эллик-олтмиш метрча келадиган жой кўм-кўк яхмалак бўлибди. Шу яхмалакнинг ўнг томонини чопиб зиначалар қилишибди. Болалар шу зиначалардан ченаларини юқорига олиб чиқиб, пастга қараб учишарди. Буни отряд советининг қарори билан Асетлар кичкинтойларга қилиб беришган бўлса ҳам ўзлари келиб учиб тури-

шаркан. Биз томонда бундай тепалик қайда? Бўлса, фойдаланган бўлар эдик-а!

Бойтемир Асетнинг қўлидан ченани олиб, зинадан тепаликка қараб кўтарила бошлади. Сал ўтмаёқ у тепадан ченада ғизиллаб учиб тушди. Мен унинг суратини олиб қўйдим.

Асет, кўриб қўй, дегандай менга бир қаради.

— Тагин қанақа ўйинларинг бор? — деб сўрадим.

— Уҳ-хў, ўйинларимиз кўп, — деди Сейт.

— Лапта, тўп-таёқ, футбол...

— Э, бу ўйинлар ёзда ўйналади-ку? Қишдагисини сўраётимман.

Улар ҳайрон бўлиб бир-бирларига қарашди.

— Сизлар томонда қанақа ўйинлар бор? — деб сўраб қолди Сафаргул.

— Бизлар томондами? — деб чайналдим. — Бизлар томонда, масалан, «Қорхат» деган ўйинимиз бор.

— Бу қанақа ўйин?

Болалар атрофимга тўпланишиб қолди. Шу саволдан — уларда бу ўйиннинг йўқлигини билиб, роса олиб қочдим.

— Жуда қизиқ ўйин, қор ёғади-ку, а? Ана ўшанда қор ёққан кунни яхшилаб хат ёзилиб, истаган ўртоғининг қўлига тутқазишинг керак.

— Ундан кейин-чи?

— Кейин, унинг шартлари бор: хат қўлга берилиши, хат берган киши қўлга тушиб қолмаслиги керак. Хат шеър билан ёзилади. Уша хатни олиб, «қўлга тушган» одам хатда кўрсатилган шартнинг ҳаммасини бажаради. Мабодо, қўлга тушиб қолса, ҳалиги шартни қорхат ёзган одамнинг ўзи қилиши керак.

— Уҳ-хў, жуда қизиқ-ку!

Кимдир гўё қўлга тушиб қолгандай қиқирлаб кулиб юборди. Мен уларга «қорхат»нинг ҳамма шартларини яхшилаб тушунтирдиму, бироқ бу ўйин фақат биринчи қор тушганда бўлишини айтмадим.

Бу ўйин уларга жуда ёқди.

Анча маҳалгача тепаликда чена учдик. Тўпланишиб, эсдалик учун суратга тушдик: аввалига ўзим олдим. Кейин мен ўртага келиб ўтирганимда Бойтемир олди. У ҳам фотога қизиқар экан. Ҳавога қора булутлар чиқиб, майда қор учқунлай бошлади. Кун жуда салқин эди. Анча қоронғи тортиб, яйловдан подалар қайтди. Овул итлари ҳура бошлади. Бизлар ҳам ченаларимизни судраб, уй-уйимизга қайтдик.

— Ҳавонинг авзойи бузуқ, тагин қор ёғади шекилли? — деди Асет.

— Эҳтимол...

Кечки овқатдан сўнг мен столга ўтирдим. Эртага мажлисда гапирадиган гапларимни ёзиб, тайёрлаб қўйишим керак эди-да!

Олдимда қоғоз билан қалам, ўйлай бошладим.

ҚОРХАТ

Эрталаб туриб ҳовлига чиқсак, лайлакқор ёғаётган экан. Худди оққушнинг патига ўхшаб тўзиб тушяпти. Еру кўк оппоқ қор. Боссанг, оёғинг тиззаларинггача ботиб кетади. Худди момиқ пахтадай! Мен бўсагадан авайлаб ташқарига қадам қўйдим. Асет бўлса мендан илгари чиқиб кетган. Бостирманинг устунига осиб қўйилган умивальникдан сув оқизиб юзини ювяпти. Сув, албатта, муздай бўлса керак. Бирдан танам жунжикиб кетди. Нима илож? Узимизнинг уйда эркалик қилсам, ярашади. Бу ерда меҳмонман. Авайлаб Асетнинг изидан бир-бир босиб унинг олдига бордим. У ювиниб бўлиб, артина бошлади.

— Ювин. Ҳозир сочиқ олиб чиқиб бераман.

Асет уйга кириб кетди. Мен аввал қўлларимнинг учини, кейин юзимни тез-тез ювиб, уйга кириб кетаётганимда олдимдан Асет сочиқ олиб чиқиб қолди. Бўсагада туриб дийдираб артина бошладим.

— Ҳа, совуқми?

— Ҳовва.

— Бўлмаса кийиниб чиқ. Ҳозир исинамиз.

— Қандай қилиб?

— Кийиниб чиқ, кўрасан.

Уйга кириб пальтони, қулоқчинимни кийиб чиқсам, Асет ҳовлининг ўртасида катта фанер тахтадан қилинган ёғоч куракни ушлаб тиржайиб турибди. Чиқишим билан қўлимга тутқазди.

— Ма, ушла. Мен ҳозир Бойтемирларникини олиб келаман. Икковлашиб чой қайнагунча кураймиз.

Олдим. Бирпасда Асет Бойтемирларникидан катта курак олиб келди. Аввалига мен қор кураш қийин бўлади, деб юргандим. Уйда бундай ишларни қилмасдим-да. Йўқ янги ёққан замони куралса, унча оғир бўлмас экан. Бир пасда ҳовлининг қорини хирмондаги оппоқ пахтага ўхшатиб бир четга уйиб ташладик. Совуқ қаёққа

кетганини билмай қолдик ўзимиз ҳам. Терлаб кетдик. Ҳаммадан ҳам Асетнинг бувиси ишимиздан хурсанд.

— Бўталоқларимдан айланай. Қани, чойга кира қолинглар.

Бугун чой жуда ҳам ширин бўлиб кетибди. Ичган сайин ичгинг келади. Билмадим, сут қўшилгани учунми ё аввал иш қилиб, кейин овқат ейилса ширин бўлади, дерди дадам, шунгами, билмадим, ишқилиб, жуда ширин.

— Буви, дадам қанилар? — сўраб қолди чой ҳўпла-ётиб Асет.

— Даданг шўрлик эрталаб туриб, чой ҳам ичмасдан кетди, — деди кампир. Ўғлига ачиниб. — Анави Қалли отанг келиб олиб кетди.

— Мен ялт этиб Асетга қарадим.

— Қалли ота дедингизми? — деб сўради Асет ҳайрон бўлиб.

— Ова. Денгизда бир балиқчи қаттиқ шикастланган кўринади.

Буни қаранг энди. Қидириб юрган одамим ўз оёғи билан келса-ю, бизлар донг қотиб ухлаб ётсак. Гапириша олмаганимда ҳам, кўриб олардим-ку, ахир, ҳеч бўлмаганда. Э...

Нариги уйдан Асетнинг синглиси бувисини чақириб қолди. Кампир ўша ёққа кириб кетганда Асет менга қараб:

— Мажлисда гапирадиган гапингни ёзиб олдингми? — деди.

— Ҳовва. Уқиб берайми?

— Ишонаман. Шоирсан-ку, қотирган бўлсанг керак, — деди у жилмайиб. — Қани, ич чойингни. Вақт бўлиб қолди. Кетамиз.

Чойимни наридан-бери ичиб бўлиб, жийиндим. Негадир юрагим ҳаприқиб, дук-дук ура бошлади. Кўпчилик олдида гапириш осон эмас-да, ахир. Менинг ўрнимда ўзингиз бўлганингизда ҳам худди шундай аҳволга тушардингиз.

Ҳовлига чиқдик. Қор боягидан сал тўхтаётган дегандек, учқунлаб турибди. Шарфимни бўйнимга яхшилаб ўраб, қулоқчинимни бостириб кийиб олдим. Аста қўйин чўнтагимга қўл солиб, ёзган нарсамни ушлаб кўрдим. Чўғ ушлаб олгандай, юрагим дукиллаб уриб кетди. Нима бўлса бўлар, деб Асетнинг орқасидан эргашдим... Мактабга ҳали йўл очилмаган. Фақат уч-тўрт из тушибди. Катталарникими, болаларникими — ажратиб бўлмасди. Олдинма-кетин келяпмиз. Қор учқунлаб турибди.

Болалар сирғанадиган тепалик ёнидан ўтиб келаётганимизда аллаким орқамдан пақ этказиб урса бўладими! Қайрилиб қарайман дегунча бўлмай, Асет иккаламиз қор бўрони остида қолдик. Нарироқда, ариқ ичида бир-иккита бола қор юмалоқлаб бизларни кўз очдирмай кетма-кет урар, ўзлари эса қотиб-қотиб кулишарди. Дарров танидик. Улар Бойтемир, Сейт, Сафаргуллар эди. Бизлар ҳам ишга тушиб кетдик. То мактабга етгунча бир-биримизни роса қорбўрон қилдик.

Мактабга яқинлашганда уст-бошларимизни қоқиб, ҳаммамиз бир жойга тўпландик. Сафаргул негадир кўзлари ёниб қиқир-қиқир куларди. Икки кундан бери разм соламан. Тавба, худди Маҳфузанинг ўзгинаси. Иши ҳам, шўхлиги ҳам, тегажаклиги ҳам. Тағин Маҳфузага ўхшаб отряд советининг раиси бўлиб олганини айтмай-сизми? Бу ҳам Маҳфузага ўхшаб совет аъзоларига айтганини қилдирмай қўймас экан. Вой маҳмадона-ей! Анави Сейт-чи, у ҳам худди бизнинг Самад қувнинг ўзгинаси. Буларнинг башаралари ўхшамайди-ку, бироқ қилган ишлари, қилиқлари, вазифаларида жуда ўхшашлик бор. Қизиқ, одам одамга ўхшайверар экан!

Сафаргул билан Сейт аста олдимга келди, Сейт негадир нуқул жилмаярди.

— Сиздан бир нарса сўрасак майлими? — деди Сафаргул қиқир-қиқир кулиб.

— Майли, — дедим. Нимани сўрар экан, деб ҳайрон бўлиб турибман. Ёнимга Асет ҳам яқинлашди.

— Қорхатни қўлга бериш керакми ё чўнтакка солиб кетса ҳам бўлаверадими?

— Қўлга бериш керак. НимаЙди?

— Йўқ, ўзим... — деб тағин кулди Сафаргул.

— Нима гап ўзи? — деб сўради Асет.

— Нима бўларди, — деди Сейт жиддий. — Битгаси Сафаргулнинг чўнтагига хат солиб кетибди.

— Қанақа хат?!

— Қанақа хат бўларди, қорхат-да!

— Ким? — деди Асет.

— Олтинчининг болалари.

— Улар қаёқдан билибди?

— Кеча ўзимиз ўргатгандик, — деди Сейт.

— Қани, нима деб ёзибди? — деди Асет қизиқиб.

— Бу сир.

— Нимаси сир? Қани, кўрайлик-чи? — деб ялина бошлади Асет.

— Бер, ўқисин, — деди Сейт.

— Йўқ, хат менга ёзилган. Бермайман, — деб туриб олди Сафаргул.

У Асетни роса ялентирди. Мен ҳам хатни кўргим келарди. Бироқ Асетга бермаган хатни менга берармиди?

Бирдан кўнгироқ чалиниб қолди. Ҳаммамиз ичкарига кирдик. Гардеробга пальтоларимизни ечиб, залга ўтдик. Зал тўла бола. Қий-чув. Бирини бири қувлашган, қийқиришган... Асет ҳали ҳам Сафаргулга ялиниб хатни ололмай юрибди. Бир маҳал залда бир овоз дўриллаб эшитилди:

— Ҳамма клубга!

Ўқитувчи бўлса керак. У шундай деди-ю, ўқитувчилар хонасига кириб кетди. Болалар клубга қараб ёпирилишди. Бизлар сал кейинроқ кирдик. Эшик олдида Сафаргул Асетни туртиб, қўлига хатни берди.

— Ма. Бермасам хафа бўласан шекилли. Чўнтагинга солиб қўй, кейин ўқийсан.

— Раҳмат.

Асет хатни чўнтагига солди. Сейт менга қараб кўзини қисиб қўйди. Мен уни, ҳали Қалли отанинг олдида чиқиб гапирганда дадил бўл, шошилмасдан гапир, деяпти деб тушундим.

— Юр, Сафаргул, бирга ўтираемиз, — деди Асет.

— Раҳмат, менга қизлар жой олиб қўйишибди, — деди Сафаргул кулиб. Сейт билан Бойтемир ҳам негадир чолиб орқага ўтиб кетишди. Асет иккаламиз ўнг томондаги бўш жойга бориб ўтиришимиз билан болалар ўринларидан гурр этиб туришди. Эшикдан уч-тўртта киши кириб, президиумга чиқа бошлади. Менинг икки кўзим уларда. Уларнинг орасида чол кўринмасди. Ҳайрон бўлиб Асетдан сўрадим:

— Қалли ота қани?

— Шошма, келиб қолар.

Сочларига оқ оралаб қолган, гавдали бир қора киши ўрнидан турди. Асет мен томонга энгашиб аста шивирлади:

— Илмий мудиримиз.

Илмий мудир томоғини қириб гап бошлади:

— Болалар! План бўйича бугун сизлар машҳур балиқчи, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Қалли ота Шомуродов билан учрашишингиз керак эди. Афсуски, Қалли ота сизларнинг бу йиғинингизга келолмади.

Бирдан залда шивир-шивир бошланди. Орқадан бир-иккита бола савол ҳам берди:

— Нега?

— Нима учун келмапти?

— Сабр, сабр қилинглар, — илмий мудир қўлини кўтарди. — Болалар, кеча кечаси Қалли отанинг бригадасидаги балиқчилардан бирининг оёғига денгизда ов қилиб юрган маҳалда муз тушиб кетиб, қатиқ шикастланибди. Қалли ота ўша яраланган балиқчини докторга олиб кетибди. Тушундиларингми?

— Тушундик.

— Тушунган бўлсаларинг гап шу. Энди, мана бу вожатий акаларинг сизлар билан пландаги бошқа машғулотни ўтказиб туради. Қалли ота билан кейинроқ учрашасизлар. Хўпми?

— Хўп! — чувиллашди болалар.

Шу гапдан кейин илмий мудир ҳалиги вожатий йигитга энгашиб нималардир деди-да, аста оёғининг учида юриб ташқарига чиқиб кетди. Энди менинг қулоғимга сира ҳам гап кирмас эди. Чунки кечаси билан тайёрлаган гапларим бекор бўлган эди. Энди қачон ўрни келади-ю, Қалли ота билан қачон танишаман? Мана, ҳаш-паш дегунча каникулимнинг уч куни ўтиб кетди. Бу аҳволда ишим пачава бўладиганга ўхшайди. Қалли отанинг номзодини ўзим таклиф қилиб, буёқларга ўзим келган бўлсаму Тўрткўлга сўппайиб қуруқ борсам! Нима деган одам бўламан? Айниқса, Самад қув нима дейди? Йўқ, бу ишингиз бўлмайди, Соғиндиқвой!

Бундай бошимни кўтарсам, вожатий гапираётган экан. Қулоғимга ҳеч нарса кирмади. Жаҳлим чиқиб Асетга қарасам, пешонасини ушлаб қиқир-қиқир кулади. Тавба! Мен нима аҳволда-ю, бу кулади.

— Нега куласан? — дедим хафа бўлиб.

— Қўлга тушдик, — деди Асет тиржайиб.

— Нега қўлга тушар эканмиз?

У индамай бояги Сафаргул берган қорхатни менга чўзди. Хатни олиб аста ичимда ўқий бошладим:

*«Меҳмонимиз Соғиндиқ,
Синфдошимиз Асетга!
Сизларга жон қоқиндиқ,
Номингиз тушди хатга.*

*«Хатга тушдинг, ўтга тушдинг»,
Деган халқнинг мақоли.
Топасиз қуён гўштин,
Бўлсин қимматбаҳолик.*

Қиласизлар қовурдоқ,
Қирғовулдан шилтилдоқ.
Бўлсин балиқ шўрва ҳам,
Кўп солмайсиз тузини.

Бизлар олти кишимиз
Сўрасангиз сиз бизни.
Отангиз отиб келган
Қирғовулга тегиш йўқ.

Узингиз ов қиласиз,
Тегизасиз қуёнга ўқ.
Шарти шудир, бўлмаса
Зиёфатни емаймиз.

Хоҳ ширин, хоҳ бемаза
Узингиз тайёрлайсиз.
Утин ёриб пешона
Гурра бўлса ҳам майли.

Хафа бўлманг бунни ёздик
Дўстлигимиз туфайли.
Уринлатолмадик шеърни,
Аммо-лекин зиёфат

Бўлаверсин қиёмат,
Қонамасин ҳеч кимнинг бурни.
Раисамиз Сафаргул,
Ҳамда бошқа аъзолар:

Сейт, Мурад, Бойтемир...
Жимжима қилиб мана,
Қўйиб қўйдик имзолар.

Хатдан бошимни кўтариб, орқага қарадим. Сейт билан Бойтемир бир жойда кулиб ўтирипти. Кўзлари бизда. Сафаргул ҳам бизларга қараб бопладикми, дегандай кулиб ўтирипти. Бу қандай бўлди? Буларга қорхат ўргатмай ўлай мен. Энди қандай қилиб баҳона топиш керак? Йўқ деб бўлмайди, ўзим ўргатганман. Борди-ю, мен бу ерда меҳмонман, уйимизда бўлганда албатта қилиб берардим, десам-чи? Йўқ, унга ҳам гап топади булар. Ахир ёзишибди-ку, фақат ўзларинг топган нарсалардан қиласизлар деб! Ақлим етмай қолди.

Бундай Асетга қарасам, у ҳам вожатийнинг гапларини эшитмай шуни ўйлаб ўтирган экан.

— Энди нима қиламиз? — деди кулиб.

Елкамни қисдим. Уйлай-уйлай ўйимнинг тагига етолмадим. Шу кенг зал ҳам назаримда жуда торайиб, ичи жуда дим бўлиб кетгандай туюлди. Иссиқлаб кетдим. Яна қанча ўтирганимиз эсимда йўқ. Бир маҳал сал салқин теккандай бўлди. Қарасам, кўчага чиққан эканмиз. Буни қарангки, ўз хаёлим билан бўлиб, вожатийнинг гапи тугаганини ҳам, болаларнинг қийчувини ҳам эшитмабман.

Ҳали қор ёғиб турган экан. Сал хаёлимни йиғиштириб олдим. Атрофимизни болалар ўраб олишди. Бизларга қорхат беришганини дарров қаёқдан била қолишибди? Сир бой бермайман. Асет ҳам болаларга қараб жилмаяди. Уртадан секин сирғалиб чиқиб, уйга қараб кетдик. Кимдир орқамиздан қичқирди:

— Зиёфат эсларингдан чиқмасин!

Йўлда Асетдан сўрадим:

— Энди бизнинг иш нима бўлади?

— Қайси иш?

— Қалли ота билан учрашув...

— Ова, — деди у чўзиб. — Уми, у-ку бир гап бўлар, қорхатни нима қиламиз?

Унинг бу сўзи менга сал тегиб кетди. Гўё у бу сўзи билан: «Сен айтмаганингда бу гаплар йўқ эди», дегандай бўлиб эшитилди. Индамадим. Асет мени хафа бўлди деб ўйлади чоғи, тасалли бера бошлади:

— Хафа бўлма, милтиғимиз бор. Эрталаб тўқайга борсак, қуён, қирғовул деганинг тўлиб ётибди. Отамиз, келамиз.

— Бу гапни эшитиб танимга қон югурди.

— Балиқни-чи?

— Балиқни ё дарёдан, ё Думалоқ кўлдан овлаймиз, — деди Асет, — Зиёфатни қилиб бермасак бўлмайди. Уғил болалар ёзганда унинг йўли бўлак эди. Энди келиб-келиб қиз болага кулги бўламизми?

Шу гапдан сўнг иккаламизга ҳам сал жон битгандай бўлди. Орқамиздан Сафаргуллар етиб келиб қолди.

— Ҳа, жуда орқа-олдиларингга қарамай жўнаб қолибсизлар? — деди Сафаргул кела солиб.

— Ўзимиз шундо-оқ, — деди Асет. — Қорхатни маслаҳатлашиб келаётувдик.

— Нима қарорга келдинглар?

— Қиламиз!..

Асет иккаламиз уйга қараб бурилиб кетдик.

О В Р Е Ж А Л А Р И

Қор бир меъёрда майдалаб ёғиб турибди.

Эрталаб мактабга кетиш олдидан Асет иккаламиз ҳовлини топ-тоза қилиб кураб кетган эдик. Қайтиб келгунимизча яна бир қаричча қор тушибди.

Кун туман босгандай хира, сал нарироқдаги нарса худди сояга ўхшаб, қорайиб кўринади. Уй ичини-ку чироқ ёқиб ёритиш мумкин. Аммо кўнгил қоронғи бўлса қандай қилиб ёритасан?..

Ташқарида қор ёғиб турибди. Мен ичкарида, дераза ёнидаги каравотда чўзилиб ётибман. Асет нима биландир овора, кириб-чиқиб юрибди. Нариги уйда бувиси билан сингиси гўнғир-гўнғир гаплашишар, уларнинг товуши худди тушдагидек қулоғимга узук-юлуқ кирарди. Деразага қараб хаёл суриб ётибман. Кўз олдимга ўртоқларим, синфдошларим келади... Самад, Розик, Уринбой... Айниқса, Маҳфуза хаёлимдан кетмайди. Кўз ўнгимда кўзлари кулиб турибди... Қизиқ, бирга бўлсак, бирга юрсак ҳеч ҳам у билан келишолмайману сал узоқлашсам нуқул кўргим келаверади. Нега ундай экан-а?..

— Ова, шоир, хаёл суриб қолдинг? Шеър ўйлаяп-сами? — деди Асет каравотга ўтириб.

— Узим, шундай... — дедим.

— Хафа бўлма, ҳамма иш жойида бўлади, — деди мени юпатиб. — Ҳозир чой ичиб бўлиб, овга тайёргарлик кўрамиз, хўпми?

Асет менинг хаёл суриб ётганимни қорхатнинг ташвиши деб ўйлабди. Қизиқ, менинг бу ерга нима учун келганим эсидан чиқиб кетди шекилли? Менга овдан ҳам зарури Қалли ота-ку, ахир. Уни учратолмасам, топшириқни бажаролмасам, синфдошларим олдига нима деб бораман. Маҳфузанинг кўзига қайси юз билан кўринаман ахир, каллаварам. Сен буни ўйлайсанми, йўқми?

Мен бу гапларни Асетга бақириб айтдимми, деб ўйлаб хижолат бўлиб турган эдим, хайрият ичимдаги

гаплар экан. У менинг бу кайфиятимдан хайрон бўлиб сўради:

— Ҳа, юрагинг дов бермаяптими?

— Нега?

— Овга-да?

— Э-э... Нега энди? Чиқаверамиз. Бироқ...

— Бироқ-мироғи йўқ. Эртага ҳаво яхши бўлади.

Доим қордан сўнг ҳаво очиқ келади. Эртага нақ сўнар бўлади-да!

— Сўнар?

— Ова.

— Бу нима деганинг?

— Шуни ҳам билмайсанми? Тиззадан қор ёғиб, ҳали устига из тушмаган пайтини сўнар дейишади овчилар. Бундай пайтда ов қилиш осон бўлади. Овнинг изи дарров топилади-да.

— Эртага сен айтган сўнар бўлармикан? — деб мен деразага қарадим. — Қор ҳали майдалаб ёғиб турибди.

— Бўлади, — деди Асет ишонарли қилиб.

Кампир самовар кўтариб кириб келди.

— Қоринларинг ҳам очгандир, бўталоқларим.

— Тур, чой ичамиз, — деди Асет. Кейин кўзини қисиб шивирлади. — Эртага овга чиқишимизни уйдагилар билмасин.

— Нега?

— Чиқаришмайди.

Чой ичиб бўлиб, эртанги ов режалари ҳақида маслаҳатлашаётганимизда Жапақ амаким келиб қолди. Гаплашиб ўтириб билмабмиз, кеч кириб қолибди. У устидаги пальтосини ечиб чўткалади, қулоқчинини қоқди. Шундай бўлса ҳам уйга киргандан кейин кийимига ёпишган қорлар эриб, силкиган сайин атрофга сув сачрар, қизиб турган тунука печкага тегиб жиз-жиз қилар эди. Жапақ амаким бир йўла этигини ҳам ечиб, ичкари уйга кирди. Қовоғи солиқ. Нима бўлдийкин? Беморнинг мазаси қочиб қолдимикан?

Асет билан мен унга термилиб турибмиз. Уйга кириб, юзига иссиқ теккач, сал очилди.

— Ҳа, ўғлим, зерикмадингми? — деди менга.

— Йўқ.

— Сен билан гаплашишга вақт ҳам бўлмаяпти.

Жапақ амаким чарчаган бир қиёфада стулга оғир чўқди. У стол устидаги чойнакни олдиға тортиб, аввал бир пиёлага қуйиб қайтарди-да, сочиқ билан бостириб яна менга қаради.

— Дадагнинг ҳам ишлари шундай кўпми? — деб жилмайди.

— Йўқ... — дедим. — Фақат баъзан кечалари одамлар келиб чақириб кетгани бўлмаса... Кундузлари идорада ишлайди.

— Дадагники осон, — деди Жапақ амаким иссиқ чой хўплаб. — Мана кўрмайсанми, кечаси денгизда бир балиқчи оёғидан ажраб қолипти.

— Қандай қилиб?

— Ҳозир балиқчилар учун жуда қийин пайт, ўғлим. Мана икки ойдирки, дарёда абиржи.

— Абиржи дегани нима дегани?

— Дарё музласа, балиқчилар абиржи турди, дейишади. Мана энди ўша абиржилар эриб, уч-тўрт кун бўлди, дарёда санг юриб қолди. Балиқчиларнинг ишини оғирлаштиради.

Жапақ амакининг айтишига қараганда, дарёдаги музлар эриб, парча-парча бўлиб синиб оқиб келаркан-да, Ород денгизига тушаркан. Бу катта-катта муз парчалари денгизда балиқчи кемаларнинг эркин сузишига халақит бераркан. Баъзан муз парчалари қайиққа келиб урилиб, шикаст ҳам етказаркан. Кеча кечаси ҳам денгизда шундай бўлибди. Қалли отанинг бригадасига қарашли балиқчилардан учтаси овдан кеч қайтиб келаётганида катта муз парчасининг бир бўлаги қайиқ устига тушиб, бир балиқчининг оёғини синдирибди. Сал бўлмаса, қайиқни синдираёзибди. Шунда қайиққа шикаст етса борми, учала балиқчининг ҳам ҳаёти хавф остида қоларкан. Ҳайтовур, улар қирғоққа омон-эсон чиқишибди. Кейин балиқчиларнинг қирғоқдаги пунктига келиб, радио орқали идорага маълум қилишибди. Бугун эрталаб, Қалли ота Жапақ амакимни шунга олиб кетган экан. Бориб синган жойини гипслаб, касалхонага ётқизиб келибди.

— Майли, оз қолди, — деди Жапақ амаким олдидаги чойнакни суриб. — Қийини апрелгача. Ҳадемай баҳор бошланади... Хўш, ўқишларинг қалай, ўғлим?

— Тузук, — дедим.

— Асет ўртоғининг кундалиги билан танишдингми?

Мен ялт этиб Асетга қарадим. Асетнинг қовоғи тушиб кетди.

— Алгебрадан иккимни йўқотганман, — деди у ерга қараб.

— Сал дайдироқсан, ўғлим, санқиганинг санқиган,

онанг кетиб, тергайдиган одам бўлмай қолди шекилли, а? — деди Жапақ амаким. Кейин менга кўзини қисиб гапида давом этди. — Қани, олиб ўтир. Соғиндиқ ўғлим, бунга қарасанг, оч қоласан. Уртоғинг жуда чимхўр.

Асет ерга қараб индамай ўтирарди.

— Ҳозирги болаларга бир гап гапирсанг, қовоғини солади, — деди Жапақ амаким. — Биз сенинг даданг билан ТошМИДа ўқиган кезларимизда...

Қизиқ, катталарнинг ҳаммаси ҳам бир бўладими, дейман: Жапақ амаким ҳам худди даданнинг ўзи. «Нега чимхўрсан?», «Биз сендай пайтимизда ундай қилардик, бундай қилардик!», «Яхши ўқиш керак...» Ҳозир ҳам Жапақ амаким: «Биз сенинг даданг билан ТошМИДа ўқиган кезларимизда...» деб бошлаб, қандай ўқигани, қийинчиликларга қандай бардош берганлари, макарон шўрвани қандай пиширгани борми, стипендия олган кунлари роса мириққанлари-ю, бир ҳафтадан сўнг тумбочкалардан моғор босган нонларни қидириб қолганларигача сўзлай кетди. Мен бу гапларни дадамдан ҳам икки-уч марта эшитганман. Шундай бўлса ҳам чидадим. Иложинг қанча?

Жапақ амакимнинг эсдалиги тугади шекилли, ҳар қалай гапни менга бурди:

— Хўш, бу ерлар ёқдим сенга, Соғиндиқ?

— Ёқди, — дедим чўзиб.

— Бугун нима иш қилдинглар?

Асет стол остидан оёғимни босди. Бу унинг: овга чиқишимиз ҳақидаги гапни адамга айтиб қўйма, дегани бўлса керак, мен уни дарров тушундим.

— Мажлисга бордик, — дедим.

— Ҳа, айтгандай, Қалли ота билан учрашмоқчи эдинглар-а? У келолмади-ку. Нима бўлди?

— Урнига бошқа мажлис қилдик, — деди Асет шошилиб. Чамаси мени қўлга тушиб қолади, деб ўйлади шекилли, гапни бошқа ёққа буриб юборди. — Ада, қачон Қалли отанинг қўли тегади?

— Нимайди?

— Соғиндиқ учрашиши керак экан.

Жапақ амаким ҳайрон бўлиб менга қаради. Асет менинг бу ерга нима мақсадда келганимни айтиб берди. У бирпас индамай ўтирди-да, бошини чайқаб кулди.

— Об-бо тиниб-тинчимаган-эй, — деди қўлини елкамга қўйиб. — Ҳа, майли, Қалли оға касалхонага келади, касал кўргани. Ўзим айтиб қўяман. Учрашсин сен билан. Келишдикми?

— Майли.

— Хўп бўлмаса, Асет, дам олинглар. Мен ҳам овқат маҳалигача бир чўзилиб олай.

Асет иккаламиз нариги уйга чиқиб, эртанги кун режасини туза бошладик.

— Энди бундай,— деди Асет уёқ-буёққа қараб.— Эшик ёпиқми? Ова, ёпиқ экан. Эрталаб дадам ишга жўнагандан кейин секин ҳеч кимга билдирмай Думалоқ кўлга борамиз. Кўл ёнида қалин қамишзор тўқай бор, қирғовул, қуён тўлиб ётибди. Қуён билан қирғовулни ўша ердан овлаймиз.

— Балиқни-чи?

— Балиқни дарёдан. Аввал тушгача қуён билан қирғовулни овлай олсак, уйга келиб бувимларга бир кўриниш бериб, кейин дарёга тушамиз.

— Қандай қилиб? Дарё муз-ку?

— Э, шуни ҳам билмайсанми? Темир сумба билан бир жойини ўямиз-да, қармоқ ташлаймиз.

— Топдим,— деб қичқириб юбордим. Асет секинроқ дегандай кўрсаткич бармоғини оғзига қилиб, эшик томонга қаради. Мен ўрнимдан учиб туриб деворда осиқлик турган рюкзагимни очдим. Асет ҳайрон бўлиб қараб турарди. Мен ундан оппоқ никелланган фанаримни олиб кўрсатдим.— Мана!

Асет ҳеч нарса тушунмади.

— Биласанми, мен яқинда «Пионерская правда»да бир мақола ўқидим. Балиқ нурга, ёруғликка интилар экан. Ҳали ҳам тушунмаяпсанми? Мана, қараб тур. Мана бу фанарни қармоқнинг сопига боғлаймиз.

— Хўш?

— Кейин ингичка сим билан лампочкасини қармоқ боғланган жойга илиб қўямиз. Кейин балиқлар...

— Қойил! Қани, ёқиб кўрай-чи? — у фанарни олиб айлантириб кўра бошлади.— Қойил!

— Сенга ёқадими?

— Ова.

— Ола қол. Сенга совға. Атайлаб олиб келгандим. Ёдимдан кўтарилибди-да.

— Ростданми?

— Рост!

— Раҳмат.

— Тагин нималар керак бўлади?

— Тагинми? — деди Асет бошини қашиб.— Биласанми, Соғиндиқ. Яхшиси, бир рўйхат тузайлик. Керак-

ли нарсалар рўйхатини. Бўлмаса эртага эсдан чиқиб қолади.

— Қоғоз, қалам олиб ёза бошладик: гугурт, қаламтарош, Жапақ амакимнинг кигиз этиги, темир сумба, қармоқ, чена, фотоаппарат...

Ёзиш билан овора бўлиб, уй ичига ғира-шира қоронғи тушиб қолганини ҳам билмабмиз. Агар Асетнинг сингласи кириб чироқни ёқмаса қоронғида гаплашиб ўтираверар эканмиз.

— Овқат тайёр бўлди, чиқа қолинглар, — деди у бизларга чироқ ёқиб бериб.

— Ҳозир, — деди Асет. — Хўш, бошқа нарсалар-ку, бор. Милтиқни қаёқдан топамиз?

— Анави уйда осиқлик турган милтиқ-чи?

— Унга тегиб бўлмайти.

— Нега?

— Уни олсак билиб қолишади. Ҳамма ишимиз барбод бўлади. Яхшиси, Бойтемирнинг милтиғини оламиз.

— Бермаса нима қиламиз?

— Беради. У дойимнинг ўғли. Менга ҳам кўп иши тушади. Бизнинг милтиғимизни ҳам бир неча марта олган, — деди у. — Қорхатни ҳам ўзлари ёзган, милтиғини сўраб олсак, овни ўзимиз қилганимизга ишонишади, билдингми? Ўзимизнинг милтиғимизни нима учун ололмаслигимизни унга тушунтирамиз... Юр, овқатга!

Мен унинг ақлига қойил қолиб ўрнимдан секин турдим. Иккаламиз олдинма-кетин катта уйга кирдик. Стол устида бир лаган шилпилдоқ буғи чиқиб турибди, атрофида кампиру Асетнинг сингласи.

— Адам қанилар? — деб сўради Асет.

— Ҳозир киради. Ювингани чиқиб кетди.

Кампир гапини айтиб бўлмасидан эшиқдан елкасига сочиқ ташлаб Жапақ амаким кириб келди. Эшик очилиши билан гуп этиб ичкарига совуқ урди. Бизлар ҳам ювингани ҳовлига чиқдик. Ҳаво бирам очиққи, юлдузлар чарақлаб турибди. Лекин қорасовуқ. Асет аста биқинимга туртди:

— Айтмабмидим, сўнар бўлади, деб!..

Т У Қ А Й Д А

Қуёш терак бўйи кўтарилиб, сийрак сур булутлар орасидан мўралайти. Ҳаммаёқ қор. Худди кампирнинг тишларидек сийрак ва бетартиб тушган овулнинг паст-

паст уйлари гўё зил-замбил қордан ерга кириб кетгудай, майишиб турибди. Мўрилардан чиққан тутунлар эри-нибгина осмонга ўрлайди, худди совуқ қотгандай... Том орқаларидаги четини шох-шабба билан айлан-тириб ўраб қўйилган пичанлар атрофида қўй ва сигир-лар «курт-курт» хашак чайнайди. Молларнинг бурун катаклари, кўзу қошларини оппоқ қиров босган, пишил-лаган сайин бурунларидан оппоқ буғ отилиб чиқади.

Асет иккаламиз келаётган йўлга бизлардан аввал-роқ из тушибди: битта чена ўтибди. Икки-учта от туё-ғининг изи, бир-иккита одам изи ҳам... Совуқ нақ бурун-ларимизни узиб олгудай чимчилайди. Иккаламиз ҳам қалин кийинганмиз. Мен ўзимнинг ботинкамни ечиб, сал каттароқ бўлса ҳам Жапақ амакимнинг этигини пайтавани қалин ўраб кийиб олганман. Бошимда Бой-темирнинг қорақўлдан тиктирилган қулоқчини. Асет-нинг бошида тулки тумоқ, устида ўзининг почапўстини, оёғида қалин кигиз этик, ҳақиқий овчиларга ўхшайди. Оғзини ерга қаратиб елкасига осиб олган Бойтемирлар-нинг қўшоғиз милтиғи қор чизиб келяпти. Ҳар аҳтимол-га қарши, деб йўғон каноп арқонга Бўрибосарни боғлаб, етаклаб олган. Ит орқага тортади. Асет олдинга... Бир тўп уйга яқинлашиб қолганимизда икки-учта ит чиқиб роса вовиллашди. Улар вовиллашса, Асетнинг ити ду-мини оёқларининг орасига тиқиб, ғингшиб бизларга келиб тиқилади. Бунақа қўрқоқ итни биринчи марта кўришим. Овул рўпарасидан ўтаётиб қаёқдандир бо-лаларнинг гурр этиб кулгани эшитилди. Ялт этиб қа-радик. Том кураётган болалар бизларга қараб кулиша-ётган экан. Нарироқ ўтсак, уч-тўртта қизлар ҳовли кураётибди. Бир-иккита бола молхонани тозалаб, тезак-молоқларни замбилда ташқарига олиб чиқишяпти.

— Булар ҳам бизларга ўхшаб қорхат олганлар, — деди Асет итини тортиб.

Ростини айтсам, энди Асетга: «Бўлмас экан, уйга қайта қолайлик», демоқчи бўлиб турган эдим, ҳалиги-ларни кўриб индамадим.

Тиззадан қор кечиб овулдан анча узоқлашиб кет-дик. Совуқ қотиб оғзим гапга қовушмай қолди.

— Асет, вир олов ёқив, исинив олвайвизви? — де-дим зўрға.

Ёзда қумғондан сув ичаётиб лабимни ари чақиб олганда шундай гапиролмай қолган эдим. Ўз гапимдан ўзимнинг кулгим қистаб кетди. Бироқ кулолмадим. Асет ялт этиб менга қаради. Тумоғининг боғичлари

оппоқ қиров бұлиб қолибди. Қошлари ҳам. Тиржайиб кулди. Худди соч-соқоли оппоқ чол кулгандай...

— Тұқайға етайлик, кейин. Бу ерда ёқадиған нарса ҳам йўқ, — деди кулиб. — Тез-тез юрсанг исиб кетсан. Қани, кетдик!

Ҳаш-паш дегунча у мендан анча узоқлашиб кетди. Қор қалин, бунинг устига овулдан чиққандан кейин йўлсиз даладан юриш қийинлашди. Асет учун мен ҳам Бўрибосарга ўхшаб оёққа тушов бұлиб қолдим. Илгарилаган сайин битта-яримта ёввойи жийда, жингил, тұрангил учрай бошлади. Шохлари қордан салқи тушган. Сал тегиб кетсанг, дув қор тўкилади. Бора-бора қинғирқийшиқ ўсган дарахтлар кўпая борди.

— Тұқайға яқинлашиб қолдик, — деди Асет тұхтаб. Унинг олдиға бордим. — Мана, ов изи ҳам чиқиб қолди... Қани, топ-чи, бу ниманинг изи?

Бундай энгашиб қарасам, мушукниқига ўхшайди. Қор қалин бўлгани учун қорни қорға тегиб изни суркаб кетибди, деб ўйладим.

— Вушукниқи.

— Мушук шунчалик узун бўладими? Буни қара, олдинги оёғи билан орқа оёғи изининг ораси ярим метрча келади. Бу тулкиниқи, — деди Асет. — Кўрмайсанми, изни думи билан текислаб кетибди.

У милтиғига ўқ жойлаб, олдинга юрган эди, Бўрибосар ғингшиб, орқага тисланди. Кўриб турибман, Асетнинг жаҳли чиқиб кетди. Бўйниға арқонни маҳкам ўраб қўйиб юборди.

— Йўқол! — Бўрибосар думини сонига қисганича ғингшиб овулга қараб қочди. — Бўйнидан бойлаган ит овға ярамайди! Милтиқдан қўрқади. Кузда қозон-товоққа текканида сочмасиз қуруқ дори билан отган эдим, шундан бери қўрқиб қолган. Милтиқдан қочади.

Бўрибосарнинг қораси кўринмай кетди. Бироқ ҳалиғи Асетнинг: «Бўйнидан бойлаган ит овға ярамайди», деган гапи менға ҳам сал тегиб кетди. Кейин олов ёқиб исиниш тўғрисида лом-мим демадим. Асет ов изига тушса, қаттиқ юаркан. Орқасидан эргашаман, деб терлаб кетдим. Из бизларни айлантириб тұқайға бошлаб кирди. Вой у жойдағи изларни! Минг хил. Қуённиқи дейсизми, тулкиниқи дейсизми, турли қушларниқи дейсизми... ўҳ-ҳў, жуда кўп!

Қалин қамишзор орасига шўнғиб кетдик. Қамиш поялари оппоқ қиров. Тегиб кетсанг, шохидағи оппоқ қор, қировлар елкаларингға, бўйинларингға дув этиб

тўкилади, танангни жунжиктиради. Бир маҳал тўхтаб атрофга қулоқ солдик. Қаердадир қамишлар орасида бир қирғовул сайраб ўз шеригини чақирарди, ўқтин-ўқтин гумбурлаб милтиқ отилади. Унинг товуши бизларга зўрға бўғиқ етиб келади...

Мен мўлтираб Асетнинг кўзларига қарадим:

— Адашдикми?

— Ова, — деди у қулиб. Жаҳлим чиқиб кетди.

— Нега куласан? Ундан кўра, тезроқ кетайлик бу ердан.

— Ҳа, қўрқяпсанми?

— Қўрқаётганим йўғу... — деб гудрандим, — тўқайдан ташқарида ҳам қуён бордир.

Асет гапимга унча аҳамият бермай, қамишларнинг қалинроқ ўсган жойига кириб кетди. Ёлғиз туришга қўрқиб, мен ҳам унга эргашдим.

— Қаёққа?

— Буёққа кел, — деди у қамишлар орасидан.

Борсам, бир тўп қамишга қараб турган экан.

— Овулимиз мана бу томонда, ўша ёққа юришимиз керак.

— Қаёқдан биласан?

— Мана бу қамишга қара, — деди қўлини чўзиб. — Кўрдингми, япроғи бир томондан ўсган-а?

— Ҳовва.

— Япроқ қайси томонда кўпроқ ўсади?

— Мен қаёқдан биламан?

— Ботаникадан мазанг йўқ, — деди Асет катта кишилардай. — Бундан сўнг эсингдан чиқарма. Қамишнинг япроғи доим кун чиқадиган тарафга қараб ўсади. Овулимиз қаёқда? Кунчиқиш томонда. Демак, қамишнинг япроғи ўсган томонга қараб юрсак, адашмаймиз. Тушундингми, ўртоқ шоир?

Мен унга қойил қолиб, бошимни силкидим.

— Тушунган бўлсанг, кетдик.

— Аму бўйларида йўлбарс бор, дейишади. Шу ростми?

— Рост. Ўтган йили Оллоберган оға битгасини мана шу тўқайда отган.

Шу гапдан сўнг мен Асетдан орқада қолмайдиган бўлдим. У қамишларни қўли билан ёриб, шатур-шутур қилиб олдинда боряпти. Мен орқада қоқила-сурила келяпман. Худди орқамдан йўлбарс қувлаб келаётгандай юракларим гуп-гуп уради. Бир маҳал қўшоғизнинг тепкисига кўзим тушиб қолди: очиқ турипти!

— Асет, Асет, тўхта, — дедим жонҳолатда.

— Нима дейсан?

— Милтиқнинг тепкисини қайтариб қўй!

— Э, шунгами, — деб Асет гўё ҳеч нарса бўлмагандай олдинга юра бошлади.

— Қайтариб қўй, бўлмаса отилиб кетади. Тортмасига қамиш-памиди кириб қолса...

— Мунча ваҳима қилмасанг! — У авайлаб тепкини орқасига қайтариб қўйди.

Асетнинг қизиқ одати бор экан. Шох-шабба тегиб кетса отилиб кетишини ўзи ҳам билади. Кўриб турибман, эсидан чиққан. Шунини мен эсига солганим учун, атайлаб қилган бўлиб келяпти. Албатта мени ялинтириб, кейин қайтариши керак.

Шундай бир-биримиз билан овора бўлиб келаётганимизда олдимиздан бир нарса аввалига шитир этди-ю, кейинига пар-р-р этиб учди. Иккаламизнинг рангимизда ҳам қон қолмади. Мен орқамга икки қадамча тисарилдим. Асетнинг қўли қалт-қалт қилади. Жаҳли чиқиб турибди.

— Мана, битта семиз қирғовулдан ажраб қолдик, — деди хафа бўлиб. — Ҳали милтиқнинг тепкиси очиқ турганда отган бўлардик.

Индамадим.

...Бир оз юрганимиздан кейин тўқайдан чиқа бошладик. Узоқ-узоқлардан милтиқнинг бўғиқ товуши келади. Қаердадир, яқин ўртада овчиларнинг қий-чуви, қий-қириғи эшитилади. Асет товуш чиққан томонга қараб туриб:

— Овчилар, — деди, — Този билан қуён овлашиб юрган бўлса керак.

Сал вақт ўтмай, икки отлиқ тўқай ичидан қорни чангитиб чопиб чиқди. От устидагилар олдинга қараб, қамчинларини ҳавода ўйнатишиб, бир-бирларига гал беришмай қийқиришар, бирдан-бири ўзишиб чопишар эди.

— Ҳув анавини қара, — деди Асет тахминан отлиқлар чопиб келаётган жойдан икки юз-уч юз метрча олдинни кўрсатиб. — Този. Қуённи қувлаб кетяпти!

Қарасам, бир сур този! Ўзи ҳам каттақон, узун. Чопганида яна ҳам чўзилиб кетарканми, деб қолдим. Този яқинлашай деб қолганида қуён бир томонга чап беради, този бўлса эпкини билан анча жойгача қорни чангитиб сурилиб ўтиб кетади. Яна ўзини ўнглаб изига тушаман дегунча, қуён анча жойга

бориб қолади. Яна етай деб қолганида чап беради... Тагин узоқлашади. Този тагин қорни чангитиб қувади.

— Жуда эпақаси йўқ този экан, — деди Асет қараб туриб. — Яхши този қуённи ўзидан бунчалик узоқлаштирамайди. Дарров етиб, олдинги оёғи билан чалиб йиқитади. Кейин қуён ўзини ўнглаб тураман дегунча босади. Кетдик!

Овчиларнинг қийқириқлари узоқлашиб кетди. Аста илгариладик. Қуённинг қочиши ҳалигидай бўлса, бизлар икки дунёда ҳам етолмасак керак, деб ўйлаб келяпман. Тўқайдан чиқиб олганимиздан кейин бояги ваҳима сал босилай деди. Шундан хурсандман. Ҳар ҳолда, атроф-теварақда одамлар бор.

Олдимиздан бир из чиқди. Қуённики экан. Асетнинг айтишига қараганда, ҳозиргина ўтибди. Орқасига тушдик. Йўталиш ҳам йўқ. Из эгри-бугри юриб бир ёвшанга ўхшаган гиёҳга бориб чўрт орқага қайтди. Биз ҳам орқага қайтдик. Тахминан, юз метрча ерга борганимизда из бирдан йўқолди. Қуён турган жойида бир-икки марта айланибди. Кейин из йўқ... Осмонга чиқиб кетганини ҳам билмайсан, ерга кириб кетганини ҳам! Йўқ, Қизик, қаёққа кетган экан-а?!

Асет шошилиб милтиқнинг тепкисини орқасига қайтарди-да, атрофга аланглай бошлади.

— Нима қилмоқчисан? — дедим.

— Шу атрофда бўлиши керак, — деди Асет эҳтиётлик билан. — Товушингни чиқарма.

— Қандай қилиб?

— Қуён чарчаб ётгиси келса, из адаштириш учун қингир-қийшиқ юриб келиб, кейин ўн-ўн беш метрча жойга сакраб, ўша ерда ётади, — деди у атрофдаги гиёҳларнинг орасига авайлаб қараб. — Сен ҳам қарагин.

Мен ҳам эҳтиёт бўлиб энгашиб қарай бошладим. Бир ёвшан тагида сур жун ётгандек кўринди назаримда. Бундоқ энгашиб қарасам, қуён! Кўзлари бақрайиб, бизларга қараб ётибди. Секин Асетни туртдим.

— Ана!

— Қани?

— Секин, кўзлари очиқ.

— Кўрдим. Ухлаб ётибди, — деди Асет.

— Уйғот, — дедим шивирлаб.

— Уйғоқ бўлса қочиб кетмайдими? — деди Асет аста милтигини тўғрилаб. — Қуён кўзини юммай ухлайди.

Асет авайлаб нишонга олди. Қулоқларимни бекитиб, кўзларимни чирт юмдим. Бирдан милтиқ қарсиллаб

кетди! Чўчиб тушиб қуён ётган жойга қарадим. Бечора, жонҳолатда икки-уч метрча жойга сакраб, қор устида типирчилай бошлади. Иккаламиз ҳам чоғиб бордик. Юшоқ қор устида қон томчилари... Қуён ҳали ҳам типирчилар эди.

— Пичоқ! — деди Асет шошилиб.

Пичоқ менинг чўнтагимда эди, шошганда лаббай топилмас, дегандай қани чиқса! Асет милтиқни қор устига ташлаб, пичоқни олиб, бечора қуённинг бўғизига тикади... Қуён орқа оёқларини бир чўзди-ю, қимирламай қолди. Оппоқ қор усти қип-қизил қонга беланди... Бир оз қараб тургач, Асет милтиқнинг оғзига қон суркади. Қуённинг бошини осилтириб, худди катта овчилардай, орқа оёқларидан белидаги камарига осиб, боғлаб олди. Иккаламиз ҳам хурсанд эдик.

— Ҳув тепага чиқиб бирпас дам оламиз, — деди у жилмайиб. — Кейин қирғовулни қотирсак...

Оғзимнинг таюби қочиб унга эргашдим. Икки кўзим қуёнда. Шундай ботир, эпчил ўртоғим ҳеч қачон доғда қолдирмайди. Қара, табиат ҳақида билмаган нарсаси йўқ. Қор устидаги ов изларини худди алифбени ўқигандай: «қуённики», «тулкиники», «қарсақники», «қирғовулники»... деб қоқилмай-тутилмай ўқийди, билади. «Қани энди, — деб ўйлайман ичимда, — Самад қув, Маҳфуза, Уринбойлар кўрса бу юрганимизни! Ҳеч нарса қўшмай фақат бўлган нарсаларни айтиб берсам ҳам ишонишмайди улар. Аксига олиб аппаратни ташлаб чиққанганимни қаранг. Агтанг, шу кетишида Асетни суратга олганимда ажойиб бўларди».

Тепага чиқиб бирпас дам олдик. Асет ўнта ўқ олган экан. Энди битгаси отилди. Уҳ-хў, тўққизтаси билан битта қирғовул отолмаймизми?

— Олов ёқамизми? — деб сўраб қолди Асет.

— Ўзи терлаб турибман-ку, — дедим. — Энди қирғовулни қаердан топамиз?

— Тўқайдан. Бу ерларда бўлмайди. Буталар кўпроқ, қалинроқ жойда бўлади.

— Тағин орқага қайтамизми?

— Ова.

— Тоза ташвиш экан-да.

— Мен ўйлаб чиқардимми шуни? — деб қолди Асет жилмайиб. Бу гап менга тегиб кетди. Индамадим. Ўзи шундай, нуқул бир нарса ўйлаб топаману ўша ўйлаб топган нарсамни исботлаш учун қийналиб юраман. Мана

бу ерда ҳам қорхат ўргатиб балога қолдим. Қилмасам, гапирган гапим бекор қолса? Буёқларга келишда ҳам шундай бўлган эди. Агар эсингизда бўлса, Қалли отани отрядимиз советининг фахрий аъзолигига ўзим таклиф қилиб қўлга тушиб қолгандим. Бу ерда мана бу воқеа...

— Болалар ёзганда-ку, келмасак ҳам бўлар эди-я, — деди Асет илжайиб. — Сафаргул ёзгандан кейин...

Ҳамма бало шунда-да! Мен бу ерларга Маҳфуза айтгандан кейин келдим-да! Самад айтганда ўлақолсам ҳам келмасдим. Нега эканини ким билсин. Шу Маҳфуза бир нима деса, айтганини қилмагунимча кўнглим тинчимайди. Ҳайронман... Бундан чиқди Асет ҳам...

Яқин ўртадан қийқириқ эшитилди. Тагин овчилар! Бизлар ҳам ўрнимиздан туриб тўқай томонга қараб кетдик. Индамай кетма-кет келяпмиз. Бирдан олдимиздан бир қуён чиқиб қочди. Асет кетма-кет икки марта ўқ узди. Тегмади. Тагин олдинга қараб юра бошладик. Бояги овчининг товуши яна яқингинадан эшитилди.

— Този солган бўлса керак, — дедим мен. — Ё боягилармикан?

Асет тўхтаб, бирпас қулоқ солиб турди-да:

— Този солса, ҳайт-ҳайтлайди. Бу қуш солиб юрган овчига ўхшайди. Эшитяпсанми, хўп-хўп деб чақираётганини?

Шу маҳал яқингинадан бир нарсанинг чирқ-чирқ қилиб сайрагани эшитилиб қолди.

— Қирғовул!

— Қани?

Асет милтигини тўғрилаб, атрофга аланглаб елкасини қисди. Қуйруқлари қип-қизил, чиройли бир қирғовул парр этиб осмонга кўтарилди. Кўтарилди-ю, тагин ер бағирлаб кетди. Асет шошилинич орқама-орқа ўқ узди. Қирғовул йиқилиб тушмади. Асет узоқ вақтгача қирғовул учган томонга қараб турди.

— Ярадор бўлди.

Ким билади, ярадор бўлдими, йўқми? Ё Асет уялганидан шундай дедими? Иккаламиз ҳам бўшашиб тагин илгариладик. Бунақада қирғовул отиб олишимиз қийинку, ахир. Санаб келяпман: олтита ўқ отилди. Фақат битта қуён оддик. Уни ҳам ётганида.

— Соғиндиқ, анавини қара, — деб қолди бир маҳал Асет.

— Нимани?

— Қуш!

Уй каптарларидан сал каттароқ бир қуш пастлаб учиб

келди-да, бизнинг ёнгинамизга, бутага келиб қўнди, Қўнди-ю, тумшугини бир бутага суркаб-суркаб, атрофга аланглаб «чангқ» этди. Иккаламиз ҳам унга маҳлиё бўлиб қараб турганимизда қамишлар орасидан бир отлиқ овчи чиқиб келди. Яқинлаб қолганда ҳалиги овчи қўлқоплик қўлини баланд кўғариб, «Пўҳ-пўҳ» «пўҳ-пўҳ», деб чақира бошлади. Қуш яна бир марта «чангқ» этиб, енгилгина учиб, ҳалиги отлиқ овчининг қўлига бориб қўнди. Ниманидир чўқиб, узиб-юқиб егандай бўлди. Овчи унинг бошини бир-икки бор силаб, аста бизлар томонга қараб кела бошлади. Тўриқ от устида бошига тумоқ бостириб, сиртидан сап-сарик қилиб ошланган пўстин кийиб олган бир чол... Жуссаси жуда ҳам ихчам. От устида қушдай қўниб ўтирибди. Қанжиға¹сида беш-олтита қуён, қирғовул.

Асет мени туртиб шивирлади:

— Қалли ота.

Шошиб қолдим. Шунча ҳам кичкинаמידди бу чол! Мен бунчалик деб ўйламаган эдим. Яқинлашганда кўриб ҳайрон қолдим: бу тунов кунги Нукусдаги самолётда бирга келган чол-ку! Ана, ўнг чаккасида нўхатдек холи ҳам бор...

— Ассалому алайкум, — деди Асет. Мен ҳам кетмакет салом бердим.

— Ваалайкум... Ие, сен тунов кунги Нукусдан мен билан келган бола эмасмисан? — деди Қалли ота кулиб. — Овга чиқдингларми? Баракалла. Нима отдинглар?

— Қуён, — деди Асет.

— Ҳа, тузук, — деди Қалли ота отдан туриб. Қўлида чарм қўлқоп, бир парча қизил гўшти бор. Қушнинг кўзлари ўйнаб, ҳалиги гўштни жон-жаҳди билан юқиларди. Қалли ота бизлардан яна сўради: — Кун совуқ эмасми?

— Йўқ.

— Бурунларингнинг учи қизариб кетибди-ю, тағин совуқ эмас дейсанлар-а. — У қўлқопини ечиб, қушни пастга қўйди-да, отининг айилини маҳкамлаб торта бошлади. От типирчилаб бир жойда туролмай қолди. Қаттиқ қисди шекилли. Чол ҳали кучли экан, деб

¹ Қанжиға — от эгарида овни осиб юриш учун қилинган тасмалар.

қўйдим. Қаҳрамон бўлганича бор экан. У айилни тортиб бўлиб, қанжигада бошини пастга қаратиб оёғидан осилган катта эркак қирғовулни ечиб олди. — Ма, болам, меҳмон экансан.

— Йўғ-э, ота... — дедим шошиб. Асетнинг ҳам кўзи ёниб кетди.

— Ол, болам, овнинг расми шундай бўлади. Меҳмонга ов бойланади.

Юрагим, олавер, тентак, деб гупиллаб уриб турибди. Олай, десам...

Ахир буни ўзимиз овламаганмиз-ку? Қорхатнинг шартларига тўғри келмайди. Нима қилиш керак?

Мен иккиланиб турганда Қалли ота қирғовулни белимга бойлаб қўйди. Анча оғир экан. Икки килоча чиқса керак.

— Ота, — деди Асет оёғи билан қор чизиб. — Қирғовул берганингизни ҳеч кимга айтмайсизми?

Чол ҳайрон бўлиб бир оз қараб турди-да:

— Нега? Бир гап борми? — деб сўради.

Асет индамади.

— Э, бўлди, бўлди. Сўраганларга ўзлари овлади дейман, бўптими?

— Майли...

Чол худди ёш йигитлардай отига сакраб миниб, от бошини бизга бурди:

— Энди тез қайтинглар. Кун оғиб қолди. Совуқ бошланади.

— Тағин бир оз ов қилиб...

— Қайтинглар дегандан кейин қайтиш керак! Нақ қулоқларингни кесиб оламан-а!.. — Чолнинг жаҳли чиқиб кетди.

У шундай деди-ю, бирдан бошини буриб, кета бошлади. Нима қилишимни билмай типирчилаб қолдим. Узи жаҳли чиқиб турганда кўнглига гап сифармикан? Қирғовул берганга мулойим чол экан, деб ўйла-сам! Чол анча жойга бориб қолганда:

— Асет! — дедим бўшашиб. — Анави масалани тагин айтолмадик-да.

— Қайси масала?

— Ота билан гаплашишни... — дедим орқасидан чолга ишора қилиб.

— Вой эсим қурсин! Нега ҳали эсимга солмадинг?

— Қайдам. Жаҳли чиқиб тургани учун...

— Э, ўзи шунақа. Доим ҳазил қилиб юради. Кўрмадингми, менга қараб кўзини қисиб қўйди-ку?

— Мен жаҳли чиқди, деб ўйлабман.

— Сени қара-ю... Чақир! Қалли ота-а!..

— Қалли бува-а!..

Эшитди, ҳа, ана отининг бошини бизга бурди. Биз унга қараб югурдик. Югуриб кетаётиб, бўш боғланган эканми, қирғовул белимдан ечилиб тушиб кетди. Қўлимга олиб, ҳавода айлантира бошладим. У бирпас биз томонга қараб турди-да, қўлини бир силтаб, олға кета бошлади. Шу маҳал қандайдир бир чуқурга оёғим тушиб, икки метрча жойга учиб кетдим. Бўйнимдан ичимга қор кирди. Бундан нарига югура олмадим. Қор қалинлик қилди. Урнимдан туриб уст-бошимни қоқаётганимда эсимга тушиб қолди: қирғовулни ҳавода айлантириб чақираманми? Чол қирғовулни қайтиб бергани чақириваётган бўлса керак, деб кетиб қолган. Ҳа, шундай!..

Мана, тагин Қалли отани қўлдан чиқардим. Каникулим бўлса, физилаб ўтиб боряпти. Синфдошларим олдига нима деб бораман? Шунча жойдан овора бўлиб келиб, тополмадим, десам ишонишармиди? Мендан ҳам лақмароқ одам бўлмаса керак дунёда. Қаранг-а, жуда ўрни эди-да! Гаплашардик, розилигини олсак бас эди. Э, хомкалла!

— Қирғовулни буёққа бер! — деб қолди Асет қўлини чўзиб.

— Нима қиласан?

— Беравер, — деди у жилмайиб. Бердим. У қирғовулни эллик метрча нарига олиб бориб, бир бутанинг устига осилтириб қўйди-да орқасига қайтди. Ҳеч нарса тушунмадим. Асет қайтиб келди. Милтиққа ўқ солди. Кейин менга берди.

— Ма, от.

— Нега?!

— Отавер.

— Тентак бўлдингми? Улган қирғовулни ҳам отади-ми киши?

Кейин ўзи ўгирилиб, тепкини босиб қолди. Қир-

говулнинг пари сочилиб кетди. Асет стволдан гильзани чиқараётиб айёрона кулди.

— Энди отиб олдик, десак ишонишади. Сочма кирди ичига...

Асетнинг шумлигидан ҳайрон қолдим. Қуш билан овланган қирғовул гўштида сочма бўлмаслиги хаёлимга ҳам келмабди. Буни қаранг!..

Асетнинг белидаги ўқдонда бор-йўғи учта ўқ қолибди. Мен ҳам отгим келиб кетди.

— Мен ҳам бир отай? — дедим.

— Нимани отасан?

— Нима бўлса ҳам...

Асет ўйлаб туриб:

— Ма, манави қалпоқни қўяман, — деди.

— Бўпти.

Асет қалпоғини анча нарига олиб бориб қўйди. Мўлжалга олдим.

— Қайси кўзимни қисай?

— Чап кўзингни... Тилингни чиқарма! Ҳа, тепкини бос!

Кўзларимни юмиб, тепкини босиб юбордим. Аввал нимадир елкамга бир уриб пақилладими ё аввал пақиллаб кейин елкамни урдими, пайқай олмай қолдим. Порох ҳиди анқиб кетди...

Асет қалпоққа югуриб кетди. Қандай тез югуриб кетган бўлса, шундай тезлик билан қайтиб келди.

— Қойил! Қаёққа отдинг ўзинг?

Шундан билдимки, тегмабди. Ноилож жилмайдим.

— Қани, кетдик! Ма, қирғовулни ол, — деди Асет шошириб, — ҳали дарёга балиққа боришимиз керак.

Қалин қорни кечиб, овулга қараб жўнадик...

О Қ Д А Р Ё Д А

Йўл-йўлакай Бойтемирнинг милтиғини ташлаб уйга келсак, Асетнинг бувиси билан синглисидан бошқа ҳеч ким йўқ. Секин билдирмай қуён билан қирғовулни молхонадаги пичан остига яшириб, гўё ҳеч нарса билмаган кишидай уйга кирдик. Кампир ҳар кунгидай илиқ қарши олди.

— Келдингларми, бўталоқларим? — деди ўрнидан туриб. — Келақолинглар, Нозли иккаламиз сенларга қараб чой ичолмай ўтиргандик...

Нозли индамай кулиб китобини ўқиб ўтирарди. Шундай мўмин, шундай ипақдай... Қани энди менинг

синглим ҳам шунга ўхшаса! Йўқ, менинг синглим бир нарса қилсам, дадам билан аямга чаққани чаққан. Унинг олдида ҳеч нарса қилолмайсан. Мана, кечадан бери Асет иккаламиз қанча вижи-вижи қиламиз, қанча кўчага чиқиб кетамиз, бирон оғиз индаса-чи? Йўқ, кулиб қўя қолади.

Чой кирди. Апил-тапил ичиб ўрнимиздан турдик.

— Ҳа, тагин қаёққа, бўталоқларим? — деди кампир меҳрибонлик билан. — Кечқурун ойинг келади. Чена олиб чиқишинг керак. Сал мол-полингга ҳам қарасанг бўларди.

— Ҳозир бир зарур ишимиз чиқиб қолди, буви, — деди Асет иложи борича кулиб юбормасликка ҳаракат қилиб. — Ғир этиб бориб келамизу, кейин...

— Вой тиниб-тинчимагурлар-эй, ҳа, майли, болам, майли... Тагин ойинг уришиб юрмасин, дейман-да.

Асет иккаламиз нариги хонага кирдик. Девордаги соат уч бўлиб қолибди.

— Хўш, энди нима қилдик? — деди Асет бошини қашиб.

— Асет, шу... эртага борсак нима қилади?

— Эртага бориб бўпмиз. Ова, ойим келади. Келса борми — тамом! Сен менинг ойимни билмайсан, — деди у. — Балиқ овлаш унча қийин эмас. Бунинг устига қармоғимизнинг учига лампочка ўрнатганмиз...

Мана кўрмайсизми, ўзим бир таклиф киритаману оқибатда шу ишга ўзим аралашаман, ўзим қийналиб юраман. Қармоқнинг учига электр ўрнатилса, балиқ яхши тугилади деган ким? Албатта, мен-да! Хўш, шу таклифни айтишга айтиб, ҳатто қармоққа ўрнатиб берганимдан кейин ўзим ҳам боришим керакми ё йўқми? Албатта боришим керак!

Мен, хўп дегандай Асетга қарадим. У чўнтагидан кечаси ов маслаҳатини қилганимизда ҳар аҳтимолга қарши тузган рўйхатини олиб, кўздан кечира бошлади:

— Милтиқ. Энди милтиқ керак эмас. Дадамнинг қаламтароши. Борми?

— Бор.

— Гугурт керакми?

— Оғирлиги йўқ. Чўнтакка солиб қўй.

— Чена?

— Тайёр.

— Сумба-чи? Бор. Молхонада турибди. Ова, кийимларнинг ҳаммаси бор. Ечганимиз йўқ. Нима эсдан чиқди?

— Менимча, ҳеч нима.

— Ова, эсингдан чиққани йўқ, фотоаппарат-чи?

— Ҳа, айтгандай...

Қармоқни иложи борича билдирмасликка ҳаракат қилиб, ченамизнинг ёнбошига оддий таёққа ўхшатиб боғлаб йўлга чиқдик. Бу ернинг ҳавоси қизиқ экан. Боя бизлар овдан қайтиб келаётганимизда ҳаво анча очилиб қолгандай бўлиб кўринган эди, осмонга тагин чипор булут чиқиб қолибди. Қуруқ ченани тортиб келаётибмиз. Чена устида фақат дастаси икки метрча келадиган қармоғу бир метрча келадиган оғир сумба.

Овул ўртасига яқинлашганимизда рўпарадан Сейт чиқиб қолди. У аста юриб бизларга яқинлашди. Эрталаб овга келаётганимизда йўлимизни тўсиб, қўлимиздан ов келмайдигандай пичинг қилган эди. Энди, қуён билан қирғовул олиб келаётганимизни ё кўрган, ё эса Бойтемирдан эшитган. Мана, тагин олдимиздан чиқди.

— Балиққами? — деб сўради у.

- Ова.
- Мен ҳам бораман.
- Борсанг боравер, — деди Асет совуққина қилиб.
- Қаерга борасанлар?
- Думалоқ кўлга.

Асет шундай деди-да, индамай кета бошлади. Мен Сейтга боргин, дегандай имо қилиб, Асетга эргашдим. Анча юрганимиздан кейин сўрадим.

- Асет, боя дарёга тушамиз дегандинг-ку?
- Ова, ҳали ҳам дарёга тушамиз.
- Ундай бўлса нега Сейтга Думалоқ кўлга борамиз, дединг?

— Жиним суймайди шу Сейтни, — деди Асет башарасини буруштириб. — Биз билан нима иши бор? Борса боравермайдимиз? Боя ҳам эргашмоқчи бўлган эди. Сен пайқамадинг. Мен йўқ, дедим. Биламан, у бизни пойламоқчи. Узимиз овладикми ё биров овлаб бердимиз — шуни билмоқчи. Бизни топиб бўпти. Биз дарёга тушиб маза қилиб балиқ тутатганимизда, у Думалоқ кўлга бориб қидириб юради. Турғун сувга қараганда оқин сувда балиқ кўпроқ бўлишини у хомкалла билармиди!..

Асетнинг гапига қўшилишни ҳам, қўшилмасликни ҳам билмай қолдим. Қўшилаё деса, мен ҳали Сейтнинг феълени яхши билмайман. Қўшилмай деса, Асетнинг ҳалиги «у бизларни пойламоқчи» деган гапидан жон борга ўхшаб туюлди. Рост-да, борди-ю, эрталаб уни овга олиб чиққанимизда қирговулни қандай «овлаганимизни» дўмбира қилиб юборган бўларди. Мана, энди уни балиққа ҳам олиб келмадик. Нима, Асетнинг балиқ ҳам шундай текин бўлишидан умиди борми?

Орқамизда чена чиройли силлиқ из қолдириб келяпти. Йўл чети, бутун атроф оппоқ қор. Ғир этган шамол йўқ. Қордан салқин тушган жингил, тўрангил, ёввойи жийда шоҳлари гўё оғир хаёл устида, қимир этмайди. Осмонда бир катта қорақуш қанот қоқмай айланади. «Ер билан ернинг фарқи бор экан-да, — деб ўйладим ичимда. — Қаранг, келатганимизда Тўрткўлимизда қорлар эриб, тагидан кўк майсалар уч чиқариб қолган эди. Ахир бугун мартнинг... неччиси эди? Мен йигирма бешидан келдим. Йигирма олтиси... йигирма еттиси... йигирма саккизи! Вой-бўй, бугун йигирма саккизи бўлиб қолибди-ю... Ҳали ҳам лақиллаб юрибман. Мен ўзим нимага келганман бу ерга? Қалли ота масаласи

нима бўлади энди? Қачон учрашаману қачон суҳбат қиламан! Буларга қорхат ўргатмай ўлай мен!..»

— Мана бу Думалоқ кўл.

— А?..

— Нима бало, ухлаб келяпсанми?

— Йў-ўқ..

— Думалоқ кўл, деяпман.

— Ҳовва. Э, Думалоқ кўлми? Тўхта. Шундай, шундай... Қимирлама! Бўлди. — Мен унинг суратини олдим. Кейин аппаратни шайлаб унга бердим. — Мана, мени ҳам ол. Босаётганда кўлинг қимирлаб кетмасин.

Бир-биримизни суратга олиб, дарёга қараб кетдик. Ҳаш-паш дегунча етиб ҳам бордик. Дарё! Назаримда жуда кичикка ўхшаб кўринди кўзимга. Бу фикримни яширолмадим:

— Ие, жуда кичкина-ку? Биз томонда эни беш юз метрча келади, — дедим сал мақтаниброқ.

— Сен мақтанмаёқ кўй, — деди Асет менга кулиб. — Уша беш юз метрлик Амударё Орол денгизига уч-тўртга бўлиниб қуйилади. Ухў, бу жойларни сен ёзда кўрганингда эди? Кичкина дейсанми? Сен ҳў, ўртасини кўриб айтяпсан-да. У фақат оқаётган жойи. Мана кўрмайсанми, четроқлари ҳали муз, аста-секин эрийди... Ана, ўртадаги музларни кўряпсанми, оқизиб кетяпти. Оролга бориб тушади ўша музлар... Қани, юр.

Секин дарёга тушдик. Нима учундир, муз устида қор унча қалин эмасди. Мен пайқамаган эканман. Ҳақиқатда бу Оқдарё бир ирмоқ бўлса ҳам анча кенг экан. Қаранг, қирғоғи ҳув анави ярим белидан музлаб қолган сариқ қамишлардан бошланар экан. Ахир ҳув анави музда қолган қайиқ ҳам дарё музламаган пайтда қантарилган бўлса керак-да.

Бундай қарасам, дарёнинг ўртасига бориб қолибмиз. Бизлардан уч-тўрт метр нарида кўм-кўк сув муз қирғоқларига чилп-чилп урилиб, ялаб оқарди. Мунча тез оқади! Уша оқаётган жойнинг ўзи ҳам эллик-олтмиш метрлар чамасида кенг эди. Мен сал кўрқдим.

— Асет, жуда яқинлашиб қолдик-ку?

— Ҳеч нарса қилмайди. Сумбани олиб бер.

Олиб бердим. Устидаги қалин камзулни ечиб ишга тушиб кетди. Аввал ковлайдиган жойининг қорини тозалаб, кўм-кўк музи қолгандан кейин сумба билан ўя бошлади. Мен нарироққа бориб чиқ этиб суратини олиб кўйдим. Бир оздан кейин сумбани кўлидан олдим. Энди бир қаричча ўйилибди. Мунча ҳам қаттиқ бўлмаса

бу муз. Ҳар урганимда муштдай-муштдай зўрға кўчади. Боягидан сал исий дедим. Белларим оғриб кетди...

— Энди менга бер, — деди Асет қўлида қўлқопи бўлса ҳам кафтларига туфлаб. — Узи ҳам озгина қолди.

— Суратга олдингми?

— Бир марта.

...Сумбанинг учи кириб кетди шекилли, кучаниб зўрға тортиб олди. Кейин менга қараб тиржайиб қўйди.

— Бўлди.

Югуриб борсам, туянинг кўзидай жойдан сув чиқиб турибди. Асет тез-тез уриб кенгайтира бошлади.

— Қармоқни ҳозирла!

Қармоқни ченадан ечиб олдим. Электр лампочкани қандай ўрнатган бўлсак, шундай турибди. Асет энгашиб чуқурчадаги музларни қўли билан сиртга олиб ташлай бошлади.

— Қани, менга бер-чи?

Лампочкани ёқиб кўриб, Асетга чўздим. У консерва қутисидан майда-майда қип-қизил гўштдан қармоққа илиб, секин сувга туширди. Кейин менга маъноли кулиб, фонарнинг кнопкасини босди. Мен энгашиб чуқурчага қарадим. Ҳеч нарса кўринмади.

— Ёндими? — сўради Асет.

— Йўқ, — дедим ҳайрон бўлиб. У менга, айтмадимми, дегандай бир қаради-да, қармоқнинг дастасини менга бериб, ўзи сувга энгашди.

— Юқорига торт! — деди у бир маҳал. Тортдим. — Ёниб турибди! Сувнинг оқими билан нари кетиб кўринмай турган экан-да.

Шундан кейин менга сал жон кирди. Қармоқни гердайиб ушлаб турибман. Оғзимнинг таноби қочган. Чуқурчадаги сув юзида каттакон пўкак қилтиллаб турибди. Бир пўкакка қарайман, бир Асетга. Асет тагин фотоаппаратни тўғрилади. Суратга олмоқчи. Майли, олаверсин. Тўрткўлга борганимдан сўнг, фотолабораториямизга топшираман. Фотогазетамизни безайди. Самад қув кўриб қўйсин, қанақа қилиб тушганимизни! Бари бир, айтсам ишонмайди...

— Тўғри тур. Ҳа, шундай, шундай...

Асет шундай деб турганда қўлимдаги қармоғим силкингандай бўлди. Қўлимдан тушириб юборай дедим.

— Э-э, буздинг...

Мен унинг гапини эшитолмай қолдим, пўкак чўкиб кетаётган эди. Шошганимдан:

— Асет! — деб бақриб юборибман. У югуриб келиб

қармоқнинг дастасига ёпишди. Зўрға тортиб олдим. Узунлиги нақ бир ярим қаричча чавоқ! Асет қармоқдан чиқариб, қор устига отиб юборди. Теварақда ҳеч ким йўқ, иккаламиз хурсанд бўлиб, осмонга сакраймиз.

— Уре-е...

— Уре-е...

Ҳар сакраганимизда тагимиздаги муз лопиллагандай бўлади. Узимизда йўқ хурсандмиз. Ҳалиги чавоқ балиқ қор устида ханжардай ялт-юлт қилиб сакрайди, думи билан қорни савалайди. Энди Асет тагин қармоқни чуқурчага ташлади. Иккаламиз чуқурча атрофида жим ўтирибмиз. Сувнинг чилп-чилп қилиб муз қирғоғига урилиб оқиши ҳам, ўртадаги сувда муз прачаларининг бири-бирига урилиб, шақир-шуқур қилишлари ҳам қулоғимизга кирмай қолди. Ҳаш-паш дегунча анча балиқ тутиб қўйдик. Ҳаммаси ҳам қор устида юлқинади-ю, кейин ювош тортиб қолади. Оғзиларини каппа-каппа очиб, нимадир демоқчи бўлади, кейин мунчоқ кўзларини йилтиратганича жим қолади. Асет ҳар биттасини тутганида: «Сен Бойтемирникисан!», «Мана буниси чиройли экан. Майли, сени Сафаргул еяқолсин!», «Мана буниси эса... Ҳе, Сейтга ўхшаб ликилламай ўл! Сенинг таъзирингни Сейт берсин!..» деб қўяр эди.

Пуқак бирдан сувга чўкиб кетди. Асетнинг ўзи ҳам шошиб қолди.

— Соғиндик! Ушла... — деди у жонҳолатда. — Бакира!

Мен ҳам қармоқ дастасига ёпишиб олдим.

— Бакира деганинг нимаси?

— Балиқ-да. Маҳкам ушла!

— Қаёқдан биласан? Қауп...

— Эшак билан туянинг юриши бир хил бўлмайди...

Торт! Бакира оддий балиқларга қараганда асовроқ бўлади. Сим узилиб кетмаса эди...

Бирпас тортиб турдик. Шўхлиги боягидан сал босилай деди. Кейин секин-аста тортиб чуқурчанинг оғзига олиб келдик. Боши кўриниб қолди. Қўл солишга журъат қилолмаймиз. Шундай тортаверайлик десак, сим узилиб кетадими, деб қўрқамиз. Асет худди уни авраётгандай тинмай гапириб турибди:

— Чиқавер, ова, сени Сейтга бермайман. Сен меҳмонникисан! Ова, чиқ, жоним, чиқ...

Хуллас, қўймадик. Секин-секин алдаб ўргатиб олиб чиқдик. Балиқ деган бунақа бўлибди. Нақ ярим метрча келади. Ола-була. Қор устига ташлаб, иккаламиз «урра»лаб сакрай бошладик. Асет ашула айтиб сак-рарди:

*Бакира балиғи белинга дармон,
Уни есанг қолмас заррача армон...*

Назаримда, қаердандир бир нарса қарс этиб, тагимиз қимирлаб кетгандай бўлди. Сакрай-сакрай чарчаб, тагин қармоқни чуқурчага ташладик.

— Нега чуқурчадан сув чиқиб кетди?— деб сўрадим.

— Қайдам...

— Қирғоқ томондан биров қичқиргандай бўлди. Қарасам, биров қалпоғини ҳавода айлангириб, зўр бериб қичқирар эди. Асет қўлини силтади.

— Биласанми бу ким?

— Ким?

— Бу Сейт! Ҳа, ўша. Орқамиздан эргашиб келибди. — Асет унга бурнинг учини кўрсатиб масхара қилди. У ҳамон қирғоқ бўйлаб қичқириб югурар эди.

— Алам қияпти алдаб кетганимизга, — деди Асет тагин. — Ҳали Думалоқ кўлга борамиз, деб кетмаганимидик?

Бу маҳалда менинг тилим гапга келмай қотиб қолган эди. Гапига гап қайтармаганимдан кейин, Асет менга қараб, ҳайрон бўлди-қолди?

— Ҳа, нима бўлди?

— Оқиб кетяпмиз...

— А? — деб орқасига қарайман деган эди, бизни оқизиб кетаётган катта муз прачаси лапанглагандек бўлди. Бир-биримизни ушлаб қолмаганимизда йиқилган бўлардик. Муз аста оқиб соҳилга туташ музга яқинлашганда, Асет менга буйруқ берди: — Сакра, Соғиндик!

Сакраш қаёқда? Узим мактабда бадантарбия дарсида бир метр келадиган жойдан зўрға сакрайману. Ҳозирги оралиқ икки метрча келади. Тагин таги дарё! Индамай туравердим. Узи мени ташлаб сакраб кетолмади. Бўлмаса сакрай оларди. У ҳарҳолда мендан анча новча.

Асет индамай бориб, ченани олди-да, нариги томонга отиб юборди. Кейин сумбани...

— Нима қиялсан?!

— Ҳеч бўлмаса оқиб кетганимизни билишсин.

Дарҳол эсимга ҳалиги қирғоқдаги одам тушиб, қараган эдим, ҳеч ким кўринмади. Кетиб қолибди.

Иккаламиз ҳам чурқ этмай, бир-биримизга қараб қолдик...

МУЗ Қ А Й И Қ

Оқиб кетяпмиз. «Муз қайғимиз» гоҳ бир текисда сузар, гоҳ муз парчаларига урилиб лапанглаб, юраклари-

мизга ғулула соларди. Асет иккаламиз бир-биримизга хўмрайишиб индамай ўтирибмиз. Атрофда фақат муз, муз, муз! Тагимизда ўзи ҳам, кўриниши ҳам совуқ кўм-кўк асов сув. Бир-биримизга ёпишиб ўтирибмиз. Бизларни шунчалик яқинлаштириб қўйган меҳрми ё қўрқувми, буни ҳозир ажратиш қийин. Оқиб кетяпмиз. Бутун умидимиз дарё соҳилидан. Аммо соҳилдан анча пастдамиз, бунинг устига-устак ўтирган одамга ҳеч нарса кўринмайди. Ўрнимиздан турайлик, десак, қўрқамиз, муз ағдарилиб кетиши мумкин. Урмалаган жон кўринмайди. Муз билан сув тилсиз, асов!.. Соҳилга термилиб қараймиз. Фақат муз, қор, япроқларини оппоқ қиров босган қамиш, қўға, буталар. Осмон йироқ, муз қаттиқ!

Ваҳимада пайқамабмиз, кеч кириб қолибди. Назаримда, қоронғилик ҳаммадан илгари дарё устига тушгандай. Атроф нимқоронғи, қирғоқ худди ойдин кечадай оқариб кўринади. Энди кеч киргани аниқ билинди. Соҳил ҳам баъзан кўринмай қолади. Дарёнинг оқаётган жойи қирғоққа яқинлашгандагина соҳил элас-элас кўринади. Атрофга термилиб қараймиз. Биронта йил этган чироқ кўринса-чи! Асет нимани ўйлаб ўтирипти, билмадиму, аммо менинг учун ҳеч қандай нажот йўли қолмагандай эди. Илгарироқ «муз қайиғимиз» соҳилга яқинлашса, бу гал албатта сакрайман, деб ўйлагандим. Бу умидим ҳам пучга чиқди. Нега деганингизда борган сайин дарёнинг ўртаси кенгайиб борар, бизларни оқизиб кетаётган муз парчаси лопиллаб ўртада келарди. Ҳеч ҳам соҳилга яқинлашмас эди.

Булут қуюқлаша бошлади. Бунинг устига, аксига олгандай дарё устини туман қоплади. Бахтимизга шамол йўқ. Агар шамол бўлганда борми, унда биз бундай бир-биримизга суянишиб ўтирмаган, аллақачон ҳаёт билан хайрлашиб, сув тагига муккамиздан кетган бўлардик. Лекин кун қорасовуқ, башараларимиз, тумоқ ва қулоқчинларимизнинг боғичлари оппоқ қиров эди. Бир жойда қимирламай ўтирганимиз учун бўлса керак, баданларимиздан совуқ ўта бошлади. Илгарилар сал нарсага йиғлардим. Бу гал йиғламай ўтирганимга ўзим ҳам ҳайронман. Одам қўрқса, кўзига ёш келмас экан.

Бир маҳал соҳил томонда милт-милт қилиб чироқ кўрингандай бўлди. Кўзимга бирам иссиқ ташланди бу чироқ! Гўё кўпдан бери кўрмай юрган нарсамни кўргандай тўлқинланиб кетдим. Асет чироққа тескари

қараб, хаёл суриб ўтирган экан. Бирдан уни туртдим:

— Асет, қара, чироқ!

Асет жонҳолатда мен томонга ўгирилиб қарай деганда муз чайқалиб кетди. Бир-биримизни маҳкам қучоқлаб қолдик.

— Қичқирайлик, — деди Асет дадилланиб. — Балки битта-яримта эшитиб ёрдам берар, Қичқир!

— Нима деб?

— Ҳо-о-о, ёрдам беринглар! Оқиб кетяпмиз, ёрдам беринглар. Ёр-даам!..

Мен ҳам унга жўр бўлиб қичқира бошладим. Бироқ ҳеч ким қулоқ солмас, эшитмас эди. Узи қўрқиб зўрға қичқиряпмиз. Назаримда, бизларнинг бу заиф товуши мизни қор, сув, қиров қоплаган қамиш билан қўғала; ютиб юбораётган эди. Қичқира-қичқира олдинга ўтиб кетдик, милт-милт қилиб чироқ орқада қолди. Асет менга, бўлмади-ку, дегандай қараб қўйди. Бир оз ўтгандан сўнг гап қотди:

— Нарсаларни йиғиштириб қўяйлик. Сарамжон тургани маъқул, қулай жой тўғри келиб қолса, сакрашимизга осон бўлади.

Асетнинг ҳали ҳам сакрашдан умиди бор экан. Ҳалиги гапида, «боя сакрар эдим, сени деб сакрай олмадим», деган гинаси ҳам йўқ эмасди. Секин ўтирган жойимизда чўзилиб, сочилиб ётган нарсаларимизни йиғиштириб ола бошладик. Яхшигина қоронғи тушган, ёнгинамизда ётган нарсани ҳам зўрға кўрар эдик. Мен аввало пайпаслаб фотоаппаратни топиб, рюкзакка жойладим. Асет электрлаштирилган қармоқни олиб, ундан боғлаб қўйилган фонарни ажратарди. Нарироқда қорайиб ётган нарсага энгашиб қўлимни чўзсам, бакира экан. Думи қўлимга тушиб қолди. Тортиб олдим. Ажабтовур катта экан. Ярим метрча келади. Шуни деб... Сакрамаганимизда муз ёрилмасмиди? Битта-битталаб чавоқларни ҳам териб олиб халтага жойладик. Мана, бу ишларни ҳам қилиб бўлдик. Энди нима қиламиз? Қачон сувга чўкишимизни пойлаб ўтирагимизми? Секин Асетни гапга солдим.

— Асет.

— Ова.

— Сенингча ҳозир қаерга келдик?

У аввалига индамади. Кейин бу гапга ўзи ҳам қизиқ-

дан шекилли, ўтирган жойида атрофга бўйнини чўзиб қарай бошлади.

— Қабасин овулига келган бўлсак керак, — деди у тусмоллаб. — Ўзи оққанзимизга қанча бўлди?

— Ярим соатча бўлиб қолгандир-ов.

— Унда, Ашамайли овулига келиб қолган бўлишимиз ҳам мумкин.

— Овул-овул дейсан. Боядан бери қараб келяпман, овулдан нишон ҳам йўқ-ку?

— Сенга овул мана-мен деб кўриниб турармиди? — деди у сал жаҳли чиқиб. — Узинг қаерда кетяпсан? Пастда! Овул бўлса дарёдан бир-икки километр нарида...

— Наҳотки, шунча балиқчи овули бўлиб, бирортаси кўринмаса!

— Бу пайтда балиқчилар дарёда бўлмайди. Кўрмайсанми, абиржи. Денгизда бўлади.

— Денгиз узоқми?

— Бизнинг овулимиздан ўн беш-йигирма километрча бор.

Шу гапдан кейин мен чурқ этмай қолдим. Дарё оқиб қаёққа боради? Албатта, денгизга! Денгизга оқиб тушишимиз мумкинми? Мумкин! Мана шу ташвиш мени кемириб ташлади. Ахир, бу даҳшат-ку! Дарёда-ку, соҳил бор. Денгизнинг ўртасига тушиб олгандан кейин на соҳил кўринади, на бирорта гиёҳ! Дом-дараксиз кетди, дегани мана шу бўлади-да! Қорхат ўргатмай ўл, дейдиган киши йўқ. Ажал ҳайдаб келган экан сени, Соғиндиқ!

Бирдан кўзимга ўлимим кўриниб кетди: ана, оқиб денгизга тушдик. Тагимиздаги муз китобларда ўқиганимиз катта айсберга бориб урилиб парча-парча бўлиб кетди. Сув тагига муккамдан кетдим... Бирдан рўпарамдан оғзини катта очиб акула чиқиб қолди!.. Хайр, меҳрибон синфдошларим. Хайр, Маҳфуза. Мени кечиринглар, менга ишониб топширган ишларингни қилолмадим... Алвидо!

Бирдан ўз хаёлимдан ўзим чўчиб кетдим. Бундоқ ўзимга келсам, ҳали оқиб кетаётган эканмиз.

— Асет, — дедим орқамга қараб.

— Ова.

— Нимани ўйлаб ўтирибсан?

— Ҳеч нимани.

— Асет, Орол денгизда айсберглар бўладими?

— Йўқ. Нима, бу Шимолий муз океанимидики, айсберг бўлади?

— Акула-чи?

Сал нафасимни ростлаб олдим. Боягига ўхшаш бемаъни хаёл сурмаслик учун тагин Асетни гапга солдим.

— Асет.

— Ова.

— Гапириб ўтир.

— Нимани?

— Кўрган-билган нарсаларингдан.

— Бир куни бояги Ашамайли овулида бир балиқчи касал бўлиб қолган экан, дадам билан бирга келдик, — деб бошлади гапини Асет. — Ёз эди. Дадам касал билан овора бўлганда мен шу ерлик болалар билан дарё бўйига тушдим. Бу овулнинг рўпарасида дарё сал ёйилиб оқади. Соҳили қум. Кун сал шамол эди. Қумда югуриб келаётсам, дарёдан икки-уч метр берироқда қум устида машина баллони пайдо бўлиб, бир силкиниб, сувга юмалаб тушиб кетса бўладими?

— Қўй-э.

— Буёғини эшит. Кейин болалар билан сув бўйига борсак, ҳалиги баллон деганимиз, лаққа балиқ! Секин-секин думини биланглатиб, қирғоқдан узоқлашиб кетди. Кейин билсак, тўлқин билан ўйнаб қирғоққа чиқибди-ю, бир оз қирғоқда ётиб бор кучини тўплаб думини оғзига олиб, думалаб кетибди...

— Мюнхаузен бўлиб кет-э!

— Мюнхаузен деганинг нима?

Мен Мюнхаузеннинг ким эканини тушунтириб бердим. Бу китобни Асет ўқимаган экан. Астойдил хафа бўлди.

— Ана шунақа-да, ўзинг гапир, дейсан. Гапирсам, ишонмайсан! — деди у пўнғиллаб. — Ўз кўзим билан кўрдим, ахир. Кейин дадамга ҳам айтиб бердим. Дадам ишонди-ю... Сен бўлсанг... Дадам айтдики, ўша лаққа яшаш учун курашибди. Шундай қилмаганда қирғоқда ё ўлиб қолиши мумкин экан, ё биров келиб ўлжа қиларкан.

Бу воқеа бўлганми ё бўлмаганми менга қоронғи, аммо лаққанинг ўз ҳаётини сақлаб қолиш учун қилган

ҳаракати менга маъқул бўлди. Демак, ҳаракат қилса, ўз ҳаёти учун курашса бўлар экан-да!

Ҳамон оқиб кетяпмиз. Назаримда кун боягидан сал илигандай. Қулоқчинимнинг боғичини аста ушлаб кўрдим, қиров қолмабди, аммо жиққа ҳўл. Қаёқдандир илиқ шабада юзларимизга урилади. Қирғоқ борган сари узоқлашиб, аҳён-аҳёнда милт-милт чироқлар сийрак туманда кўзга хира ташланади. Ҳаёт учун курашиш керак, қандай қилиб? Бунинг сира иложи йўқ эди. Қичқирсанг қичқирингнинг бурнинг тагидан нари бормаса, сув ютиб юборса. Бунинг устига қаттиқ қичқирай десанг, муз чайқалиб кетса! Энди бутун умидимиз шу муз парчасида. Бирор муз парчасига бориб урилиб, синиб кетмаса, бўлди. Синиб кетиши ҳам мумкин. Нега деганингизда музимизнинг ўртаси ўйилган...

Ҳаммадан даҳшатлиси энди бошланди: тагимиздаги муз тез-тез чайқала бошлади. Чайқалган сайин музнинг ўйилган жойидан виқир-виқир сув чиқади. Муз устидаги қор аллақачон сув билан эриб, кўк тайғоқ бўлиб қолган. Уст-бошимиз тиззамизгача ҳўл. Ўзимиз қил устида ўтирганимиз учун бунга парво ҳам қилмаймиз. Асет сирпаниб тушиб кетмаслик учун муз тешигига қўлини тиқиб, маҳкам ушлаб ўтирибди. Мен бўлсам Асетни... Қимир этишга мажолимиз йўқ. Яхшиям, халта билан рюкзакнинг боғичини бўйнимизга илиб олган эканмиз. Бўлмаса аллақачон сирпаниб тушиб қолар экан. Ун-ўн беш минутлар чамасида тагимиздаги музнинг чайқалиши тинди. Шундагина эсимизни йиғиб олиб, атрофга қарадик. Тун шундай зим-зиё қоронғики, на қирғоқ, на муз парчалари кўринади. Энди чироқлар ҳам негадир боягидан кўпайиб кетгандай... Ё кўзимизга шундай кўриняптими? Жуда хира нур сочади. Атрофимиз туманми, буғми — буни билиб бўлмасди. Туман десак, илиқ. Буғ десак, шундай совуқда дарё устида буғ нима қилади, деб ўйлаймиз. Менинг хаёлимда фақат бир нарса: «Лаққачалик бўлолмадикми?»

Қаердадир бир нарса чўзиб гудок чалгандай бўлди. Ишонмай тагин қулоқ солдим. Тагин чалингандай бўлди.

— Асет, эшитяпсанми? — дедим жонҳолатда.

— Нимани?

— Гудок!

Асет қулоқларини динг қилиб бир оз турди.

— Ова, — деди жонланиб. — Пароход! Қичқир! Ё-ордам бе-ри-инг-лар!

— Ё-ор-дам бе-ри-инг-лар!!

Бироқ бизларнинг бақирганимизни ҳеч ким эшитмади. Ҳалиги гудок овози аста-секин узоқлашиб кетди. Пароход эканлиги аниқ эди. Ҳатто моторининг гуриллаган товушини ҳам аниқ эшитдик. Бироқ ўзини туманда аниқ кўролмадик.

Музимиз бир жойга келганда тўхтаб, жойида секин айлана бошлади. Гирдобга тўғри келиб қолдикми, деб кўрққан эдик, ҳайтовур, аста силжигандай бўлди. Боягидай чайқалишлар йўқ. Осмон булут, атроф жуда қоронғи. Туман бўлса совуқ бўларди, буғ бўлса керак.

— Энди нима қилдик? — дедим. Бу гапни ўзимга айтдимми ё Асетгами, билмайман.

— Поплавскийлар нима қилган эди?

— Вой қорақалпоқдан чиққан Зиганишин-эй! — дедим жаҳлим чиқиб. — Ҳали қорнинг очса, этигимни ҳам ерсан?

— Аввал халтадаги балиқларни, сўнг сенинг этигинг чарми...

Худди ҳозир Асет этигимни еб қўядигандай оёқларимни бағримга тортдим. Иккаламиз ҳам индамай ўтирибмиз. Аҳён-аҳёнда ғир этиб илиқ ел юзларимизни силаб ўтади. Майда тўлқинчалар чилп-чилп қилиб тагимиздаги музга келиб беозор урилади. Баъзан-баъзан атрофдан бизнинг музимизга ўхшаган ё ундан кичкина музлар шақир-шуқур қилиб сурканиб ўтади. Каттароқ муз тўғри келиб қолса, бир амаллаб ўтиб олиш ниятимиз ҳам йўқ эмас. Музимиз келиб бошқа музга текканида иккаламиз ҳам энгашиб қараймиз. Аммо ё у кичкина бўлиб чиқади, ё эса ҳатлашга қулай бўлмай қолади. Бизнинг музимиз оқиб юрибдими ё қалқиб юрибдими, буни аниқ билиб бўлмас эди. Бироқ шунисига хурсанд эдикки, боягидан тинч эдик, совуқ қотмас эдик...

Хаёл устида ўтирган эканман, музимиз бир нарсага келиб юмшоққина урилди. Асет ҳам, мен ҳам сирпаниб бориб ўша урилган нарсага бориб тақалдик. Бундоқ қарасак — ер! Музимизнинг бир чеккаси бизларнинг оғирлигимиздан қийшайиб, сувга ботиб турибди. Оёқларимиз ҳам, чолворларимиз ҳам, халталаримиз ҳам сувда турибди. Ер, қамиш, буталар! Дарров ўрнимиздан турдик. Сув тиззамиздан келиб турар эди. Чилп-чилп келиб қуруқ ерга чиқиб олдик. Орқамизга қарасак, ҳалиги муз гўё бизларни бир ҳокандоз хас ағдаргандай қирғоққа ағдариб ташлаб, аста-секин оқиб боряпти.

Бизларни шу ергача ардоқлаб елкасида кўтариб кел-

ган қадрдон музни кўзимиз қиёлмай бирпас қараб турдик-да, орқамизга қайтдик.

«СОҒАСЕ» ОРОЛИДА

Ерга оёгимиз текканида ўзимизда йўқ хурсанд эдик. Аммо бу хурсандчилигимиз узоққа чўзилмади. Тагин навбатдаги ташвишларга дуч келдик.

«Муз қайигимиз» билан хайрлашганимиздан сўнг халта ва рюкзагимизни орқалаб, йўлга тушдик. Қайси томонимиз кун чиқишу қайси томонимиз кун ботиш — буни аниқ билмасак ҳам, ниятимиз одамларга бориб қўшилиш, ўзимизга бирор илиқроқ пана жой топиб олиш эди. Ерда қор йўқ, майда қамиш ва қўғаларни, синиқ буталарни шатир-шутур босиб кетма-кет келяпмиз. Асет олдинда, мен орқада. Нимасини яширай, юрагимда қувонч билан барабар озгина қўрқув ҳам бор.

Шу хаёл билан келаётиб бирдан Асетга келиб урилдим.

— Нега тўхтадинг? — деб сўрадим. Юрагим қинидан чиқиб кетаёзди. Бирор нарсани кўриб тўхтаган бўлса ажаб эмас. Йўлбарс бўлса-я!

— Сув! — деди Асет.

— Қанақа сув?

— Қанақа сув бўларди? Сувдақа сув-да, — деди Асет энсаси қотиб. — Чап томонга юришимиз керак экан.

Индамай орқасидан эргашдим. Жим келяпман. Асет тагин эллик метрча юриб тўхтади. Тагин сув! Орқага қайтдик. Ўнг томонимиз ҳам сув.

— Бўлди, орқага қайт, — деди Асет. — Эрталабгача шу ерда ўтирамиз энди.

— Нега?

— Кичкина оролга тушиб қолибмиз.

Бўшашиб орқамизга қайтдик. Иккаламизда ҳам ун йўқ. Судралишиб келиб ўртароққа чўкдик. Тагимиздаги ер нам, бунинг устига кийим-бошларимиз ҳам ҳўл бўлиб кетган. Атроф зим-зиё. Фақат сув шовиллайди. Қаёқдадир бир қуш аҳён-аҳёнда «қийқ» деб қичқириб қўяди. Ҳаво дим ва нам. Атрофдан ботқоқникига ўхшаган қўланса ҳид анқийди. Бунга лой тагида қолиб чириган қамиш, буталар ва илдиз ҳиди қўшилиб димоғимизга ёқимсиз урилади.

Шундай бўлса ҳам кўнгилларимиз анча тинчиган эди. Албатта, муз усти бундан тозароқ бўлгани билан хавф-

ли эди. Унда қўрқувдан юрагингни чангаллаб ўтирардинг. Бирор ўзидан бақувватроқ музга келиб урилиб парчаланиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас эдида! Ҳарҳолда, бу ерда ана шу хавфдан ҳоли эдик. Бунинг устига йўлбарс хавфидан ҳам қутулдик. Кичкинагина бу оролда йўлбарс нима қилсин!

Ҳарҳолда, бу ер муз устига қараганда анча иссиқ эди. Устбошимиз нам бўлишига қарамай анча илиқ ўтирибмиз. Илиқ ўтирганимиз таъсир қилдими, назаримда сал қорним очгандай бўлди. Буни билмаслик учун Асетни гапга солдим.

— Асет.

— Ова.

— Ҳм, гапир.

Гапни нимадан бошлашни билмасдим. Бирпас жим ўтиргандан сўнг, тагин сўрадим:

— Мана шу орол Робинзон оролидан каттами ёки кичикми?

— Мен қаёқдан билай?

— Кел, Асет, шу оролга ном қўямиз.

— Нима деб?

— Асет ороли деймиз.

— Йўқ, тўғри келмайди.

— Нега?

— Ҳарҳолда, сен меҳмонсан. Сенинг номингга қўйилиши керак.

— Иккаламизнинг номимизга қўямиз. Бўптими?

— Қандай қилиб?

— Асет ва Соғиндиқ ороли...

— Бўлмайди. Қисқароқ бўлиши керак, билдингми?

Чиройлироқ бўлиши керак.

Иккаламиз ҳам бош қотириб ўйлаб ўтирибмиз. Бир маҳал Асет таклиф киритди:

— Иккаламизнинг исмимизни қисқартириб қўшсак-чи?

— Қандай қилиб?

— Масалан, сенинг исмингдан «Соғ» деган сўзни оламиз. Бу ёғига «Асе» сўзини... Иккаласини қўшамиз, «Соғасе» бўлади.

— «Соғасе» ороли! Жуда соз. Қойил!
— Французчага ҳам ўхшаб кетади, а?
— «Соғасе» оролининг балиқчилари... Қара, қандай чиройли чиқади, — деди Асет хурсандчилигини яширолма- май. — Балиқчилар, балиқ... Тўхта, миямга бир гап келиб қолди.

— Нима гап?
— Балиқ пиширмаймизми?
— Рос-а. Балйғимиз бўлса... — Мен дарҳол чўнтагимга қўл солдим. — Гугуртимиз ҳам бор.
— Қаламтарошни ол. Мен ўтин териб келаман, — деди Асет.

Бирпасда ишга тушиб кетдик. Қорнимиз очгани энди айниқса билиниб қолди. Асет қоронғида тимирскиланиб ўтин териб юрибди. Мен рюкзакнинг оғзини ечиб, фонарни олдим. Симларини узиб ташлаб, орқасидаги запас лампочкасини солдим. Хайрият, ёнди. Мен ҳўл бўлиб қолганмикан, деб қўрққан эдим, ишларимиз сал юришиб кетди. Мен ҳам фонарь билан тимирскиланиб анча ўтин тердим. Асет ҳам бир қучоқ қамиш, буталарни йиғиб келди. Бироқ ўтинлар жуда ҳўл эди. Асет ўтинларни авайлаб устма-уст тахлай бошлади. Аввал қамиш, унинг устига шох ва буталарни. Энди буни бир амаллаб ёндириш керак эди. Асет бунинг ҳам иложини топди.

— Қармоқнинг дастаси қани?
— Нима қиласан?
— Ўша қуруқроқ. Тутантириқ қиламиз, — деди Асет. — Қуруқ қоғоз бўлса яна яхши бўларди.

Чўнтагимни ковлаб ён дафтарчамдан ёзилмаган бир-икки варағини олиб бердим. Қармоқнинг дастасини майдалаб, ҳалиги қамиш бута уюмининг тагига тикди. Унинг тагига қоғозни... Гугурт чақди. Қоғоз ёниб, қармоқ дастасининг синиқларини ўт ола бошлади. «Соғасе» оролида тутун! Биринчи тутун Ур-ре! Қоғоз ёниб, ёғоч тутантириқ қип-қизил чўғ бўлиб тутай бошлади. Тағин бир-икки варақ қоғоз ташладик. Энди қамиш билан буталар ҳам сасиб, чирсиллаб ўт ола бошлади. Учиб қолишидан қўрқиб ковламай ўтирибмиз. Хуллас, ёндирдик. Қалови топилса қор ҳам ёнади, деган гап тўғри экан.

Асет қаламтарошини олиб, олов ёруғида балиқларни тозалай бошлади.

— Оловга кўмасанми? — деб сўрадим. Қорним очиб

турибди. Балиқни кўриб оғзим сув очиб кетди. Қулт этиб тупугимни ютдим.

Асет икки балиқни тозалаб, ичак-човоқларини олиб ташлади, ўрнидан туриб сувда чайиб келди. Индамай қараб турибман. У ҳам индамайди. Индамаса ҳам олов яллиғида ўзининг қилаётган ишидан мамнун эканлиги башарасидан билиниб турарди. У балиқларни эҳтиётлаб хашак устига қўйди-да, қаламтарошини олиб яна нарига кетди. Бир маҳал иккита чўп топиб келди. Олов ёнида ўтириб, яхшилаб тозалади. Кейин унга балиқларни илиб, биттасини менга тутқазди.

— Ма, оловга тутиб айлантир.

Мен ҳам Асетнинг қилганига қараб айлантира бошладим. Балиқни оловга тутиб айлантиряпману хаёлим бошқа ёқда: меҳрибон ойим эсимга тушиб кетди. Нима қилиб ўтирганикин, а? «Болам ўртоқлари билан ўйнаб юрибди», деб ўйласа керак-да. Уғлининг бошига бундай савдо тушганини қаёқдан билсин! Маза қилиб овқат еяётганмикан? Ҳар куни зўрлаб овқат едирарди ойижоним. Эркалик қилиб емасдим. Мана энди... Уртоқларимни ҳам соғиндим. Розик, Ўринбой, Самад қув, йўқ энди ҳеч ҳам Самад қув демайман. Самадjohn дейман. Маҳфуза...

Хўрлигим келиб кетди. Кўзларимга ёш тўлди. Асетга билдирмай тескари қараб артдим.

— Айлантир.

— А?

— Айлантирмайсанми, куйиб кетди-ку,— деди Асет менга қараб.— Нима бало, ухлаб ўтирибсанми?

Хаёл билан бўлиб балиқни айлантиришни ҳам унутиб қўйибман, бундай қарасам, сели чиқиб жизиллаяпти. Секин айлантира бошладим.

— Бўлди, еявер. Қолгани ичингда пишади,— деди Асет. Узи худди кабоб егандай қилиб чўпда турган жойида ея бошлади.

Мен ҳам оғзимга олиб бордим. Қани энди унда маза-матра деган нарса бўлса? Тузсиз, бунинг устига бир балонинг таъми келади. Ё чўпнинг аччиғи уриб қолдимикан? Ишқилиб, ҳеч мазаси йўқ эди. Асет олов яллиғида башарамнинг буришиб кетганини кўриб қолди шекилли, тиржайиб кулди.

— Еявер, дори бўлади.

Нима қилай, шундан бошқа ейдиган нарса бўлмаганидан кейин едим. Ичимга оз бўлса ҳам овқат кирганиданми, ё олов атрофида ўтириб баданим исиб қолганиданми, ҳар қалай мени уйқу элита бошлади. Бошимга рюкзакни қўйиб, оёқларимни чўзиб ёнбошладим. Кўнглим ҳам бир хил бўлиб, оғзим бемаза тортди. Асет индамай олов ёнида чўғ уйнаб ўтирарди.

— Майли, бир оз ётиб дам ол, — деди у олов устига шох-шабба ташлаб. — Мен ўтира тураман. Мен ҳам ётсам олов ўчиб қолади.

Бир маҳал бошим айлангандай бўлди. Ўрнимдан учиб туриб, ўқчий бошладим.

— Ҳа, нима бўлди? Балик ёқмадимми?

— Йўқ... — деб қўлим билан ишора қилиб ерни кўрсатдим. — Қимирляпти... ў-ҳа...

— Нима?

— Ер қимирляпти!

Бизлар турган орол чайқалиб кетди. Асет энди ишонди. Иккаламиз бир-биримизга яқинроқ ўтирдик.

— Наҳотки... Наҳотки, кўчма оролга тушиб қолган бўлсак?! — деди Асет. Унинг товуши титраб кетди. Менинг ҳам юрагим гуп-гуп урар эди. Кўчма орол ҳақида ёзувчи Асқад Мухторнинг «Қорақалпоқ қиссаси» китобидан ўқиган эдим. Бироқ унда кўчма орол денгизда бўлар эди-ку? Биз дарёдамиз.

— Қўчма орол дарёда нима қилади?

— Денгизда юрган бўлсак-чи? — деди Асет атрофга аланглаб.

— Йўғ-э!

— Қани, юр, ҳозир биламиз.

— Қандай қилиб?

— Юр.

Асет иккаламиз олдинма-кетин сув бўйига бордик.

— Қани, сувдан ичиб кўр-чи?

Мен энгашиб бир ҳовуч сув олиб хўпладим. Бир балога ўхшайди. Дарҳол туфлаб ташладим. Асет ҳам оғзига олган экан, кетма-кет у ҳам туфлади.

— Жуда шўр-ку?

— Ана, айтмадимми, денгизда юрибмиз деб!

Орол денгизининг суви шўр бўлиши, шу денгиздан туз олиниши энди эсимга келибди. Индамай олов атрофига қайтдик. Бир оз ўтирганимиздан сўнг ўтинимиз та-

мом бўлиб қолди. Яна айланиб шох-шабба териб келдик. Бир-бир ташлаб ёқиб ўтирибмиз. Утинларимиз нам бўлса ҳам боягидек бизни қийнамай чирс-чирс қилиб ёнарди. Нарироқдан туриб қараган кишига чинакам гулханга ўхшаб кўриниши ҳам мумкин. Қоп-қора тутун осмонга ўрлар, унинг остидан олов қип-қизил тилларини чиқариб, гоҳ у ёнга, гоҳ бу ёнга оғар эди. Оловнинг баланд ўрлаб ёниши бизнинг кўрқинчимизни сал бўлса-да чекинтиргандай бўлди. Бир-биримизга қараб унсиз жилмаямиз. Олов бўлса ҳамон чирс-чирс қилиб ёнар, сояларимизни гоҳ узун, гоҳ қисқа қилиб кўрсатар эди. Асетни билмадимен мен бугун бошимиздан кечган даҳшатларни ўйламасликка ҳаракат қилардим. Қандай қилиб бўлса ҳам, ҳатто бемақсад Асетни гапга солардим. Асет жуда камгап, гап ташламасанг ўзи оғиз очиб гапирмас эди. Уни тагин гапга алаҳситдим:

— Асет.

— Ова.

— «Борса келмас» оролига бориб қолсак-а?

— Уҳў, — деди у ялт этиб қараб. Кейин жилмайди. —

У Орол денгизининг ўртасида-ку. Узоқ.

— Сайғоқларни кўрардик.

— Сен буни қаёқдан биласан?

— Телевизорда кўрганман.

— Бойтемирнинг дадаси ветврач. Ўша сайғоқларга бориб келиб туради. Вертолётда.

— Ростданми? Телевизорда роса томоша қилганман.

Овчилар вертолётдан сайғоқларга теккан бўрилари роса қийратишган.

— Ўша менинг дойим-да. Ўзи ҳам овчи!

— Дойим? Э, тоғангми? — дедим мен. — Ҳали Бойтемир сенларга қариндош бўладими?

— Ова. Юр, тагин ўтин йиғамиз.

Гапимиз шу ерда узилиб қолди. Утин териш учун туриб кетдик. Энди бир-иккита шох-шабба териб келаётсам, оёғим бир шохга илиниб, муккамдан йиқилиб тушдим. Йиқилган жойим лой экан, усти бошим ҳам лой бўлгандир-ов. Бир амаллаб туриб, сочилган ўтинларимни йиғиштираётган эдим, нимадир гуриллагандай бўлди. Аҳамият бермадим. Шу маҳал нарироқдан Асет қичқириб қолди.

— Соғиндиқ, самолёт!

— Нима?

— Самолёт келяпти!

Иккаламиз ҳам қоқина-сурина олов атрофига югуриб

келдик. Ростдан ҳам самолёт! Тепамизга яқинлашиб қолди. Товушидан билиб турибмиз. Ана, қизил чироғи лип-лип қилиб ўчиб-ёниб келяпти... Бирдан иккаламиз осмонга сакраб бақира бошладик. Мен бояги таёқчамнинг учини оловга тиқиб ёндириб олиб ҳавода зўр бериб айлантира бошладим.

Самолёт нақ тепамизга келиб қолди. Йўқ, вертолётга ўхшайди. Вертолёт, ҳа, вертолёт!

— Оловни кўпроқ ёқ, Асет! Кўришади... — дейман овозимнинг борича.

Вертолёт тепамиздан ўтиб, тагин қайтиб келди. Тагин овозимиз борича бақирдик. Тагин қизил чироқларини ўчириб-ёндириб тўғрига қараб учиб кетди.

— Кўрмади, — дедим ҳафсалам пир бўлиб.

— Йўқ, кўрди.

— Кўрган бўлса пастлаб арқон нарвонини ташламасмиди?

Яна ҳафсаламиз пир бўлиб, жим олов атрофига чўдик. Бир-бир буталарни синдириб ташлаб ўтирибмиз. Гапирадиган гап ҳам қолмади назаримда. Жуда чарчадик. Шу аҳволда бир соатлар чамаси ўтирдик. Ҳамма умидларимиз пучга чиққан эди. Қачонгача бу аҳволда ўтирамиз? Хайр, тонг отар. Тонг отганда бизларни битта-яримтаси кўрса-ку, яхши. Кўрмаса нима бўлади? Борди-ю, денгизда тўлқин турса-чи? Унда ҳолимиз нима кечади? Бу кичкина орол бардош берармикин тўлқинга?

Уйлайвериб бошим шишиб кетди. Эҳтимол, Асет ҳам шуларни ўйлаб ўтирган бўлса. Миқ этмайди. Буни қаранг энди. Уни ҳам шу алфозга солган мен-да! Агар мен буёққа келмаганимда, агар мен буларга қорхатни ўргатмаганимда, Асет дарёда нима қиларди? Денгизда нима қиларди? Уйларида тинч ўтирмасмиди? Менинг ойим билан дадам ҳеч нарсадан хабари йўқ-ку, Асетнинг дадаси билан ойисининг ҳоли нима кечаётган экан. Ойиси келгандир. Қараса, Асет билан мен йўқ. Ана ташвиш! Ҳаммасига мен айбдорман. Ҳа, ҳаммасига айбдорман!

Асет индамай ўтирибди. Биламан, унинг нимага индамай ўтирганини. Агар мендан бошқа бола бўлганидами, пишириб еб қўярди. Мени меҳмон деб сийлаб ўтирипти. Ҳа, шундай!

Ўзим ўзимга ёмон кўриниб кетдим. Зимдан Асетга қарадим. Сўниб қолган чўғларга қараб хаёл суриб ўтирарди. Шу маҳал оловимиз сўниб қолган бўлса ҳам Асетнинг юзи ёришиб кетаётгандай бўлди. Ҳайрон

бўлиб, тагин унинг юзига тикилиброқ қарадим.

— Нега қараяпсан?

Қулоғимга бир нарсанинг тариллаган овози келди. Дарров бояги вертолётми деб осмонга қарадим. Бу пайтда Асет тўғрига қараб қотиб қолган эди.

— Соғиндиқ, катер... катер келяпти... — деди шивирлаб. Ялт этиб орқамга қарадим. Қоп-қора сув юзини, қалқиб юрган музларни жимир-жимир ёритиб, биз томонга бир катер жон-жаҳди билан келар эди. Чироғи шунақа ўткир эдики, кўзларингни қамаштириб юборарди. Асет иккадамиз секин ўрнимиздан турдик. Катер тариллаганича оролчамизни бир айланиб, рўпарамизда тўхтади. Оролимиз лопиллаб чайқалиб кетди. Аллакимларнинг товушлари қулоғимизга элас-элас кирди. Тамоман бўшашиб кетган эдим... Кейин, катердан бир Ккита одам тушгандай, қулоғимга гангир-гунгур гапирришган товушлар эшитилгандай бўлди. Буёғи... Буёғи нима бўлганини эслай олмайман. Бир маҳал кўзимни очсам, ўзимни катер ичида кўрдим. Жапақ амаким бошимни суяб ўтирибди. Рўпарамда Қалли ота, унинг ёнида Асет. Бошини эгган. Катерда тагин Бойтемир, Сейт... Сафаргул. Сафаргул кўзимга Маҳфуза бўлиб кўриниб кетди. Ўзимни тутолмадим. Шунча қийинчиликларни кўрганда кўзимга ёш келмаган эди. Бошимни Жапақ амакимнинг бағрига қўйиб ўксиб йиғлаб юбордим.

Биз тушган катер барча даҳшат ва ташвишларни орқада қолдириб, олдинга интиларди. Ўзим йиғлаётган бўлсам ҳам кўнглимда қадрдон оролимиз билан хайрлашдим:

— Хайр, «Соғасе!»

В А Н И Ҳ О Я Т

Кундуз соат иккилар чамаси. Вертолётда Асетларнинг овулига қараб учиб келяпмиз. Вертолётнинг учинини ерда туриб кўп марта кузатганман, лекин бу биринчи учимиз. Жуда маза бўларкан. Ёнимда Асет, Сейт, Бойтемир, Сафаргул... Кўзларини бизлардан олишмайди. Ҳаммамизнинг юзларимизда кулги ўйнайди. Бир-биримизга нимадир демоқчи бўламузу, лекин индамаймиз, ўша гапнинг нима эканини билмаймиз. Мен аста юзимни болалардан олиб қочаман. Бу ишларнинг ҳаммасига мен

айбдорман, назаримда. Узи ҳам шундай-да! Қорхатни бошлаган ким — мен!

Вертолёт гуриллаб учиб келяпти. Гапимизни гапга қўшмайди. Учувчилар ҳам ўзлари билан овора. Мен аста вертолёт ойнасидан пастга қарайман. Ҳаммаёқ оппоқ қор бўлса ҳам ердаги нарсаларни ажратса бўлади: хув ана, пастда дарё буралиб-буралиб оқиб ётибди. Нариги томонда яна бир дарё. Бу қайсиниси бўлди экан? Қора-дарёми ё Қипчоқ дарёмикан? Тагин Қуна дарёси ҳам бор деган эди Асет. Униси қаерда экан?

Беихтиёр кечаги воқеаларни эслаб кетдим: «Соғасе» ороли тепасидан қизил чироқларини лип-лип этказиб икки марта учиб ўтган вертолёт мана шу экан.

Сейтнинг ҳикоя қилишига қараганда, бундай бўлибди. Эсингизда бўлса, бизлар балиққа кетаётиб, Сейтни алдаган эдик. Кейин Сейт уйига кириб қармоқ билан ченасини олиб, бизнинг изимизга тушибди. Думалоқ кўлга келганда изимизнинг дарё томонга қараб кетганини кўриб, ҳайрон бўлиб қолибди. «Менга Думалоқ кўлга борамиз деганди-ку» деб ўйлабди у. Кейин бизлар суратга тушган жойда анча ўйлаб туриб, орқамиздан келаверибди. Қирғоққа тушибди, дарёнинг музлаган жойига тушганда бизнинг муз парчаси устида оқиб бораётганимизни пайқаб қолиб, роса қичқирибди. Буни қарангки, биз балиқ тутиш билан овора бўлиб уни кўрмабмиз ҳам, эшитмабмиз ҳам. Анча вақт ўтиб кетгандан кейин кўрдигу, бари бир, муздан сакраб тушиб қолишнинг иложи бўлмади-да. Буни ўзингиз ҳам биласиз. Бизлар, аҳмоқ бўлиб, Сейтга алам қиляпти, деб ўйлабмиз. Эҳ!.. Кейин Сейт шўрлик ҳарсиллаб орқасига қайтибди. Бутун болаларни оёққа турғизибди. Сейт, Бойтемир, Сафаргуллар тўпланишиб бориб, колхоз идорасидан Мўйноққа хабар қилишибди. Ҳаммаёқда ваҳима бошланиб кетибди. Ўзлари ҳам машинага тушиб Мўйноққа қараб йўл олишибди. Жапақ оға билан Қалли ота ҳам Мўйноқда экан. Бу гапни эшитиб ҳангу манг бўлиб қолишибди. Кейин вертолётчилар бутун дарё бўйларини, Оқдарёнинг денгизга қуйилиш жойларини қидиришибди. Хуллас, Орол денгизининг Мўйноққа яқин жойида — Тўқмоқ ота ярим ороли ёнидан топишибди бизларни. Олов ёқмаганимизда топишолмас экан. Тепадан вертолётда кўришибди-ю, бироқ тушишолмабди. Чунки денгиз усти қалин буғ эди-да. Кейин радио орқали бизлар сузиб юрган жойни айтишибди. Энди буёғи ўзингизга маълум: катерда келиб олиб кетишибди.

Бизларни тўппа-тўғри Мўйноққа, кемалар турадиган пристандаги балиқчилар касалхонасига олиб келишди. Жуда озода, иссиқ хоналар экан. Касалхонага киришимиз билан Жапақ амаким Асет иккаламизга иссиқ чой ичирди, кичкина думалоқ дори ютқизди. Бир оздан сўнг ечинтириб, сувга ўхшаган оппоқ нарса билан баданларимизни ишқалаб, ётқизиб қўйди. Сасиб кетди. Спирт бўлса керак. Шамоллаб қолмасмишимиз. Қўлтиқларимизга термометр ҳам қўйиб кўришди...

Эрталабгача шу ерда ётдик. Болалар ҳам бизлар билан қолишди. Жапақ амаким билан Қалли ота уришмадими деб ўйларсиз, балким. Уришмай бўпти. Тозаям адабимизни беришди. Эрталаб бизларни вертолётга чиқариб қўяётиб, қолганини овулга бориб гаплашамиз, дейишди. Бизларни вертолётга чиқариб, ўзлари қолишди, кечқурун зиёфатга келишармиш.

Мана, шунақа.

Вертолёт овулга яқинлашиб қолди. Тепадан аниқ кўриниб турибди: хув ана, яккам-дуккам уйлар... ўтлаб юрган моллар. Анави оппоқ оқариб, фақат тунука томигина кўриниб турган бино Асетларнинг мактаби. Ундан берироқда яна шундай катта оқ бино, бу колхоз идораси бўлса керак. Вертолёт пастлай бошлади. Бундай қарасам, Асетлар кичкина болаларга яхмалак қилиб берган тепача бор-ку, ўшанинг ёнбағрига қўнаётган эканмиз. Вертолёт ғалати қўнар экан. Худди томдан арқонга осилиб пастга тушиб келаётгандай бўлдик. Ерга яқинлашганда шу атрофдаги қорлар вертолёт парраларининг айланишидан худди бўрон тургандай учиб кетди. Вертолёт қўнди. Учувчи, келдинглар, дегандай эшикни очди. Ташқари анча совуқ экан, эшик очилиши билан ичкарига гуп этиб совуқ урилди. Олдин Асет, кейин мен тушдим. Сафаргуллар ҳам тушишди. Бирпасда, атрофимизга болалар тўпланишди. Кўзлари мўлтираб бизларга қарашади. Бизлар эса уялиб турибмиз. Аста-секин катталар ҳам тўпланиб қолишди. Уларнинг орасида Асетнинг ойиси Ойгул опа ҳам бор. У югуриб келиб, Асетни бағрига босди. Кейин мени. Уришармикан, деб юрагим пўкиллаб турувди, ҳайтовур уришмади. Бирпас турганимиздан кейин ёнимизга учувчилар келишди. Биттаси елкамизга қўлини қўйиб:

— Хайр бўлмаса, қаҳрамонлар, — деб кулди. Иккинчи учувчи ҳам бизларга қараб жилмайиб турарди.

— Хайр, — деди Асет.

— Раҳмат, — дедим мен.

— Раҳмат, — дейишди болалар ҳам чувиллашиб.

Учувчилар қўлларини силкитишганича вертолётга чиқиб кетишди. Бирпас ўтмай вертолётнинг қудратли мотори гуриллаб, устидаги катта парраклари айлана бошлади. Атроф тўзон бўлиб кетди. Одамлар орқага тисарилишди. Вертолёт турган жойидан секин осмонга кўтарилди. Сал ўтмай думини буриб, келган томонига учиб кетди...

Бизлар уйга қараб келяпмиз. Атрофимиз тўла болалар, катталар. Тинмай савол беришади:

— Қаердан топиб олишди?

— Қандай қилиб оқдиларинг?

— Қўрқмадингларми?

— Совуқ қотмадингларми?

— Кейин, кейин гаплашарсанлар, — деди Асетнинг ойиси уларга, — ўртоқларинг чарчашган. Бир оз дам олишсин. Қани, юринглар!

Уйга кетдик. Сейт, Бойтемир, Сафаргуллар ҳам бизлар билан уйга келишди. Уй анча иссиқ экан. Асетнинг бувиси кўзларида ёш, уёқдан-буёққа елиб-югуради, нима қилиб юрганини ўзи ҳам билмаса керак. Синглиси бўлса бизларни энди кўргандай девор томонда қисилиб, индамай кулиб турибди.

Ҳаммамиз дастурхон атрофига тўпландик. Ҳаммамизнинг юзларимизда кулги ўйнайди. Пуф-пуф қилиб чой ичиб ўтирибмиз. Асетнинг бувиси бизларни энди кўргандай тикилиб-тикилиб қарайди, ҳали ҳам ташвишда:

— Вой бўталоқларим-эй, — деб қўяди аҳён-аҳёнда.

Назаримда, бизларнинг нима учун бу аҳволга тушиб қолганимизни бутун қишлоқ билибди. Нега деганингизда, ҳеч ким шу вақтгача нима учун оқиб кетдинглар, нима, сизларга уйдаги балиқ етмадими, деб сўрагани йўқ. Борди-ю, уришишса яна оқиб кетадигандай, эҳтиёт қилиб гаплашишади бизлар билан. Шунга қараганда Сейтлар бу гапларни аллақачонлар катталарга етказган кўринади.

Чойни ичиб бўлиб ўрнимиздан турдик. Мен фотоаппаратим сувга чўкиб, ичидаги плёнкаларининг ҳаммаси расво бўлиб қолдими, деган ташвишда эдим. Шунинг учун чой ичиб бўлгач, дарров рюкзакка ёпишдим. Очиб қарасам, аппаратни юза томонга солган эканман. Шундай бўлса ҳам ишонмай, уни ғилофдан олиб кўрдим. Сув тегмаганга ўхшайди. Кейин ичидаги плёнкани орқасига айлантириб, буёққа олдим. Хайрият, яхши экан.

Тўрткўлга ўраб келган фотоғалтакларнинг учинчисини аппаратга яхшилаб жойладим.

Аппарат билан овора бўлиб сезмаган эканман. Асет халтасидаги балиқларни олиб ойисига берибди. Бирпасда иш қизишиб кетди. Сафаргул, Сейт, Бойтемирлар ҳам энгларини шимариб ишга тушиб кетишди. Бири сув келтирган, бири қўлига пичоқ олиб балиқ тозалаган, бири кеча «отиб» олиб келинган қирғовулнинг патини юлган. Бойтемир бўлса, худди катта кишилардай энгини шимариб, қуённи ҳовлидаги устунга осиб қўйиб, терисини шиларди. Асет бир чеккада, ҳаммасини қотириб қўйдик, дегандай, белини ушлаб кулиб турар эди. Мен фурсатни қўлдан бермай аппаратни ишга солдим: ҳаммасини иш қилаётган пайтида суратга ола бошладим, Сафаргул билан Сейтни балиқ тозалаётганида, Бойтемирни қуённинг терисини шилаётганида, Асетни белини ушлаб қараб турганида, Асетнинг ойиси билан бувисини қозонга олов ёқаётганида... Ҳаммаси агар яхши чиқса борми, жуда ғалати иш бўлади-да! Бу гапларни айтиб берсам, Тўрткўлдаги болалар ишонишармиди? Айниқса, Самад ўлақолса ишонмайди. Агар сурат кўнгилдагидай чиқса, ишонмай бўпти!

Тайёргарликдан кўриниб турибдики, кечқурун қорхатда айтилган зиёфат бўлади. Бўлмаса, ўзингиз биласиз-ку катталарни, нега ундай, нега бундай, деб суриштиравериб энсаларингни қотиради. Ўлқинчи бундай қилма, деб танбеҳ беради. Ҳалигача буларнинг бирортаси ҳам бўлгани йўқ. Шунга қараганда бирорта ақлли одам: бўлди, бас, ўзлари ҳам бўладигани бўлгандир, урушманглар, деган бўлса ҳам эҳтимол. Ҳозирча ҳамма иш худди шундай бўлиши керакдай, худди тайинлаб, буюриб қўйилгандай кетяпти. Эндиги ҳадик кечқурундан. Жапақ амаким билан Қалли ота ҳам келишармиш. Ушанда гап бошланиб қолмаса бўлгани ишқилиб! Ҳарҳолда, орада бир сир бор. Мен безорилик қилиб қўйсам, одатда, дадам анчагача жим юриб, кейин юзимга солади. Шундай бўлмаса деб қўрқаман.

Ошхонада жиз-биз бўляпти. Ҳиди ёқяпти. Буни кўриб, кечаги «Соҳасе» оролидаги балиқ ейишимиз, унинг таъми эсимга тушиб кетди.

Бари орқада қолди. Орқада қолган нарсаларнинг ҳаммаси кулгили туюлади менга.

Ҳадемай кеч кирди. Атрофда тўрғайлар чуғурлашиб қолишди. Ҳавода булутлар сийрак. Юшмоқ шабада эсади. Кечагина тушган қор ўзининг оппоқлигини йўқотиб

қўйгандай. Бўғотларда битта ҳам сумалак қолмабди, чип-чип қилиб сув томиб турибди. Дарахт ва гиёҳлар устидаги оппоқ қировлар ҳам эриб кетибди. Ғир-ғир эсиб турган шабада худди баҳорни эслатади. Буни қаранг, боя вертолётга чиқаётганимизда қаҳратон қишнинг ўзгинаси эди. Энди бўлса, баҳор ҳиди анқиб турипти далалардан! Кечагина Асет иккаламиз кураган жойларнинг қори эриб, тагидан ер кўриниб қолипти. Боссанг, лойи оёғингга ёпишади.

Болалар билан гаплашиб ҳовлида турганимизда нариги томондан учта одамнинг қораси кўринди. Яқинлашганда иккитасини танидим. Биттасини қаердадир кўргандайман, бироқ таниёлмадим. Олдимизга келганда ҳалиги таниёлмаган одамим:

— Ҳа, қаҳрамонлар! — деди. Пайқаёлмай қолдим: қовоғини солиб айтдим. Майли, қандай айтилган бўлса ҳам мен уни бояги шубҳаларимнинг бошланиши, деб билдим. Жапақ амаким билан Қалли ота жилмайиб турарди. Бу ҳолат менга сал тасалли берди.

— Ова, нима қилиб турибмиз бу ерда? — деди Жапақ амаким турганларга қараб. — Қани, юринглар, уйга кирамиз.

Ҳаммамиз уйга кирдик. Яшасин Сафаргул! Уйни супуриб-сидириб, дастурхонларни солиб, ярақлатиб қўйибди. Қиз бола-да! Ҳаммамиз жой-жойимизга ўтирдик. Ҳалиги одамни энди эсладим. Ҳў, ҳалиги Асетлар билан мактабга борганимда, нима учун Қалли отанинг келолмаслиги ҳақида хабар бериб, кейин чиқиб кетувди-ку, ана ўша киши. Қайпназаров! Уни Асет менга илмий-мудиримиз, деб таништирган эди.

Шуларни ўйлаб ўтириб, бошимга бир фикр келди. Чопиб нариги уйдан фотоаппаратни олиб чиқдим.

— Ова, бу сори бола суратимизни ҳам оладими? — деб кулди Қалли ота.

— Э, ҳали тўхтаб туринг, — деди Қайпназаров, — бу бола фақат суратингизнигина эмас, ўзингизни ҳам олиб кетгани келган.

— Қўй-е, — деди чол ҳайрон бўлиб. — Мендақа чолни нима қилсин?

— Ҳазили йўқ, ота. Сизни отрядларига фахрий аъзо қилгани келибди, — деди Жапақ амаким. — Хўш, нима дейсиз?

— Мени-я?

— Ҳа, сизни.

— Йў-ўқ, бунақанги шўхлик қиладиган болаларнинг отрядларига аъзо бўлмайман, — деди Қалли ота бошини сарак-сарак қилиб. — Мени уятга қўйишади булар.

Қўлимдан аппаратим тушиб кетаёзди. Ҳамма ишим барбод бўлди, деб ўйладим. Бошим эгилиб кетибди шекилли, кимдир келиб елкамга қўлини қўйди. Бундоқ қарасам, Қалли ота кулиб турибди.

— Мен розиман, бўтам. Шунақанги қаҳрамонларнинг отрядига аъзо бўлмаганда кимга бўламан? — деди кулиб. — Фақат ҳалигиндай хатарли ишларга қўл урганда албатта катталар билан маслаҳат қилиш керак, ўғлим. Ҳазилакам бўлмади бу ишларинг. Ҳаммани ваҳимага солиб қўйдиларинг. Ова.

Қовоғим ўз-ўзидан очилиб кетди. Асет ичкари уйдан кип-қизил галстукни олиб чиқди. Мен Қалли отанинг бўйнига боғладим. Уйда ўтирганлар қарсак чалиб юборишди. Буни қаранг, мен Қалли отани отрядимиз советига фахрий аъзо қилиб сайланадиган пайтқи бунчалик ғариб бўлади, деб сира-сира ўйламагандим. Мактабда, ҳамма ўқувчиларнинг олдида бўлади, тантанали нутқ сўзлайман, деб ўйлагандим. Сўзлайдиган текстларни тайёрлаб қўйгандим. Қаранг, бир оғиз ҳам сўз айтолмасам-а! Фақат галстукни боғлаб бўлиб:

— Раҳмат, ота, — дедим.

— Раҳмат, ўғлим, — деди Қалли ота ҳам.

— Мана энди қўлга тушдингиз, ота, — деб кулди илмий мудир. — Энди Тўртқўлга ҳам борадиган бўлдингиз.

— Нима қипти, борсам боравераман-да, — деди Қалли ота. — Хўш, ўғлим, мана энди сенларники бўлдим. Энди мен нима қилишим керак?

— Ҳеч нарса. — Шу гапни айтишга айтиб қўйиб, шошиб орқасидан ўзим тўғриладим. — Бизлар сизнинг ҳаётингизни ўрганишимиз, ишда, ўқишда сиздек илғор бўлишга ҳаракат қилишимиз керак. Кейин отрядимиз пионерлари сизнинг ҳаётингизни, фаолиятингизни ўрганишади... Вақтингиз бўлса, борсангиз, жуда миннатдор бўлардик.

— Албатта, бораман, ўғлим. Шу яқин ойлар ичида бораман. Нукусга ўтганимда, албатта, бораман, — деди Қалли ота. Бу гапларни кулгига олмай жиддий туриб айтди. — Балиқчилар ҳақида ҳозирги ва бурунги балиқчиларнинг ҳаёти ҳақида гапириб бераман. Узим ҳақимда ҳам шунда гапириб бераман. Қачон қайтасан овулингга?

— Эртага.

— Мендан ҳамма ўртоқларингга салом айт. Мени отрядларига аъзоликка лойиқ кўрганлари учун катта раҳмат.

— Яшанг, ота, — деди илмий мудир.

Қалли ота ўрнига бориб ўтирди. Асет фотоаппаратни қўлимга тутқазиб, аста қулоғимга шивирлади:

— Галстук боғлаётган пайтингда олдим. Ажойиб сурат чиқса керак.

Овқат олиб кириб қолишди. Дастурхон устида пиширилган балиқ, қовурилган қирғовул, қуён гўштининг ҳиди анқиб кетди. Асет иккаламиз ҳаяжондамиз, оғзимизнинг таноби қочган.

— Ова, дарвоқе бу қорхат деган гапни ким ўйлаб чиқарди? — деб сўраб қолди Қалли ота.

Болалар ят этиб менга қарашди. Мен ерга қарадим. Билмадим, менга тасалли бериш учунми, Қалли ота:

— Яхши ўйин экан, — деб қолди. — Овулда анча ишлар битиб қолипти. Умри бино бўлиб супурилмаган жойлар супурилибди. Ўн-ўн беш йиллик тўнкалар саржин бўлибди. Ҳаммасидан ҳам молхоналарнинг тоза бўлиб қолганини айтмайсизми? Тузук ўйин экан, ким бошлаган бўлса ҳам.

— Ўғлингиз... — деб менга имо қилди Жапақ амаким.

— Ҳаммадан қизиғи болаларга иш топилиб қолди, — деб кулди илмий мудир. — Ҳамма иш билан банд. Қор ёғса узоқ уйлардан мактабга келинадиган сўқмоқ бекилиб қоларди. Ўша сўқмоқлар тозаланиб қолди.

— Колхоз молхонаси ҳам топ-тоза бўлиб қолипти.

— Вой, болалари тушмагурлар-эй...

Қалли ота бир нимани эслагандай бўлиб, деди:

— Бу ўйин бизнинг қорақалпоқларда йўқ. Бироқ илгари ўзбекларда бўлар эди. Агар эсимдан чиқмаган бўлса, бу биринчи қор тушганда ёзилмасмиди?

— Тўғри, — дедим мен.

— Ундай бўлса бу учинчи қор-ку? — деди ҳайрон бўлиб Қалли ота.

— Шундай бўлса ҳам... Бизлар ўзимизча ҳамма қор ёққанида ҳам ёзаверамиз, — дедим мен. — Янгича қилиб олганмиз.

— Ҳа, тузук, тузук, — деб бошини сарак-сарак қилиб кулди Қалли ота. — Унта қала¹ боласининг ўртасига битта дала боласи қўшилса кулги бўлади. Унта дала бола-

¹ Қала — қалъа, яъни шаҳар маъносида.

сининг ўртасига битта қала боласи қўшилса — тулки бўлади, деганлари шу экан-да!

Гур этиб кулги кўтарилди. Қалли ота кулгидан ўзини зўрға тийиб, деди:

— Рост-да, битта шаҳар боласи келиб, ҳаммаларинг-ни ишга солиб қўйибди-ку. Тулки бўлмаганими бу?

— Рост.

— Тўғри...

Шу билан гап сал тингандай бўлди.

Бир маҳал ҳамма Асет иккаламизга қараб кулиб ўтирипти. Бундай қарасам, ҳеч кимга қарамасдан иккаламиз овқатни роса тушираётган эканмиз. Уялиб кетдим.

— Зиёфатни ўзларингга қилганмисанлар ё бизларга ҳамми? — деди илмий мудир кулиб.

— Ҳа, емас экансанлар, — деди Жапақ амаким кулиб. — Ҳар овқат маҳалида ол, е, ич, деявериб чарчаб кетардик...

— У сенинг топиб келганинг эди. Бу ўзлари топиб келган овқат, — деди салмоқлаб Қалли ота. Қирғовул гўшtidан бир парчасини қўлига олиб, гапида давом этди: — Эсларингда бўлсин, ўзинг меҳнат қилиб топган ноннинг мазаси доим мана шунақа ширин бўлади! Ова. Бу гапнинг мағзини чақинглар.

Шундан кейингина Асет иккимизнинг юзимизга қон югуриб, кўнглимиз тинчигандай бўлди.

Қалли ота қўлидаги гўшtidан тишлаган эди, тишига бир нарса тегди шекилли, башарасини бужмайтириб қўлига олди.

— Нима бу, сочмами?

— Қани? Ҳа, сочма, — деди Қалли отанинг ёнида ўтирган илмий мудир.

— Бу кечаги қирғовулми? — деди Қалли ота ҳайрон бўлиб.

Бошқалар бирор гап сездими ё йўқми, билмадим, аммо Асет иккаламизнинг рангимизда ранг қолмаган бўлса керак. Қалли ота сал бўлмаса, сиримизни очиб қўяёзган эди. Бу «хатосини» отанинг ўзи фаҳмлади шекилли, дарров ўзи тўғрилади:

— Қайси биринг отдинг буни?

Мен Асетни кўрсатдим. Қалли ота менга қараб кўз қисди ва Асетга:

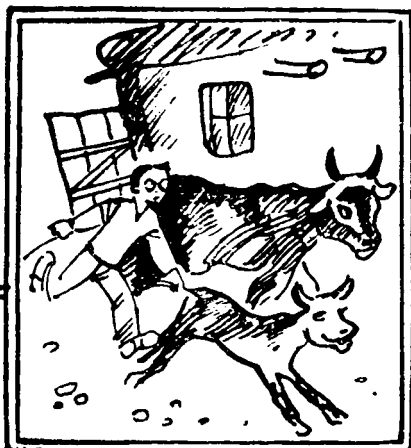
— Жуда каттасини отибсан. Тузук, овчи бўласан, — деди жилмайиб.

Ўтиришимиз анча маҳалгача давом этди.

* * *

Езганларимни атайлаб шу ерда тўхтатдим.

Жўра амаким айтганларидай, фақат кўрган-билган нарсаларимни ёздим. Энди устидан яхшилаб бир кўриб чиқаман-да, ваъдамиз бўйича Жўра амакимга юбораман. У кишига маъқул бўлиб қолса, ўтириб, қолганини ёзишга киришаман.

Севги тили сўзсиз тил,
Кўз билан кўр, дилдан
бил.
Бир ҳараш ё бир имо
Билан боғланар кўнги.
А б а й

САРАТОН

БИРИНЧИ БОБ

Арча бошоқлари саргайиб, буғдой бошоқларига ранг кира бошлаган, қовун палаклари таноб ёзиб, туйнаклар этик бошидай бўлиб қолган палла. Деҳқонларнинг тили билан айтганда: йўғон чўзилиб, ингичка узиладиган пайт.

Офтоб тиккага келган, теварак-атроф иссиқдан ҳансираб, узоқ-узоқларда кумуш сароб имлагандай бўлади. Бундай маҳалларда жон-жониворлар ўзларини қўярга жой топишолмай қолишади. Мол учун ёз фаслининг ўзига яраша роҳатлари билан бирга чивин, сўна каби азоблари ҳам бор...

Бизнинг Камола билан Тўра учун чинакам меҳнат энди бошланиб келаётган эди. Баъзан одамлар уларга: «Сизларники маза-да! Подани ўз ҳолига қўйиб, яйловда мириқиб дам оласизлар. Қийин бўлганда бизларга қийин: биз пахта экамиз, сув суғорамиз, энгашиб ягана қиламиз, қулочкашлаб кетмон чопамиз...» — дейишади. Бу ҳам тўғри. Аммо мол боқиш ҳам улар ўйлаганчалик осон иш эмас. Буни пода боқиб кўрган биледи. Қани энди ўша, мол боқиш осон дейдиганлар бир кунгина соя-салқинсиз яйловда, пода кетида юрса-ю, кун тиккага келиб, мияни қиздириб турганида, сўна чақиб тумтарақай сочилиб кетган сигирларнинг бошини қовуштираман, деб кетидан ҳарсиллаб чопиб кўрса!

Ана шунда биларди бу ишнинг улар ўйлаганчалик «маза»лигини! Иссиқда пода кетида кўтарилган қуюқ чангдан бир ютиб кўрса, ана шунда биларди бу ишнинг ҳам ўзига яраша ташвишлари борлигини!

Пода ҳар куни офтоб тиккага келганида Белариқ бўйига — сувотга¹ олиб келинади. Ҳозир ҳам Камола билан Тўра пода кетида чангга ботиб келишяпти. Кун иссиқ, дим бўлишига қарамай, улар устларига қалин фуфайка, пахтали шим, кирза этик кийиб олишган, бошларида қулоқ боғичлари қайтарилган қулоқчин. Эгниларидаги кийимларнинг ранги қанақалигини билиш уёқда турсин, чанг-тўзон орасида уларнинг қайси бири Камола-ю, қайси бири Тўралигини ҳам ажратиш қийин эди. Камола оиланинг ёлғизи. Эрка ўсганлиги учунми ё болаларга кўпроқ аралашиб юрганиданми, ҳар қалай, феъл-атвори, шўхлиги, гап-сўзларидан унинг қиз бола эканини ажратиш қийин. Шунинг учун уни одамлар кўпроқ Камол деб атаб кетишган...

Гиёс ака поданинг олдида, эшакка миниб олган, устида пахталик сирма чопон, бошида кўҳна тулки тумоқ, хаёл суриб сувотга қараб кетяпти. Орқасида пода, пода кетида Тўра билан Камола. Сувот подачиларнинг, қолаверса, молларнинг бир оз ором оладиган жойи. Бу жойда Белариқ оқади, ариқ бўйида худди кампирнинг тишидек сийрак ўн-ўн беш туп тол бор, соя-салқин... тагидан ғир-ғир шабада эсиб туради.

Сигирлар сувотга келиши билан ўзларини сувга уришди. Улар сув ича-ича қоринлари кажава бўлгач, тол соясида тупроғи ўйнаб кетган юмшоқ ерга ётиб олиб, бемалол каври қайтиришга тушишди, тикка турганлари эса думлари билан устиларига қўнган пашшаларни қўрий бошлашди.

Гиёс ака ариқ бўйидаги чимдан ясалган ўчоққа қора қумғонни ўрнатиб, чой қайнатишга киришиб кетди. Тўра билан Камола устки кийимларини ечиб, белларидан келадиган сувга Камолаларнинг «ола»сини олиб тушишди, қашлагич билан ювишга машғул бўлишди. Камола ахён-ахёнда пиқир-пиқир кулиб, Тўрага сув сепаиб қолади. Кулгиси худди кумуш танганинг жарангидек тиниқ. Тўра ҳам бўш келмайди... Ола сигир кўзларини олайтириб, гўё уларнинг бу шўхликларини ёқтирмаётгандек, оғзини очмай, чўзиб: «Ҳим-м», деб қўяди.

¹ Мол суғорадиган жой.

Нарироқда чимдан ясалган ўчоққа энгашиб зўр бериб ўт пуфлаётган Ғиёс ака бошини кўтариб, нималардир деб ғудранди-да, аслида намланиб юрадиган кўзлари тутундан баттар ачишиб, юзларини ювиб кетган кўз ёшларини артиб қичқирди:

— Камол, ҳой Камол!

Ариқнинг кечигидан аввал бир шўх кулги, кейин «лаббай!» деган овоз келди.

— Буёққа қара, бор бўлгур, — деди бўйнини чўзиб Ғиёс ака. Товуш чиққан томондан ҳеч ким кўринмагач, ўзича деди: «Кап-катта бўлиб қолишса ҳам болаликлари қолмади-қолмади-да, бу бор бўлгурларнинг. Кун бўйи мол кетидан юриб чарчамаганларини-чи буларнинг. Бир оз ором олишса-чи!..»

Уст-боши шалаббо бўлиб кетган Камола бўй кўрсатди.

— Чақирдингизми, амаки?

— Манави ўтини бор бўлгур ёнмаяпти. Бир қучоқ қуруқ ўтинми, тезакми териб келасанми, девдим...

— Хўп бўлади, ҳозир...

Камола ариқ томонга бир айёрона қараш қилди-да, сув ёқалаб чопиб кетди.

Сал ўтмай Тўра ҳам ариқдан «ола»ни етаклаб чиқди. Тиззалари титилиб кетган эски тиринка шимининг почаларидан сув сирқиб оқар, ранги билинмай кетган чит кўйлаги шалаббо бўлиб бадан-баданларига ёпишиб қолган эди. Ола сигирнинг юнглари бир текис ётиб, офтобда ялт-ялт қилар, дўмбира бўлиб кетган қорнидан тупроқ устига сув силқиб оқар эди. Тўра сигирни нарироқдаги тол соясига олиб бориб қўйиб, ўзи Ғиёс аканинг олдига аста келиб чўқди.

— Кўйлагингни ечиб тушсанг бўлмайдимми сувга, бор бўлгур, — деди Ғиёс ака кўз ёшларини артиб.

Тўра индамади. Камола бир қучоқ қуруқ хашак билан бир-иккита таппи кўтариб келди. Тўра ўчоққа хашакдан бир-икки тутам ташлади. У сал фурсат ўтмай бирдан лов этиб ёниб кетди. Сўнг устидан таппи синдириб қалади. Қора қумғонга жон кирди: аввал, жиғилаб товуш чиқарди-ю, кейин вақирлаб қайнай бошлади. Учала подачи уч-учлари сарғайиброқ қолган қалин ажриқзор устига бўз дастурхонларини ёзиб, чойга ўтиришди. Дастурхон устида, одатдагидек, бир-иккита зогора, пишлоқ, қурут, қовоқда айрон пайдо бўлди; қовоқнинг оғзини маҳкам беркитиб, уни эшак

устида эгар қошига илиб юради Ғиёс ака. Сувсаганларида Камола ҳам, Тўра ҳам бориб тик туриб култ-култ ютиб кетаверади.

Чой ўрталаб қолганида Ғиёс ака юмшоқ ажриқ устига ёнбошлади. У, Тўра билан Камолага бугун негадир хомушроқ кўринарди. Дарвоқе, у бугун қандайдир нохуш хабар эшитадигандай кўнгли ғаш эди. Бу қандай хабар, уни билмасди. Ўзи шунақа, кўнгли сал ғашланса албатта бирор нохуш хабар эшитади. Ҳар куни бу маҳалда қизиқ-қизиқ гаплардан гапириб, ёшларни кулдириб ўтирадиган Ғиёс ака бугун миқ этмай ёнбошлаб ётибди. У анча маҳалгача хаёл суриб индамай ётди. Камола билан Тўра унинг бу аҳволини тушунишолмай, бир-бирларига аланглаб қараб олишди. Орадан анча вақт ўтди, Ғиёс аканинг хаёлига бир фикр келди чамаси, бошини кўтариб Тўрага мурожаат қилди:

— Тўра, бу йил неччига кирдинг?

Тўра ҳам орадаги ноқулай жимликни кўтариш учун илжайиб туриб жавоб берди:

— Абдуғани билан тенгман.

Камола пиқирлаб кулиб юборди. Тўра бу гапи билан Ғиёс аканинг қишда ҳарбий комиссариатга чақиришганида берган жавобини эслатганди. Ғиёс ака бу шамани тушундими ё тушунса ҳам унга аҳамият бергиси келмадими, қошларини чимирди.

— Абдуғананинг неча ёшга кирганини мен қаёқдан биламан, бор бўлгур!

Камола Ғиёс аканинг ранжиганини сезиб, дарров жавоб қилди:

— Тўра бу йил ўн олтида.

— Унақа эмас, — деди Тўра қаддини ростлаб. — Қаёқдан биласан ўн олтига кирганимни?

— Ҳим, биламан... — деди Камола шўхлиги тутиб.

— Билмайсан.

— Биламан. Еттинчи бурноғи йили битирдик, а? Мен етти ёшимда мактабга борганман, етти йил ўқидим, — деди Камола бидирлаб. Сўнг бармоғини букиб санаб исбот қила кетди: — Еттига еттини қўшсак — ўн тўрт бўладими? Битирганимизга икки йил бўлди... Қани, қўшгин-чи, ўн олти бўладими?..

— Мен мактабга борадиган йилим касал бўлиб қолганман, бир йил кейин, саккиз ёшимда борганман, билдингми? Бу йил ўн еттидаман, — деди Тўра писанда билан. У яқинда бобоси келиб, шаҳарга олиб кетаман, деганини, у ерда ўқишини давом эттирмақчи бўлгани-

ни ҳам айтмоқчи эди-ю, тагин Камола, мақтанчоқлик қияпти, деб ўйламасин деб айтгиси келмади.

Камола индамай қолди. У, негадир, шу пайтгача Тўрани ўзи билан тенг, деб юраркан. Буни қаранг-а, ўзидан бир ёш катта экан-ку!

Боядан бери болаларнинг тортишувига аралашмай ёнбошлаб ётган Фиёс ака оғир тин олиб:

— Уғлим Мансур омон бўлганида ўн еттига кириб қолар экан. Сен билан бир кунда туғилган эди, раҳматлик... — деди.

Фиёс аканинг бу гапи орага бир оз жимлик солди. Нима учундир у бугун марҳум ўғлини эсга олди. Уғли икки яшарлигидаёқ қизамиқдан нобуд бўлган. Шундан кейин у икки қиз кўрди-ю, лекин ўғил кўриш насиб бўлмади. У баъзан Тўранинг юриш-туриши, пишиқлигини зимдан кузатиб ҳавас қилар, ўғли бўлиб, ўзининг севган касби — подачиликни қўлидан олишини жуда-жуда истар эди. Унинг назарида бундан суюмлироқ, бундан ҳам завқ ва шавқлироқ иш йўқ эди дунёда. Уғли омон бўлиб қўлидан таёгини олса... қани энди! Ундан кейин... ундан кейин мана бу Камоладек қизга уйлантирса, на-бира кўрса...

Фиёс ака негадир шу ҳақида кўп ўйларди. Ким билади, бу оғир ўйлар унга қайдан ёпишди? Балки Тўранинг бўй-басти сабаб бўлгандир. Балки Камоланинг беғуборлигига ҳаваси келгандир. Эҳтимол Тўра билан Камола ўртасидаги мурғак ва тиниқ, беғараз муносабатларга ҳаваси келаётганидандир. Эҳтимол... Ҳарҳолда буни билиш қийин эди!

Тўра билан Камола бирпас жим ўтиришди-ю, Фиёс аканинг кайфиятини тагин унутишиб, гапга тушиб кетишди. Тўра дастурхонда турган битта қурутни олиб синдирмоқчи бўлган эди, кучи етмади. Сўнг ўрnidан туриб, фуфайкаси чўнтагидан қаламтарошни олди-да, яна жойига ўтирди, қурутни қаламтарош тиғи билан синдирди, бир бўлагини Камолага узатди, бир бўлагини Фиёс акага... Шу пайт Камола чаққонлик билан Тўранинг қўлидан қаламтарошини юлиб олди.

— Буёққа бер, — деди Тўра қўлини чўзиб.

— Ҳо, бериб бўпман...

— Бер дедим, сенга!

— Аҳа, бериб бўпман. Ололмайсан, ҳи-ҳи...

— Бер дедим... — Тўра ўрnidан турди.

Камола ҳам ўрnidан учиб туриб, ариқ бўйига қараб қочди. Тўра уч ҳатлашдаёқ унга етиб олди.

— Буёққа бер!

— Кучинг етса, ола қол... Ҳи-ҳи...

Ғиёс ака бошини кўтариб қичқирди:

— Ҳой, бор бўлгурлар, қўйсаларинг-чи. Тағин ҳазилларингдан ўт чиқиб кетмасин. Ҳазилнинг таги зил, дейдилар.

Бу маҳалда Тўра билан Камола олишиб, бир-бирларини суришиб ариқ бўйига яқинлашиб қолишган эди. Ғиёс ака ўрнидан оғир туриб тағин бир марта, қўйинглар, дегунча, иккаласи қучоқлашганча шалоп этиб сувга йиқилишди.

Ғиёс ака ўрнидан туриб кетди.

— Ҳазилларинг бор бўлсин!

Камола чаққон ҳаракат қилиб сувдан чиқди. Шунча ҳаракат қилса ҳам, унинг қўлидан қаламтарошини ажратиб ололмаган Тўра: «Шошмай тур, сеними!»— деганича қирғоқдаги ўтларни ушлаб чиқа бошлади. Камола эса қиқирлаб: «Тутиб бўпсан, ҳи-ҳи...» деб ариқ бўйлаб юқорига қараб қочди. Тўра ариқ бўйига чиқди-ю, тўхтаб қолди.

— Раис бобомлар...

Шаҳар томондан ёлғиз салт отлиқ йўртиб келарди. У отда бир ёнига қийшайиб ўтирар, бу ҳолат ҳаммага таниш, ўрганиш бўлиб кетган, шунинг учун ҳам ҳамқишлоқлари уни узоқдан танир эди. Ғиёс ака ҳам уни таниб пешвоз чиқди. Тўра хижолат тортиб, ариқ бўйида турганича, шалаббо бўлиб кетган кийимларини сиқа бошлади.

Раис бобо уларнинг ёнгинасига келиб отдан тушди, тўриқ йўргани ўз ҳолига қўйиб, дастурхон ёнига ҳорғин чўкди. Баъзи Соли оқсоқолга ўхшаган тенги-тўшлари уни Йўлдошвой, Йўлдош оқсоқол дейишади-ю, аммо кўпчилик унга «раис бобо», деб муомала қиларди. Шунга ўрганиб, одатланиб кетишган...

Раис ҳам бугун, негадир, хафадек кўринар эди. Одамларга бир нарса бўлганми ўзи?

— Абдиғиёс, ишлар қалай? — деди у сал мийиғида кулишга ҳаракат қилиб. Раис кимни чақирмасин, унинг исми олдига «абди» қўшмасдан айтмас эди.— Чойдан борми, бир пиёла қуй.

Ғиёс ака қора қумғондан зарангга чой қуйиб узатди. Раис бобо чойдан бир хўплаб, бошини чайқади.

— Шу дейман, қора қумғоннинг чойи бўлакча бўлади-да... — у устма-уст чой хўплар, ҳар хўплаганда «ҳа-а...» деб қўяр, тамшаниб бошини чайқар эди. Бу

чой Фиёс акага ўрганиш бўлиб кетган. Шунинг учун ҳам раис бобонинг бу гапи уни таажжублантирмас, иссиқда, от устида юриб чанқаб келганидан, деб ўйларди. Раис бобо чойни ичиб бўлиб, зарангни Фиёс акага узатди. — Қалай, сигирларга сўна доримадими?

— Ҳозирча тинч, — деди Фиёс ака қора қумғондан зарангга чой қуя туриб. — Яқин орада чиқиб қолмаса деб қўрқяпман.

— Ёшлар бор, бир амаллар, — деди раис. Бунақа пайтда раис Фиёс аканинг тугма подачи эканини, унинг олдида ҳал бўлмайдиган ҳеч қандай муаммо йўқлигини, у бор жойда сўна... борингки, бўри ҳам ҳеч гап эмаслигини таъкидлаб, унинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилар эди. Бугун эса калтагина қилиб: «Ёшлар бор, бир амаллар», деб қўя қолди. Нима гап ўзи? Нега Фиёс акани қўшмади? Фиёс ака буни сезиб, раиснинг юзига тикилди. У гапни чалғитиш учунми, нарироқда ҳўл кийимларини сиқаётган Тўрага қаради.

— Ҳа, Абдитўра, вой-бўй, уст-бошинг шалаббо-ку. Ишлар тузукми, ота ўғли? Абдикамол қани?

— Шу ерда, — деди Тўра ийманиброқ.

— Ҳа, майли, молларингга қарай турунлар бўлма-са. Абдифиёс аканг билан озгина гапимиз бор... — деди раис. — Ҳа, айтгандай, Абдитўра, буёққа қара: анави тўриқ йўрғани яланғочлагин-да, сувга олиб тушиб, бир ювиб ташла. Маза қилсин, бечора. Кўпикка тушиб кетди, жонивор. Совисин.

— Хўп.

Катталарнинг суҳбатидан қандай қилиб нарироқ бўлишни ўйлаб турган Тўра чаққон бориб тўриқ йўрғанинг устидан эгар-тўқимини сидирди. Бечоранинг тўқимлари тердан сасиб кетибди. Шаҳарда очиқиб қолганми, сувга тушса ҳам ариқ четидаги ўтларни чимдиб курт-курт чайнар, бошига, кўзига ёпирилган чивинларни кўриб, бошини, думини бетўхтов силкир эди. Тўра от устини бир сидра ювиб, сўнг қашлагич билан бўйинларини, ўмовини, қапталини қаший бошлади. Тўриқ йўрға боягидай ўт чимдимас, бошини силкиб, думини ликиллатмас, кўзларини юмганча роҳат қилиб жим турар эди. Тўра Фиёс ака билан раис бобога кўз қирини ташлади. Раис бобо ажриққа бемалол ёнбошлаб нималарнидир гапирар, Фиёс ака чўккалаганча... ҳаяжонми ё ўйчанми, ҳайтовур, тушуниб бўлмайдиган бир ҳолатда унинг гапларини жимгина тинлар, аммо гапларини Тўра эшитмас эди.

Йўрғани яхшилаб ювиб-тараб бўлиб, ариқ бўйига олиб чиқди. От сувдан чиқиши билан мириқиб силкинди, теварак-атрофга сув пуркалгандек бўлди. Пишқириб оёғи билан ер тирнаб кишнади.

— Жонивор, бирпасда жони кирди-қолди.

Тўра бундай қараса, раис бобо билан Ғиёс ака ўринларидан туриб буёққа келишаётган экан.

— Бир оз сабр қилинг, усти қурисин, — деди Ғиёс ака. — Ҳозир эгар уриб бўлмайди... Уст-бошингизни ҳўл қилади.

— Вақтим борми қуришини кутиб ўтиришга, Абдитўра, қани, эгарни ол!

Раис бобо тўриқ йўрғага миниб, тизгинини қўлига олди-ю, Ғиёс акага:

— Гап шу! — деди-да, отнинг бошини қишлоққа бурди.

Ғиёс ака аста бошини қимирлатиб унинг кетидан қараб қолди. Раис бобо унга бир муҳим гап айтиб кетгани шундоққина билиниб турар эди.

— Камол келмадимми?

Тўра елкасини қисди.

— Гап бундай, Тўра. Менинг зарур ишим чиқиб қолди. Мен ҳозир кетавераман. Подани аста ҳайдаб йўлга тушаверсанглар ҳам бўлади. Кун пешиндан оғиб қолди. Боргунларингча кеч кириб қолади.

— Майли.

— ...Тўра Ғиёс акани кузатиб қўйиб, молларини бир айланиб чиқди ҳамки, Камоладан дарак бўлмади. Нима бўлди экан унга? Ё Тўрани қўрқитиш учун бирор жойда биқиниб ётганмикан? Бекинса шунча вақт ётадимми?

Тўра Камоланинг ўзини бошлаб қўрқитмоқчи бўлди. Оёқ учида аста ариқ бўйлаб юқорига юра бошлади. У ҳар қадамда тўхтаб, қалинроқ ўтлар орасига авайлаб қарар, сув бўйидаги толларнинг тағларини эҳтиётлик билан шитирлатмай очиб мўралар, тагин олдинга юрар эди. Бирор туп гиёҳ тагидан Камола кўққисдан чиқиб, «вах!» деб юбориши мумкин-да!

Тўра ўзини шунга тайёрлаб ҳушёрлик билан олдинга силжир, бир лаҳза тўхтаб атрофга қулоқ солар эди. Бир маҳал сувдан чалпиллаган товуш чиққандай бўлди. Тўра ўша томонга қулоқ солди. Сув яна чалпилади. «Ҳа, мана энди қўлга тушдинг... Камолвой!» деб ўйлади Тўра. У лип этиб тол тагига беркинди. Шу жойдан туриб қўрқитади уни. Тол шохларини эҳтиётлик билан

икки томонга айириб мўралади, бирпас ўзини йўқотиб, турган жойида оғзи очилганича қотиб қолди...

...Тўра орқасига бурилди, бўшашиб узоқлаша бошлади. Худди биров ўласи қилиб калтаклаб ташлагандай, оёқлари зил-замбил, кўтариб босишга мажоли йўқдай судраб босарди. Нима бу, тушими ё ўнгими? Нима бўлди ўзи?!

У сувотга келиб бирпас қаққайиб турди, хаёлини жамлади. Шунча уринса ҳам орқасига, ҳозир ўзи келган томонга журъат қилиб қараёлмади. Нима бўлди ўзи? Шунча ўйлаб кўрса ҳам хаёлига бирор тузукроқ фикр келмади. Энди фикримни жамлайман деганида, ўйлари товук патларидай тўзғиб кетар, ҳамон аъзойи бадани қизиб сирқирар эди.

У базўр энгашиб қўлига таёғини олиб, мириқиб кавш қайтараётган сигирларни кўзгата бошлади...

Пода ёйилиброқ йўлга тушган маҳалда, нариги томонда — эғнига ўша қалин рўдапо фуфайка, оёғида эски оғир кирза этик, бошида боғичи тепасига қайтариб боғланган рангпар қулоқчини, қўлида таёғи — чеккага чиққан сигирларни қайтариб келаётган Камолага кўзи тушиб қолди. У: «Наҳотки ўша, бояги Камола бўлса!» деб ўйлади, бироқ қиз келаётган томонга ботиниб қараёлмади...

И К К И Н Ч И Б О Б

Тўра тўриқ йўргани сувга олиб тушиб ювабошлаганда, Гиёс ака, нима гап, дегандай раисга ўгирилди. Раис юмшоқ ажриққа ёнбошлаб бир оз сукут қилгач:

— Гап бундай, Абдигиёс, — деди салмоқ билан, — сенга яна повиска бор...

Гиёс ака чурқ этмади. У ўзича тахмин қиларди: «...бир марта чақириб: «Кўзинг ярамайди», деб қайтаришган эди. Энди бу гап олиб кетиши аниқ. Навбат менга ўхшаганларгаки келибдими, демак...»

Удар худди устларига оғир тоғ қулаб тушгандай, бир фурсат жимиб қолишди. «Мен ҳам кетадиган бўлсам, чорванинг аҳволи нима кечади?» деб ўйларди Гиёс ака. Раис бўлса: «Агар уруш шу зайл қаҳрига олаверса, мамлакат аҳволи нима бўлади? Уруш бошланганига мана энди икки йил бўлди. Ҳамма ер ҳам ўзимизнинг колхозимиздай... урушнинг асорати билинди-қолди. Барча ишга яроқли, билагида кучи бор йигитлари-

миз кетиб бўлди. Колхоз иши хотин-халажга, менга ўхшаган чолу кампирларга, Тўрага ўхшаган бўғини қотмаганларга қараб қолди. Ҳали-замон булар ҳам аскар ёшига етиб... Охири бахайр бўлсин-да, ишқилиб...» — деб хаёл сурар эди. У чуқур тин олиб, ҳамма ўйини битта сўзга жамлаб айтди:

— Қийин!

— Ҳа, оқсоқол, чорвага қийин... — деб унинг гапига қўшилган бўлди Ғиёс ака. Унинг бу гапи бояги ўйининг давоми эди.

— Э, Абдигиёс, — раис тутақиб кетди, — ғалати гапларни гапирасан. Чорвани жин урармиди? Анавиларга қийин, — сувда тўриқ йўрғани юваётган Тўрага ишора қилди у. — Ҳали ўқийдиган, билим оладиган маҳали. Пода кетида тезак босиб, чанг ютиб юришибди. Суяги қотмаган болалар-а! — У ёнбошлаганча бирпас хаёл суриб ётди. Ғиёс ака ҳам шу гапдан сўнг оғиз очиб бир нима демади. Бир оздан сўнг раис тирсагига суяниб ўрнидан тура бошлади. — Гап шу, Абдигиёс, қишлоққа эртароқ қайтиб ҳозирлигингни кўравер. Мен кетдим. Яна урушдан кўчиб келган уч-тўртта оилани беришди колхозимизга. Уларга ҳам жой ҳозирлашимиз керак...

У отига миниб йўртиб кетди. Ғиёс ака раиснинг орқасидан қараганча бошини чайқаб ўйларди: «Бу бечора чолга ҳам қийин, жуда қийин. Ёши бир жойга бориб қолган бўлса ҳам тиним билмайди. Юрт қатори икки фарзандини урушга жўнатди. Кенжаси Раҳимжондан келган қорахат қаддини букиб кетди бечоранинг. Устига-устак, юрт ташвиши...»

Куннинг тафти боягисидан қайта бошлаган, шундай бўлса ҳам ҳаво кишини лоҳас қиладиган даражада дим ва иссиқ эди. Шунинг учунми ё ҳалиги гапларнинг таъсириданми, Ғиёс ака қора терга тушиб кетган, ҳаловатини йўқотган, юрагининг алақаеридир билинар-билинемас титрар эди. Раис кетганидан сўнг у яна бир оз юмшоқ ажриқ устига чўзилмоқчи, ором олмоқчи бўлди-ю, аммо ётолмади. У, сувот атрофида кавш қайтариб ётган, тикка турганча бир-бирини ялаётган сигирларни беихтиёр айланиб чиқди, ўзича нималардир деб ғудранди. Ғиёс акани боядан бери кузатиб турган Тўра унинг тушуниб бўлмайдиган ҳолатидан ҳайрон эди. Ғиёс ака айланиб келиб, бояги ўзи ёнбошлаган ажриқ тепасида бир оз елкасини қашиб, нималарнидир ўйлаб турди-да:

— Тўра, ҳой Тўра! — деб чақирди.

— Лаббай... — дея қўлида гижимланган кўйлаги, унинг олдига келди Тўра.

— Камол қани?

— Тўра елкасини қисди:

— Ҳали ариқ бўйлаб юқорига кетувди...

— Гап бундай, Тўра. Менинг зарур ишим чиқиб қолди. Мен ҳозир кетавераман. Энди... сигирларни ўзларинг ҳайдаб борасанлар. Боргунларингча кеч кириб қолади.

— Майли. .

— Эшакни олиб кел.

Тўра аста бориб ариқ ёқасидан эски ўчоқ ёнида кулга ағанаётган эшакни тургазиб олиб келди, эгар урди, сўнг устига илашиб қолган хашак-хушак ва чангларни тозалади. Гиёс ака шолча хуржунини эгар устига ташлаб, узангига оёқ қўйди. Тўра уни қўлтиғидан олиб, миндирди.

— Хўп, мен кетдим. Секин йўлга тушаверинглар.

Тўра, хўп дегандай бош силкиди. Гиёс ака эгарда бир томонга қийшайиброқ ўтирганча халачўп билан эшагининг бошини қишлоққа бурди.

Одатда подачининг улови қаттиқ юрмайди. Пода кетидан аста юриб ўрганиб қолганидан бўлса керак, йўл-йўлакай ўт чимдиб, одатдагидек бир-бир босиб келар, Гиёс ака ҳам шунга ўрганиб қолгани учунми ё хаёл билан бўлибми, эшагини кўпам қистамас эди. Гўё эгасининг вазни устига унинг оғир ўйлари ҳам қўшилиб босгандай, сур эшакнинг бели майишиб, оёғини зўрға кўтариб босарди... Гиёс ака аҳён-аҳёнда: «Ҳих, бор бўлгур», деб тақимини қимтиб қўярди.

Гиёс ака бош подачи. Камола билан Тўра унга ёрдамчи. У жуда дўлвор, гапирган гапига ўзи кулмай, бошқалар куладиган одам. Унинг энг қаттиқ сўкиши: «Бор бўлгур! Бой бўлгур!» холос. Шундан нарига ўтган эмасди. Ёши эликларга бориб қолган, содда, оқкўнгил киши. Унинг баъзи соддалик билан гапирган гапларига, қилган ишларига ҳамма кулади. У бўлса парвойи палак. Бу гал унинг ҳарбийга иккинчи марта чақирилиши. Илгари чақирганида, Ҳарбий Комиссариатга каноп қоп орқалаб бориб, орқалаб қайтиб келди. Ҳарбийга яроқсиз деб топишибди. Кўзида трахома касали бор экан.

Уша аввалги чақирилиши эсига тушди шекилли, Гиёс ака аста мийиғида кулиб қўйди.

...Айни қиш, ҳаммаёқ оппоқ қор: дарахтларда, ўт-ўлан ва жингил шохларида оппоқ булдуруқлар осилиб турибди. Ҳаво очиқ бўлса ҳам, кун анча қаҳрли, аччиқ изғирин қулоқ ва бурунларни аёвсиз чимдир, ачиштирар эди. Аскарликка чақирилган йигитлар миниб олишган ридивон арава ғичир-ғичир қилиб шаҳарга кириб келяпти.

...Арава ғилдираклари қор устида худди амиркон кавуш мисол ғарч-ғурч товуш чиқариб, шаҳар Ҳарбий Комиссариати ҳовлиси ёнига келиб тўхтади. Йигитлар аравадан енгил сакраб тушиб, ҳовлига кириб кетишганида, Ғиёс ака аравадан бир қоң юкни аранг кўтариб олди-ю, орқалаганча кириб келди. У бир зум теваракатрофга қараб ағрайиб тургач, ҳовли чеккасидаги дарахтга қопини суяб, ёнига ўзи ҳам чўққайди: ҳовли тўла одам, қий-чув, биров бировнинг гапига қулоқ соладиган эмас. Эшик олдидаги дарахтларга от, эшаклар боғланиб ташланибди. Фарзандларини кузатиб қўйишгами ё комиссиянинг қарорини ўз қулоқлари билан эшитишгами — ҳар қалай, чол-кампирлар, хотин-халаж ҳам келган. Баъзиларнинг кўзларида ёш... Ким ўғлининг бўйнига осилиб йиғлар, ким жигарпорасини ўтқазиб қўйиб ниманидир кўйиб-пишиб уқтирар, кимлар овқат олиб келишиб, йигитларни зиёфат қилишар эди. Ҳов анови чеккада гармошканинг авжи баланд: ёшгина қиз-жувонлар қандайдир русча ашулани айтишиб, ер депсинишиб ўйин тушишяпти... Бир рус йигит, хотини бўлса керак, ёш, оппоқ, сулувгина жувонни четроққа олиб чиқиб, бағрига босиб, бетўхтов ўпарди. Унга Ғиёс аканинг кўзи тушиб қолиб, юзини тескари бурди: «Бор бўлгурнинг уялмаганини қара!»

Аҳён-аҳёнда ичкаридан ҳарбий кийимдаги бир рус йигит чиқиб кимларнингдир исми шарифини айтиб чақирар, чақирилганлар тўполонда, қий-чувдан эшитишмаса ҳарбий киши тагин такрорлар, товуш берган йигитни ичкарига бошлаб кириб кетар эди.

— Абдирайим, у нима деб қичқиряпти? — деб сўради Ғиёс ака ҳалигина ўзи билан бирга келган йигитдан. Абдирайим нима учундир ҳаяжонда, уёқдан-буёққа юриб махорка тутатарди.

— Камасияга чақиряпти, — деди у махорка қолдиғини бир чеккага отиб.

— Бизларниям чақирармикан?

Абдурайим ажабланиб бир қараб қўйди...

— Чақиради.

— Зийракроқ бўлиб тур, ука, беҳабар қолмайлик, тагин.

Абдурайим Фиёс акага тагин бир қаради-ю, индамай юришда давом этаверди. «Атайлаб повиска юбориб чақиртириб келишади-ю, ичкарига таклиф қилишмайди-ми? Ғалати гапларни гапиради. Ҳазилми ё чиними?!»

Фиёс ака хаёлга кетиб қолган экан, оғир қўл зарбидан ўзига келди. Бундай қараса — Абдурайим.

— Ҳа? — деди у ағрайиб.

— Туринг, чақиришяпти.

— Ким? Қаёққа?

— Қаёққа бўларди? Ичкарига-да. — Абдурайимнинг товуши ўктамроқ чиқди.

Фиёс ака шоша-пиша, орқа-олдига қарамасдан дарахтга суёқлик турган қопини орқалаганча ичкарига қараб юрди. Абдурайим ҳай-ҳайлаганча қолаверди...

Фиёс ака ичкарига кириб, бўғма каноп қопини гуп этказиб полга қўйганида, одамлар аввалига таажжуб билан бир-бирларига қарашди-ю, кейин юзларига табассум қўнди. Фиёс ака ҳам ҳайрон бўлиб қолди: рўпарада тепакал бир ҳарбий киши оқ халат кийиб олган, жиддий, олдида қоғоз дегани уюлиб кетибди... нималарнидир қирт-қирт ёзиб ўтирибди. Унг томонда эса беш-олтита йигит, онадан қандай туғилган бўлса шундай — қип-яланғоч, оқ халатли бир врач аёлнинг олдида навбат кутиб туришипти. «Буни қара-я! Тагин аёл кишининг олдида... — Фиёс ака уятдан шолғомдек қизариб кетди. — Мен ҳам ечинаманми? Наҳот?!»

Теварак-атрофдагилар — ҳалиги яланғоч йигитлар, оқ халатли ҳамширалар унинг эгни-бошига, оппоқ деворга суяб қўйилган каноп қопига қараб пиқир-пиқир кулишар, аммо буни Фиёс ака пайқамас эди. Аёлларнинг пиқир-пиқирини тепакал ҳарбий кишининг нигоҳи Фиёс акага тушди шекилли, ҳайрон бўлиб:

— Это что ешо?! — деди.

— Нима деяпти?! — деди Фиёс ака атрофига аланглаб.

Рус тилини билмаслигини пайқаган ҳамширалардан бири Фиёс акага яқинлашди. Татар экан:

— Қабчигиздоғи ний дия, — деб тушунтирди у Фиёс акага.

Фиёс ака қопига қаради. У ҳарбийга чақирилганини эшитиб, бир кун аввал Шарифа холага анчагина нон

ёптирди. Шаҳарга бораману поездга ўтириб кетаверман, деб ўйлаган эди. Бунақа комиссияга тушинини туш кўрибдими?

— Нон,— деди Гиёс ака тепакал ҳарбийга қараб.

Каноп қопдаги нон эканлигини эшитишиб, атрофда турганлар бирдан кулиб юборишди.

— Ох, артист! Ох, Чаплин!.. — деди ҳалиги тепакал ҳарбий кулгидан ўзини зўрга тийиб. — Ну, ладно. Давай военный билет!

— Нима деёпти? — деб тагин ҳамширага қаради Гиёс ака.

— Воянный билетингизни беригиз.

Гиёс ака этигининг қўнжидан уч-тўрт қават қоғозга ўралиб букланган ҳужжатларини олиб, ҳалиги ҳарбий кишига узатди. Очиб қараса: гижимланган колхоз меҳнат дафтарчаси-ю, йиртилган ҳарбий билет... Ҳарбий билетнинг ярмидан кўпроқ қисми йўқ. Ҳарбий киши ҳайрон бўлиб Гиёс акага қаради:

— Это что?!

Гиёс ака ҳамширага қаради.

— Бул ний дия? — деди ҳамшира юзида табассум ўйнаб. Унинг юзидаги табассум Гиёс акага сал дадиллик бахш этди.

— Белат...

— Билет иканини била. Ертиси қоя онинг?

— Ҳа, ярмими? — деб ҳарбий кишига бир қараб олди Гиёс ака. Кейин ҳадеб ҳамширага қарайвергани тортинибми ё эса, ўзи ҳам бир ўрисчалаб гапирай дедими, тутила-тутила тушунтириб кетди: — Буни мен сандиқ четига қўйганский, тузукми? Сичқон ярмини мужиб кетганский, тузукми?..

— Что, что?!

Гиёс ака тушунтиролмадим шекилли, деб ўйлаб қайтадан изоҳ бера бошлади:

— Что, что?!

— Уртоқ начальник, сичқон кемирганский, панамайиш, мужиганский...

— Ладно, ладно,— деди тепакал ҳарбий жиддий. Афтидан ниҳоятда жаҳли чиққан, атрофдагилар кулай деса ундан ҳайқишар, оғизларини беркитиб тескари ўгирилиб олишган, фақат елкалари силкинар эди, холос. Тепакал ҳарбий Гиёс аканинг билетини бир бошдан варақлаб кўра бошлади: унинг тепа қисми — тугилган йили-ю, исми шарифи ёзилган жойи йўқ эди.

Буёғини Ғиёс ақанинг ўзидан сўрашга мажбур бўлди: —
Фамилия?

— Отангизнинг эсми нечик? — гапга аралашди ҳамшира.

— Мамасоли.

— Ўзингизники?

— Ғиёс.

— Год рождение? — деди тепакал ҳарбий худди ҳамширанинг ёшини сўраётгандай унга қараб.

— Туғилган йилингиз? — деди ҳамшира ҳам ўз навбатида Ғиёс акага қараб.

Шу жойга келганда Ғиёс ака бир оз тутилиб қолди.

— Туғилган йилингизни сўрий.

— Абдалим билан тенгман, — деди Ғиёс ака, — ану, Кориздаги Абдалим бор-ку...

Ана холос! Кориз деган қишлоқ қаерда-ю, Абдалим неча ёшда? Буёғини энди ўзингиз билиб олаверинг!

Хуллас, Ғиёс ака комиссияга тушди, кўзи трахома деб топилиб, керак бўлсанг ўзимиз чақирамиз дейишгач, яна қопини орқалаб Қарқаралига қайтди. Шу-шу бўлди-ю, уни қишлоқдаги Бойзоққа ўхшаган баъзи шўх йигитлар «Ғиёс Мужиганский» деб атаб кетишди...

...Ғиёс ака кўк эшаги устида шу воқеани эслаб келаркан, у гўё ҳозир содир бўлаётгандай аъзойи бадани совқотиб, танаси жунжикиб, бир қимтиниб қўйди. «Ўтган гап ўтди-кетди. Энди буёғи нима бўлади?»

У онадан туғилиб эсини танибдики, умри шу пода кетида ўтиб келяпти. У фақат пода боқиш учун туғилган. Ғиёс акаси — подани, подасиз — Ғиёс акани тасаввур қилишолмайди ҳамқишлоқлари. Гўё бошқаларнинг, ҳатто ўзининг ҳам наздида бошқа иш унга ярашмайди-гандай. Унинг учун қишлоқда подадан ҳам муҳимроқ иш йўқ. Негаки, қишлоқ аҳли молсиз яшай олмайди. Айниқса, ҳозирги кунларда! Уруш бўлаётган, озиқ-овқат танқис кезларда одамларнинг жонига ора кираётган нарса нима? Сут, қатиқ! Сут-қатиқсиз, қурт-ёғсиз тирикчилик қийин, жуда қийин! У боя: «Энди буёғи нима бўлади?» деганда, мана шуларни назарда тутган эди. Дарвоқе, буёғи нима бўлади? Камола билан Тўра подани эплай олишадими? Ғиёс аканинг ўрнини боса олишадими, йўқми? Олди ёз, ҳадемай сўна деган бало чиқади. Ана унда бу бебош сигирларни бошқариш қийин. Жуда қийин!

Бу гал, албатта, уни аскарликка олишади. Фақат кўздан сал-пал сув оқишини ҳисобга олмаса, нима, у бошқалардан камми? Бир йигитдан қолишмайдиган кучи бор... Ё Тўра билан Камоланинг ёнларига тағин бир одам қўшишларини илтимос қилиб кўрсамикан? Кимни? Ишга яроқли одамларнинг ҳаммаси далада, пахтада, бедада. Ҳадемай бугдой ўроқ маҳали ҳам келиб қолади. Ишчи қўли етишмайди. Давлатга галла керак. «Борди-ю... борди-ю, қишлоққа кўчиб келишган ўрисларнинг болаларини ёрдамчи қилиб олинса-чи? Масалан, ана чолнинг набирасини. Отинг қурмағур нима эди? Ҳа, Сергей! Узи ҳам пишиққина, чаққонгина, югурдакқина...»

Ғиёс ака ўзининг бу фикридан худди ёмби топиб олгандай хурсанд бўлиб, қўрғонига яқинлашиб қолганини ҳам сезмади. Кулранг ҳанги ҳар кунги юриб ўрганган йўлидан тўғри боғ эшик томонга қараб кела бошлади. Боғ эшик паст, бунинг устига тор эди. Эшак тўғри ичкарига қараб йўл олди... Ғиёс ака пешанаси эшик тепасига тегиб, орқасига чайқалди-ю, тупроғи ўйнаб кетган бўсағага гуп этиб йиқилиб тушди. Яхшиямки, эғнида юмшоқ гупписи бор. Бўлмаса... отдан йиқилгандан кўра эшакдан йиқилган ёмон, дейишади. Хатойи азим бўлиши ҳеч гап эмасди-да!

Эшак Ғиёс акани эгар-тўқимига қўшиб сидириб, эшик олдига астагина ташлади-да, ем еб ўрганган охурига қараб кетди. Ғиёс ака шоша-пиша ўрнидан туриб, «Ҳа, бор бўлгур», деб уст-бошини қоқаётган маҳалда ичкаридан Шарифа хола югуриб-елиб чиқиб келди.

— Ҳа, отаси, нима бўлди?..

— Ҳеч нима бўлгани йўқ. Мен бир идорага бориб келай.

Шарифа хола ҳайрон бўлганича, эрининг орқасидан қараб қолди. Ғиёс ака эса, ҳалиги ёрдамчи бола ҳақидаги фикрни раисга тезроқ айтиш учун шошиларди...

УЧИНЧИ БОБ

Тўранинг хаёли жойида эмасди: «Наҳотки, шу бояги Камол бўлса!»

У Камола томонга ботиниб қараёлмаса ҳам кўнгилидаги шу гап унинг хаёлини тўзғитиб юборар, фикрини бир жойга тўплашга ҳарчанд ҳаракат қилмасин,

бари бир бу саволга жавоб топишдан ожиз эди. Иккаласи бир қишлоқда туғилиб, бир мактабда, ҳатто бир синфда аҳил, тотув, дўст бўлиб ўқишган бўлса-ю, келиб-келиб бугун, бир лаҳзалик тасодиф уларни ўрталаридаги олтинга ҳам бермас қадрдонликларидан жудо қилиб қўйса! Ахир хафа бўлмасинми? Шундай яхши дўстидан, сирдошидан-а? Албатта хафа бўлади-да!

У Камоланинг қиз болалигини билар эди. Шундай бўлса ҳам улар бир-бирларидан ётсирамай, сен — ўғил, сен — қиз, демай ўсишган, шу бугун, кутилмаганда ўша эътиқодларининг чилпарчин бўлганидан, битта ажойиб дўстидан айрилиб қолганидан хафа эди.

У ўзини: «Камола қиз бола эмас», деб ишонтиришга ҳаракат қилиб, зимдан у томонга қаради: Камола эғнида қалин фуфайка, пахталик чолвор, оёғида оғир кирза этик, бошида боғичини тепага кўтариб боғлаб олган рангпар қулоқчин, пода кетида сас-садосиз, ўйчан келар эди. Тўра бу манзарани кўриб бояги ҳолатни эслади..

Тарвақайлаб ўсган тол тагида ҳозиргина сувдан чиққан Камола унинг кўз олдида гавдаланди. Онадан қандай туғилган бўлса шундай... «Во ажабо! Ҳали Камол қиз боламиди?!» Тўранинг бошига дафъатан шу фикр келди. Унинг кўз ўнги қоронғилашиб кетгандай бўлди. Узига ўзи ишонмай, кўзларини қайта-қайта юмиб очди, кўз ўнгида ҳалиги сурат! Епирай!

Ана, ҳўл сочлари анчагина бўртиб қолган оппоқ кўкраклари устига ёйилиб тушган, бармоқлари билан тараяпти... Ўрмоқчи шекилли! «Бу рўдапо уст-бошлар, қўпол фуфайка, дағал кирза этиклар ичида шундай гўзал бадан яшириниб юрганмиди?!»

Нима бўлганини ўзи ҳам билмайди, дафъатан Тўранинг аъзойи бадани қўрғошиндек оғирлашиб, дир-дир титраб, ўзини идора қилолмай қолди. У аста ўрнидан туриб, беихтиёр бир-икки қадам олдинга силжиди. Хаёлида фақат бир нарса ҳукмрон: «Камол қиз боламиди?!»

Тўра Камоланинг қиз бола эканини билар эди-ю, аммо унинг ўғил болаларча муомаласи, ўзини тутишию юриш-туришлари эътиқодига ўғил бола бўлиб сингиб кетган эканми, у ҳамон битта саволни такрорлар эди, «Епирай, Камол қиз боламиди?!»

Тўра шундай хаёл билан беихтиёр силжий-силжий Камоланинг ёнига бориб қолганини сезмади. Тўсатдан унга Камоланинг кўзи тушиб қолди-ю, аввалига шошиб

«вой!» деб кўкракларини бекитди, кейин жонҳолатда бақирди:

— Кет! Кет!!

Товушининг аччиғини! Оламни бузиб юборай дейди-я! Нақ кўзларидан ўт чақнаб кетди. Тўрага худди шундай туюлди. У қизнинг товушидан қаттиқ уйқудан чўчиб уйғонгандек, сапчиб кетди-да, бирдан ўзига келди.

— Кет деяпман, сенга!!!

Тўра Камола келаётган томонга ҳамон журъат қилиб қараёлмас эди...

...Тўра ўкинч билан тўла ниҳоясиз хаёллари, аҳён-аҳён қаеринидир жиз этказиб, қаеринидир қитиқлаб ўйнаган ва нима эканлигини ўзи қам тузукроқ англаб етмаган ширин ҳислари оғушида, подани ҳайдаб, қишлоққа кириб келганини сезмай қолди.

Одатда, қишлоққа яқинлашганида сигирлар илдамроқ юришади. Пода кетидан кўтарилган чанг худди ер бағирлаб сузиб юрган булутдай... одам одамни кўриб бўлмас даражада тўзон кўтарилган. Ҳар куни қийқиришиб бир-бирларини туртишиб пода кетида хушчақчақ кириб келадиган Тўра билан Камолаларда ун йўқ. Кўча бошига кириб келиши билан ўрганиб қолган баъзи сигирлар ўз қўралари томон жадал йўл олишиди. Бир тўп бола қий-чув кўтариб, чанг-тўзон орасидан ўз сигирларини қидиришар, топганлари эса олдига солиб қувлашар эди.

Қишлоқ идорасига яқинлашиб қолишган маҳалда, тўсатдан ҳаммаёқ қий-чув бўлиб кетди: узоқда кимнингдир йиғлаб қочгани, кимнингдир уни қувлаб, қаргаб келаётгани кўзига элас-элас чалинди. Қочиб келаётгани — қишлоққа яқинда кўчиб келган Франтишек деган поляк бола, қувлаб келаётгани эса — Гиес аканинг келини Зулайҳо хола эди. Бир тўп бола Зулайҳо холанинг кетидан кўча чангитиб чопиб келарди: баъзилари Франтишекни тутиш ниятида, баъзилари эса томоша нинг пайида. Франтишек ўзини сигирлар орасига урди. Зулайҳо хола кўлида таёғи, жағи тинмай қаргаб астойдил қувлар, болалар эса Франтишекни тутиб бериш ниятида сидқидилдан ҳаракат қилишар эди. Бир маҳал Франтишек қутулолмаслигига кўзи етди чамаси, қочиб келиб Тўрани пана қилди. Унинг яққалигини кўрибми ё бошқача бир меҳр уйғондими, Тўра уни бағрига босиб Зулайҳо холадан паналади. Қўрқувдан кўзлари

қинидан чиқаёзган Франтишек дир-дир титрар, жовди-
раб Тўрадан нажот истар эди.

— Нимага уряпсиз? Нима қилди бу бола сизга? —
деб сўради Тўра шовқин-сурон солаётган холадан.

— Нима қилгани билан сенинг ишинг бўлмасин! Бу-
ёққа тур, ўлдираман!

— Ахир, тушунтирсангиз-чи?

— Қўйвор дейман!

— Сузмасини ўғирлапти... — деди бир қорамалоқ
бола.

Дарвоқе, холанинг қўлида сузма халта, тупроққа ту-
шиб кетган шекилли, бир томони лой, оғзидан оққан
оппоқ сузма халта устидан тупроқ аралаш сизиб турар
эди. Бирпасда одамлар тўпланиб қолди. Зулайҳо хола
ҳамон жаҳл устида, кўчани бошига кўтарарди:

— Улар бўлсак ўлиб бўлдик буларнинг дастидан!
Ўзимизнинг жулдурвоқилар етмаганидек...

Кўриниб турибдики, айб Франтишекнинг ўзида. Тў-
ра уни нима деб ҳимоя қилсин? Уғирлик айб эмас де-
синми? Нимасига раҳми келади? У ўзи ҳам сезмаган
ҳолда Франтишекни ҳамон пана қилиб турар, Зулайҳо
холага бермас эди. Унинг нимасига раҳми келди? Му-
софирлигигами ё шунча одамнинг ўртасида ёлғизлиги-
гами? Ҳар қалай, нимадир уни ҳимоя қилишга ундарди.
У нима ўзи? Бунга Тўранинг ақли етмас эди. Ахир, бу
Франтишек бечора қишлоққа ўзи келибдими? Уруш
бўлмаганида у нима қиларди бу ерларга келиб? Ахир, у
оч-ку! Оч бўлгандан кейин нимадир ейиши, тамадди
қилиши керак-ку!

Тўра шуларни ўйларди-ю, буни дилидан тилига чи-
қара олмас, жаҳданми ё ҳаяжонданми дир-дир титрар,
миқ этмай Франтишекни пана қилиб турар эди. Зулайҳо
холага ҳозир бирор гап уқтириб бўлмасди: бир ҳафта
бўлди — эридан қорахат олди. Алам ўтида ўртаниб, ким-
ни қоралашни, кимни қарғашни, кимдан ўч олишни бил-
май юрганди у. Аслида сузма баҳона. Бўлмаса унча-
бунчага жаҳл қилиб ўтирадиган аёл эмасди...

Зулайҳо хола Тўрани айланиб ўтиб Франтишекни са-
вамоқчи бўлди. Тўра бунга йўл қўймади. Кейин Зулайҳо
холанинг лўлилиги тутиб кетиб, йиғи аралаш шовқин
кўтарди:

— Келиб-келиб немисни ҳимоя қиласанми, жувон-
марг!

— Бу бола немис эмас, хола!

Буни қарангки, Зулайҳо хола олиб келинган бир хо-

надон полякларни немислар, деб юрган экан. У жаҳл устида таёғини кўтарди. Тўра тап тортмади. Бу пайт идора томондан шовқин-суронни эшитиб раис бобо, Ғиёс ака, яна уч-тўртта киши етиб келиб, жанжалнинг боиси нима эканлигини тушунолмаي Ҳайрон бўлиб туришганларида, тўсатдан Тўранинг орқасига Зулайҳо холанинг таёғи шақ этиб тегди. Қаёқдан пайдо бўлиб қолганини ким билсин, ўртада Камола кўндаланг туриб қолди.

— Келинойи!.. — унинг товуши аччиқ чиқди.

— Қоч нари, юзсиз!

— Келинойи!..

— Сен ҳали уни ҳимоя қиладиган бўлиб қолдингми, а? Ҳа, яшшамагур, битта боланинг онаси бўлай деб қолганингда... нимага бирга пода боқишиб юрибди, десам...

— Келинойи!.. — Камола шундай деди-ю, кўзларига ёш олганча чопиб кетди.

Атрофдагилар бу гапни эшитиб, Ҳайратдан қотиб қолишди.

Франтишек ҳамон Тўранинг орқасида дир-дир титраб турар, Зулайҳо хола ҳали ҳам кимнидир чандиб, кимнидир қарғаб, шовқин солар эди.

Раис индамай келиб холанинг олдига кўндаланг бўлди:

— Келин, яхши эмас... Яхши эмас. Биламиз, сенга оғир. Эрингдан келган қорахат, билсанг, бутун қишлоғимиз учун оғир. Нима қилайликки, уруш экан... — деди у салмоқ билан. Шу топда унинг кўз олдидан ўғли Раҳимжондан келган қорахат лип этиб ўтди, томоғига нимадир тикилгандай бўлди. Оғир тин олиб, гапида давом этди: — Қишлоғимизда қорахат олган ёлғиз сенми? Сен Исонинг аччиғини Мусадан оляпсан, келин. Бу немис эмас, поляк боласи. Бу бечоралар ҳам уруш туфайли уй-жойидан айрилиб, тентириб юришибди. Ҳа, бола болалигини қилибди, оч. Шунга ҳам ота гўри қозихонами?

Зулайҳо хола раисга жавоб қайтаролмади. Аламига чидаёлмай кўлидаги таёғини бир четга зарб билан улоқтирди-ю, уйга қайтар экан, уввос солиб йиғлаб юборди. Ғиёс ака келинининг аҳволига раҳми келдими ё кечагина қорахат келган укаси эсига тушдими, кўзларига жиққа ёш олиб: «Ҳа, келини бор бўлгур», деб бошини чайқади. Раис бирпас индамай турди-да, бу аёлга ҳозир осонликча гап тушунтириш қийин, деб ўйладими, елкасини қашиганча, идора томон кетди. Унга Ғиёс ака ҳам эргашди...

Тўра Франтишек билан болалар қуршовида йўлга тушди. Бечора ҳали ҳам ўзини босолмас, нимжон ва камқувват гавдаси титрар, ҳадеб ялтоқланиб теваратрофига қарар, Тўрага қандай миннатдорчилик билдиришини билмас эди. Сал юрмасдан, ким етказа қолгани номаълум, Франтишекнинг отаси ўпкасини босолмай, ҳаллослаб етиб келди. Бечора чол қадди дол бўлиб қолган, ранги ўчиб кетган, шляпасини қўлига олиб тез-тез айлантирар, нима гаплигини билмай, энтикар эди. Соқол босиб кетган заъфарон юзлари гижимланган қорғоздек оппоқ. У келиши билан ўғлига бир қаради-да, қовоқ солиб, нималардир деди. Уғли нимадир деб гап қайтарган эди, у:

— Шалён¹, — деб битта тарсаки урди. Франтишек тагин Тўрани паналади. Чол воқеани сал англади шекилли, тепакал бошини эгиб Тўрага таъзим қилди, гужурлаб миннатдорчилик билдирди. Тўра Франтишекни аста отасига қараб итарди. Бечора чол таъзим қилақила ўғлининг елкасига бир туртиб, уйига бошлаб кетди...

Қий-чув билан овора бўлиб, Тўра поданинг тарқалганини ҳам сезмай қолибди. У ўрнидан жилмай хаёлини жамлашга ҳаракат қилиб кўрди. Миясига ҳеч нарса кирмас, лўқиллаб оғрир эди. У бир-бир босиб уйга кетди. Камолаларнинг эшиги олдига яқинлашиб қолганида бирдан қулоғи тагида Зулайҳо холанинг товуши жаранглаб кетгандай бўлди. «...битта боланинг онаси бўлай деб қолганинда...»

Бу гап боя унча таъсир қилмаган эди. Қулоқлари шанғиллаб кетди. Худди миясини нимадир пармалаб ўтгандай бўлди. «Бечора Камол! Бу гапга қандай чидади экан? Нимага унчаликка борди Зулайҳо келиноий? Мени ҳимоя қилгани учунми? Ростданам, у мени нега ҳимоя қилди? Ачинганиданми? Ё аяганиданми?»

Тўра уйларига шу аҳволда кириб келди. Битта хаёл унга маҳкам ёпишиб олган эди. «Нега Камол мени ҳимоя қилди. Аягани учунми?» У шу алфозда, бир жойда қўним топмай, қош қарайгунча юрди. Нима қилишини билмасди. Ҳар куни бу маҳалда ўзи сигирларни оғилга олиб кириб боғлар, уларнинг олдига хашак ташлаб, ҳовлига сув сепар, кейин ўйнагани кўчага чиқар эди. Бу ишларнинг биронтасини ҳам қилмади. Боши ғувиллар,

¹ Тентак

бугунги воқеалар кўзидан ҳеч нари кетмасди. У ҳовли ўртасидаги шийпонда бошига битта болишни қўйиб ётиб олди. Ойиси унинг бу кайфиятини чарчаганликка йўйди, безовта қилмай қўя қолай, деб гапирмади.

Бир оз муддат ўтгач, эшикдан қўшни Хадича хола гапириб кириб келди. «Ўтга кирган хотиннинг ўттиз оғиз гапи бор», деган сўз аслида шу Хадича холага ай-тилган бўлса керак. Уни қишлоқдагилар «Информбюро хола» дейишади. У: «Вой айланай, овсин...» деб гап бош-ласа бас, қишлоқнинг у бошидан кириб бу бошидан чиқади-ю, ўзининг бу ерга нима учун кирганини ҳам уну-тиб қўяди.

— Вой айланай, овсин... — деб гап бошлади одатда-гидек Хадича хола. Тўра уни кўпам ёқтиравермасди. «Бўлди, гапнинг халтаси очилди!» деб тескари ўгирилиб олди. Хола гапида давом этди: — Уруши бор бўлсин, ов-син, Гиёс акага ҳам повиска келибди-я! Кўзининг сувини оқизиб шу кишини ҳам олгандан кейин...

«Гиёс акага повиска келибди!» Бу гапни эшитиб, Тўранинг юраги шиг ётиб кетди. «Демак, Гиёс ака кетар экан-да? Пода нима бўлади?» Тўра, «пода нима бўла-ди?» деганида, Гиёс ака ўйлаган маънода эмас, бу иш менинг бўйнимга тушиб қолмаса эди, деган маънода ўйлади. Чунки у сентябрда шаҳарга ўқишга кетгунича шу ишдан бир амаллаб бўшаб, бошқа бирор жиддийроқ юмушнинг бошини тутишни кўнглига тугиб юрар эди. Унинг назарида, бу ишда ўсиш қийин. Ундан кейин бу иш билан ном чиқариб ҳам, донг таратиб ҳам бўлмайди! Комсомолларнинг бир мажлисида: «Тўра билан Камола Гиёс акага ёрдам беришсин. Бу комсомол топшириғи. Ишнинг катта-кичиги бўлмайди. Бу ҳам халққа хизмат қилишнинг бир йўли», деб қўйишмаганидан кейин нои-лож юрган эди-да. Нима, иш қуриб қоптими? Колхозда мингта иш: пахта чопиғи, ўт ўриш, акушик ҳайдаш, аравакашлик, тракторчиларга ёрдам... Ҳадемай бугдой ўроғи бошланади. Хирмон, комбайн, дегандек...

Бу фикр уни анчадан бери қитиқлаб юрган эди-ю, лекин уни шу бугун амалга оширмоқчи бўлганида мана бу гап чиқиб қолди. Гиёс ака кетиб қолса, бу фикрни раисга айтиб бўладими? «Олиб кетишса керак. Бу ик-кинчи чақириш. Аввалги чақиришганида: «Керак бўлиб қолсангиз ўзимиз чақирамиз», — деб жўнатишган экан.

Тўра бундай хаёлини жамлаб қараса. Хадича хола ҳалиям гапираётган экан:

— Битта ўзи эмас шекилли, айланай овсинжон, Аб-

дусамат тракторчи, иннайкейин ану Нусрат перма, иннайкейин Карим жувозкашнинг ўгли...

— Вой ўлмасам, Фотиманинг ўгли-я?!

— Ҳа, айланай овсинжон...

— У ҳали ёш эмасми? — Салима холанинг қаеридир жиз этиб кетгандай бўлди, бўшашиб ер тандир устига ўтириб қолди. Чунки ўша Карим жувозкашнинг ўгли Тўрадан ё бир, ё икки ёш катта эди. Эридан айрилгани етмагандек, ўғлига ҳам навбат келиб қолганини ўйлаган она бечора ич-ичидан зил кетди. «Тезроқ куз келиб, отам айтган ўша мактабга бора қолса, балки ўқийдиган болани олмасмиди?..» Унинг бу ҳолатини сезмаган «Информбюро хола» ҳамон жаврар эди:

— Вой айланай, овсин, эшитдингизми? Ану полак бола бор-ку, Прантишка деган. Уша Прантишкеси тушмагур Зулайхонинг осиқлик турган сузмасини ўғирлаган экан, бирам бобиллаб кучани бошига кўтардики, асти қўяверасиз. Нима қилсин, шўрлик. Эридан қорахат келганидан бери ўзини қўярга жой тополмай юрибди. Буни қаранг-а, Прантишкани урмоқчи экан, ўғлингиз билан Камола йўлини тўсибди. Вой, шўрим, кейин нима дебди денг? Айланай, овсин, сизга ёлгон менга чин: «Ҳа, юзсиз, битта боланинг онаси бўлай деб қолганинда Тўраминан мол боқиб юргани уялмайсанми!..» дебди-я! Айланай, овсинжон, ўғлингиз ҳам, ёмон кўздан асрасин, туфтуф, сухсурдек йигит бўлиб қолди-да! — деб маъноли қилиб кулди «Информбюро хола».

Тўранинг боши айланиб кетгандай бўлди: «Дарров бутун қишлоқ эшитибди-я! «Информбюро хола» омон бўлса, бутун қишлоқ эшитгани рост!» Кейинги гаплар унинг қулоғига кирмади. Аста ўрнидан туриб, кўчага чиқди. Атрофга қоронғилик тушиб қолибди. Ҳали болаларнинг кўчага чиқадиган маҳали бўлмабди. Салдан кейин болалар кўчага чиқишиб «Оқ теракми, кўк терак», «Ботмон-ботмон» ўйнашар, уларнинг ўйини то оналари кўчага чиқиб ҳовлиларига ҳайдаб кирмагунча давом этаверар эди.

Тўра боши говлаб, қаёққа бораётганини ҳам билмас, хаёлида бугунги воқеалар палапартиш айланар, «Ғиёс бува аскарликка кетса, буёғи нима бўлади?» деган гап унга тинчлик бермас эди.

Бир маҳал, у ўзининг Камолалар эшиги олдида турганини пайқаб қолди, худди ўғирлик устида қўлга тушиб қоладигандай, шоша-пиша орқасига қайтди...

ТҮРТИНЧИ БОБ

Ҳамма уй-уйига кириб кетгани учунми, чигирткаларнинг чириллаши-ю, аҳён-аҳёнда итларнинг вовиллашини ҳисобга олмаганда, теварак-атроф жимжит. Тўра ўз хаёллари билан бўлиб уйларига яқинлашиб қолганида кўча эшиги ғийт этиб очилиб, ичкаридан кимдир чиқиб кела бошлади. Тўра уни юришидан таниди: ҳарбийдан яқиндагина ярадор қайтган Бойғози чўлоқ. «Бизникида нима қилиб юрибди?»

— Э, бўтам, қайда журсин? — деди у Тўрага яқинлашиб. — Жур, бастик шақириб жатир.

— Нимага?!

— Борганда билесин, марш!

Тўра елкасини қисиб, унинг кетидан эргашди: «Нега чақиради? Нима иши бор экан? Ё... менга ҳам повиска келдимикан? Қанийди келса!»

У шундай хаёллар билан идора олдига етганини ҳам сезмай қолди. Идора деразасидан беш-олти кишининг қораси кўриниб турар эди. «Нимага чақиртирди экан-а?!»

— Киравер, — деб Бойғози чўлоқ оқсоқланганича ичкарига кириб кетди. Тўра унинг кетидан ийманибгина эргашди-ю, эшик олдида қулоқчинини буклаб ушлаганча тик туриб қолди. Худди мактаб директорининг олдида тургандай туюлиб кетди унга.

Утирганлар бир муҳим масала устида гаплашаётган бўлишса керак, кирувчиларга аҳамият беришмай, гапларида давом этаверишди.

Ҳали ташқаридан ичкаридаги одамлар озгинадай кўринган эди. Анчагина экан, ҳаммаси раиснинг оғзига тикилиб ўтирибди. Шишасининг синган жойига қоғоз ёпиштириб қўйилган ўртадаги ўнинчи чироқнинг хира нури одамларнинг юзларинигина ёритиб турар, кетмакет чекилаётган махорқа тутуни буралиб-буралиб шифтга ўрлар, сал нарироқдаги одамни дафъатан таниб олиш анча мушкул эди. Бир оз кўзи ўргангач, Тўра девор ёнига тақаб қўйилган узун ўриндиқда қатор ўтирган кишиларни таниди: Ғиёс ака, Нусрат ферма, Абдусамат тракторчи, Карим жувозкашнинг ўғли Розик... Ҳамма ўйчан, индамай ўтирибди, Розикнинг кўзлари чақнайди. Қарашларида ўзининг аскарликка чақирилганидан фахрланганнамо бир кайфият бор.

«Демак, Информбюро холанинг гапи тўғри экан, — деди Тўра ичида. — Наҳотки, Ғиёс акани ҳам олишса?!»

Наҳотки, Розикни чақиршса-ю, менга индашмаса? Ахир у кечагина кўча чангитиб мен билан бирга ўйнаб юрган бола эди-ку?»

Тўранинг хўрлиги келиб кетди. Розикни чақиршса-ю, бунга индашмаса! Ораларида ё бир, ё икки ёш фарқ бор холос. Ё... эҳтимол, буни ҳам чақиршишгандир... «Кошки эди шундай бўлса! Борди-ю, унақа бўлмаса-чи? Тагин шу поданинг кетидан чопқиллаб, чанг ютиб юравераманми? Бошқа иш қуриб қолибдими менга? Мана шу гапларимни ҳозир кўпчиликнинг олдида раисга айтсам-чи? Бари бир айтаман!..»

Шу гапларни кўнглига тугиб турганда, раиснинг кўзи унга тушиб қолди.

— Ҳа, Абдитўра, келдингми, ўғлим Бирпас кутиб туратур, — деди-да, энгашиб бош бухгалтерга гап уқтира бошлади. Раиснинг нима ҳақда гапираётгани Тўранинг қулоғига кирмас, мияси турли-туман ўйлар оғушида зирқираб оғрир эди. Бир маҳал у раиснинг ишораси билан Розикнинг ёнига бориб ўтирди. Хаёлини бир жойга тўплаб, бўлаётган гапларга бундоқ қулоқ солган эди: «Чеканка, сув, беда, ўроқ, чопиқ...» деган узуқ-юлуқ гапларни илғади.

— Омборчига наряд бер: ҳарбийга жўнайдиғанларга дон-дундан ёрдам қилсин, — деди раис товушини бир баҳя кўтариб. — Қанчадан берамиз?

— Ўн килодан бўлса, етар...

— Беш килодан! — деди раис қатъий. — Етади. Ҳали далада ишлаётганларнинг иссиқ овқатлари бор. Уруш бўлаётган жойлардан кўчиб келаётган оилалар бор... Нима дединглар?

Ҳеч ким чурқ этмади.

— Бўлмаса гап шу. Ҳа, айтгандай, Бойгози, кўчиб келаётганларга жой нима бўлди?

— Бўлди, оқсоқол.

— Қаердан?

— Биреви Фиёс оғанинг уйине ўрнасагин бўлди. Экинчиси Маҳкамбой устанинг кўрасина... Босқасина тагин бир жой табармиз.

— Топармиз эмас, топиш керак. Индинга олиб келамиз, — раис гапни тугатиб Тўрага бурилди. — Энди гап бундай, ўғлим. Фиёс акангни ҳарбийга чақиршибди. Подани ўзларинг эплаб турасизлар. — Тўра, «ана, айтмадимми», дегандай бир қимтиниб олди. «Бояги ўйлаб қўйган гапларимни айтсаммикан», деган ўйда бир оғиз жуфтлаб ҳам кўрди, лекин бўлмади, индаёлмади.

Раис ҳамон унинг оғзига қараб, жим турарди. Тўрадан садо чиқмагач, гапида давом этди: — Иккалангга қийин бўлар, тагин ёнларингга битта-яримта бола топиб берармиз...

— Энди бундан буёғига қийин бўлади, — деди Ғиёс ака. У бу гапни қийналиб, бўлиб-бўлиб айтди. Тўра буни сизди, қаеридир жиз этиб кетди. — Шундай қилмасангиз бўлмас...

— Кимни ажратсак экан? — деб раис ўтирганларга савол назари билан қаради.

Ғиёс ака ўйлаб қўйган гапини айтишнинг мавриди энди келганини пайқаб, «энди...» деб гап бошлади-ю, буёғини айтолмай чайналиб, мўйловини силади.

— Айтавер, — деди раис далда бериб.

— Шу... Ҳалиги Прантишка бору ўша болани отаси билан бир гаплашиб кўрсангиз қандоқ бўларкан?

У боя подадан келаётганида анави Афанасенко бобонинг Сергей деган ўғлини мўлжаллаб қўйган, бу фикридан ўзи ҳам хурсанд бўлиб кетиб, уни қачон раисга айтгунча шошилган, орада Франтишек можароси чиқиб қолиб, бу гапини айта олмаган эди. Сергейнинг ўрнига Франтишекни айтаётганининг сабаби ҳам бор. Буни ҳамма тушунмаса ҳам раис тушунди.

Одамларнинг эсларига Франтишек билан Зулайхо хола ўртасидаги можаро тушдими, жим бўлиб қолишди. Бир маҳал Бойғози чўлоқ луқма ташлаб:

— Замешателний пикр, — деди хурсанд бўлиб. Аммо гапининг охирини ҳазилга айлантириб юборди: — Узингиз бўлганда ўрисшалаб жўлга солатин эдингиз-а, Мужиганский оға.

Гур этиб кулги кўтарилди.

— Бу бор бўлгурга бир гап айтсанг ҳазилга олади, — деб гина қилди Ғиёс ака. — Мен ўрисчада сендан ўтолмайман.

Раис кулгидан ўзини аранг тўхтатиб, жиддий гап бошлади:

— Абдиғиёснинг гапида жон бор, — деди у салмоқ билан. Одамлар жим бўлиб қолишди. — Полаклар битта хонадон, ўрислар учта, украинлар битта. Ҳаммасида ҳам жўжабирдек жон. Битта товуққа ҳам сув керак, ҳам дон деганларидак... кўчиб келаётганларни-ку, билмаймиз, ўрисларми, украинларми, полакларми?.. Йўлини қилиб, уларни ҳам енгил-елпи ишларга тортишимиз керак. Бўлмаса зерикиб қолишади. Шундай қилсак, бугунгидақа хижолатпазликлар ҳам бўлмайди. — Раис бир

янгилик айтаётгандай, идорада ўтирганлар унинг оғзига тикилишиб турар, афтидан, унинг гапи ҳаммага маъқул бўлаётган эди. Раис буни одамларнинг юзларидан уқиб, гапида давом этди: — Кўчиб келганлар бошқа колхозларга ҳам тақсимланган. Билишимиз керак, улар нима иш билан шуғулланишяпти экан? Ҳарҳолда, қараб ўтирмагандир-ов!

— Жуда тўғри! — деди Ғиёс ака ўзининг таклифи маъқулланганидан хурсанд бўлиб. — Прантишка ё ўн учда, ё ўн тўртда. Камол билан Тўрага озгина бўлса ҳам ёрдам қилади-ку, эш бўлади-ку. Отаси қоровуллик қилса ҳам...

— Ҳунармандмиш, — гапга аралашди Розик.

— Қанақа ҳунар?

— Ҳунардақа ҳунар-да... Анақа, лампа шиша қиладиган...

— Қаёқдан билдинг?

— Билганим йўқ, кўрдим, — деди Розик бўйинини чўзиб. — Бўш шишадан қиларкан. Биттасини ярим кило жўхориға...

Ойим ҳам биттасини олибди. Туппа-тузук...

— Ие, қизигу?

— Апанас чол патинка тикар экан...

— Ана, — деди раис қувониб. — Ишдан чиққан нўхта, айил, бўйинчаларимизни тикиб берса ҳам ҳарна-да. Ҳам ўзи овунади, ҳам меҳнат ҳақи олади. Иннайкейин, буларни бир амаллаб пишиқчиликка илинтиришимиз керак, уларни бизга ҳукумат ишониб юборган. Бундан кейин озик-овқатини ҳам, тирикчилигини ҳам ўйлашимиз лозим.

Гап шу ерга келиб тақалганда одамларнинг унлари ичларига тушиб кетди... Йўғон чўзилиб, ингичка узилай деб турган пайт. Колхоз омборидаги бор дон-дун фронтга жўнатилган.

Ҳеч кимдан садо чиқмагач, раис аста ўрнидан туриб, суҳбатга яқун ясаб қўя қолди:

— Ҳа, майли, ўйлашиб кўрармиз, бир иложини қилармиз. Абдитўра, бўлмаса эртага Прантишкани ёнларингга олинглар. — Тўра ҳайрон бўлгандай ерга қаради. Раис уни тушунди. — Қандай қилиб кўндираман, демоқчисан-да, а? Ундай бўлса... — У мўйловини силаб ўйлаб турди-да, товушини бир баҳя кўтарди, — бошқаларга жавоб. Бойғози, Тўра, иккаланг қол.

Ҳамма гур этиб ўрнидан турди.

— Энди гап бундай, — деди раис бошқалар чиқиб

кетгач, Тўра билан Бойғозига. — Агар хўп десаларинг, ўша кўчиб келганларнинг уйларига бориб хабар оламиз, гаплашамиз. Сен ўрисчага устасан, Бойғози, гаплашасан. Бир йўла Абдитўранинг ишини ҳам битирамиз. Бўптими?

— Бўпти?

— Қани, кетдик бўлмаса. Чироқни ўчир.

Уччалови олдинма-кейин ташқарига чиқишди. Кўзлари чироққа ўрганиб қолганиданми ё ҳали ой чиқмаганиданми, кун анча қоронғи эди. Олдинда раис, ўртада Тўра, орқада Бойғози — таёғини тақ-тақ босиб келарди. У аскарликдан яқинда, чап оёғидан яраланиб келган. Унинг отаси колхозда машҳур чўпон, донгдор овчи. Ирскекди овчи деса шу атрофдагиларнинг ҳаммаси танийди. Илгари у отасига ёрдамчи чўпон эди. Қайтиб келгач, бошқармага секретарь қилиб тайинланди. Узи хушчақчақ, ҳазил-мутойибага суяги йўқ. Аскарликка бориб унча-мунча русча гапиришни ўрганиб, ўзининг кундалик оддий гапларига ҳам беихтиёр русча қўшиб гапирадиган бўлиб келди. Баъзан русчани бузиб, ўзининг тилига мослаб, «ч»ни «ш» деб талаффуз қилишлари ярашиб туради. Шаҳардан узоқ, чекка қишлоқ учун шу ҳам катта гап. Ҳозир раис уни бу ёққа бошлаб келаётганини ҳам шу русчани билиши туфайли эди.

Эски ҳаммомга яқинлашиб қолишганида раис орқасига ўгирилди:

— Полакникидан бошлаймизми?

— Серовна, — деди Бойғози.

— Қизиталоқнинг боласи, яқинлашганингданоқ ўрисчалай бошладингми? — деди раис кулиб. Тўра билан Бойғози мириқиб кулишди. — Қайси эшик? Қани, бошла!

Бойғози олдинга ўтиб, қоронғироқ бурчакдаги эшикни таёғи билан тақ-тақ урди. «Ҳар қалай, ўрисларнинг элини кўрганда, бу қизиталоқ, тақиллатди. Биз бўлсак тўғри кириб бораверамиз», дея кўнглидан ўтказди раис. Бойғози иккинчи бор тақиллатганда қўрқув аралаш бир хастароқ товуш чиқди:

— Кто?

— Пан Дворжек, биз... — деди Бойғози овозини кўтариброқ.

Ичкарида кимдир гудранди, унга қандайдир аёл товуши қўшилди. Уларнинг нима деяётганини тушуниб бўлмас эди. Бир оздан сўнг эшик қия очилиб, кимдир мўралади.

— Пан Дворжек, очинг, бу бизмиз...

Эшик сал очилиб, пан Дворжекнинг тепакал боши кўринди. У эшик олдида турганларни таниди шекилли, ташқарига чиқди. Эгнида ранги билинмай кетган кўйлак, ўмизи кенг ўйилган ихчамгина нимча. Орқаси қора селондан экан, ичкаридан тушиб турган чироқ шуъласидан йилтиллаб кетди. Шу маҳалда буларнинг келишини кутмаганиданми ё ўғлим Франтишекнинг бугунги ғалваси туфайли келишди», деб ўйладими, негадир ҳаяжонда, қайта-қайта эгилиб ёлворгандай: «Панэ, панэ», дер, уларнинг юзларига шубҳа билан жавдираб қарар эди.

Пан Дворжек эшик олдида турганларнинг юз ифодаларидан, қарашларидан шубҳаланишга арзийдиган бирорта аломат тополмади, кўнгли сал ўрнига тушгандай бўлди.

— Как поживаем? — деди Бойғози жилмайиб.

Пан Дворжекнинг рангсиз, серсоқол юзига ҳам табассум кўнди.

— Пасибо... — деди чўзиб. Сўнг таъзим билан ичкарига таклиф қилди, — прошэн, панэ...

Бойғозилар ичкарига киришлари билан димоғларига қандайдир бир ёқимсиз ҳид гуп этиб урилди. Дарҳол раиснинг кўнглидан: «Шундай иссиқ ҳавода уйга тикилиб ўтиришгани нимаси? Ҳавоси бузилиб кетибди-ку!» — деган гап ўтди.

Ўртада еттинчи чироқ порлаб ёниб турар, хона ичи анча ёруғ, бир чеккада қора декча вақиллаб қайнар, ундан кўтарилган қандайдир шўртанг ҳид ва буғ хона ичини тутиб кетган эди. Раис зимдан хонадаги одамларга разм солди: тўрда, похол устида қоқсуяк бўлиб қолган, афтидан етмишларни уриб қўйган кампир бужмайиб ўтирар, унинг ўнг биқинида чамаси ўн етти-ўн саккизлардаги оқи оқиға, қизили қизилига ажраб, балоғатга етиб қолган бир қиз: қошлари камондай... сочлари калта қирқилган, орқаси билан бир бўлиб ёйилиб ётибди. Қоши, кўзи, сочи қоп-қора... Ҳайт десанг, учиб кетай деб турган оҳудай хуркак назар билан тикилиб турибди. Ўртада ранги заҳил, аммо ҳали анча чайир (афтидан пан Дворжекнинг хотини), ўрта яшар аёл қайсарона боқиб, тик турибди. Франтишек, қўрқиб кетганидан бўлса керак, онасининг пинжига тўқилиб олган, кўзлари олазарак.

«Тағларига битта шолча керак экан. Ер зах, похолда ётиш қийин, — деди раис ичида. — Уй анжомлари ҳам ҳаминқадар экан...»

Эшикдан кираверишда, декча қайнаётган бурчакда турган оппоққина, сирти гулдор тоғорачани, анави ёниб турган еттинчи чироқни, хўш, токчада турган иккита чамадонни демаса, бу уйда нима бор арзигулик? Ҳеч нарса олиб келолмабди, шўрликлар. Нимани ҳам олиб келсин. Дунё кўринганми кўзларига, жонларини асраб, шундоқ келаверишган-да! Ҳеч кимнинг бошига тушмасин бу савдо!

Раис хаёлидан фориг бўлиб бундай қараса, Бойғозининг кўзлари худди ўлжа кўрган бургутнинг кўзларидай ёниб, ҳалиги кампирнинг ёнида ўтирган қизга тикилиб турибди. Қўйиб берса еб қўйгудай. У Тўрага айёро-на кўз қисиб: «Нармално!» деб қўйди. Раис буни сезиб, аста томоғини қирди. Бойғози ўзига келиб, раисга қараган эди, раис кўзларини шундай олайтирдик, Бойғози нигоҳини яширолмай қолди.

Пан Дворжек тахтадан ясалган узун курсини кира-веришдаги дераза тагига қўйиб, меҳмонларни ўтиришга таклиф қилди:

— Прошэн, панэ...

Улар олдинма-кетин курсига қатор ўтиришди.

Пан Дворжек тўрда ўтирган қоқсуяк кампирга ишора қилиб:

— Матка, — деди. Сўнг унинг ёнидаги ҳуркак назар ташлаб турган қизни кўрсатди. — Дочурка... Кристина...

Пан Дворжек меҳмонларга оила аъзоларини таништираётган эди.

— Пани Колосовская, Раила. Малижаж... Супруга, — деди ўртада ҳамон қайсар боқиб турган аёлга қараб. Аёл сал жилмайиб, ярим таъзим қилди.

Пан Дворжек лозим кўрмадими ё бугунги хижолатпазликни эслатмаслик учунми, Франтишек ҳақида ломим демади, таништирмади.

Ҳалиги ўзининг беадаблагини раиснинг кўнглидан чиқариш учун бўлса керак, Бойғози бурчакда қатор турган шишаларга имо қилиб:

— Пан Дворжек... — «Сиз ичасизми?» дегандай томоғига чертди. Пан Дворжек дарҳол тушуниб илжайди, сўнг шишалардан бирини қўлига олди. Шиша бўм-бўш эди, уни айлантириб кўрсатиб, тушунтира бошлади:

— Штекло... — Кейин чироққа ишора қилди. — Лампа...

Раис билан Тўра ҳайрон бўлиб турардилар.

Пан Дворжек, буларга тушунтиролмадим шекилли, деб ўйлаб чўнтагидан бир қатим каноп олиб, шишанинг

тагини бир текисда тортиб боғлади, сўнг даҳлизга чиқиб бир шиша керосин олиб кирди. Чўпга озгина пахта ўраб керосинли шишага ботирди-да, ҳалиги шиша сиртидан боғланган канопага айлантириб текказди. Канопа керосинни сўриб олди.

Бойғозилар нима бўлар экан, деб диққат билан тикилиб туришар эди.

— Шпишки? — деди пан Дворжек атрофга аланглаб.

Бойғози чўнтагини кавлаб чақмоқтош ва пилик олди.

— Не, — деди пан Дворжек бошини чайқаб. Сўнг бир парча қуруқ қоғоз топиб, қайнаб турган декча тагига тиқиб ёндирди-да, шиша атрофидаги керосин сингдирилган канопага яқинлаштирди. Канопа лоп этиб, айланиб ёна бошлади. Пан Дворжек шишани учидан ушлаб авайлаб айлантириб турарди. Бир маҳал шиша чирс этди-ю, таги синиб ерга тушди, Пан Дворжек шишани олиб келиб ҳалигиларга кўрсатди. Олмос ҳам бунақа силлиқ, текис қилиб кесолмас. Кейин пан Дворжек тоқчадан алланарса олди. Ҳалиги шиша кенглигига мослаштириб кесилган тунука кампарақ экан. Ёниб турган чироғини олди-ю, махсус мослама кампарақни чироқ кампарағи сиртидан жойлаб, устидан ҳалиги шишани қўйди. Чироқ бинойидек ёнар эди. «Розиқнинг гапида жон бор экан, — деб ўйлади раис. — Нима қилсин бечора, сабаби тирикчилик-да!»

— Вот, лампа... — деди пан Дворжек юзига табассум югуриб. Чироқ ёруғида сийрак тишлари орасидан қипқизил тиллари кўриниб кетди.

— Дуруст, — деди раис ажабланиб. — Илгари ўз элида нима иш қилар экан? Сўрагин-чи, Бойғози?

Бойғози бу саволни бир амаллаб тушунтирган бўлди. Пан Дворжекнинг юзидаги табассум сўнди. У оғир тин олиб:

— Тоже... штекло... — деди. — Кракове, город Кракове. Хороший большой город... Жнайте?

Бойғози елкасини қисди. Пан Дворжек лабларини тишлаб, ачинганнамо бошини чайқади. Раис ўртада порлаб турган еттинчи чироқнинг сал қийшиқроқ, аммо йилтиллаб турган тиниқ шишасига ишора қилиб, Бойғозидан сўради:

— Узи қилганмикан?

Пан Дворжек бу саволни ўзича тахмин билан тушунди.

— А, да, шам, шам... — деб кўрсаткич бармоғи билан кўксига нуқиди.

— Бўлмаса,— деди раис юзларида қувонч порлаб.— Мана шундай шишалар қилиб бериб турсин одамларимизга...

Бойғози бир амаллаб имо-ишоралар билан раиснинг фикрини унга тушунтирган эди, пан Дворжек афсус билан бошини чайқади.

— Удоволштвием, но... нет кварц... Ну, ну пешки, пешок...— деб энгашиб ердан бир сиқим тупроқ олиб кўрсатди. Улар пан Дворжекнинг «қилардиму, бироқ кум йўқ-да», деган фикрини тахминан тушунишди.

— Песок много, вон туда...—деб Кўктепатомонга ишора қилди Бойғози.

— Не,— деб бошини чайқади пан Дворжек.— Не такой... Шпетшалний пешок... Кварц...

Бойғози ўртада порлаб турган чироқнинг шишасини кўрсатди:

— Это из чево делал?

— Пробирка...

— Какой?

— Штеклянный...

Бойғози ҳамма гапни раисга тушунтирди: пан Дворжекнинг айтишича, бир хил шишаларни эритиб, ҳар хил шаклдаги буюмларни ясаса бўлар экан. Масалан, лабораториялардаги колбалар, пробиркалар, найчалар ясалган шишалардан. Улар озгина олов яллиғида ҳам эрир, кейин хамирга ўхшаб ийланар, қолипга солиб, мис найчада пуфлаб, истаган шаклга келтирса бўлар экан.

— Мактабнинг кимё кабинетида синган, ярамай қолган шишалар кўп-ку,— деди Тўрага жон кириб.— Шуларни йиғиб келсак-чи?

Бойғози Тўранинг гапини пан Дворжекка тушунтирган эди, унинг чиройи очилиб кетди.

— Добрэ, жделаю...

Суҳбат тобора қизиб бораётганини, бу одамларнинг ёмон ниятда келишмаганини ҳис этган кампир, унинг ёнида ўтирган дўмбоққина қиз, ўртада индамай турган аёл ва Франтишекнинг чеҳралари анча очилган, ўзларини боягидан эркинроқ тута бошлаган эдилар. Бойғози ўқтин-ўқтин гап орасида ҳалиги оппоққина қизга ўғринча назар ташлаб қўяр, қиз эса буни сезиб қимтинар, тор ва калта юбкасини тез-тез пастга тортиб, очилиб турган оппоққина бўлиқ болдирларини, сонларини яширишга ҳаракат қилар эди. Қизнинг бу аҳволига Тўранинг ҳам кўзи тушиб қолди-ю, аллақасери жиз этиб кетгандай бўлди. Гўё бир айб иш қилиб қўйгандай, дар-

ров нигоҳини ундан олди. У қизларни ҳеч ҳам бунақа аҳволда кўрмаган эди-да! Қишлоқдаги қизлар бунақа ўтиришмайди. Шу сабаб бўлдими, нега эканини ўзи ҳам билмайди, унинг кўз олдидан Камоланинг сув бўйидаги бугунги қиёфаси лип этиб ўтди...

— Завтра, он принесёт, — деди Бойғози пан Дворжекка.

— Добрэ...

— Прантишкани гаплаш энди, — деди раис муддаога келиб. — Тўрага эш бўлармикан?

Бойғози тагин турли-туман ҳаракатлар билан раиснинг гапини пан Дворжекка тушунтира бошлади. Пан Дворжек бу гапга тушундими ё тушунишни истамадими, ҳаяжон ва шубҳа тўла кўзлари билан оила аъзоларига бир-бир қараб чиқди. Улардан садо бўлмади. Кейин у Бойғозига қараб елкасини қисди. Индамади.

— Майли, рози бўлмаса қистама, — деди раис.

Пан Дворжек уларнинг гапини, ниятларини яхши тушунмади чоғи, бир раиснинг, бир Бойғозининг оғзига тикилар эди.

— Ладно. Хайр, — деди Бойғози.

Раис бошини эгиб, унга миннатдорчилик билдирган бўлди.

Улар чиқиб кетишди. Пан Дворжек ҳайрон бўлганича қолаверди.

Ташқарига чиқиб, бир оз юришгач, раис Бойғозига ўшқирди:

— Қизиталоқнинг боласи, аҳволи мушкул демайсан, Бойғози шошиб қолди. Гапни бошқа томонга буришга ҳаракат қилди:

— Уй-бой, оқсоқол-ов, қизини эмес, мен анав буришта турган тағарасин унатиб қолдим. Қурттова қуйувага дурус экен, сотса олар эдим.

Раиснинг баттар жаҳли чиқди.

— Мендан сенларга насиҳат шу! — деди товушини кўтариб. — Булинган эрдан буюм олманглар. Уларнинг ҳам булинасанлар! Тушунарлими?

— Тусиникти, оқсоқол.

— Тушунган бўлсанг гап шу! — деди у олдинга тушиб. — Қани, Апанасникига бошла! Прантишкани кўндиролмадик чоғи, Сергийни гаплашамиз...

Афанасенко бобо билан гаплашиш пан Дворжекка

¹ Овора, сарсон бўлган.

қараганда анча осон ва енгил кўчди. Хуллас, Сергей эртага Тўра билан бирга подага чиқишга рози бўлгач, улар кеч хуфтонда уй-уйларига тарқалишди...

БЕШИНЧИ БОБ

Камола Зулайхо холанинг ноўрин таъналарига чида-ёлмай, чопқиллаганича уйларига кирди-ю, ўзини таппа каравотга отди. Кўз ёшлари юзларини ювиб кетган, ич-ичидан саратон нафасидан ҳам ўткирроқ оловли бир ўксик, алам отилиб чиқмоқчи бўлар, қиз бечора гўё ўша оловни ташига чиқаролмай тўлғанар эди.

Боя сув бўйида Тўра билан бўлган тасодифдан у қаттиқ уялди. Шундай бўлса ҳам унга чидаса бўларди, чидади. Негаки, бу сирни иккаласидан бошқа ҳеч ким кўргани, сезгани йўқ. Зулайхо холанинг кўпчилик ўртасида қилган шаллақилиги-чи?! О, худонинг ўзи асрасин! «Нима учун орага тушиб уни ҳимоя қила қолдим? — деб ўйларди у. — Бир чеккада тура қолсам бўлмасмиди? Тўрани калтаклаётганини кўриб туриб-а? Йўқ!..»

Кейин у йиғи ва хўрсиниқ, иситма ва алам аралаш Тўрага нисбатан бу яқинлик ва ҳамдардликнинг ўзида қачон пайдо бўлганини, нима учун пайдо бўлганини эслашга ҳаракат қилиб кўрди. Эслаёлмади. Уйлади-ўйлади, бари бир эслаёлмади. Кўзларида ёш, аъзойи баданида ҳарорату, аммо мурғак қалбида бир ғалати нур йилт этгандай бўлди, бора-бора бу нур унинг қалбига аввал илиқлик, сўнг эса чеҳрасига табассум югуртирди. Кўзларида ёшу юзларида табассум! Ажабо, бу қандай туйғу бўлдики, қоронғи дилига ҳаётбахш чироқ ёқса! Бу қандай туйғу бўлдики, кўзлари ёшга тўлиб турган бир сонияда юзларига табассум қўндирса!

Камола бу туйғуни тушунолмади. Унинг Тўра билан муносабати булоқ сувидай тиниқ, баҳор ҳавосидай мусаффо эди. Катталарнинг дағал муомаласи уларнинг бу булоқ сувидай тиниқ муносабатларига чўп ташлади, мусаффо осмонларига булут чиқарди. Айни замонда уларнинг шаффоф ва бокира муносабатларини яланғочлаб, ғариблаштириб кетгандай бўлди.

Эҳ, сиз катталар, катталар! Ҳамма бало ўзингиздан чиқади-ю, тагин ёшларга таъна қиласиз. Нима наф кўрасиз, бировларнинг беғубор туйғуси билан ўйнашиб? Нима барака топасиз, уларнинг тиниқ ва беғубор туйғусига, иффатига гард юқтиришга уриниб?..

Камола ўзининг нурли ўйлари билан қоронғи уйни ёритиб ётганида ташқаридан кимнингдир оёқ товуши эшитилгандай бўлди. У ўрнидан туриб қарамоқчи эди-ю, ammo оғриқдан оғирлашиб қетган бошини кўтаришга мажоли етмади. Эшикдан кимдир киргандай бўлди.

— Камола! — бу ойисининг товуши эди. — Нега чи-роқ ёқмай қоронғида ётибсан?

Ризвон келинойи ҳар куни ишдан қош қорайиб қолганида қайтар, бу маҳалда Камола ҳам келиб, уйларни супуриб-сидириб, чироқ ёқар, тандирга олов қўйиб, овқат тараддудига тушар эди. Бугун эса...

Ризвон келинойи жадалгина ечиниб, чироқни ёқди. Уй ичи ёришди. У каравот устида қизариб, бўртиб ётган қизини кўрди-ю, қўрқиб кетди. Дарҳол пешана-сига қўлини теккизди, иситмаси қўлини куйдирай деди.

— Вой ўлмасам, сенга нима бўлди?!

Камоланинг юзлари қизариб, бўғриқиб кетган, чакка томирлари зарб билан урар, кўзларида ёш ғилтиллаб турар, онаси тагин бир оғиз гапирса йиғлаб юборгудай аҳволда эди.

— Нима бўлди, гапирсанг-чи?

— Бошим... — деб ўпкасини босолмай йиғлаб юборди Камола.

— Ҳали бу кўргулик ҳам бормиди, шўрлик бошимга!

У Камолани ўраб-чирмади, бошини қийиқча билан қисиб боғлади-да, «босилиб қолар», деб уй юмушларига қаради; самоварга олов ташлади, ярим косагина аччиқ ёвғон хўрда ичса ўзига келиб қолар, офтоб урган-да, деб овқатга тараддуд кўра бошлади.

У ҳамма нарсани ўзи қилиши, ҳамма нарсага югуриши керак. Ўзи қилмаса ким ҳам қиларди? Эри Расул ака, мана бир ярим йилдирки, фронтда. Аҳён-аҳёнда бир хат келиб туради. Ленинградни ҳимоя қилаётган эмиш...

Қишлоққа почта келганда одамлар юрагини ҳовучлаб турадиган бўлиб қолган. Айниқса, раиснинг кенжа ўғли Каримжон билан Зулайхо холанинг эридан қорат келганидан буён аҳвол шу. «Камоланинг ўқиши жувонмарг бўлди. Қўчқорни ўзим ўқитаман», деб Камоладан кейинги Қўчқор деган ўғлини бобоси шаҳарга олиб кетган. «Майли, ўқиса ўқисин, Камола ёнимда бўлса бўлгани, унча-бунча оғиримни енгил қилиб туради-ку», деб Қўчқорнинг ўқишига розилик берган эди Ризвон келинойи. Энди келиб-келиб суянгани Камола ётиб қолса, буёғи нима бўлади?

Ризвон келинойи шу ўйлар билан бўлиб, нима қилиб,

нима қўяётганини ҳам билмас, назарида қилаётган ишлари унмаётгандай эди. Ҳа, айтгандай, сигири ҳали соғилмабди-ку. Челагини кўтариб бостирма тагига борди. Ола сигир ҳали боғланмабди. Ҳар кунги ем еб ўрганган охури ёнида хашак кавшаб турган экан. У Ризвон келинойи челақ кўтариб келаётганини сезиб, чўзиб: «М-мм...» деб қўйди. «Сигирни ҳам боғламабди. Нима бўлди бу қизи тушмагурга!»

Ризвон келинойи минг хаёл билан сигирини соғиб бўлиб, тандир бошига олиб келиб қўйди-да, қозоннинг қопқоғини очиб, хўрдадан хабар олди. Самоварга пайраҳа ташлади.

Эшиқдан Тўранинг онаси Салима хола кечқурунги сутини олиб кириб келди. Салима хола билан Ризвон келинойи тенгқур, сирдош дугона, бирга ишлашади. Шунинг учун бўлса керак, иккаласи тегушиқ олишади. Бунинг устига улар тақдирдош: иккаласининг эри ҳам бир кунда, бирга аскарликка кетишган, дарди бир. Салима холанинг уйи икки ҳовли нарида — Ёиёс ақа билан унинг келини Зулайхо холанинг уйи ажратиб турарди буларни. Салима хола бугун зарур ишлари борлигини айтиб, бригадирдан эртароқ рухсат олиб уйига келган эди.

— Ҳа, ўртоқжон, нима ҳаракат? Ҳорманг...

— Келинг, Салимахон, — деди Ризвон келинойи чехраси очилиб, — келинг. Ишдан келсам сигир ҳам боғланмабди, уй ҳам йиғиштирилмабди, денг. Камолангиз иситмалаб...

Салима холанинг эсига лоп этиб «Информбюро хола»нинг гаплари тушди-ю, индамай қолди.

— Офтоб урдими, шўрликкина боламни, қимир этишга мажоли келмай ётибди... — дея давом этди Ризвон келинойи қуйиб-пишиб. — Шунга бир аччиқ хўрда қилиб берсам, зора тузалиб қолса деб...

Салима хола Ризвон келинойи гапини тугатишига ҳам сабр қилмай:

— Уйда ётибдими?... — деди-да, секин уйга кирди. Орқасидан Ризвон келинойи ҳам эргашди.

Камола бошини қийиқча билан маҳкам боғлаб олган, ҳарорати зўрлигидан қизариб-бўртиб ётарди.

— Ҳа, қизим, нима бўлди? Тобинг қочиб қолдимми? Ҳечқиси йўқ, тузалиб қоласан, оппоқ қизим, — деб унга далда берган бўлди. Лекин кўнглидан: «Ёш бола нарса, Зулайхо ўлгурнинг гапини кўтаролмаган бу», деган фикр ўтди. Шу топда, нега эканини ўзи ҳам билмайди,

қизга нисбатан кўнглида бир илиқ нур йилт этганини, қандайдир меҳр уйғонганини ҳис қилди. Унинг қалбида уйғонган илиқлик, юзларида акс этган нур Камолага ҳам маълум даражада кўчган эди.

Салима хола Ризвон келинойига тасалли берди:

— Тузалиб кетар. Негадир бугун Тўравойингизнинг ҳам мазаси йўқ. Индамас бўлиб қолди. Ҳали ану Формбўйра кирган эди. Тўрангиз шу хотинни кўпам ёқтиравермайди, индамай кўчага чиқиб кетганича ҳали йўқ... Формбўйра бирам эзмаки...

Икки дугона чиқиб кетишди. Камола бу гапларнинг маъзини чақишга ҳаракат қиларди: «Демак, бояги ҳангомадан у ҳам хафа бўлибди-да!»

Салима хола олиб кирган сутини тандир бошига ўтириб олиб ўлчаб берди. Ризвон келинойи уни ҳозиргина соғиб келган сутини устига ағдарди. Салима хола ҳамон ичида Зулайхо холани койирди: «Еш болага ҳам шундай дейдими? Ҳали бунақа гапларни эшитмаган-да, бирпасда ўзини олдирибди-қўйибди, шўрлик болагина. Эридан қорахат олган фақат сенми? Сузмангни ўғирлатган бўлсанг ўғрлатибсан--да!» У бу кайфиятини ташига чиқармади, гапни бошқа ёққа буриб юборди:

— Уруш тугамай тинчлик йўқ шекилли, ўртоқжон. Аждарҳодай ҳамма нарсани домига тортяпти: бутун топган-тутганимизни беряпмиз, азаматларимизни беряпмиз. Тезроқ тугай қолсин, деб боримизни аямаяпмиз...

— Қачон тугаркин-а? — деди Ризвон келинойи ҳам оғир тин олиб.

— Ҳа, шунга ҳам шукр, ўртоқжон... — деди Салима хола Ризвон келинойига тасалли берган бўлиб. — Худобага шукр, уйимиз — ўлан тўшагимиздамиз. Баҳоли-қудрат ишлаб турибмиз. Ану келган пўлакларга ўхшаб уй-жойимиздан ажраб, тентираб юрганимизда нима қилардик?

— Ҳа-я, ўртоқжон.

— Минг қатла шукрки, эрларимиздан хат келиб турибди, кечикиб бўлса ҳам...

Уларнинг кўнгли анча таскин топган, асаблари хотиржам бўлиб, ҳозирги турмушларига шукрона айтадиган ҳолатда эдилар.

— Куви пишдингизми, ўртоқжон?

— Қаёқда? Шу бугун йиғилиб қолган қатигимни пишиб оларман, деб келувдим. Кўрмайсизми энди... — деб Ризвон келинойи Камола ётган уйга ишора қилди. Гапи чўзилиб кетмасин дедими, Камола ҳақида лом-мим де-

мади.— Тезроқ қўлим тегиб пишисам, Болтавой солиқ-чига икки кило ёғ бериб қутулиб қўя қолардим. Югургани-югурган.

— Мен ҳам ҳали берганим йўқ,— Салима хола ўрнидан турди.— Ҳай, бир гап бўлар, уйга чиқай...

— Ҳай-ҳай, ўртоқжон, овқатим пишиб қолди-я!

— Бора қолай, Тўрангиз ҳам келиб қолгандир,— деди Салима хола ўғлидан фахрланганнамо.— Ану Бойғози чўлоқ ҳам йўқлаб кирган эди. Раис сўратган эмиш. Худога шукр, Тўрангизни ҳам катталар сўратадиган бўлиб қолди. Чиқиб билай-чи, нима гап экан?

— Бир пиёла чой ичганингизда бўларди-да,— деди Ризвон келинойи Салима холанинг ҳадеб ўғлини кўтариброқ гапиришидан сал ғаши келиб.— Чиқардингиз-да...

— Чиқа қолай. Овқати ҳам совиб қолгандир, болагинамнинг.

У пақирини кўтариб чиқиб кетди. Икки гапининг бирида: «Тўрангиз, ўғилгинам», деб фахрланиб гапириши Ризвон келинойининг кўнглида билинар-билинамас ғашлик уйғотди-ю, бу ғашлик бора-бора шубҳага айланди: «Ё Тўра билан иккаласининг ўртасида бир гап ўтдимикан? Улибдими, ҳали гўдак-ку...»

Ризвон келинойи дастурхон эзиб, ярим коса-ярим косадан ёвгон хўрда олиб келди.

— Қани, туш, қизим, гармдори эзиб, ичиб ол иссиғида.

Камола аста ўрнидан турди, даҳлизга чиқиб, юз-қўлини ювиб кирди-да, дастурхон чеккасига омонатгина ўтирди. У негадир онасига тик қараёлмас эди. Ризвон келинойи қизининг бу ҳолатидан ҳайрон бўлди.

— Ичақолгин, қизим, иссиғида. Нега бурушиб ўтирибсан?

Қизининг бу аҳволда ўтиришини кўриб, унинг бояги шубҳаси ғовлай бошлади: «Йўғ-э, ёш бола-ку ҳали...» дейди бир ўйи. «Сен ўзинг Расулжон билан кўз уриштирганингда неча ёшда эдинг? Жуда нари борганингда ўн олти ё ўн еттида эдинг-да! Шу Камола ёшида! Нега энди сенга мумкину қизингга мумкин эмас? Нега...» дейди иккинчи ўйи.

У кейинги ўйидан чўчиб тушди. Камола ошини ичиб, ўрнига чиқиб чўзилди ҳамки, онанинг юрагини шу ўй кемирар эди. Онаизорнинг қаеридир жизиллаб кетди. Жаҳли чиқа бошлаганини сезиб ўзини босишга ҳаракат қилди.

— Ечиб ёт анави жандаларингни.

Товуши сал қаттиқроқ чиқиб кетганини Ризвон келинойининг ўзи ҳам сезиб қолди. Камола онасига ялт этиб қаради. Қизини хафа қилиб қўйишдан қўрққан она сал юмшади.

— Энди, қизим, кап-катта бўлиб қолдинг. Бу кийимлар энди сенга ярашмайди. Пастроқ матодан тикилган бўлса ҳам, тунов кунги бобонг олиб келган кўйлакни кийиб ол, — деб ўрнидан туриб сандиқни оча бошлади. Камола ўрнидан итоаткорлик билан туриб фуфайкасини, пахталик шимини еча бошлади. Қалин фуфайка ичида билинмас экан, Ризвон келинойининг кўзига қизининг бўйи бўзилиб, кўкраклари бўртиб қолгандай туюлди. — Мана, эрталаб ювиниб кийиб ол! Чит бўлса ҳам енгилгина.

У кўйлакни ўзининг бўйига бир ўлчаб кўрди-да, девордаги қозикқа илиб қўйди. Сўнг деразаларни баралла очди, қизининг устига юпқагина кўрпа ёпди. Хуллас, у анча вақтгача уй ичида ғимирсилаб юрди. Нима қилиб, нима қўяётганининг тайини йўқ, хаёли жойида эмас, ётай деса ҳали барвақт. Шундай бўлса ҳам, кўчадаги болаларнинг товуши тиниб, баъзи жағи очиқ итларнинг ҳуриши тинган маҳалда чироқни ўчириб ётди. Бари бир уйқуси келмасди: Расулжон акасини ўйлади, хаёли беихтиёр ўша ёшлик чоғларига сайр қилиб кетди. Бир вақт негадир унинг кўз олдига Тўра келди. У аввалги ўзининг хаёлидан чўчиди-ю, кейин кўзларини юмди. «Ёмон бола эмас... Сухсурдеккина. Қош-кўзи қоп-қора, бетгачопар эмас...» Онаизорнинг қалбида орзуга ўхшаган аллақандай бир туманли туйғу пайдо бўлди. Бу нарса гоҳ туман ичида хиралашиб, гоҳ беғубор осмондай тиниқлашиб, гоҳ узоқлашиб, гоҳ яқинлашиб кўз ўнгига келди-да, бора-бора тушга уланиб кетди...

Камола онасининг ингранаётганини эшитиб, ёстиқдан бошини кўтарди. «Туш кўряпти шекилли?» деб ёстиққа қайта бош қўйди. У боягидан анча ўзига келиб қолган, ҳарорати ҳам анча пасайган эди. Унг томонига ағдарилиб ётди, бўлмади, уйқуси келмади. У чап ёнига ағдарилиб ётмоқчи бўлган эди, ёнбошига нимадир қаттиқ ботди, қўли билан кўрпани сийпади, бундай қараса — қаламтарош! Тўранинг қаламтароши! Бояги сув бўйида тортиб олган... «У бу ерда нима қилиб ётибди? Э, боя фуфайкамни ечаётганимда чўнтагимдан тушган...»

Қаламтарош Камоланинг кафтини чўғдай куйдирар,

хаёли тутқич бермас, қаёққа ағдарилиб ётса ҳам, Тўранинг қиёфаси кўз олдига келар, унга бир зум ҳам тинчлик бермас эди. «У ҳозир нима қилипти экан? Ухлаётгандир...»

Йўқ, Тўра ҳам уйғоқ эди. У раис, Бойғози чўлоқлар билан пан Дворжекларникидан чиқиб Сергейларникига кирди. Улар Сергейни бир амаллаб подага чиқин учун кўндирганларидан сўнг, хайрлашиб, уй-уйларига тарқалишди. У йўл-йўлакай, «Оқ теракми, кўк терак» ўйнаш учун кўчага чиққан болаларнинг олдига борди. Улар чувиллашиб Тўрани ўраб олишди. Бу пайт Тўранинг қулоғига гап кирмас, болаларнинг орасидан кимнидир излар, бироқ у излаётган одам булар орасида йўқ эди. У ҳафсаласи пир бўлиб, уйларига қараб аста кета бошлади. Болалар қий-чув қилишиб орқасидан эргашибди, уни ўйинга қисташиб, ялинишиб, анча жойгача келишди. Тўра бўлса, гўё ҳеч нарса сезмагандай, бепарво кетаверди. Болалар уни ўйинга кўндириша олмагач, умидсизлик билан орқада қолишди...

У ҳовлиларига кирди-ю, ўртадаги супага солинган кўрпасига чўзилди. Салима хола ўғлининг тепасига келиб, унга бирпас индамай қараб турди-да, кейин:

— Овқатингни иситиб берайми, ўғлим? — деди.

Тўра тайинли бир жавоб айтмади. Салима хола ўғлининг бугунги кайфиятига тушунолмади. Унга бирор гап айтишга ё ундан бирор гап сўрагани журъат қилолмай, бошида бир оз индамай турди. Тўра у ёнидан-бу ёнига ағдарилди. У ўғлига халақит бергиси келмай, оёқ учида аста юриб уйига кириб кетди.

Тўра ёлғиз ўзи супада ётар, хаёллари палапартиш, тутқич бермасди. Кўз ўнгига гоҳ Ғиёс ака келади, гоҳ раис; гоҳ Зулайхо хола истехзо билан қаҳ-қаҳ уради, гоҳ Франтишек кўз ёшларини оқизиб мунгли термилади. Бир маҳал унинг кўз олдига — чароғон хонада кекса бувисининг пинжига кириб кетган, қош-кўзи қоп-қора, қисқа юбкасини тортқилаб, оппоқ болдирларини, сонларини беркитишга уринаётган пан Дворжекнинг қизи Кристина келди. У ҳам аста-секин туманга айланиб, ўрнида бугун сув бўйида кўргани — Камоланинг қиёфаси пайдо бўлди. Тиниқ ва чароғон!..

Тўра уҳ тортиб, чап томонига ағдарилди. Ичидан ҳовур чиқиб кетгандай бўлди. Чалқанча ётди. Ҳаммасини унутишга ҳаракат қилиб, хаёлини жамлаб юлдуз санай бошлади. «У-ҳў! Юлдузлар бугун бунча чароғон!

Ҳар куни шундай чароғонмиди улар? Бир, икки, уч, тўрт...» Бир маҳал юлдузлар орасидан чароғон бир тас-вир — Камоланинг сув бўйидаги ҳолати кўриниб, у ҳисобдан адашиб кетди. Қайта санай бошлади: «Қизиқ, бу нима ўзи?» Тўра сира ҳам бундай аҳволга тушмаган эди-ку?

«Бир, икки, уч...»

ОЛТИНЧИ БОБ

Камола ўзини кечагидан бугун енгилроқ ҳис қилди. Кеча у подага ўзини ёмон ҳис қилгани учун чиқмаган эди. Бугун эса...

Кичкина қишлоқнинг шуниси ёмон-да. Яхши гап ҳам, ёмон гап ҳам бир зумда тарқалади-кетади. Хотинларнинг қулоғига бир гап бориб етмасин. Етдими, бас, у қишлоққа телеграф хабаридан ҳам тезроқ ёйилди деяверинг!

Кеча кечқурун Ризвон келинойи ишдан қайтиб келди-ю, аламига чидаёлмай Камолани роса койиди. Оғзи-га кучи етмаган Зулайхони чиқиб бир боплай, деганди. Тўранинг онаси: «Қўйинг, ўртоқжон, жаҳл устида айтган бўлса айтгандир. У ҳаммас, бу ҳаммас, эрининг алами...» деб уни зўрга раъйидан қайтарди. Кейин у инсофга келиб: «Бўлди, қизим, энди катта бўлиб қолдинг, пода боқишни йиғиштир, ану устингдаги жандаларингни ҳам ташла!.. Бошқа иш қуриб қолгани йўқ!» — деди. Хайрият, гап шу билан тамом бўлди. Ризвон келинойи бошқа ҳеч нима демади. Эрталаб туриб, ишга отланиб, чиқиб кетди...

Камола онаси ишга кетгандан сўнг нима қилишини билмай, бир ўзи уйда каловланиб юрди. Бундай қараса, сигирларни подага олиб чиқадиغان маҳал бўлиб қолибди. Кеча сигирларини подага ойиси олиб чиқиб қўшган эди. Бугун-чи? Ўзи олиб чиқадими? Қандай қилиб? Одамларнинг кўзига қандай қарайди? У шу андиша билан нима қилишини билмай анча маҳалгача юрди. Олиб чиқмаса сигири подадан қолиб кетса, олиб чиқай деса уялса!

У шу андиша билан бир оз иккиланди, сўнг ойна олдига бориб уёқ-буёғини тузатган бўлди. У устига янги чит кўйлагини кийганидан бери ўзини ойнага солмаган эди, ўзини таниёлмай қолди: у фуфайкаю пахталик шим, кирза этик кийиб юрган Камолага сира ҳам ўхшамас эди. Пода кетидан юравериб, офтоб ялаган буғдой

ранг юзлари бир оз тўлишгандай, ўнг ёноғидаги қоп-қора холи билан қуюқ қошлари илгарилари ҳам шундай кўзга ташланармиди, буни ўзи ҳам билмас эди. Устидаги чит кўйлаги ҳам кийганида бир оз эриш туюлгандай бўлувди, энди қараса, ярашибди. Жанда ичида юриб сезмаган экан, кўкраклари ҳам анча бўртиб қолибди. Кечагина қатиқлаб ювиб, иккита қилиб орқасига ташлаб қўйган сочи илгари қалпоқ тагида юрганига сира-сира ишонгиси келмасди, бир оз иккиланиб турди-да, сизирни подага ўзи олиб чиқишга қарор қилди. «Нима, одамлар мени еб қўярмиди?» у қалбида жиндек ҳаяжон билан «ола»сини дарвозадан ҳайдаб чиқди. Қасдига олгандай «ола» ҳам дарвозанинг олдига чиқди-ю, чўзиб «мў-ў» деди-да, йўл четидаги сарғайиб кетган ажриқларни чимдий бошлади. Камола дарвоза ташқарисига чиқишга мажбур бўлди. У «ола»ни сал нарироққа ҳайдаб сизирларга қўшмоқчи эди, дафъатан олдидан Тўра чиқиб қолди. Камола нима қилишини билмай, унга қараб жилмайди. Тўра ҳам бир оз ўзини йўқотиб қўйди, сўнг ўзига келиб «ола»ни олдига солди-ю, индамай ҳайдаб кетди...

«Бир ўзига қийин бўладиган бўлди... Қандай эплайди? Гиёс ака йўқ, мен... Қийин бўладиган бўлди. Зерикади...» У шундай хаёл билан ҳовлига кирди-да, Тўрадан кўнглини узолмай, дарвозанинг тирқишидан мўралади. «Ана, Тўра подани ҳайдади. Фақат менинг «ола» мни кутиб турган экан-да! Бечора... Ие? Анув сизирларни қайтариб югуриб юрган ким бўлди. Сергей-ку! Яхши бўпти. Яхши бўпти қўшиб олгани. Ҳарҳолда, эш бўлади-ку...»

Камола пода кўздан ғойиб бўлгунча дарвоза тирқишидан қараб турди-да, нимага эканини ўзи ҳам билмай, бир хўрсиниб қўйди, кейин ичкарига йўл олди. Уйни супурди-сидирди, эрталабки сутни ойиси тайинлагандай, ўчоққа олов ёқиб пишириб, катта, сирлик кўк кашкулга қўйди, бир оз совигач, томизғи солиб, устини ўраб-чирмади.

Унинг бошқа ишга қўли бормади. Каттагина ҳовли, бўм-бўш уйда бир ўзи — юраги сиқила бошлади. Кенг далада юриб ўрганиб қолган эмасми, уй унга зерикарли, айниқса ёлғиз одам учун диққинафасдек туюлиб кетди. Ҳа-да, катта уй, ҳаммаёқ сукунат, нақ ютиб юборай дейди. Ҳовлига чиқди. Зерикмаслик учун нимадир қилиши керак эди: қудуқдан сув тортиб, ҳовлига юпқа қилиб сепди, кейин чиннидек қилиб супурди. Ўзи-

нинг ҳам баҳри очилгандек бўлди. Кечадан бери дадасига бир хат ёзишни кўнглига тугиб юрган эди. Қоғоз-қалам олиб деразанинг тагига келиб ўтирди. Қани энди, бирорта тузукроқ гап топилса? Қалам чайнаб анча ўтирди. Нима деб ёзсин? Бундоқ дадасига хабар қилгудек қишлоқда бирорта янги гап содир бўлмапти. Ўрнидан туриб ҳовлига чиқди. Идора томондан одамларнинг бақриб-чақриб гапирганлари қулоғига чалинди. Бориб дарвозанинг тирқишидан қараган эди, идора олдида турган бричка арава, унинг атрофида турган бир-иккита хотин-халаж, эркакларга кўзи тушиб қолди. Ғиёс ака ҳам Шарифа хола ҳам, раис билан Раҳбар опа ҳам шу ерда. «Нима қилиб туришибди улар? Э, эсим қурсин, ахир улар бугун ҳарбийга жўнашмоқчи-ку».

Камола бир-бир босиб, идора олдида борганини билмай қолди. Арава устига хашак ташланибди. Устида уч-тўртта тугунча. Одамлар арава атрофида гапир-гунгур гаплашиб туришибди. Аслида намланиб юрадиган кўзини ўқтин-ўқтин артиб Ғиёс ака турибди. Унинг бу одатини билмаган одам йиғлапти, деб ўйлаши турган гап. Ёнида Шарифа хола. Йиғидан кўзлари шишиб кетибди. Зулайхо холанинг аҳволи ҳам уникидан кам эмас. Лаблари пир-пир учиб, тез-тез нафас олиб, оз бўлмаса ўкириб йиғлаб юборай деяпти. Ахир Ғиёс ака унинг қайнағаси-да! Эридан айрилгани етмагандай... Энди бу ҳам бормиди?

Камола ҳам кўзига филт-филт ёш олиб, уларга тикилиб турган эди, елкасига кимнингдир меҳрибон қўли келиб теккандай бўлди. Угирилиб қараб, ўзини ўқитувчиси Раҳбар опанинг пинжида кўрди. Шу баҳона бўлди-ми, унинг кўзларидан ёш тирқираб кетди, ўзини босолмади. Раҳбар опа уни бағрига босиб, юпатган бўлди-ю, ўзининг кўз ёшларини қандай яширишини билмай қолди.

Қаёқдандир Афанасенко бобо билан Дворжек чол етиб келди. Арава олдида яқинлашиб нима дейишларини билмай, индамай туриб қолишди. Дворжек чолнинг қадди букилган, нимададир ҳаяжонда, қўлидаги эски шляпасини тинмай айлантирар, қандайдир бир сўзни тинмай такрорлар, теварак-атрофдагилар унинг нима деяётганини тушунишмас, ўзлари билан ўзлари овора эдилар. Афанасенко бобо ҳам бричканинг шотисига суяниб хаёл сураб, тиш ёриб бир нима демас эди. Эҳтимол, у ҳозир душман қўлида қолган Украинасини ўйлар, эҳтимол, ўзи бошидан кечирган машъум кунларини мана бу ҳарбийга кетаётган азаматларга раво кўрмаётгандир. Эҳтимол...

Улар Нусрат ферма, Абдусамат тракторчи, Карим жувозкашнинг ўғли Розикларни кутиб туришган экан. Мана, улар ҳам тўрва-халталарини орқалаб келиб қолишди. Уларнинг кетларида ҳам бир-иккитадан хотин-халаж. Уларнинг ҳам кўзлари қизариб кетган. Ахир, осонми? Уларни ўйнагани жўнатишяптими? Фронтга жўнатишяпти-я! Айниқса, қоракхат потирлаб келиб турганда... кўз ёши қилмай жўнатиш жуда оғир!

Розикнинг кўзи Камолага тушди-ю, дафъатан таниёлмай ағрайиб қолди. «Епирай, шу ўзимизнинг Камола-ми?» Ҳа, ҳақиқитан ҳам Камола йиғлаганда жуда чиройли бўлиб кетаркан. Ҳозир у фақатгина Розикнинг эмас, Абдусамат тракторчининг ҳам, Нусрат ферманинг ҳам хаёлини ўғирлаган эди. Фиёс ака эзгу орзусини яна хаёлидан ўтказди. «Аттанг, Мансур ўғлим бўлганда Камолани келин қилган бўлардим!» Шарифа хола ҳам шунга яқинроқ хаёлда эди. Розиги тушмагур эса ҳали ҳам кўзини ундан олмас, ололмас эди. Аввал куни аскарликка кетаётганидан қандай ғурурланган бўлса, ҳозир Камоладан узоқлашиб кетаётганидан афсусга тушган эди. «Нега шу вақтгача эътибор бермаган эканман-а? Зулайхо холанинг гапида жон бор экан, етилиб қолибди!..»

Унинг хаёлини Бойғози чўлоқнинг қичқириги бузиб юборди.

— Қани, жўлдастар, кенгсеге марш! Оқсоқол шақриб жатир.

У идора олдида турганларни ичкарига, раис буванинг олдида чорлар эди. Аскарликка жўнайдиган йигитларнинг ҳаммаси бирин-кетин идорага кириб кетишди. Тўпланиб турганлар бири олиб-бири қўйишарди:

— Кўзидан сувини оқизиб Фиёс акани ҳам олгандан кейин...

— Ҳа, шуни айтинг, овсин!

— Энди ким қолди кетмаган. Хотин-халаж қолди!

— Бу ергина ютгур Гитлер қуримасдан тинчлик йўқ шекилли?..

— Манавилари ортиқча... — деб Зулайхо хола Дворжек чол билан Афанасенко бобога қараб қўйди.

— Вой овсин, ғалати гапларни гапирасиз-а, — деди Шарифа хола қизишиб. — Бу шўрликлар ўйнагани кептими? Уяси бизилгани учун тентирашиб юришибди-ку. Буларга ҳам осон тутиб бўлмайди!..

дан бери хотинларнинг гапига индамай қулоқ солиб турган Раҳбар опа гапга аралашди:

— Уқимаган бўлса ҳам, Шарифа янгам тўғри айтди. Булар ўйнагани келишган эмас. Ҳозир буларнинг ерларида фашистлар туришибди. Бошпана қидиришиб келишган. Жойимизда тинч-омон меҳнат қилиб турибмиз, нолисақ уят бўлади, Зулайхо опа.

— Нега нолимай. Мен буларни деб эримни бердим, — деб лабини бурди Зулайхо хола. — Нега нолимас эканман. Тағин гапирасиз-а...

— Фақат буларнинг тинчлиги учун эмас, ҳаммамизнинг тинчлигимизни деб...

Зулайхо хола жавоб қайтариш ўрнига йиғлаб юборди. Ичкаридан раис ва ҳарбийга жўнайдиганлар чиқиб қолишди.

— Тушундинг-а, Бойғози, — деди раис ичкаридаги гапни қайта такрорлаб. — Буларни олиб бориб военкоматга топширасану раисполкомнинг ҳовлисига кириб, бизга ажратилган одамларни олиб келасан.

— Маъқул, оқсоқол.

— Майнабозчилик қилма, улар уруш азобини чекиб келганлар, кўнгли нозик одамлар...

— Есть, оқсоқол.

— Бўпти бўлмаса, қани аравага мининглар! — деди раис. — Кечга қолманглар!

Аскарликка жўнайдиган йигитлар Гиёс ака бошлиқ ёпирилиб аравага чиқа бошлаганларида ўзи зўрға турган аёллар бирдан чувиллашиб йиғи кўтаришди.

— Бас қилинлар! — жеркиб ташлади раис. — Нимага йиғлайсанлар? Бориши билан поездга ўтириб кетармиди. Булар комиссияга кетишяпти. Ҳали нима дейди, нима қўяди — худо билади...

Аёллар бирдан жимиб қолишди. Ўзини тўхтатолмаганлар оғизларини рўмоллари билан ўраб, кўнгиллари эзилиб, ичдан йиғлар, лекин қайноқ кўз ёшлари уларни ошқор қилиб турар эди.

— Қани, чув де, Бойғози!

— Есть, оқсақал, — деди Бойғози. У ҳали ҳам ҳазилнинг пайида эди. — Нў-ў, пашол!

Арава ўрнидан жилди. Одамлар арава кетидан анча жойгача боришди. Қайтаётганида раиснинг кўзи Камолага тушиб қолди. Раис уни бу кийимда кўриб ўрганмаганиданми, аввалига ҳайрон бўлди-ю, кейин тортиниброқ сўради:

— Ие, Абдикамомлмисан? — деди у энгашиброқ. —

Сал тобинг йўқроқ, деб эшитувдим. Қалай, энди тузуг мисан?

— Шукр, — деди секин Камола уялиб.

— Қачон ишга чиқасан?

— ...

Камоланинг ўрнига Раҳбар опа жавоб берди:

— Бу Абдикамол эмас энди, раис бобоси, — деди у Камоланинг елкасидан қучиб. — Камола... Камолахон деган ширин қиз бу! Энди бу ширин қизга пода боқиш ярашмайди, раис бобоси, бошқа иш қилади. Ўзига ярашадиганроқ...

Раис ҳам сал уялди чамаси, ичида ўзининг одатини ўзи қоралади. Қаранг энди, ноппа-нозаниндек қизга ҳам Абдикамол деб ўтирса! Шу яхшими? Кечирим сўраш, умуман, раиснинг одатида бўлмагани учун индамай қўя қолди. Нима иш қилишини ҳам сўрамади. У идорага яқинлашиб қолганида, олдидан Дворжек чол тўсиб чиқди. Афтидан, раисга бир нима демоқчи бўлди шеклли:

— Пан пришедатель... — деди у қўрқиброқ. Кейин бармоқларини ўйнатиб. «Штекло, где штекло?» — деди. Раис ҳеч нимага тушунмади. Қасдига олиб Раҳбар опа билан Камола кетиб қолишган эди. Ўзи эса тил билмайди. Бойғози чўлоқнинг қадри ўтди ҳозир. У нима деб жавоб беришини билмади чоғи, имо-ишора билан:

— Кечқурун... бечирим... — деди.

Пан Дворжек тепакал боши билан таъзим қила-қила уйига қараб кетди...

Раҳбар опа Камоланинг елкасига қўлини ташлаб, ўйланиб келарди: «Бу уруш хотин-қизларнинг назокатини ҳам барбод қилди! Барбод қилмаган бўлса, мана бунга ўхшаган суҳсурдек бўй етган қизлар рўдапо устбошда юриб, «Абдикамол» деган исм орттирармиди? Уруш ҳамманинг асабини бузмаган бўлса, арзимаган нарса деб, Зулайхо холага ўхшаган мўмин мусулмон аёл бошқаларни ҳақорат қилармиди? Қачон ниҳоясига етаркин бу лаънати уруш?! Бу шўрликларда нима айб? Айни ўқийдиган, айни ўйнаб куладиган чоғи-ку! Бунинг ўрнига каттакон кирза этик кийиб, мол кетидан чанг ютиб юрса...»

Раҳбар опа ич-ичидан уҳ тортди.

— Ҳали нима учун раис бобонинг гапига жавоб қилмадинг, қизим?

Камола Раҳбар опанинг юзига ялт этиб қаради.

— Қайси гапларига?

Камола ерга қаради.

— Ишга қачон чиқасан, деганларига-да.

— Энди подага чиқмайман...

— Нега?

— ...

Раҳбар опа орада нима бўлиб ўтганини биларди, шунинг учун ишга чиқмаслигини ўзича тахмин қилди.

— Биламан, қизим...

Камола ҳайрон бўлиб Раҳбар опанинг юзига тикилди.

— Нимани?!

— Нима сабабдан подага чиқмаслигингни-да!

Камола қизариб кетди.

— Сен, уялма, қизим. Оғзига кучи етмаганлар нима дейишса дейишаверсин, — деди Раҳбар опа унга далда бериб. — Тўғри қиласан. Пода боқиш сенинг ишинг эмас. Лекин ишламасанг зеркиб қоласан. Бирор нарса билан овунишинг керак. Хўп десанг, мен сени мактабга жойлаштириб қўяман. Ўзинг ўқиган жойинг...

Камола юзлари ёришиб «қандай иш» дегандай, Раҳбар опанинг юзига қаради.

— Қанақа иш, демоқчисан-да, а? Масалан, пионервожатийлик... Бешинчи синфга биркитиб қўяман. Укаларингга қараб турасан...

— Қайдам.

— Ойинг билан ўзинг маслаҳатлашасанми ё ўзим айтайми?

— Ўзим...

— Бўпти. Бўлмаса хабар қиласан-а? Хайр.

— Хайр.

Камола муаллимасини очиқ чеҳра билан кузатиб қўйиб, уйга кирди-ю, ўзини тамоман соғайиб кетгандай ҳис қилди...

ЕТТИНЧИ БОБ

Қарқаралидан чиққандан сўнг тахминан уч чақирим нарида, қишлоқ билан яйлов орасида йўлнинг икки чеккаси буғдойзор бўлиб, йўл ниҳоятда тор эди. Подачилар шу ерга келганда сигирларнинг буғдойзорга уриб кетишидан эҳтиёт бўлишарди. Баъзи-баъзида колхознинг дала бригадири Соли оқсоқол шу жойда ҳозир бўлиб турар, биргаллашиб подани бу ердан ўтказишиб

қўяр эди. Гиёс аканинг йўқлигини эшитган бўлса керак, у бугун ҳам ўша жойда, от устида кутиб турган экан. Пода яқинлашиши билан қамчисини ҳавода ўйнатиб қичқирди:

— Жадалроқ ҳайданглар! Ҳа, ҳайт! Икки ёнидан...

Тўра бир томондан, Сергей бир томондан таёқларини ҳавода ўйнатишиб қичқиришарди:

— Чу! Ҳайт!..

— Цоп! Ну, цоп!..

Сигирлар ариқ бўйларидаги ўтларни чимдишга ҳам улгуришмай икки ариқ ўртасидаги мой тупроғи ўйнаб ётган арава йўлни чангитганларича олдинга интилишар, орқада келаётган Тўра билан Сергейни чангдан таниб олиш мушкул эди. Соли оқсоқол отда олдинга тушиб, сигирларни бошлаб кетди... Бир маҳал бугдойзордан кенг, ёйиқ далага чиқиб олишганида Соли оқсоқолнинг кўзи Сергейга тушиб қолди.

— Ие, янги ёрдамчи қутлуғ бўлсин!

— Бир ўзим қолиб... — деди Тўра мингиллаб.

— Тузук, оёқ-қўли чаққонгина экан, — деди оқсоқол хурсанд бўлиб.

Тўра ипдамай йўлга тушди. Оқсоқол ҳам отининг бошини орқага бурди-ю, бир нима эсига келди шекилли, сал юрмай қичқирди:

— Тўра, ҳой Тўра!

Тўра орқасига ўгирилиб, Соли оқсоқол отининг жиловини тортганча, ўзи томонга қараб турганини кўрди, секин унинг олдига қайтиб борди.

— Шу дейман... — деди оқсоқол ниманингдир хаёлига бориб. — Эртага арпага ўроқ тушади. Одамларимиз танқисроқ. Ҳирмонга қараб, ҳисоб-китоб қилиб турадиган бир одам керак. Қалай, ўтасанми?

— Пода нима бўлади? — деди Тўра оёғи билан тупроқ чизиб.

— Анавинга ўхшаган ўрис болалардан йўқми? Бир-икки кун ўргатардинг, эплаб кетишарди.

— Қайдам... — деди Тўра ўйланиб. — Топилади-ку, бироқ раис бобомлар нима дер эканлар?

— Уёғини менга қўйиб беравер, — деди Соли оқсоқол кулиб. — (Сен болалардан тагин бир-иккитасини топгин-да, уч-тўрт кун ўргатгин) Ҳирмонга ўтганидан кейин ҳам ўзинг ўқтин-ўқтин қараб турасан. Майлими? Уйлаб кўргин-а:

— Майли...

Бу айни Тўранинг кўнглидаги гап эди. «Бу бошқа

гап. Ҳарҳолда хирмон хирмон-да. Одамлар кўп... Муомала қиласан, кулишасан, бир оз бўлса ҳам кўнглинг ёзилади. Пода кетида юравериб диққинафас бўлиб қолиш ҳеч гап эмас. Болаларни қандай топдим энди? Франтишкани-ку, бир амаллаб кўндираман, лекин Серёжа иккаласи эплей олмас. Айниқса, ҳозир. Раис бобомлар тагин кўчиб келадиганлар бор, дедилар-ку. Ушаларнинг ҳам болалари бор бўлса яхши бўларди... Камола...»

Унинг хаёли Камолага келиб тақалди-ю, гўё ичидан офтоб чиқиб, чеҳраси ёришиб кетгандай бўлди, вужудини аллақандай ширин туйғу чулғади-да, беихтиёр жилмайди.

Одамнинг табиати қизиқ, ҳаётида рўй берган яхши ва ёмон ҳодисага қараб, худди баҳор ҳавосидай ўзгариб туради: гоҳ чароғон, гоҳ булутли осмон мисол. Тўранинг шу топдаги кайфияти ғоятда кўтаринки эди. Негаки...

У ўзини шу лаҳзада катталардай ҳис қилди. Олдингига қараганда бошқачароқ бўлиб қолганлигини сизди. Кўз олдига Камоланинг ариқ бўйидаги қиёфаси келди... Эрталабки учрашувни эслади...

Ҳали офтоб чиқиб улгурмаган эди. Тўра ўрнидан апил-тапил туриб, тўғри Афанасенко бобонинг уйига бориб, Сергейни эргаштириб чиқди. Улар ҳар куни пода тўпланадиган жойда одамлар сигирларини ҳайдаб чиқишларини кутиб туришарди. Тўранинг кўзлари Камолаларнинг дарвозаси томонда. «Кеча Ризвон келиноининг ўзи олиб чиққан эди «ола»сини. Ойимларнинг айтишларига қараганда, Камола касал бўлиб қолганмиш. Шунинг учун кеча чиқолмаган. Бугун тузук бўлиб қолгандир, чиқар...» У шу хаёлда турар экан, анчагина сигир тўпланиб қолганини сезмади ҳам. Унинг кўнгли, кўзи ҳамон ўша ёқда. У эса кўринмайди. Пода кетадиган маҳал ҳам бўлиб қолдики, ундан дарак бўлавермади. Одатда, Камолаларнинг «ола»сидан бошқа бировники бўлиб, ўз вақтида олиб чиқишмаса, кутиб ўтирмай подани ҳайдаб кетаверишган бўларди. Бугун жўнаш вақтидан анча вақт ўтиб кетди, у эса ҳали ҳам ниманингдир илинжида турар, Камолаларнинг дарвозасидан кўзини узмас эди. Бир маҳал дарвоза қия очилиб ёпилгандай бўлди. Юраги орзиқиб кетди. Кейин тагин дарвоза ланг очилиб, ичкаридан аввал ола сигир, кейин, кейин...

бошқа биров чиқди. Бу ким бўлди экан? Ризвон келин-ойининг ўзи деса, боя кетмонини елкасига ташлаб, ишга кетганини кўрганди. Тўра беихтиёр ўша ёққа қараб юрди: қайси кўз билан кўрсинки, таниёлмай қолгани — Камола экан. Устида бежирим қилиб тикилган кўк гулли чит кўйлак. Бошланг, сочини иккита қилиб ўриб орқасига ташлаб олибди. Нақ тақимини ўпай деб турибди. Унг ёноғидаги холи, тимқора қошлари, иболи қарашлари уни мутлақо ўзгартириб юборибди. «Во ажабо! Шу ўзимизнинг Камолами? Нега бунча ўзгариб кетибди?»

Дарфъатан уларнинг кўзлари кўзларига тушиб қолди. Камола жилмайди. Тўра худди билмасдан чўғ ютиб юборгандай, бугун аъзойи бадани жизиллаб кетди. Нима дейишини билмай, аста «ола»ни олдига солиб ҳайдаб кета бошлади.

Камола бир табассум ҳадя қилди. Бу табассумдан унинг кўнгли тоғдай кўтарилди. Айни пайтда бир дайди фикр зарбидан ғариб бир аҳволга тушиб қолди. «Бу кўйлақда у пода боқишга чиқмайди!»

У бу фикри ва хулосасидан чўчиб тушди, ўзининг бир ноёб нарсасидан айрилиб қолгандай, ич-ичидан ўртаниб кетди...

Шу аҳволда қишлоқдан чиқиб келаётганида Соли оқсоқолга дуч келди, унинг гапи, илтимоси кўнглини бир баҳя кўтаргандай бўлса, бу таклиф Камоланинг табассуми каби дилини яйратиб юборди. Тўра пода кетида қарама-қарши хаёлларга фарқ бўлиб аста келар экан, ўша хаёлларнинг тафти билан унинг юзи гоҳ чарақлаб кетар, гоҳ тундлашиб қолар эди. У бошидан кечаётган ҳисларга сира ҳам ақли бовар қилмасди. Кечагина оддий кўринган нарсалар бугун негадир бошқа бир фазилати, бошқача бир қирраси билан намоён бўлар ва бу кўринишлар унинг кўнглида қандайдир шоирона кайфият уйғотар эди. Унингча, бугунги тонг бошқа тонгларга мутлақо ўхшамас, кайфиятига бунчалик фаол таъсир кўрсатган эмас эди. Назарида кун ҳар куни чиқади, тушлик пайти бўлади ва кеч киради. Бундан бошқа унинг кўзга ташданадиган жиҳати йўқдай эди. Бугун ҳамма нарса сеҳрли, ҳамма нарсада ўзига хос маъно бор.

Тўра атрофига разм солди. Қуёш терак бўйи кўтарилган бўлса ҳам, ҳали тунги салқин ўзининг ҳарир этагини Қарқарали яйловларидан йиғиштириб олишга

улгурмаган гиёҳларнинг баргларидаги зумрад шудринглар ҳали-замон офтоб тигига бардош беролмай бугга айланиб кетишини сезгандай, кўзчаларини жавдиратиб мунгли боқишар, гўё нажот тилагандай болдирларга суйкалиб, кўз ёшлари билан почани ҳўл қилишар эди. Чиннидек мусаффо осмонда яна бир гўзал тонг отганидан миннатдор сўфитўрғаю сарғалтоқлар ўзларида йўқ шод; пир-пир учишиб, қанот қоқишиб, вижир-вижир сайрашади. Йўл чеккасидаги сарғиш тортиб қолган буғдойлар, эрта-индин ороқ тушай деб турган бошоқлари гўё саховатли қуёшга таъзим қилаётгандай... Бўлиқ бошоқларини эгиб, бир текис чайқалиб турибди. Ундан тева-рак-атрофга кишини маст қилувчи муаттар ҳид таралади...

Қизиқ, Тўра бу жойдан деярли ҳар куни пода ҳайдаб ўтарди-ю, табиатнинг бу қадар дилбарлигини, шабнамнинг мунчоқ кўзга ўхшашлигини-ю, мунгли боқишини, осмоннинг чиннидек мусаффолигини-ю, сўфитўрғай ва сарғалтоқларнинг сеҳрли сайрашларини, сомоннинг кишини бу қадар маст қила оладиган ҳиди борлигини сезмаган-сезолмаган, билмаган-билолмаган эди. Нима бўлди ўзи унга? Нега у энди тева-рагидаги ҳодисаларни тиниқроқ кўрадиган, чуқурроқ ҳис қиладиган бўлиб қолди? Нега?

Бу савол уни ҳозиргина эмас, аввалги кундан, юлдуз санаган кундан бери — осмондаги юлдузларни чароғон кўрганидан, кўнглини қандайдир, ўзи ҳам англаб етмаган сеҳрли илиқ ҳис чулғанидан, дилини мавҳум, аммо ҳузурбахш бир нур ёритганидан бери қийнайди. Лекин у бунга ҳануз жавоб тополгани йўқ. Бундан қутулишга ҳарчанд уринмасин, ҳаракат қилмасин бу унинг қўлидан келмас эди. Бирпас подага овунган бўлади-ю, тагин ўша кайфият, ўша ўйлар хаёлини банд қилади...

У дафъатан юмшоқ шўрхок ерда келаётганини сезиб, сергак тортди. Бундай қараса, ялангликдаги жинғилзорга келиб қолибди. Бу жой ҳар куни тушланадиган ердан анча чет, иссиқнинг қутурадиган жойи. Мабодо сигирларга сўна дорийдиган бўлса, улар тумтарақай бўлишар, бирорта паналайдиган соя жой йўқ эди. Дарҳол сигирларни қайтариш, Белариққа — сувга яқинроқ жойда ўтлатиш керак. У бир чеккада кесак отиб ўз куйи, ўз оҳангида юрган Сергейга қараб қичқирди:

— Серёжа! •

Сергей унинг товушини эшитмади чоғи, қайрилиб ҳам қарамади. Чунки офтоб анча тиккага келиб қолган,

ҳарорат заптига ола бошлаган, унча-мунча товушни шўрхок тупроғу ҳарорат ютиб юборар эди. Тўра бор кучи билан тагин қичқирди:

— Серёжа!

Сергей буёққа қараб бир оз ағрайиб турди-да, қўлини пешонасига соябон қилиб:

— Чево? — деди.

Тўра таёғини ҳавода ўйнатиб ишора қилди:

— Гони суда! — у шундай деди-да, сигирларни бир чеккадан Белариқ томонга ҳайдашга тушди. Сергей оёқ-қўли чаққонгина бола эмасми, уёқдан-буёққа сигирларни ҳайдай бошлади.

— Цо-оп! Ну, Цоп!

— Ҳей, «цоп»га бало борми? «Ҳайт» дегин, «чув» дегин... — деди Тўра унга кулиб.

Сергей унга ағрайиб бир оз қараб турди-да:

— Ну ладно, — деб сигирларни қистай бошлади, —

Цо-оп! Ну...

— Секинроқ!..

...Шаҳардан Қарқаралига келадиган катта арава йўлига яқинлашганда сигирларни ўз ҳолига қўйишди. Ҳарорат ўз кучини кўрсата бошлаган, иккаласи ҳам терлаб-пишиб кетган эди. Бу йўл ариққа анча яқин, мабодо сўна дориб қолса, тезда сувотга қараб ҳайдашади-ю, ариқ бўйидаги толлар тагида соялатишади. Ҳозирча бир оз ўтлагани маъқул.

Тўра жадал юриб поданинг олд томонига ўтди. Сигирлар тўхтаб ўтлай бошлади. Атроф жимжит. Сергей билан гаплашай деса тилини яхши билмайди. Иссиқ авжига ола бошлаган, ҳалигина ўзлари келган томонда кумуш сароб каттакон денгиз мисол чайқалиб ўзига имлагандай бўлар эди. Йўл чеккасидаги янтоқлар худди занг босган симдай қовжираб ётар, чигирткалар орқа оёқларини силтаб сакрашар, саратоннинг тафтига бардош бера олмай, чириллалар эди. Бир сўфитўрғай осмонга чиқиб олиб, бир жойда қанот қоқар, бетўхтов вижирлаб сайрар эди. Ундан нарироқда қора калхат ўз санъатини намойиш қилаётгандай, қанот силкимай бир текис сузиб юрибди. Буларнинг ҳамма-ҳаммаси Тўранинг назарида, хаёлида, кўз ўнгида. У таёғига суялиб турар, яна ўша шоирона кайфият уни чулғаб олган эди. Нимага эканини ўзи ҳам билмасди; негадир йиғлагиси келар, оҳ-деса ичидан олов чиқиб кетадигандай бир аҳ-

волда эди назарида. Бир маҳал куйлагиси, шеър айтгиси келиб қолди. Ҳузича шеър ҳам тўқиди:

*Осмондаги бўзтўрғай,
Бўзламасанг на бўлғай...*

Тўқиди-ю, ўзига ёқмади. Хаёлида бу қўшиқни қаердадир эшитгандай бўлди. Худди бировдан қолган ошни ичгандай, ўзидан-ўзи нафратланиб кетди. Ҳузининг ёлғизлигидан, кўнглининг вайронлигидан хўрлиги келди. Бунинг устига дадажонини соғингани қўшилди... Ичидан хўрсиниқ келди, кўзлари намланди... Яна Камоланинг қиёфаси кўз ўнгида гавдаланди...

Бир маҳал кимларнингдир гангир-гангур гапидан, кулгисидан ўзига келди. Бундай қараса, Камолаларнинг ола сигирини қучиб, унинг бўйнини қашиб турибди. Худди айб иш қилиб қўйгандай қизариб кетди. Секин бошини кўтариб йўл четида тўхтаб турган бричка араваши, унда ўтирган беш-олти кишини, кимларнингдир кулишиб аравадан тушиб келаётганини кўрди.

Аравадагилар ҳарбийга чақирилганлар эди. Подани кўриб тўхташибди. Гиёс ака аравадан сакраб тушиб, Сергейнинг олдига аста кела бошлади. Орқадан Бойгози қичқирди:

— Мужиганский оға, бир ўрисшалаб жиберинг ўғон.

Аравада қаттиқ кулги кўтарилди. У:

— Ҳазилинг бор бўлсин, — деди-да, Сергейдан сўради. — Тўра қани?

— Во-он...

Гиёс аканинг кетидан Розик, Бойгози чўлоқ, Абдусамат тракторчилар ҳам келишар эди. Тўра ҳам буларга қараб юрди. Гиёс акани кўриши билан боядан бери ўзи тўлиб турган эмасми, унинг кўксига бошини қўйиб товушини чиқармай ўксиб йиғлаб юборди. Гиёс ака шошиб қолди.

— Ҳой, боласи бор бўлгур, қўй, йиғлама. Даров олиб кетаётгани йўқ-ку. Аввал камасия қиларкан... — деди кўзлари баттар қизариб. — Буни қара, боласи тушмагур, бағир босиб қолган экан-да...

Тўра Гиёс акадан зўрға ажралди. Бу аҳволни кўриб, атрофда турганлар ҳам хомуш тортиб қолишди. Гиёс ака белидаги чорсисини ечиб кўз ёшларини артди, раҳмдил товушда гап қотди:

— Ҳозирдан бошлаб сувотга ҳайдайверинглар, ҳа,

кун ҳам қизиб кетди, тагин ким билади, бир гап бўлиб қолса эполмай қоласанлар...

Бу гапдан ҳалигина хомуш тортиб, кўзи намланиб турган Розик пиқ этиб кулиб, тескари ўғирилди. Бошқаларнинг ҳам юзига табассум югурди. Бойғозига гап топилди:

— Бу Мужиганский оғам армияга борганда-да, пода боқса керак,— деди кулиб.— Ул жақтаги сийирлер сизнинг «Ҳайт! Чу»ингизни тусунмейди. Мана Сергейдан «Цоп!» деювди ўйренип олинг...

— Чўп, дегани нимаси, бор бўлгур?

— Шўп эмас, цоп... — деди кулиб Бойғози чўлоқ.— Сўлайма, Серёжа?

Сергей кулиб ерга қаради.

— Бўпти, жўнадик. Кун қизиб кетди...

Улар Тўра билан хайрлашиб, аравага ўтиришди. Тўра билан Сергей арава кўздан ғойиб бўлгунча қараб туришди-да, кетларига қайтишди...

Зулайхо холанинг сигири бирдан чўзиб «Мў-ў!» деди-да, безовта бўлиб, чопганича ўзини сигирлар орасига урди. Тўранинг бошига фикр яшиндай урилди: «Бошланди! Сўна!» Подага безовталиқ инди, бошқа сигирлар ҳам қимирлаб қолишди. Яхшиям ариқ бўйига яқин жойга олиб келишган экан. Тўра дарров сигирларни сувотга қараб қистай бошлади.

— Чў, чў! Ҳайт... Серёжа, давай!..

Сергей нима бўлаётганига тушунмай, бир чеккада ҳайкиброқ, ҳайт десанг қочиб қолгудай бир аҳволда турар эди. Тўранинг ҳаракатини кўрганидан сўнг шунга тақлид қилиброқ, аммо қўрқа-писа, сигирлардан узоқроқда чопиб юриб қичқира бошлади:

— Ну-у! Хайт... Цо-оп!

Шу заҳоти бир сигир думини хода қилиб, бўкирганича сувотга қараб чангитиб чопиб кетди. Кетидан бошқа сигирлар ҳам эргашгандай бўлди. Улар ариқ бўйига бир зумда етиб келишди.

Сигирлар аллақачон етиб келишиб, сувга ўзларини уришган, оғизлари кўпириб, бир-бирларига гал беришмай бўкиришар, бир жойда жим туришолмай думлари билан устларини қўришар, думларидан сачраган сув ариқ рошларига худди ёмғирдек сепилар эди. Тўра билан Сергей ариқ бўйида қаққайиб турибди. Гўё сигирлар ариқдан чиқиб қочиб қоладигандай. Сигирларнинг

думидан сачраган сув уларнинг устларини шалаббо қилиб юборган, юз-кўзларидаги чанг сув билан қоришиб лой бўлиб кетган эди.

— Ҳорманглар-ов...

Тўра билан Сергей товуш чиққан томонга ялт этиб қарашди. Қўшни қишлоқ подачиси Илёс бобо эшак устида кулиб турарди. Тўра юзларини енги билан артиб, унга томон юрди.

— Ассалому алайкум...

— Ваалайкум ассалом — деб Илёс бобо ҳам эшакдан туша бошлади. — Нима, сўна тегдими? Гиёс қаёқда?

— Гиёс акамни аскарликка чақиритти.

Илёс бобо унинг гапларига ишонинқирамай бир оз тикилиб турди-да:

— Ҳа, — деди чўзиб. Сўнг эшагининг устидан хуржунини олиб, ариқ бўйидаги юмшоқ ажриқ устига авайлабгина қўйди-да, қамчисига таяниб ўтирди. — Шундай дегин. Анави сариқ бола қай бола?

— Серёжа...

Илёс бобо кафтини пешонасига соябон қилиб тикилди.

— Серёжа дедингми? Урисми?

Тўра бош ирғади. Бобо ҳайрон бўлди. Тўра унга изоҳ берди:

— Кўчиб келганлардан.

— Э-э, шундоқ демайсанми? Қалай, чаққонгина эканми?

— Тузук.

— Ҳа, дуруст, дуруст, — деди Илёс бобо дастрўмоли билан пешонасини, бўйинларини артиб. — Буни қара-я, аскарликка чақирди, дегин. Бир кўргим, гаплашгим бор эди-да. Подани болаларга ташлаб келувдим. Ҳай, тушлик қилдингларми?

— Йўқ, ҳозир келдик ўзи, — деди Тўра.

Ростини айтганда уларнинг тушлик қиладиган ҳеч вақолари йўқ эди. Гиёс ака эди эшак устига у-бу ортиб, буларни тушлик қилдириб юрадиган. У йўқ бўлгандан кейин унинг эшаги ҳам йўқ-да. Тўра подада битта эшак бўлиши кераклигини, у-бу нарсаларни унинг устига юклаб, баъзан эса, оёққа дам бериш ҳам лозимлигини бугун ҳис қилди.

Илёс бобо Тўранинг бўшроқ жавоб қилганидан ҳали бу шўрликларнинг тушлик овқатлари ҳам бўлмаса керак, деган ўйда ёнига ўгирилиб, хуржунини олдига тортди. Хуржундан меш олиб оғзини еча бошлади:

— Мен сенларни бугун бир меҳмон қилай. Чақир ўрис ўртогингни.

Тўра ариқ бўйида, шундоқ иссиқ кунда гуппи чопону кулоқчинни бостириб кийиб олган чолга қараб ҳайрон бўлиб турган Сергейнинг олдига борди.

— Давай, — деб юзини уқалаб, сувга ишора қилди. Кейин ўзи ариқ бўйига чўққайиб юз-қўлини юва бошлади. Буни кўриб Сергей ҳам энгашди.

Улар артиниб, Илёс бобонинг олдига олдинма-кейин келишганида иккита зарангга тўлдириб овқат қўйилган, у айрон бўлиб айронга, гўжа бўлиб гўжага ўхшамасди.

— Қани, олинглар, азаматлар, — деди Илёс бобо уларга. Сергей иккиланиб турарди. Бобо унга ҳазил аралаш кулиб гап қотди: — Чаво? Менинг уст-бошимни кўриб ҳайрон бўлиб турибсанми? Сенинг мана бу юпқа кўйлагингдан кун ўтиб кетади. Меникидан ўтмайди. Бир терлаганимдан сўнг муздаккина бўлиб юраман. Понил? Қани, кушайт!

Сергей илжайиб, ажриқ устига чўкди. Тўра зарангни қўлига олиб бир ҳўплаган эди, қараса бу ошда айрон ҳам, туюлган буғдой гўжа ҳам, кесилган увра ош ҳам бор. У ҳайрон бўлиб бободан сўради:

— Бобо, бу қанақа овқат ўзи?

— Нима, ёмонми?

— Йўқ, жуда ширин...

— Ошолол¹-да, — деди бобо илжайиб. — Кўпчиликнинг овқати мана шунақа ширин бўлади. Нима, сенлар ошолол йиғмайсанларми?

Тўра овқатни иштаҳа билан ичар экан, кўнглига келган бир фикрдан дили ёришиб кетди. Шу фикр овқат ичиб бўлганларида ҳам, Илёс бобони эшагига миндириб жўнатганларида ҳам, бир оз ҳордиқ чиқариб, пешинда подани қишлоққа қараб ҳайдаб кетаётганларида ҳам уни тарк этмади. У шу фикр билан қишлоққа хурсанд кириб келди...

САККИЗИНЧИ БОБ

Ёрдамчиси янги бўлгани учун ишонмадими ё хаёлига келган фикрни тезроқ раисга етказмоқчи бўлди, Тўра бугун подани қишлоққа ҳар кунгисидан анча эртароқ ҳайдаб кириб келди. Эртароқ келишга келди-ю,

¹ Оши ҳалол. Подачилар мол қўшган хонадонлардан йиғладиган овқат.

баъзи сигирларни эгалари олиб кетиб, беш-олтитаси кўчада қолди. Чунки буларнинг эгалари ҳали даладан қайтишмаган эди. Тўра уларни битта-битталаб ҳовлиларга олиб кириб, молхоналарига боғлади. Шундан кейин тинчиб, Сергей билан тўғри уйларига келди, унга бир косада қатиқ ичирди, битта тунука товоққа тўлдириб қатиқ қуйиб берди. Сергей оғзи қулоғида, тунука товоқдаги қатиқни авайлаб кўтарганича уйига кетди.

Одатда қишлоқ идорасига одамлар бирор муҳим иш бўлиб қолгандагина тўпланишарди. Шунда ҳам колхозчилар даладан қайтишгач, кеч хуфтонда. Тўра қандай қилиб кунни кеч қилишни билмасди: сигирига ханақ солди, қудуқ қовға¹си майишиб қолган экан, тузатди... Бостирма тагидаги охурнинг бир-икки кесаги кўчган экан, ярим кетмонгина лой қориб кесақларни жойига қўйди, сувади. Ҳовлиларини кўздан кечирди. Уч пахсали деворларининг тепа томони нураб қолибди. «Бир қўл текканда лўмбоз қўйишим керак экан...»

Тўрада, айниқса кейинги кунларда, ажойиб ўзгаришлар содир бўла бошлади. Катталардек фикр юритадиган, фойдали ишга уринадиган, ўйлаброқ гапирадиган бўлиб қолди. У кечагина ёш болаларга қўшилишиб, кўчада «оқ теракми, кўк терак» ўйнаб юрган эди. Ҳозир ҳам кечқурунлари ўша ўйин хумор қилар эди-ю, аммо негадир истиҳола қилар, гўё ўйнаса одамлар ундан куладигандай туюларди назарида.

У ҳовлида майда-чуйда ишлар билан ивирсиб юрганида Салима хола ишдан қайтиб келди. Тўра шундагина қош қорайиб қолганини сизди. Ойиси келиши билан уйга чироқ ёқиб, овқатга уннай бошлаганида, Тўра идорага қараб йўл олди.

Хайрият, идоранинг чироғи ёқилипти. Демак, кимдир бор. «Раиснинг ўзи бўлса керак. Ҳали Бойғози чўлоқнинг қайтиб келадиган вақти бўлгани йўқ». У аста бориб деразадан мўралади. Раиснинг хонасида уч-тўрт одам гаплашиб ўтирар эди. У ўтирганлар орасида фақат битта кишини танимади. Бошқалари — раис бобо, Соли оқсоқол, Абдихолиқ бригадир, бошланғич комсомол ячейкасининг секретари Тожихон опа... «Идорага йиғилишганидан бирор муҳим масала ҳал қилинаётган бўлса ажаб эмас. Кирсаммикан ё... Соли оқсоқол ҳам шу ерда экан. Эрталабки гапни айтдимикан? Айтмаган

¹ Қудуқдан сув Олинадиган махсус пақир.

Бўлса кирсам эсига тушар. Кирганим яхши!..»

Тўра аста ичкарига мўралади. Раис бува кўзи тушиб қолиб қичқирди:

— Абдитўра?

Тўра бегона одамдан ийманиброқ ичкарига қадам қўйди.

— Ассалому алайкум.

— Ваалайкум ассалом. Ке, ўтир. Қалай, шеригинг тузукми? Бир иш чиқадиганми?

Тўра ийманиброқ жавоб қилди:

— Ёмон эмас.

— Ўртоқ полномочин, — дея мурожаат қилди раис ўгирилиб. — Бу бола колхозимизнинг аъло комсомолларидан. Подачи. Манави Соли оқсоқол хирмонга берасан, деб икки оёғимни бир этикка тиқиб, тиқилинч қиляпти...

«Соли оқсоқол айтибди».

Бошида энсаси баланд оқ каламинка кепка, устида ёқаси гулдор оқ украинча кўйлак, белини учи попукли чизимча билан боғлаб олган, галифе шиму жигарранг брезент этик кийган нотаниш киши «яхши» деб илжайди. Илжайганида аслида узунчоқ юзи яна ҳам чўзилгандай, қўнғиздайгина қора мўйлови бурнининг тагига сурилгандай бўлди.

Хар йили пахта терими, буғдой ўрими маҳалида баъзи вакиллар келиб мавсум тамом бўлгунча колхозда юрар, баъзан колхоз раҳбарларининг жонига тегиб кетар эди. Райондан чиққандан кейин ҳамма нарсани биламан, деб ўйласа керак-да. Бободехқонларга дехқончилик ҳақида ақл ўргатмоқчи бўлар, шу билан асил дехқонларнинг гашига тегар эди. Баъзилари қишлоқда масхара бўлишар, ҳатто эсдалик учун бирор лақаб ҳам орттириб кетар эди. «Бу ҳам ўшанақаларнинг биридир-да», деган гап Тўранинг кўнглидан лип этиб ўтди. «Ҳали бошини ярим эгиб, «яхши» деганига қараганда, арпа ўроғи муносабати билан келган вакил бўлса ажаб эмас. Хирмонга ўтсам «яхши» бўлса, албатта ўша масалада келади-да. Бу ҳам ўзининг иши кўнгилдагидек битишини, район олдида юзи ёруғ бўлишини истайди-да!»

Раис бобо истехзоли илжайди.

— Яхшилигига яхшику-я, — деди жиддий. — Мамлакат учун ҳозир галла зарур. Аммо ўша галлани амалтақал қилиб етказиб берадиган одамлар ҳам биз учун зарур-да. Улар ҳам ўша моли билан, сут-қатиғи билан яшаб келяпти. Моли боқувсиз қолса, бу ҳам ёмон-да, — раис бу гапларни Соли оқсоқолга жавоб тариқасида

айтарди-ку, аммо қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит, қабалида вакилга шама қиларди.— Ұрис болалардан тортиш керак, дейсан. Тўғри... Аммо уларни ўргатиш керак. Иккинчидан, улар орасида чиқа солиб мол боқиб кета оладигани йўқ. Сен от устида юриб билмайсан, чоғи. Уларнинг қандай яшаётганини билмоқчи бўлсанг, уйига кир. Мен кеча ҳов четдаги бир украиннинг уйига кирдим. Бечоралар етиб келгунча озиб-тўзиб бўпти. Қозонида нимадир қайнаётган экан. Бундай энгашиб қарасам, қайнаётган нарса нима дегин, шу ўзимизнинг ҳалиги шўра бор-ку, ўшанинг барги. Ичида бир-иккита қизил қалампир айланиб юрибди. Кўм-кўк сув. Бунинг оти шўрва. Бир кекса кампири бор экан, юзлари салқиб қолибди. Қўрқиб кетдим. Қайтиб келиб, уйимдан икки килоча жўхори бериб юбордим... Бундайлардан нима кору нима хайр?

Утирганлар чурқ этмай қолди. Раис узун тин олиб, жимликни бузди:

— Тагин қийналасак ўн беш-йигирма кун қийналамиз. Буёғи буғдой ўроққа илиниб кетсак...

Бу гапларни эшитиб Тўранинг кайфи учиб кетди. Назарида ҳалиги юзлари салқиб қолган украин кампир ўлиб қолгандек, шоша-пиша томдан тараша тушгандай қилиб:

— Менинг бир таклифим бор, — деди. Нимадир гапирмоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаб турган раис бобо Тўрага тикилди. Утирганлар ҳам ҳайрон; индамас бу бола журъатни қайдан олганига ҳамма ҳайрон эди. Тўра томоғини қириб олиб, гапини давом эттирди: — Ошолол йиғсак-да, кейин уни кўчиб келган оилаларга бўлишиб берсак...

Раис бобонинг назарида ҳозир кесакдан ўт чиққандай бўлди. Кўзларига ишонмагандай, Тўрага тикилиб қолди. Бу таклиф комсомол аъзосидан чиққанидан ғоят мамнун бўлган Тожихоннинг юзида табассум ўйнаб кетди.

— Отанга раҳмат, ўғлим, — деди раис беҳад хурсанд бўлиб. Кейин Соли оқсоқолга тегишди: — Сен мана шундай тadbиркор болани хирмонга оламан, дейсан-а...

Тўра ўз таклифининг юрагидаги орзусига кўндаланг бўлганини сезиб қолиб, қаеридир жиз этиб кетди, аммо сир бой бермади.

— Жуда яхши таклиф, — деди раис вакилга қараб. — Ошолол ота-боболаримиздан қолиб келаётган

удум... Ҳозир бизни хижолатдан қутқарадиган удум...
Жуда соз, ўғлим, жуда соз. Эртагаёқ бошлайсизлар.
Нима дейсизлар?

— Жуда маъқул гап.

— Маъқул бўлганда қандай,— деди Соли оқсоқол ҳам гул-гул яшнаб.— Илгари подачилар қўлига сув қовоқ, елкасига халта осиб олиб уйма-уй: «Ошолол!»— деб юрарди. Биров қурут, биров ош, яна биров битта нон дегандек... топганини олиб чиқаверарди. Нонни халтага, овқатини идишга қуйиб олишарди. Эртага бошлайдиган бўлсаларинг битта пақир, битта каттароқ халта олиб олинглар...

Тўра ич-ичидан хижолат бўлиб кетди. Таклифни қилишдан аввал тузукроқ ўйлаб кўрмаган экан. Буни қаранг: энди бир қўлига пақир, елкасига халта осиб, эшикма-эшик: «Ошолол!!» — деб қичқирадимми? Гадойга ўхшаб-а? Кўрганлар нима дейди. Камола нима хаёлга боради?? Ўл-а! Келиб-келиб топган гапинг шу бўлдимми, демайдимми? Буёғи қизиқ бўлди-ку!

Тўра шу алпозда ичидаги гапини ташига чиқаролмай ўтирар, ўтирганлар бири олиб, бири қўяр, Тўранинг отасига тортганлигини мақташар, ҳалиги ўйлар билан унинг зил кетаётганини сезишмас эди.

Улар шу алпозда ўтирганларида эшикдан қамчисини буклаб ушлаб олган Бойғози чўлоқ кириб келди. У ҳамма билан бир-бир сўрашди-ю, қўнғиз мўйловли вакилни танимади шекилли, сипогина қилиб: «Саломатсизба?» деб қўяқолди. Сўнг қўлтиғига қистириб олган бир даста газетани стол устига ташлади. Газета орасида туморча қилиб букланган тўрт-бешта хат ҳам бор эди. Тўра аввало, хатларнинг орасида бир букланиб елимланган хат борми, деб қаради. Хайрият, кўринмади. Чунки қишлоққа келган қорахатлар шундай бир вараққа ёзилиб, икки букланиб ёпиштирилган бўларди. Бошқалар ҳам, стол устига олиб келиб ташланган газета ва хатларга қўл чўзса куйдирадигандай, унга бир-бир қарашди-ю, индамай ўтираверишди.

— Қани, сўйла,— деди раис Бойғози чўлоққа тикилиб.

— Нени сўйлейин, оқсоқол? — деди Бойғози чўлоқ вакилга бир қараб олиб.

— Нимани бўларди? Олиб борган одамларинг нима бўлди?

— Одам кўп. Камасияга кирелмади. Эртега кире-

ди, — деди у сал нафасини ростлаб. — Шиқитга шигармаётир. Потирлатиб олиб жатир...

Раис «ҳим» деди-ю, бир оз сукут қилди.

— Бизга ажратилган одамлар нима бўлди?

— Олиб келдим, оқсоқол. Уш уй екен. Барлиғи ўн жон. Бўлинген жайларга ўрналастирдим, — деди Бойғози раисга ҳисоб бериб. Раис индамади, лекин унга маъноли тикилиб ўтираверди. Унинг нима маънода тикилганини Бойғози тушунди. — Ушеви қартанг. Басқалари жастер. «Абиржиген, қийналган»... ўрисша сўйлейди...

«Абиржиган қийналган». Ҳа, бундай пайтда, албатта, танасидан куч ёғилиб турган, кела солиб ишга тушиб кетадиган одамлар келмас эди. Урушнинг барча кулфатию жабру жафосини чеккан, уй-жойидан маҳрум бўлган, мажруҳ аҳволда қолганлар, аксари қари-қартанглар, ишга яроқсиз ёш болалар келишарди. Албатта, бундай пайтда ишга яроқлими ё йўқми, деб танлаб ўтириш — ўтакетган аблаҳлик бўлур эди. Начораки, ҳозирги долларб кунларда сал-пал колхознинг оғирини енгил қиладиган одамлар келса ёмон бўлмасди, деган бир фикр раиснинг, нафақат раиснинг, бошқаларнинг ҳам кўнглида йўқ эмасди. Бу, албатта, чорасизликдан.

— Мана шунақа, — деди раис вакилга қараб. У ҳозирги хаёлидан ўтган ҳамма гапни мана шу бир оғиз сўзга жойлаб айтган эди. — Хўш, шундай қилиб, арпа ўроққа қачон тушамиз? Бояги гап-гапми, Соли оқсоқол, эртаданми?

— Менга қолса бир-икки кунлиги бор...

— Кунгай томонларида ўроқни бошлайверсак ёмон бўлмасди, — деди вакил муддаога ўтиб. — Район тиқилинч қияпти...

— Битта молотилка дедингизми? Шунини иккита қилишининг иложи бўлганида... Уч-тўрт жойга хирмон қилиб... шу билан анча ишимиз юришарди.

— Фақат бешта колхоздагина бор. Бошқаларда бу ҳам йўқ, оқсоқол. Сизга, ишчи кучингизнинг камлигини ҳисобга олиб, тагин битта комбайн ҳам беришди, — деди вакил ҳатто районда ҳам аҳвол танглигини билдириб.

— Йўқ бўлса начора. Ота-боболаримиздан қолган увал¹ни айлантираверамиз-да, — деди раис. Бошқа гап қолмагач, ўтирганларга буйруқомуз гапира кетди. — Бўлмаса гап бундай. Тагин икки кундан сўнг ўроқни

¹ Хирмон устида от билан тортиладиган, шох-шабадан қилинган.

бошлаймиз. Тожихон, қизим, сен ўзингга ўхшаган комсомол қизлардан, ишга яроқли аёллардан танлаб, ўроққа чиқишларини тайинлаб қўй. Уроқларни тайёрлашсин. Эртадан бошлаб Маҳкамбой темирчи уларнинг ўроқларини чархлаш, тоблаш билан машғул бўлади. Гап шу. Сенга рухсат, қизим.

— Хўп бўлади...

Тожихон секин ўрнидан туриб, хайрлашиб чиқиб кетди.

У ёқ-буёқдан бир оз гаплашиб ўтиргач, гап фронт аҳволи ҳақида борди. Тўра, бундай, гапнинг мазмунига қулоқ солса, Москва остонасида қўшинларимиз немисларнинг адабини бериб, қарши ҳужумга ўтишибди, бир-иккита катта шаҳарларимизни қайтариб олишибди. Энди немис-фашистларининг додини бериш учун танг қилаётган йигитларимизга уст-бош, овқат ва руҳан озиқ бўларлик катта-катта ишлар қилмоқ керак экан. Шу пайтда гўё Тўра беиш, фронт учун ҳеч нарса қилмаётгандек, пода кетида ўйнаб юргандек бўлиб, аянчли бир аҳволда ўтирарди. «Ҳамма фронт учун бирор фойдали иш қилса-ю, мен бўлсам... Энди эртага елкамга халта осиб, қўлимга пақир кўтариб, худди гадойлардек, ошолол сўрайман, уйма-уй, ҳовлима-ҳовли юриб... Бирор каттароқ иш қилсам бўлмайдими?»

Тўра шу хаёллар билан банд бўлиб ўтирганда одамлар ўринларидан туришди. Бойғози бир-иккита газета олиб раисга берди.

— Кимлардан хат келибди? — сўради раис.

— Урмондан, кейин... — Бойғози хатларни қўлига олиб кўра бошлади. — Салимжондан... Ҳой Тўра, тўхта, Камолнинг отасиданда хат бор, олиб шигиб бер...

Тўранинг қаеридир жиз этиб, орқасига қайрилди. Бойғози чўлоқ унга туморча қилиб букланиб, уч бурчак муҳр босилган, адреси йирик-йирик қилиб ёзилган хатни узатди.

Раис бобо вакилни бошлаб чиқар экан, орқасига қайрилди.

— Ҳа, айтгандек, Бойғози, — деди у бир муҳим гап айтаётгандек. — Ану Дворжек чол эрталаб бир нима деди. Тушунмадим. Кечқурун келарсан, девдим, келмади. Шундан бир хабар олгин. Нима гапи бор экан?

— Хўп, оқсоқол, мана бу казеттерди тарқатип, қабар оламин.

Идоранинг чироғи ўчди. Ҳамма уй-уйига тарқалди. Тўра қўлидаги хатни авайлаб ушлаб келарди: «Ҳозир

Ўзим олиб кириб берсаммикан ё ойимдан бериб чиқарсаммикан? Бемаҳалда кирганим қандоқ бўларкан? Ойимдан бериб чиқарганим маъқул».

ТУҶҚИЗИНЧИ БОБ

Камола Раҳбар опаникига кириб келганида кун хуфтон бўлган, ҳамма даладан қайтиб, бирор обиёвгон қилиш тараддудида ўчоққа ўт ёқаётган маҳал эди. Раҳбар опанинг ишлари, айниқса, шу кунларда кўпайиб кетган: пастки синфлар аллақачон таътилга чиққан, олтинчи ва еттинчи синфлар имтиҳон топшираётган пайт. Бирор ҳафтадан сўнг улар ҳам бўшаб қолади. Ҳозирги, уруш кетаётган пайтда пионер лагери деган гап колхоз шароитида ҳеч ҳам мумкин эмас. Шундай экан, Раҳбар опа болаларнинг ёзги дам олиши ва уларнинг бебошвоқ юрмай, колхознинг бирор ишига фойдаси тегиши ҳақида қайғуради. Ахир у шу мактабнинг директори-да! Нафақат ҳозир ўқиётган ўқувчилар, у ҳатто яқиндагина мактабни битириб кетган Тўра билан Камолага ўхшаб шаҳарга бориб ўқиёлмай, шу ерда бирор иш билан машғул бўлиб юрганлар ҳақида ҳам қайғуради. Қайси кунги Зулайхо хола кўтарган можарони эшитиб, Ризвон келиноийдан кам қайтургани йўқ. Ҳарҳолда Камола уяти кучли қиз экан. Шу гапдан сўнг подага чиқмай қўя қолди. Раҳбар опа Камола билан бир учрашмоқчи бўлиб юрган, лекин атайлаб келиб учрашсам, албатта, ўша гап учун келган, деб ўйлашини андиша қилар, шу сабабли у бирор тасодифни кутиб юрар эди. Бугун эрталаб шу тасодиф юз берди. У Камола билан учрашиб самимий гаплашди, пода кетида юриш унга ярашмаслигини, ўзига муносиб бирор иш топишини, агар рози бўлса уни мактабга ишга олиши мумкинлигини айтган эди.

Ишга ўрганиб қолган эмасми, кун бўйи уйда ўтираверса ҳам бўлмас экан. Камола уй ишларини кўпи билан бир соат ичида қилиб бўлди, дадасига хат ёзди... Ҳовлига чиқди, уйга кирди. Гаплашадиган ҳеч ким бўлмаганидан зерикди. У пода кетидан юриб сезмас экан; кундуз кунлари қишлоқ худди ўғри уриб кетган уйдай ҳувиллаб қоларкан. Ҳадеб ўй сураверсанг ҳам бўлмай-

ди, жинни бўлиб қолишинг ҳеч гап эмас. Хуллас, у бир амаллаб кунни ўтказди-ю, кечқурун таклифини айтди.

— Ойинг билан маслаҳатлашиб кўр, дедими? — деди Ризвон келинойи супада оёғини осилтириб, ечинмай ўтираркан. — Нимасини ўйлашасан, қизим, майли, деявермайсанми?

— Олдингиздан ўтай дедим-да. Опамлар шундай дедилар, — деди Камола ойисининг муомаласидан хурсанд бўлиб. — Агар хўп десангиз розилигингизни опага бориб айтиб келаман. Ўзлари хабар қилгин, дегандилар.

— Бориб келақол, қизим. Ҳа, айтгандек, нима иш қилар экансизлар, шуни ҳам билиб кел.

Раҳбар опа уни очиқ чирой билан қарши олди. Ҳовлида, дераза ёнидаги сўрида ўтириб уёқ-буёқдан гаплашди. Ичкаридан сўрига тушаётган чироқнинг сўниқ нурида Камоланинг бир оз тўлишиб қолган гавдаси, шамол ялаган юзи қизариб-бўртиб лов-лов ёниб турар, Раҳбар опа ундан кўзларини олмай тикилиб ўтирар экан, шайтоний бир фикр кўнглига келди, уни синамоқчи бўлди. У аҳтиётлик билан сўради:

— Балки подага чиқарсан?

— Йўқ, — деди Камола уни фикридан айниб қолди ҳисоблаб.

— Нега? — деди у бир оз жилмайиб. — Балки сени Тўра хафа қилгандир?

Камола опанинг юзига ялт этиб тикилди-ю, жилмайиб турганини кўриб, ерга қаради, индамади. Опанинг ичини ҳавасга ўхшашроқ бир ҳис қитиқлагандай бўлди. Энди гапни кавлаш — қизнинг нафсониятига тегиб қўйиш эканини фаҳмлаб, гапни бошқа ёққа буриб юборди.

— Бўпти, келишдик, — деди у меҳр билан елкасига қўлини ташлаб. — Эртага мактабга кел. Бешинчи синфни бошқага бердик, олтинчи синфга вожатийлик қиласан.

Камола ўрнидан турди.

— Мен борай бўлмаса, опа?

— Бўпти, эртагача.

Камола Раҳбар опанинг уйдан анча енгил тортиб чиқди. Ҳали болалар чиқиб ўйнайдиган маҳал бўлмаганидан кўча бўм-бўш, қоронғи эди. Ёлғиз ўзи кўча ўртасида хаёл билан келар экан, кимдир биров орқасидан мой тупроқни поп-поп босиб келаётганини эшитди. Ким экан у?

— Камол?!

Бу таниш овозни эшитиб Камоланинг аъзойи бада-
нига титроқ кирди...

Тўра идорадан чиқиб уйларига кириб келганида онаси майда-чуйда ишларини қилиб бўлиб, ўғлини кутиб ўтирган эди. Салима хола уни ранжиброқ қарши олди.

— Қаёқларда юрибсан, ўғлим. Овқатингни иситиб берайми?

Куни билан бир фойдали фикр кетида юриб, қорни очганини ҳам сезмаган Тўра, онасининг гапини эшит-
гач, бўшашибгина супа четига ёнбошлади.

— Опкелинг...

У жуда чарчаган эди. Иложи бўлса овқатни ҳам ич-
масдан ётиб қўя қолса! Салима хола оғзи беркитилган
тунука товоқни супа ёнига олиб келди-да, примусга ел
бера бошлади.

— Камолнинг дадасидан хат келди, — деди Тўра
чўнтагидан туморча шаклидаги учбурчак хатни олиб
кўрсатиб. У шундай оҳангда айтдики, унда Камоланинг
дадасидан хат келгани учун севинч ҳам, ўзининг дада-
сидан келмагани учун ўкинч ҳам бор эди. — Мана.

— Қалай, тинчликмикан? Уқидингми? — деди она-
си шошиб-пишиб примусга ўт қўяр экан. Салима хола-
нинг ҳаяжонланганича ҳам бор: Тўранинг дадаси ёзган
хатдан Камола дадасининг соғ-омонлигини, Камола-
нинг дадаси ёзган хатдан Тўра дадасининг тинчлигини
билиб олса бўларди.

— Уқиганим йўқ.

— Қани, ўқи-чи?

— Бировнинг хатини ўқиш яхши эмас, ойи.

— Вой-бў-ў, жудаям културний бўлиб кетяпсан-
лар-да, — деди Салима хола ўғлидан ранжиб. — Уқи-
масанг ўқима. Ҳозир олиб чиқиб, Камолага ўқитаман.
Овқатингни иситиб берай... Устингдаги жандаларингни
ечсанг-чи, ҳечқурса...

Тўра онасининг гапига мийиғида кулиб, уйга кириб
кетди. У устидаги фуфайкасини ечаётиб, бурчакда тур-
ган чиройли, чети гулдор сирланган оқ тоғорачага кўзи
тушиб қолди. Тўранинг кўзи уйларидаги буюмларга
шунчалик ўрганиб қолган эдики, бирорта ортиқча нар-
са ёки бегона буюм дарров кўзига кўрина қоларди. У
ечиниб бўлиб, бурчакдаги тоғорачани қўлига олиб то-
моша қила бошлади. Жуда бежирим, дид билан ишлан-
ган эди. Гуллари ҳам хаёлни ўғирлайдиган даражада

чиройли. Тўра уни қаерда кўрган эди? Тоғорачани илгари бир жойда кўргандай бўлаверди. Бирданига эсига кўрган жойи лоп этиб тушди-ю, сесканиб кетди. Ахир у бу тоғорачани пан Дворжекнинг уйида кўрган эди-ку? Унга Бойғози чўлоқнинг ҳам ҳаваси келувди. Бирдан унинг қулоғи остида раиснинг гаплари жаранглаб кетди: «Мендан сенларга насиҳат шу: булинган элдан буюм олманглар, ўзларинг ҳам булинасанлар!»

Тўра тоғорачани кўтарганича, ҳовлига чиқди.

— Ойи, мана бу тоғорачани қаёқдан олдингиз?

Салима хола бу маҳалда супага дастурхон ёзиб иситилган овқатни олиб кетаётган эди.

— Нима эди?

— Сўраяпман-да.

— Ану кўчиб келганлардан. Бир чиройликкина, дўмбоқ қиз кўтариб кириб қолди. Қарасам, сотаман, деганга ўхшади. Бир килоча жўхори олиб чиқувдим, олдию тоғорачасини ташлаб кетди...

— Нега олдингиз, ойи?

Тўранинг кўз ўнгига қайси куни борганларидаги ҳолат кўриниб кетди: кампирнинг пинжига тиқилиб, тор юбкасини тортқилаб, бўлиққина оппоқ сонларини бекитишга ҳаракат қилаётган қош-кўзи тимқора, дўмбоққина қиз ҳуркак назар билан қараб турар, жуда аянчли, бечораҳол бир аҳволда эди.

— Нима қипти? Текин олибманми? Ўзи олиб келиб тургандан кейин...

Тўра ойисининг гапидан ёниб кетай деди ва раиснинг ўша кунги гапини дона-дона қилиб такрорлади. Салима хола, умуман, бошқа аёллар каби буюмга қандай ўч бўлса, эски удумларга ҳам шунчалик ишонар, риоя қилар эди. Раиснинг гапини ичида такрорлади. «Булинган уйдан буюм олма...» Дарров унинг кўз олдига узоқ элларда жон олиб-жон бераётган эри кўриниб кетди. Супа четидаги Камоланинг дадасидан келган ҳалиги туморча шаклидаги хатга шубҳа билан бир қараб қўйди. «Тинч-омон бўлсин-да, ишқилиб!» Улғайиб қолган ўғли кўз олдига унинг бу ишидан хафа бўлиб турибди. У бўлса суриштирмай бошқа юртлардан озиб-тўзиб келган, оч ва ночор бир бечоранинг нарсасини арзонгаровга олиб қолиб ўтирибди.

У шуларни ўйлар экан, гўё эрига бир кор-ҳол бўлиб, азамат ўғилгинасидан ажралиб қоладигандай қўрқиб кетди:

— Вой шўрим, энди нима қилдик?

Тўра онасининг бу заифлигидан дарров фойдаланди.

— Ўзига олиб бориб бериш керак.

— Шундай қила қол, ўғлим...

Тўра супанинг четига омонатгина ўтириб олиб, хўрдани ичар экан, онасига қараб:

— Ичига тагин бир килоча жўхори солинг, — деди.

Салима хола ўғлининг гапини қайтаролмади. Индамай ичкарига кириб, яримлаб қолган халтасидан чама-лаб тоғорачага жўхори ағдарди.

— Уч-тўртта қурутингиз бўлса ёмон бўлмасди, — деди тагин Тўра хўрдани ичиб бўлиб, қошиқни ялар экан.

Салима хола яна ичкарига кириб, беш-олтита қурут олиб чиқди.

— Ма, ўғлим, олиб бора қол.

Тўра тоғорачани кўтариб чиқиб кетди. Қишлоққа оқшом салқини тушган, чирилдоқлар инидан чиқиб атрофни ҳашаротларнинг тунги қўшиғи билан тўлдиришган, кундузи иссиқдан ҳансираб девор тагида тилларини осилтириб ётган итларга ҳам жон битиб, бир-бирларига гал беришмай вовиллашар, қаердадир болаларнинг қийқириқлари эшитилар эди. Илгарилари бу маҳалда кўча ялангоёқ чиқиб кетадиган Тўра негадир ойисининг эскириб қолган калишини кийиб олиб, катта кўчада мой тупроқни поп-поп босиб, тоғорачани олиб келар эди. У то пан Дворжекникига келгунича кўчада ҳеч кимни учратмади. Яхши бўлди. «Қаердан келаётибсан?», «Қўлингдаги нима?», «Қаёққа боряпсан?» деган саводларга унинг ҳеч ҳам тоқати йўқ эди шу маҳалда.

Одатдагидек, пан Дворжекнинг уйдагилар шундай роҳатижон ҳавода уйда ўтиришган экан. «Буларда ҳовлида ўтириш расм эмас экан-да?!» У шу хаёлда аста эшикни тақиллатди. Худди аввалгидай эшик сал қия очилди-да, пан Дворжекнинг тепакал боши кўринди. Тўрага кўзи тушгач, ажабланган бир қиёфада унга бошдан-оёқ разм солди. Қўлидаги ўзининг тоғорачасига кўзи тушиб, ҳайрон бўлиб қолди.

— Прошэн, далай¹.

Тўра ичкарига кириб, салом берди:

— Здрасти.

Пан Дворжек қўлини қўлига ишқаб, салгина бошини эгиб нимадир деди. Тўра унга тушунмади. Тоғорани қўлида ушлаганча, уй ичидагиларга битта-битта

¹ Марҳамат киринг.

разм солиб чиқди: кампир илгариги ўрнида ўтирарди. Кристина эса бурчакдаги пишиқ гишт синиқларидан ишланган ўчоқ бошида чўмич ушлаб турар, Франтишек де-раза раҳида индамай ўтирар, онаси пани Райла кўринмас эди. Қаёққадир чиққан бўлса керак. Уй ичини буғ, қандайдир одамнинг кўнглини беҳузур қиладиган ҳид босиб кетибди.

— Кристина, на... — деди Тўра тоғорачани унга чўзиб.

Кристина олишни ҳам, олмасликни ҳам билмай, ҳайрон бўлиб турар эди. Шу пайтда уларнинг кўнглида: «Жўхорисини қайтариб олгани келган», деган шубҳа ҳам йўқ эмасди.

Пан Дворжек кўксига қўлини қўйиб, ялинган оҳангда:

— Зачем? — деди.

Тўра индамай тоғорача ичидаги жўхорини шу ерда турган бир тақсимчага ағдарди-да, тоғорачани илгариги ўрнига қўйиб қўйди. Сўнг чўнтагидан қурут олиб, Франтишекка, Кристинага берди. Унинг юзидаги табассумни кўргач, улар сал юмшашди. Тўранинг юзидаги жилмайиш, юмшоқлик аста-секин уларнинг юзига ҳам ўтди.

— Миломи, панэ¹...

Пан Дворжек Тўрани ўтқазишга жой тополмай қолди. У ҳамма гапни бетаржимон тушунган. Тўрадан беҳад миннатдор, қандай қилиб Тўрани хўрсанд қилишни билмас эди. Тўра бир чеккада қурут сўриб турган Франтишекнинг қоқ суяк елкасини силади-да, кетиш тараддудига тушди. Пан Дворжек гавдасига ярашмаган бир чаққонлик билан даҳлизга чиқиб, қандай тез чиққан бўлса, шундай тезлик билан қайтиб кирди. Қўлида яп-янги лампа шиша ушлаб турарди.

— Панэ... — У шундай деди-да, шишани Тўрага чўзди. — Прошэн...

Тўра шишани қўлига олиб томоша қилди. Заводда қилинганидан сира ҳам қолишадиган жойи йўқ, яп-янги, ялтиллаб турар эди. «Қандай қилиб қилди экан? Менга беряпти шекилли? Йўқ, олмайман».

Тўра шишани хўп томоша қилгач, пан Дворжекка узатган эди, у хафа бўлиб, шишани яна Тўрага қараб итарди.

— Прошэн...

Тўра қийин аҳволда қолган эди. Олай деса, раиснинг

¹ Ташаккур.

гапи эсида, олмай деса, пан Дворжек йиғлаб юборай деб турибди. Хафа бўлиши мумкин. «Майли, ола қолай. Буни у элидан кўтариб келмаган-ку, ахир. Шу ерда қилган». У ўзини шу гаплар билан овутиб, шишани олишга мажбур бўлди. Шундан кейингина пан Дворжекнинг юзига табассум ёйилди. Пани Кристина ҳам чиройли кулиб қараб турар, тўрда ўтирган кампир ҳам нималарнидир пичирлаб, тўрани дуо қилар эди.

Кўнгли жойига тушди шекилли, пан Дворжек сўраб қолди:

— Панэ... Гдзе штекло?

Тўранинг эсига аввалги келганларидаги ваъдалари тушди. У мактабнинг кимё кабинетидан синиқ, ишга яроқсиз шиша найчалар, колбаларни олиб келиб бермоқчи эди.

— Будет, — деди Тўра ваъдасига вафо қилмаганидан уялиб.

— Когда?

— Завтра.

— А, другаяй дзен¹? Прошэн...

— Дасвидания.

— Жегнайцэ!²

Пан Дворжек Тўрани кузатиб чиқиб, эшикни зичлаб ёпди.

Тўра қоронғида лампа шишани эҳтиётлаб ушлаб кўчанинг ўртасида келар экан, муъолишдан кимдир чиқиб, йўлга тушди. У аввалига эътибор бермади-ю, сўнг бир оз юргач, олдиндаги кишининг ким эканини билиш ниятида қадамини илдамроқ босди. Назарида қиз болага ўхшатгандек бўлди. Ким экан у? Яқинлашганда таниб қолди.

— Камол?! — деди у ҳайрон бўлиб.

Ҳалиги одам индамади-ю, лекин қадамини секинлатди. Тўра унга бараварлашди: «Бу маҳалда нима қилиб юрибди».

Камола ҳам тахминан шундай ўйда эди. Улар бири йўлнинг бериги чеккасида, иккинчиси нариги чеккасида секин юриб келишар, нимадан гап бошлашни ҳам билмас эдилар. Қизиқ, яқиндагина бирга мол боқишиб, кечқурунлари бирга кўча чангитишиб ўйнаб юрадиган бу икки самимий дўстнинг оралари бунчалик узоқла-

¹ Бириси куними? Илтимос...

² Хайр.

шиб кетди? Нега бир-бири билан гаплашишга юраклари дов бермайди? Нега?

Буни уларнинг ўзлари ҳам тузукроқ тушунмас, бу туйғудан уларнинг ўзлари ҳам хижолатда, айни чоқда шу туйғудан уларнинг ўзлари ҳам миннатдор, шуниси маъқулдек эди. Тўра қоронғида юрак ютиб унинг қаёқдан келаётганини, нима учун ишга чиқмаётганини суриштирмоқчи бўлар эди-ю, журъат этолмас, уни хафа қилиб қўйишдан чўчир эди. Бир маҳал у Камола оғиз очиб бир нима демаса ҳам, ҳеч нарса сўрамаса ҳам:

— Пан Дворжекникидан келаётувдим... — деди астагина.

Камола индамади. «Пан Дворжекникида нима қилади у?»

Тўра юрак ютиб сўради:

— Нега ишга чиқмаяпсан, Камол?

Камола қалбида рўй берган ўзгаришларни, подага чиқишни онаси ман этганини айтиб ўтирмади. Жўнгина қилиб жавоб берди:

— Раҳбар опа мактабда ишлайсан, деди.

Тўра энди Камоланинг подага чиқмаслигига кўзи етди. Қаеридир ачишиб кетди.

— Мактабда нима иш қилар экансанлар?

— Вожатийлик...

Иккаласи ҳам индамай қолди. Бир маҳал Тўра қўлида шиша борлигини сезиб қолиб, бояги пан Дворжекка берган ваъдаси эсига келди.

— Камол...

— Ҳим?

— Бир нарса илтимос қилсам майлими?

Бу саволдан Камола ҳаяжонга тушди, баданидан чумоли ўрмалагандай бўлиб, ёнига чўчиб қаради.

— Нимади?

— Ану, мактабга борсанг... — деди Тўра тутилиб, — ану, кимё кабинетидаги синиқ шишалар, найчалар, ишга яроқсиз қолбалар бор-ку. Ушани олиб келсанг. Менинг ҳечам қўлим тегмаяпти: эрталаб кетаман, кеч қайтаман. Узинг биласан-ку...

— Кимга керак у? Сизгами?

Тўранинг юраги қишидан чиқиб кетай деди: «Сиз» дедими? Нима учун у мени «сиз» дейди? «Сизгами?» Бу сўз аввалига унинг қулоғи тагига тортиб юборгандай таъсир этди-ю, бора-бора ичига қандайдир илиқлик бахш этгандай бўлди. Анча жимликдан сўнг тили калимага келди:

— Йўқ, менга эмас, пан Дворжекка. Уша шиша синиқларидан лампа шиша қиларкан.

— Майли, опа хўп деса...

Шу билан гап тугаб қолгандай бўлди. Бир оз жим боргач, Камола астагина «хайр» деди-ю, қадамини жадаллаштирди. Тўра шошиб қолди. У кетяпти! Нима десин? Тагин бирпас тургин, десинми?

— Камол... — деди у қўрқа-писа.

— Ҳм? — Камола орқасига қайрилди.

— Дадангдан хат келди.

— Вой, қани?

— Ойим уйларингга олиб чиқиб кетдилар.

— Вуй, раҳмат, Тўра ака! — Камола шундай деди-да, чопқиллаганича уйларига қараб кетди.

Боя унинг «сиз»лагани Тўранинг қулоғига эриш туюлиб бора-бора қалбига бир илиқлик бахш этган эди. «Тўра ака» дегани эса қалбига ёғдай ёқди. У, худди маст одамдай гандираклаб, уйларига қандай кириб келганини ҳам, қандай қилиб ўринга ётганини ҳам билмади.

У сармаст эди...

УНИНЧИ БОБ

Дунёнинг ишлари хўп қизиқ-да: қувонч билан қайғу, меҳнат билан ташвиш ҳамиша ёнма-ён юради. Тўра эрта-лаб подани олиб чиқиб кетаётганида ҳам, яйловда сигирлар кетида юрганида ҳам, офтоб тиккага келганда сигирлар сўнадан думини хода қилиб, сувот томонга қочганларида ҳам ва ниҳоят, пешин пайтида Қарқаралига қайтиб келаётганида ҳам кўнгли равшан, руҳи баланд эди. Унинг кўзига ҳамма нарса чиройли, сирлидек туюлган эди. У ҳамма нарсага шоирона кўз билан қарар, ундан бирорта маъно ахтарар, табиатдан унинг муқобилини қидирар, ўхшаш нарсаларни топгудек бўлса, мурғак қалби чапак чалиб, уни қутлар эди.

Камоланинг кеча кечқурунги бир оғиз сўзи — «сиз»лагани, «Тўра ака» деб мурожаат қилгани унинг руҳини шунчалик кўтариб юборди! Бу руҳ қанотида у қушдай енгил учиб дунёни кезиб чиқди; бу руҳ уни гоҳ жилмайтирди, гоҳ кўзларига қувонч ёши келтирди... Ҳа, у руҳан тетик эди. Илоннинг инига қўл ур десанг тап тортмайдиган, тоғни уриб талқон қил десанг, қайтмайдиган бир аҳволда эди. У кун бўйи шундай кайфиятда юриб, кечаги раис маъқуллаган ўзининг таклифи ва унинг ижроси ҳа-

қида ўйламаган эди. У пода кетида қишлоққа кириб келаркан, шу масъулият ташвишини ўйлаб, кун бўйи уни осмонларга олиб учган орзулари, қалбига ширин ором берган хаёллари қуш патидай тўзиб кетди. «Нима қилсам экан? Ваъдага вафо қимматми ё орийатми? Ахир бу таклифни ўзим киритдим-ку? Бошқа биров эмас!.. Қўлимга челақ олиб, елкамга халта осиб уйма-уй «Ошолол!» деб қичқириб, садақа йиғиб юрганым уят бўлмасмикан? Камола нима деркин?» дерди бир хаёли. Яна бир хаёли унга тамоман қарама-қарши пичирларди: «Нима бўпти? Ахир мен уни ўз манфаатим учун қилаётганим йўқ-ку? Кўчиб келганларни деб, бева-бечораларни деб, урушнинг даҳшатини кўзи билан кўриб, заҳматини чекканлар учун, ишониб паноҳ тортиб келганлар учун шундай қилмоқчиман-ку. Бунинг нимаси уят? Ошолол йиғишни уят санаб, қўлимиздан келадиган ишни қилмай, аҳволи танг бечораларнинг аҳволини яна ҳам танглаштиришнинг ўзи катта гуноҳ эмасмикан? Ўз орийатимни ўйлаб, катта гуноҳга йўл қўйганимнинг ўзи уят эмасми? Одамлар нима деса дер».

Тўра шу таскин билан подани қишлоқ кўчасига ҳайдаб кирганида, қуёш худди ярим мис баркашдек қизариб ботиб борар, томлардаги, бўғотлардаги, хашак уюмлари устидаги тўрғайлар, гўё қуёш ботаётганини фақат шулар сезаётгандай, тинмай чирқиллашар ва бундан одамларни огоҳ қилар эди. Тўра чангга ботиб, Сергей билан бирга келар экан, бари бир ҳалиги масъулиятдан ҳаяжонда, юрагининг аллақаери билинар-билинемас титрар, ҳалитдан одамлар унга таънаомуз қараётгандай бўларди.

У йўл-йўлакай уй-уйларга сигирларни қолдириб, атиги беш-олтита сигир билан қишлоқ марказига келганида, идора олдида турган Бойғози қўлини кўтариб қичқирди:

— А-ай, Тўра! Бери кел!

Тўра таёғини судраб аста унинг ёнига келди-да, нима дейсиз, дегандай унга тикилди. Бойғози:

— Жур билай, — деди-да, оқсоқланиб идорага кириб кетди. Тўра унинг кетидан эргашди. Коридорга кираверишда, дераза ёнида, битта катта пақир, дераза рахида брезентдан тикилган яшил халта турар эди. Бойғози ўшаларга ишора қилди. — Мине, дайиндап қўйдим...

Тўранинг юраги ҳаприқиб кетди, индамади.

— Э, нега индемейсинг? Жарамайма? — деди Бойғози чўлоқ «қўнгли тўлмади чоғи», деб ўйлаб. — Оқсоқол «бир оз кутиб, одамлар жумисган қайтқан сўнг бастасин», деди.

— Шу... Бойғози оға, қандоқ бўларкан? — деди Тўра бир оз ийманиб, — уят бўлмасмикан?

— Э-а, уялам, де, — деди кулиб у.

— Ҳарҳолда...

— Уялатин бўлсанг, билай қил. Сен бирер сағаттан кейин ўсинде кел. Сен уялсанг, мен уялмаймин. Ўзим бастап берем. Қасимда журесин-ғуй?

— Юраман, оға! — Тўра қувониб кетди.

— Бор бўлмаса. Кейинроқ кел!

Тўранинг елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлиб, идорадан энгил чиқди. Уни идора олдида Сергей кутиб турган экан, биргалашиб уйларига кетишди.

Сергей Тўраларнинг уйдан бир коса қатиқ ичиб бўлиб кетмоқчи эди. Тўра рухсат бермади.

— Ошолол собрат будем, — деди у.

— Чево?!

Тўра унга ошолол нималигини тушунтиришга ҳаракат қилди. Сергей тушунмаганича қолаверди. Иккаласи бирпас ҳовлиларида айланишиб, у-бу ишларни қилган бўлишди, кейин Тўра сигирни боғлади, охурларга хашак солди, уйга чироқ ёқди.

Ҳадемай қош қорайиб, Салима хола ҳам ишдан қайтиб келди. Тўра Сергей билан аста идора олдига чиқди. Ҳали идорага раис келмаган, Бойғози чўлоқ Тўрани кутиб турган экан. Булар келиши билан Бойғози чўлоқ майнабозчиликка бўлса керак — худди бозорда ун сотаётган аллоплардек энгини щимарди, кирза этикларининг қўнжини тортиди, қозоқи қалпоғининг айвонини тортиб пешонасига сурди-да:

— Қани, олиб шигинглар, пақир мен қалтани, — деди. Тўра ичкаридан халта билан пақирни олиб чиқди. Бойғози кулгили бир оҳангда қошларини чимириб, уёқ-буёққа қараб деди: — Кане, ўнгдан бастаймизба ё сўлдан. Арвақтарим ўнгдан жур, деп тур. Омин! Кане кеттик...

Бойғози пақирни қўлига олиб, оқсоқланганича олдинга тушиб, қишлоқнинг кунчиқиш томонига қараб юрди. У билан қорама-қора Тўра билан Сергей ҳам эргашишган, одамлар энди ишдан қайтиб келишиб, овқат тараддудига тушишган пайт эди. Кунчиқиш томонда биринчи хонадон Муса мулла деган кишиники эди. Бойғози дарвозага яқинлашиши билан, орқада келаётганларга «тезроқ юринглар», деган маънода ишора қилди.

Оқсоқ юримсоқ, деб шуни айтсалар керак-да, у Тўра билан Сергейга етказмай борарди. Бойғози чўлоқ дарвозани тақиллатиб ўтирмади, «ғийт» этказиб очди-да, ичкарига кириб кетди. Тўра билан Сергей унинг орқасидан эргашиб етиб боргунича, у ўчоқ бошига бориб қичқирди:

— Ошо-ло-ол!

Ҳовлида боғлоқлик турган олапарнинг товуши Бойғозининг товуши билан барабар чиқди. Ҳовлининг ҳашак босиб қўйилган томонидан эркак кишининг товуши эшитилди:

— Қўй, олапар!

Бир чол сал энгашиб (таҳорат олган бўлса керак) қумғон кўтариб келарди. Яқинлашганда танишди. Муса мулланинг ўзи экан.

— Ассалому алайку-ум, оқсоқол, — деди Бойғози чўлоқ чўзиб.

— Ваалайкум... Келинлар, келинлар.

— Шу, оқсоқол, ошолол йиғиб...

Муса мулла бир оз индамай турди-да, ҳа, деб ясама кулди.

— Биз чолу кампирда нима ҳам бўларди? Узимиз зўрға амал-тақал қилиб ўтирибмиз, — деди қумғонини тандир бошига қўйиб. — Пешонамизда битта сигиримиз бор. У ҳам Ғиёс кетгандан бери сути қочиб қолди. Кўрмайсанми, Бойғози болам, сигир боқиш ҳам қаёқдаги қаланғи-қасанғиларга топширилди.

Тўра турган жойида худди яшин ургандай тили калимага келмай қолди. «Демак, Сергей билан мен қаланғи-қасанғи эканмиз-да? Вой хасис мулла-ей! Қарқаралида сендан бақувватроқ хонадон борми ўзи? Сендан на жаноза, на куф-суф, на бирор ис чиққан жой қоладими? Ҳаммасига борасан, ҳаммасидан оласан. Бирор тийин чиқмаган уйни хасисликда айблаб кетасан, қишлоққа гап-сўз қиласан. Эшигингга ошолол сўраб келишувди, шунча гапу шунча сўз! Хўш, ўзингни нима деб атасак бўлади? Суф-э, сенга!»

Енгини шимариб келган Бойғози чўлоқ ҳам нима дейишини билмай қолган эди. Тенгқур бўлганида роса боплардику-я. У, бунга гап айтиш бефойда, деб энди орқасига қайтмоқчи бўлиб турувди, ичкаридан Муса мулланинг кампири неварасини кўтариб чиқиб қолди. Бир қўлида тунука товоқ.

— Келинлар, болаларим, хуш келибсанлар, — деди кампир очиқ чеҳра билан. — Овқат қилмовдик, қатиқ бўлса ҳам олиб кетаверасизлар-да...

— Бўлаверади, шеше, минав қув шалингиздай, жўқ демесенгиз бўлгани, — деди Бойғози. У кампирдан миннатдор, чолдан хафа бўлиб, қатиқни пақирга ағдартирди-да, чолга хайр ҳам демай чиқиб кетди. Навбатдаги ҳовлига етгунча у миқ этмади. Галдаги дарвоза олдига борганида, бу индамаслигим Тўраларга таъсир қилмасин дедими, тагин шўхлиги бошланди:

— Ошолол!

Кўп куттирмай ичкаридан бир кампир чиқди, қўлида заранг, оғзи тўла дуо:

— Худоё умрларингдан барака топинглар. Жуда яхши ўйлабсизлар, озгина қўғирмоч қилувдим, қани, халтангни оч, болам, — деди Тўрага яқинлашиб. У қўллари титраб, халтага қўғирмочини ағдарар экан, тинмай дуо қиларди: — Илоё юртимизга қасд қилганлар паст бўлсин...

Чолидан аллақачон айрилган, иккита азаматини урушга жўнатган бу кампир бояги Муса мулланинг тамоман акси эди. Қизиқ дунё экан-да!

Улар ҳалиги кампирнинг ёнгинасидаги ҳовлига киришди. У Мастура янганинг ҳовлиси эди. Ишдан энди қайтиб келган бўлса керак, ўчоғининг тўқитқасидан гувлаб чиқаётган олов қарийб ҳовлининг ярмини ёритиб турар, ўзи тандир устида нимадир қилар, атрофида майда-чуйда уч-тўрт бола гирдикапалак бўлиб, қийқиришар эди. Кирувчилар яқинроқ боришиб қичқиришди:

— Ошолол!

Мастура янга қўлида капгири, қаддини ростлаб, олов яллиғидан терлаб кетган бўлса керак, пешонасини энги билан артди-да, чиройи очилиб:

— Келинлар, келинлар, — деди. У жўхори қовураётган экан. Ҳалиги майда болалар қозондан атрофга учган оппоқ бодроқларни теришар, қизиқиб кетиб, оловга яқинлашиб қолганларини сезмас эдилар. — Ҳой, яшшамагурлар, қоч! Ёниб ўласанлар... — У болаларга танбеҳ бериб, кирувчиларга қараб жилмайди. — Ҳозир, бирпасда бўламан...

— Маъқул, кутейик женге...

...Ошолол деган товуш тўртинчи ҳовли эшиги олдидан чиққанида, Бойғозиларнинг кетларидан беш-олти бола эргашган, улар бозорда юргандай чувиллашишар, Бойғози чўлоқ билан бас-баравар бақиришар, хижолатпазлик билан бошланган ишнинг охири хурсандчиликка айланиб кетган эди. Болаларга ўйин керак-да! Текин томоша топилди-қўйди. Сергей учун ҳам бу иш хурсанд-

чилик бўлди. Навбатдаги ҳовлига боришганида болаларга қўшилишиб у ҳам қичқирди:

— Аса-лўл...

— Ошолол!

Бу ҳовли Информбюро холаники эди. Холанинг ўзи чиқди, қўлларида ҳеч нарса йўқ эди:

— Вой чирогларим-эй, ҳали ҳеч нарса қилолганим йўқ эди. Овқатим бир оздан кейин пишади, бир айланиб келинглар, болаларим. Ёуни қара-я, ошолол сўрашларингни кеча эшитувдим-а, ўчоққа ўтни эртароқ ёқсам бўларкан-а...

Информбюро холанинг гапи кўпайиб борарди. Бойғози унинг гапини бўлди.

— Бўпти, сўған-да, раҳмет. Энди эртен келемиз. Насяга-де кўнаверамиз, шеше... — деди пақирини қўлига олиб.

— Уят бўлди-да, болаларим...

— Жўқ деганингизде не қилардиқ? Қудайлиғингизди айттингиз-ғўй...

Навбат Зулайҳо холаникига келганида Бойғози тўхтамай ўтиб кетди. Улардан илгарироқ келиб бақирнишни мўлжаллаб турган болалар ҳайрон бўлиб турдилар-да, индашмай буларнинг орқаларидан чопишди. «Эридан қорахат келганини ҳисобга олган бўлса керак», деб тахмин қилди Тўра. Бойғози бўлса: «Тагин бирор гап бошлаб юрмасин», деб ўтиб кетган эди. Навбатдаги уй Камолаларники эди. Шу жойга келишганларида Тўра сал ўзини тортиброқ турди. У негадир ҳаяжонда, ким чиқар экан, деб бир четда кутиб турарди. Эшик гичирлаб очилди. Тўранинг юраги қинидан чиқиб кетай деди. Камола қўлида коса, эшик олдига чиқиб болаларга битта-битта қаради. Четроқда турган Тўрани таниди шекилли, аста келиб Бойғозининг қўлидаги пақирга косадаги овқатни қуйди. Болалар ўзи жимиб қолдими ё Тўрага шундай туюлдими, унинг қулоғига ҳеч нарса эшитилмас, ҳамма унсиз қимирлар, оғизлари пичирлаб гаплашаётгандек бўларди.

Болалар чувиллашиб навбатдаги ҳовлига қараб чопишганда Камола уларнинг кетидан қараб қолди...

Шу зайл ошолол йиғиш давом этар, болалар «оқ суяк», «ботмон-ботмон» ўйинларини йиғиштириб қўйиб, уларнинг кетидан чопишарди.

Шу куни Тўра бир нарсани фаҳмлади: у ўзича шу қишлоқда туғилдим, бу қишлоқнинг одамларини ипидан-игнасиғача биламан, деб ўйлар эди. Шу бугуннинг

Ўзида у турли-туман одамларга дуч келди. Бири-бирига сира-сира ўхшамас эди. Ҳатто ҳар куни кўриб юрган одамлари ҳам қилган муомаласидан сўнг аввалги ўзига ўхшамас эди. Ўзича бу тузук одам деб юргани хасис, бу унча эмас, деб юрган одами эса, қўли очик чиқиб қолди. Одамнинг одамлиги, фақат сўзидагина эмас, унинг муомаласида, олиш-беришида, ишида экан, шундан билинар экан унинг яхши-ёмонлиги! Шунга ишончи қомил бўлди.

У хаёл билан бўлиб, қишлоқнинг ярим хонадонидан ошолол йиғишганини сезмай қолибди. Йўлда буларни раис тўхтатмаганида, эҳтимол у хаёл суриб, Бойғозига, болаларга беихтиёр эргашиб кетаверган бўлармиди!

— Хўш, ишлар қалай? — деди раис қамчини ерга таяб ўтирар экан. — Бирор иш чиқадиганми?

Бойғози чўлоқ пақирни раиснинг олдига қўйди. Салкам бир пақир овқат йиғилибди.

— Тағин минау қапта-да бар, — деди Бойғози Тўранинг елкасида турган қонга ишора қилиб.

Тўра шундагина елкасида халта борлигини сезиб, аста уни раиснинг олдига қўйди. Раис халтани кўтариб, чамалаб кўрди.

— Бунинг ишинданан-да бор, талқан-да бор, қувир-маш-та бор...

— Тузуксизлар-ку.. — деди раис хурсанд бўлиб. Кейин пақирни кўтариб, йиғилган ошдан ҳўплади, томоғини тақиллатиб, бошини сарак-сарак қилиб деди: — Оҳ-оҳ-оҳ... Ҳай, садағанг бўлай кўпчилиг-ей, шу меҳринг, шу оқибатинг бўлмаганда халқ бўлармидинг? Бир муштдан урсанг ўлдирасан, бир қошиқдан берсанг тўйдирасан!

Ошолол йиғишни хушчақчақликка, томошага айлан-тириб юборган ўйинқароқ болаларнинг қий-чуви раиснинг гапини эшиттирмай қўйди. Бундан на раиснинг, на Бойғозининг, на Тўранинг жаҳли чиқди. Қайтага уларнинг қий-чувлари сокин оқшомга ярашиб турар, теварак-атрофга руҳ бахш этар эди.

— Қани, халтангни оч! — Раис бобонинг гапидан мамнун жилмайиб турган Тўра, аёл кишининг товушини эшитиб, ялт этиб қаради. Не кўз билан кўрсинки, қаршисида, қўлида товоқ ушлаб Зулайхо хола турар эди. Нима дейишини билмай шошиб қолди.

— Ай бола, нега анқайип турсин, — деди Бойғози Тўрага танбеҳ берган бўлиб. Аслида, Зулайхо холанинг уйига қайрилмай ўтиб кетганидан ўзи хижолатда эди.

Тўра шошиб, халтасининг оғзини очди. Зулайхо хола

қўллари титраб товоқда олиб келган бодроғини халтага ағдарар экан, Тўрага гинахонлик қила кетди:

— Нега мени ҳатлаб ўтиб кетдинг, ука, — у бундан сўнгги гапни йиғи аралаш айтди. — Ё амаким ўлди, деб мени одам қаторига қўшмаганингми бу? Қатордан қолгунча хатардан қол, дейдилар. Бундай камситма, ука.

Унинг гап оҳангида камситилгани учун алам ҳам айна пайтда, Тўранинг назарида, тунов кунги ўйламай қилиб қўйган чакки иши учун узр ҳам бор эди, у бу гапларни бақирмасдан, шовқин кўтармасдан айтди. Тўра, сенга айтаман, раис бобо, Бойғози, сизлар эшитинг, қабилида айтди. Буни раис бобо билан Бойғози чўлоқ ҳам тушунди. Индашолмади. Зулайхо хола кетди.

— Да-а, — деди чўзиб Бойғози. Сўнг у, раис бир нима деса керак, деб елкасини қашиб кутди. Аммо раис ҳеч нима демади. Бир сония жимликдан сўнг:

— Ҳай, — деди раис, — энди гап бундай: бугунга шу етар. Кунига йиғсанглар баъзи оилаларга малол келади. Кунора бўлсин, хўпми?

— Жақси, оқсоқол.

— Нима дейсан, Абдитўра?

— Майли...

— Хўш, буни ким тарқатади?

— Тарқатмай неси бар?

— Сенинг идорада ишинг бор, — деди раис Бойғози-га. — Абдитўра, ўзинг олиб бориб берақол. Биринчи галда, илгари кўчиб келганларга. Кейин бошқаларга. Оиласига қараб, овқатингнинг етишига қараб тақсим қил, хўпми?

— Хўп.

— Қани юр, Бойғози, — раис Бойғози билан бошлашиб кетаркан, бир нима эсига тушди шекилли, орқасига қайтди. — Ҳой, Абдитўра, овқатни тарқатиб бўлганингдан сўнг идорага кириб ўт. Гап бор.

— Майли.

Тўра халтани Сергейга бериб, ўзи пақирни кўтариб олди-да, пан Дворжекларникига қараб юрди. «Раиснинг нима иши бор экан менда?» деб ўйларди у пақирни авайлаб кўтариб бораркан. У хаёли билан бўлиб, орқасидан эргашиб келаётган бир тўп боланинг қий-чувиға, йўл-йўлакай олдиларидан чиқиб акиллаган кучукларга ҳам парво қилмас эди...

Тўра кеч хуфтонда овқатни бир амаллаб тарқатиб бўлди. Умрида бунақа ишни қилмаган эди, жуда қийналиб кетди. Бировга кўп, бировга оз, дегандек... Бечоралар айтмайди-ю, лекин пақирга кўзларини мўлтиратиб тикилишади, тагин озроқ қуярмикан, деган маънода ориқ юзларини буруштириб жилмайишади. Ярим ўжов ортиқроқ қуйсанг миннатдор бўлиб, бошлари ерга теккунча таъзим қилишади...

Хуллас, ёмон бўлмади. Тўра бу ишларни бир ёқли қилиб, Сергейни бобосига топшириб, идорага келди. У бўсагадан ҳатлаб ичкарига кирар экан, ҳамон: «Раис менга нима дер экан?» деб ўйларди. У идора эшигидан кирди-ю, ҳайрон бўлиб қолди. Девор тубидаги скамейкада Розик жилмайиб ўтирарди. Саломлашди.

— Ҳа, келдингми, азамат? Яша, ота ўғил. Иш бундай бўпти, — деди раис хурсанд бўлиб. «Кўрдингизми, қандай йигитларимиз бор-а», деган маънода ёнгинасида ўтирган қўнғизмўйлов вакилга қараб хурсанд жилмайди. — Энди, ўғлим, гап бундай, Ғиёс акангни яна бир ойга қолдиришибди. Бошқаларни индинга кузатиб қўямиз... Энди сен бир-икки кун Ғиёс аканга бўлишиб турасан. Кейин хирмонга, Соли оқсоқолнинг ихтиёрига ўтасан. Хўпми?

Тўра қувониб кетди. Ахир, кўпдан бери орзу қилиб юрарди-ку бошқа ишга ўтишни. У бу таклифдан ниҳоятда хурсанд бўлганини яшира олмади. Аста жилмайиб қўйди.

Барча гапларини Тўра келгунга қадар гаплашиб олишган эканми, идорадагилар, бўпти бўлмаса, гап тамом, дегандай ўринларидан туришди. Шу маҳал эшик жонсизгина тақиллади. Ҳамма ҳайрон бўлиб, эшик томонга қаради. Чунки бу ерда эшикни тақиллатиб, рухсат сўраб кириш одат эмасди-да. Бойғози секин бориб эшикни очди. Эшик олдида шляпасини қўлига олиб пан Дворжек турар эди. Орқасида ўғли Франтишек ҳам бор.

— Пажалиста, пан Дворжек, — деди Бойғози уни ичкарига таклиф қилиб.

Ҳамма ўтиришни ҳам унутиб, ҳайрон бўлганча унинг киришини кутиб турарди. Пан Дворжек эшикдан таъзим қила-қила кириб келди. Киришга кирди-ю, одамларнинг салобати босдимиди, тили калимага келмади. Ҳаммага бир-бир қараб олгач:

— Добри вечур, — деди.

— Садис!

— Бардзо¹.

Пан Дворжек стулга ўтирди. Афтидан, ниманидир айтолмай қийналарди. У, ўғлига бир қараб олди-да, қўйнига қўл солди. Чўнтагидан авайлабгина битта лампа шиша олди, уни пуф-пуфлаб енги билан артди, сўнг ўртада турган лампанинг синиқ шишаси ўрнига қўйиб қўйди... Синиқ шишада хирагина ёруғ бўлиб турган хона сезиларли даражада ёришди. Ҳамманинг юзига табасум югурди.

— Раҳмат, пан Дворжек, — деди раис ундан миннатдор бўлиб, — ҳа, айтгандай, Абдитўра, тунов кунги ваъда қилинган шишаларни олиб келиб берганмисан мактабдан?

— Узим қўлим тегмай... — деб минғиллади Тўра. — Камолга тайинловдим...

Пан Дворжек ҳеч нарса тушунмай уларнинг юзларига қарар, нима гап эканлигини билгиси келар эди.

— Бойғози, сўра-чи, олиб келиб бердимикан? — деди раис пан Дворжекдан кўзини узмай.

— Пан Дворжек, девушка стекло принес? — сўради Бойғози чўлоқ.

— Штекло? Ах, дзефчина шпипеци... вчера², — деди пан Дворжек жилмайиб. — Бардзо! Пасибо...

Пан Дворжекнинг гапларидан Камоланинг шишаларни олиб келиб бергани маълум бўлди. Ўзини бу хижолатпазликдан қутқаргани учун Тўра кўнглида Камолага раҳмат айтди.

Ҳамманинг юзида табассум ўйнаб турганини кўриб пан Дворжек мақсадга ўтди:

— Пан председатель, — деди у негадир ийманиброқ. Орқасида турган ўгли Франтишекка ўгирилиб, унинг елкасига қўлини ташлади. — Прощэн... Хциялбим...³

— Нима деяпти? — деди раис ҳайрон бўлиб. Бошқалар ҳам ҳайрон бўлиб туришарди. Унча-мунча русча гапнинг кифтини келтириб ташлайдиган қўнғизмўйлов вакил ҳам ағрайиб турар эди.

— Чево хочеш? — деди Бойғози. Қўнғизмўйлов унинг гапига кулиб юборай деди-ю, ўзини зўрға босди.

¹ Ташаккур.

² Қиз келтириб берди, кеча.

³ Илтимос. Мен истардимки...

— Цось? Не разумен, да?¹ деб ҳайрон қараб турди-да, сўнг ўғлини Тўрага қараб итарди.— Робаци, вешта...

— Э, бўлди, тусиникти,— деди Бойғози кулиб.— Тўрамен бирге жумис истесе ирзамин, деп жатир.

— Майли,— деди раис пан Дворжекнинг кифтига қўлини ташлаб.— Раҳмат... Ана, Абдитўра, кўпайишиб қолдинглар. Бир-икки кун буларни ўргатмасак, Фиёс аканг тоза қийналадиган бўлди.

— Мужиганскийга қудай жеткизди,— деб кулди Бойғози.— Урисшани кўнгли тусегенше сўйлетин бўлди...

Пан Дворжек хурсанд эди. «Сувни кўрмай этик ечмайдиган қувлардан-ку бу пан. Тунов куни атайлаб борганимизда индамаган эди. Бугун овқат улашган эдик, ўғлини хизматга берди. Мард бўлса, ўшанда розилик бермасмиди? Савдога яқинроқ халқ-да!» деди ичида Бойғози чўлоқ. Лекин бу фикри ўзига ҳам маъқул бўлмагани учун ташига чиқармади.

Шу билан гап тамом бўлиб, ҳамма уй-уйига тарқади. Тўра уйларига ҳар кунгидан ҳам хушчақчақ кириб келди...

Ҳаммаёқни димоқни қитиқловчи хушбўй буғдой ҳиди тутиб кетган. Арпа ўроғининг бошланганига икки ҳафтадан зиёдроқ вақт бўлган-у, буғдой ўроғининг бошланганига бугун иккинчи кун. Иш қизғин. Буғдойи ўрилиб, сап-сарик анғиз бўлиб қолган пайкалларда Камола бошлиқ мактаб ўқувчилари бошоқ териб юришар, нариги томонда эса бошларини пешонабоғ билан маҳкам танғиб олган қиз-жувонлар бричка аравалар устига паншахада гарам ортишар эди.

Тўрада бир ҳафтадан бери тиним йўқ. У подани Фиёс ака, Сергей билан Франтишекка топширганидан бери хирмонда, Соли оқсоқолнинг ихтиёрида! Гоҳ тарози тортади, гоҳ буғдой тўла қопларни кўтаришади, гоҳ у қопларни тикаётган Кристина билан Муса мулланинг келини Манзурага қарашади, кечқурунлари, ой туққан маҳалда эса йигирматача эшакка ғалла юклаб беш-олти бола билан шаҳарга — заготзернога йўл олади. Подадан бўшаб, орзуси ушалиб хирмонга ўтгач, унда ажойиб бир кўтаринкилик, фаоллик юз берди. Ҳам-

¹ Нима, тушунмаяпсизми?

² Бирга ишлашинглар.

манинг оғзида Тўра: у кичкинагина қишлоқда машҳур бўлди-қолди. Иккита чолнинг боши қўшилса бас, Тўранинг гапини қилишади: «Барака топгур яхши бола чиқди; қилмаган билмаган иши йўқ. Пода ҳам боқди, келган меҳмонларнинг ёмон кунига ҳам яради... Мана энди, бурнани зўрға эплаб тортадиган чурвақаларни тўплаб эшакларда давлатга ғалла топширяпти. Газитга ҳам мақталганмиш! Отасига раҳмат, отасига торти-да...»

Ҳа, чолларнинг гапида жон бор эди. Ҳамма гап муомалага боғлиқ экан. Ошолол масаласи кўп нарсани ҳал қилди. Еган оғиз уялар деганларидек, кўчиб келганлар овқат ташвишидан қутулиб, колхоз ишларига қарашига ҳам яраб қолишди. Афанасенко бобо шу ерда, хирмонда, Соли бобо билан бирга. Белбоғига чувда қистириб олган, бошида яғири чиқиб кетган энсаси баланд кепка, бир ёшига жуводдиз тиқиб қўйибди. Куракни кўтариб ҳар силтаганида кепкасига қистириғлик жуводдиз офтобда ялт-юлт қилади. Чанг, қипиқ босган юзини бир-икки томчи тер пастга чизиб тушибди. Соли бобо ҳам, Афанасенко бобо ҳам ғир этган шамолнинг пайида. Шамол турди, бас, куракларини қўлларига олишади, шамол тинганда эса паншаха билан хирмоннинг ёйилиб кетган жойларини ўртага ташлашади.

Нариги томонда, ғарам уюми панасида турган молотилкада тиним йўқ: кечаю кундуз гуриллагани-гуриллаган.

— Апанас, давай, — деб қўяди Соли бобо шамол турган пайтларда, гўё улар анчадан бери дўст, ўртоқ.

Пан Дворжек ўғли Франтишекни Ғиёс аканинг ихтиёрига топширгач, бир-икки кун ўтказиб қизи Кристинани ҳам ишга чиқарди. У ҳозир хирмонда, мулла Мусанцннг келини Манзура билан қопларнинг йиртигини ямайди, буғдой солинган жун қопларнинг оғзини тикади, буғдой қоплайди, мавриди келса қопларни араваларга юклашади. Онаси Раила эса тушгача буғдойи ўрилган далага чиқиб, болаларга қўшилиб бошоқ теришади-да, тушдан кейин бир халта бошоқ олиб уйига қайтади; хаста ётган онасига қарайди. Пан Дворжекнинг ўзи анча одамларга лампа шиша қилиб берди, ундан колхоз ҳам миннатдор. У аҳён-аҳёнда шаҳарга тушиб туради, у ерда нима юмуш қилишини ҳеч ким билмайди. Бир куни у Қарқаралида унча-мунча ов билан шуғулланиб юрадиган Бойғозининг отаси Ирискелди овчиникига борибди. Унга бир лампа шиша ҳадя қилиб,

битта қуён отиб беришни сўрабди. Ирискелди бобо, хўп деб, келаси куни битта қуён отиб келтирибди. Пан Дворжек қуённи олмабди. Менга тириги керак, дебди. Бобо ҳайрон бўлиб, бир амаллаб чалажон қуён келтирибди. Ўзингизга маълумки, ўқ теккан қуённинг ўндан бири омон қолади. Бобо тирик қуённи нима қиласан, деб сўраган экан, у: «Шаҳарга олиб тушиб, ўзимизнинг мулламизга сўйдириб келаман, шундай қилмасам, онам бошқалар сўйган қуённи емайди, касал», дебди. Шу гап дарров қишлоққа тарқаб, баъзан гўшт тақсимланганида унга беришмайдиган, иложини топишса, бирор товуқми ёки бошқа бирор тирик жонворми ҳадя қиладиган бўлишди.

Айниқса, кейинги кўчиб келганларнинг майда болалари асқатди колхозга. Уларни Тўра эшакка миндириб буғдой ташийдиган бўлди.

Шаҳардан келган қўнғизмўйлов вакил кечаю кундуз хирмонда. У хирмондан бу хирмонга қатнагани-қатнаган. Бир ҳафта илгари ярқираб турган энсаси баланд каламинка кепкаси, ёқаси гулдор украинча кўйлаги, учи попуқдор белбоғи чанг, қипиқ ва тердан илгари қайси рангда эканлигини ажратиб бўлмайдиган даражада кирланган, ўзининг ҳам ранги офтобда анча қорайган, бурнининг тагидаги қўнғизсимон мўйловидан путур кетган эди. Оёғидаги яшил брезент этигини хас-чўп ялаб ипини чиқариб юборган, галифе шимининг икки ёққа чиқиб турадиган чўнтаклари шалвираб қолганди. У Тўрага биринчи кўрганидаёқ ёқмаган эди. Нимага эканини ўзи ҳам билмайди. Ишқилиб, нимаси баландир ёқмади. Тўрага у бирор марта ёмон гапирмаган, одамларга ҳам ёмон муомала қилган эмас. Фақат шуниси борки, у пландан бошқасини тан олмас, «давай-давай»дан бошқа гапни билмас, чоллар бирор маслаҳатли гап айтишса бўйнини эгиб «хўп» дерди-ю, ўзининг билганидан қолмас эди. У фақат район катталари обрўсини ўйларди, холос. Унингча, ҳамма нарса, хусусан, галла плани ҳозир, шу кунларда бажарилсину ўз иши битгач, колхоз нима қилса қилаверсин, униси билан иши йўқ. Эҳтимол, шуниси ёқмаётгандир. Эҳтимол...

Шу кунларда на раис бобода тиним бор, на тўриқ йўрғада. У участкадан бу участкага қатнагани-қатнаган. Вакил фақат галлани билади. Раис бобо эса ҳамма нарсага жавобгар. Пахта чопиқдан чиқиб, чеканка бошланган пайт. Ишчи кучи эса кам. Пахта деса хирмон қолади, хирмон деса чорва. Ҳали Сир бўйига одам

юбориб қишки хашак ҳозирлигини кўриш ҳам керак. Айни қамиш, пичанларнинг етилган пайти. Ҳозирдан қолса, вақти ўтиб, сарғайиб кетади. Сарғайиб қолганда ўрилган хашакни мол нишхўрдга чиқаради, емайди. Бир томонда Белариқ бўйига экилган қовун полизнинг охирги чопиғи. Ҳеч қаердан мадад йўқ. Туну кун ишлашга тўғри келади.

Бир ҳафтадирки, хирмон атрофида ариқ сувига яқинроқ жойда ҳар куни бир марта иссиқ овқат пиширилади. Туш пайтида шу атрофда ишлаб юрганларнинг каттаю кичиги тўпланиб, анғиз устида овқатланишади.

Саратон офтоби тиккага келган, ҳаммаёқни жизғанақ қилиб куйдириб турибди. Тўрғайлар ҳам ўзларини салқин-сояга уришган. Узоқ-узоқлардан кумуш сароб милтиллайди. Ҳатто одамларнинг соялари ҳам иссиқдан кўрққандай бағриларига тиқилган, худди тандир ичида юриб, нафас олаётгандай бўласан.

Ҳар кунги одати бўйича Соли оқсоқол толга осилган сўқа қанотини зарб билан урди. Атрофга унинг иссиқдан бўғиқ жаранги тарқалди. Ҳамма аста-секин хирмон атрофига тўплана бошлади. Биринчи галда, бошоқ териб юрган Камола бошлиқ болалар халталарини кўтаришиб, тарози атрофига келишди. Тўра уларнинг халталарини тортиб, дафтарига қайд қилар, сўнг бошоқларини хирмонга тўктирар, кўзи тарози милида-ю, хаёли Камолада эди. Подадан кетиш олдида Тўра Камола билан сал яқинлашгандай бўлган эди, мана, бир ҳафта бўладики, у болалар билан овора бўлиб қўли тегмайптими ё бошқа бирор сабаби борми, кам кўринадиган бўлиб қолган эди. Эҳтимол, хирмон атрофида одам кўп бўлгани учундир, эҳтимол, анави қўнғизмўйлов вакилдан уялар... Ишқилиб, кам кўринадиган, хирмондан узоқроқда юрадиган бўлиб қолди. Фақат овқат маҳалида келади-да, болалар билан бир чеккада ўтириб, овқатланади, дам олади. Нега ундай? Буни Тўра сира ҳам тушунолмас, унинг авзойини кўриб ҳайрон бўларди. Ё бирон нарсадан хафамикан? Ё тагин кимдир анави Зулайҳо холага ўхшаб бирор нарса дедимикан?

Ана, у келди. Елкасида ярим қопча бошоқ. Иссиқдан бурунларининг учигача терлаб, бўртиб кетибди. Бошида пешонабоғ, эғнида ўша гулдор кўк чит кўйлагги. Оёғидаги кўҳнагина сахтиён этигининг учи, ёнтоқ титиб юборган бўлса керак, оқариб кетибди... Ўзи ҳам сал тўлишганми ё Тўранинг кўзига шундай кўриняптими?

У елкасидаги қопни тарозига қўйди-да, Тўрага бир ёвқараш қилди. Билинар-билимас пичирлаб салом берган бўлди.

— Ун саккиз кило, — деди Тўра жилмайиб.

Камола унга аҳамият ҳам бермай:

— Марҳаматга ёзиб қўйинг, — деди астагина. Ёни-да кичкинагина қиз илжайиб турар эди. Афтидан, қопни ўзи кўтаролмагани учун Камола олиб келганга ўхшайди. Тўра ҳайрон бўлиб дафтарига ёзиб қўйди. Камола хирмонга қопни ағдарди-да ёнидаги қиз билан нарироққа — анғиз устига бориб ўтирди. Ҳамма қозон бошига товоқ кўтариб келганида ҳам у келмади. Унинг учун овқатни ҳалиги ёнидаги кичкинагина қиз олиб кетди...

Камоланинг индамаслигини ўзига яраша сабаблари бор эди. Бир ҳафта илгари Тўра Камоладан мактаб кимё лабораториясидаги синиқ, ишга ярамайдиган найчаларни, колбаларни пан Дворжекниқига олиб бориб беришни илтимос қилган эди. Эртасига Камола хижолатлик билан ийманибгина ўша Тўра илтимос қилган шиша синиқларини Раҳбар опадан сўради. Опа ҳайрон бўлиб Камолага қаради-да:

— Нима қиласан уларни? — деди.

— Пан Дворжекка олиб бориб беришим керак экан, — деди Камола.

— Пан Дворжекка? У нима қилар экан? — деди ҳайрон булиб Раҳбар опаш.

— Шиша, лампа шиша қиларкан, — деди Камола қизариб-бўзариб.

— Ким айтди уни сенга?

Камола қизариб кетди. У Тўра айтди, деёлмади-ю, секингина:

— Раис бобомлар... — деб қўяқолди.

Раҳбар опа, «раис бобо мактабда синиқ шиша борлигини қаёқдан биларкан?» деб ўйлади. Кейин суриштириб ўтирмай:

— Ҳа, майли, олақол, — деди.

Камола нақ қўлга тушиб қолаёзди. Яхшиям «раис бобомлар» деган гап тилига келиб қолгани. «Тўра акамлар...» деганда борми, кечаги ўсмоқчилаб сўрагани ростга чиқиб қолган бўлар эди.

У кечқурун уйга қайтишида анчагина синиқ колбаларни, найчаларни ҳар йили мактаб пешайвонига осиди.

лавериб, ранги билинмай йиртилиб кетган алвонга тугиб, пан Дворжекникига келди. Эшигини тақиллатган эди, уйдан қош-қўзи тимқора, сочлари калта қирқилган, чиройликкина бир қиз чиқди. У қўлидаги тугунчани индамай ўша қизга тутқазди-ю, кетига бурилди. Қиз эса ҳайрон бўлганича, унинг орқасидан қараб қолаверди...

Камола уйига қайтиб келаркан, дафъатан хаёлига: «Нега Тўра акам пан Дворжекникига кечаси келади десам...» деган фикр йилт этиб ўтди. Шу фикр ўша оқшом уни ухлатмади. Фикр кетидан фикр говлаб, боши оғирлашиб кетди, хаёлида ноёб нарсасидан ажралиб қолаётгандай бўлаверди...

Шундан сўнг болаларни бошоқ теришга олиб чиқди. Уша ўзини ташвишга солган ўйдан қутулармиканман, деб умид қилди. Бўлмади. Тўра ҳам подани қўйиб хирмонга ишга ўтди. Тагин ёнларида ким бор денг? Уша пан Дворжекнинг қош-қўзи қоп-қора, сочи калта қирқилган сулув қизи! Уялмасдан, узун лозимсиз ёнларида ўтириб, қоп ямайди, жун қопларнинг оғзини тикади! Қаранг-а?

Бунинг устига сўнгги пайтларда қишлоққа овоза бўлиб кетган Тўранинг шуҳрати, газетада босилган «Эшак карвон» деган мақолада унинг мақталиши қўшилди. Бир ғалати жойи шунда эдики, нима учун эканлигини ўзи ҳам билмайди. Камола сўнгги кунларда Тўрани биров мақтаса ҳам гаши келадиган, қандайдир ўзидан баландлашиб кетиб, қўли етмай қоладигандай бўлаверарди. Ишқилиб, ўзини ундан олиб қочадиган, камгап бўлиб қолди. Бундан бошқа сабаби йўқ. Тагин ким билади дейсиз?..

...Камодалар овқатларини ичиб бўлишиб, ҳаммадан илгари ўринларидан туриб кетишди. Соли оқсоқол билан Афанасенко бобо бир чеккада, ўзларига алоҳида дастурхонча ёзишган. Бирини-бир тушунишмаса ҳам имо-ишора билан гаплашишар, баъзан бирининг гапи боғдан бириники тоғдан бўлиб кетар, тагин ўзларини ўзлари тузатишиб, йўлга тушиб, олишар эди. Ундан нарироқда Манзура келинойи, Кристинна, тагин уч-тўрт қиз-жувонлар ўтиришиб овқатланишарди. Улар ичида гапга чечан Манзура келинойи. Шаҳарда ўсган қиз эмасми, ҳаммани оғзига қаратгани-қаратган, билмагани, кўрмагани йўқ, дейсиз. Ўзи жуда шўх жувон-да, Ҳамма билан ҳазил қилади. Баъзан ҳув анави чеккада ўтирган қўнғизмўйлов вакилни ҳам гап билан довдира-

тиб қўяди. Маълум бўлишича, улар шаҳарда бир маҳаллада яшашган, бир мактабда ўқишган экан. Кейин нима ҳам бўлади-ю, у амакисининг ўғлига турмушга чиқади. Улар бир йилдан зиёд турмуш қурганларидан сўнг эри аскарликка кетади. Манзура келиноий курсогидаги боласи билан қолаверади. Эри боргандан кейин бир-икки мартагина хат ёзиб, кейин жимжит бўлиб кетади...

Одамлар овқатланишиб бўлишган ҳам эдики, раис бобо отда келиб қолди. Ҳамма унинг ҳурматига ўрнидан турди. Раис бобо одамлар билан салом-алик қилиб, Соли бобо билан Афанасенко боболарнинг олдига борди-да, ҳорғин чўкди. Бошқалар қайтиб жой-жойларига ўтиришгани йўқ. Манзура келиноий билан Кристиналардан бошқа ҳамма ўз ишига отланди. Нариги томонда ўтирган қўнғизмўйлов вакил рус ўтирган жойга ўтиб келаётиб, қўли бехосдан Манзура келиноийнинг биқинига тегиб кетди. Тўра буни сал-пал пайқаб қолди. Вакил ҳеч нарса бўлмагандек, раиснинг ёнига чўкди. Тўра ҳозиргина кўрганини тағин бир кўз олдига келтирди. вакил аста ўтиб келаётиб... Тегиб кетмади, атайлаб туртиб ўтди шекилли? Туртиб ўтмаган бўлса, нега Манзура келиноий белини ўйнатиб кулади? Ҳа, туртиб ўтди. Наҳотки?

Тўра ўзининг тахминига ўзи ишонмади. «Менга бир бало бўлиб қолди шекилли, — деб ўйлади. — Наҳотки, Манзура келиноийдек шўх, хушчақчақ жувон ҳақида шундай бўлмағур ўйларга борсам? У ҳам майлику-я, бунақа ишлар қўнғизмўйловнинг қўлидан келармиди? Ахир у вакил. Жиддий одам-ку...»

Нима бўлса ҳам бу капалак қанот қоққунча юз берган ва киши ишонмайдиган ҳодиса Тўранинг баданини бир қиздириб ўтди. Камолалар бошоқ териб юрган томонга қараб, хўрсиниб қўйди...

УН БИРИНЧИ БОБ

Қуёш Қора тоғ чўққиларига ияк қўйиб чиқа бошлаганида Тўра етаклаб бораётган эшак карвон поезд осма йўлидан ўтиб, шаҳар кўчасига кириб келди. Улар бир кўча айланишгач, дарвозасининг пештоқиға йирик-йирик қилиб «Туркистон район заготзерно контораси» деб бе-ўхшов ёзиб қўйилган пастаккина ҳовли ёниға келиб тўхташди.

Ҳали эрта бўлишига қарамай, дарвозаси ёни ридивонли бричка, қўқон араваларга тўлиб кетган эди. Нариги чеккада иккитагина бир ярим тонналик кўҳна машина турибди. Кузови тўла ғалла. Шофёрлари бир четда маҳорка чекиб, навбат кутишар эди. Дарвоза олди олағовур, қий-чув. Ҳамма ҳам олиб келган ғалласини тезроқ топшириб кетиш пайида. Бағбақаси осилиб тушган, хўппасемиз, мўғул башарасидан ёғ ҳиди анқиб турадиган тарозибон дарвоза олдига чиқиб, навбат кутиб турганларга бир қаради-да:

— Эшаклар олдин кирсин! — деди овозини баландлатиб.

Аравакашлар, шофёрлар норози оҳангда чувиллашиб кетишди.

— Нима, эшакнинг шохи борми, олдин киради?

— Биз олдин келганмиз-ку!

— Эшак эшакни танийди-да!

Тарозибон одамларни жеркиб берди:

— Жим! Нима, араваларингнинг бели толадими сал кутиб турса! Ахир булар жонивор-ку, саксон кило юкни ўттиз беш чақирим жойдан кўтариб келиб, тагин бир соат кутиб турсинми? Қани, болалар, ҳайданглар!

Унинг: «Эшаклар олдин кирсин!» деган сўзи, ростини айтганда, Тўранинг жаҳлини чиқарган, қовоқ-тумшуги тушиб кетган эди. Йўқ, тарозибоннинг нияти тўғрилигини билгач, бир оз чиройи очилиб, эшакларни ҳовлига қистай бошлади.

— Қани, Шурик, Андрей, Мансур, ҳайдаларинг!

Тўра тарозибоннинг афт-ангорига қараб, уни ёмон кўриб юрарди. Одамнинг сиртига қараб ҳукм чиқариб бўлмас экан-да. У шундай қилмаганида, камида бир-икки соат сарғайиб кутиб турган бўлар эдилар. Шунисига ҳам раҳмат!

Эшакларнинг устидан жун қопларини олиб тарозига қўя бошлади. Бу Тўра учун унча қийин эмас. Ун беш-йигирмата эшакда олиб келинган ғаллани бирваракайига қўйилади тарозига. Бунақа тарози районда битта бўлса кераг-ов! Ҳаммадан қийини шунда эдики, ғаллани тортиб бўлишгач, каттакон омборга олиб кириб, уюлиб ётган қип-қизил буғдойнинг энг юқорисига олиб чиқиб тўкиш керак. Уюлган буғдой устига узун-узун тахталар қўйилган, ана шу тахталар устидан етмиш килолик жун қопни орқалаб тепага кўтарилиш жуда қийин, оёқларинг майишиб кетади! Қопларни Тўранинг битта ўзи олиб чиқиши керак. Бошқа болалар ҳали ёш, эшак усти-

да зўрға ўтириб келишган, улар эшакларнинг бошини ушлаб туришдан бошқа ишга ярамайди. Пастроққа тўкишга мўғул банара тарозибон рухсат бермайди.

Етмиш килолик йигирмата жун қопни тепага олиб чиқиб тўкиш осон гапми?

Тўра охирги қопни аранг тепага олиб чиқиб тўқди-ю, буғдой уюми устига йиқилди. Қорасувга тушиб кетибди! Қулоғига ҳеч нарса кирмас, энтикиб шифтга қараб ётарди. Бир барзангинамо киши катта бир ола жун қопни олиб чиқиб устига ағдарганда у ўрнидан сакраб турди-да, қўлидаги бўш қопни судраганича пастга тушди. У тўғри тарозибоннинг олдига келиб:

— Қани, амаки, қоғозни беринг? — деди.

— Ие, ҳали шу ердამисан? — деди тарозибон ҳайрон бўлиб. — Мен сени, нарядни олишни унутиб кетди болапақир, дебман. Мана, аллақачон қўл қўйиб қўйганман...

Тўра нарядни олиб ҳовлига чиққанида, эшаклар, кўринмас, ҳовлини аравалар босиб кетган, аравакашларнинг қий-чуви авжида эди. Эшакларни болалар дарвозанинг олдига олиб чиқиб кутиб туришган экан. Тўра индамай бориб ўзининг эшагига миниб, бошқа эшакларни етакка олганида, кўча бошидан бошқа бир эшак карвон чангитиб кириб кела бошлади. Уни кўриб Тўранинг қаеридир жимирлаб кетди: «Бизнинг ташаббусимизни эшитиб, бошқа қишлоқлар ҳам эшак карвон тузишибди-да!»

Улар бир четга чиқиб карвонга йўл беришди. Эшак устида келаётганлар ҳам ўзларига ўхшаган болалар экан. Қишлоқ болалари-да, бир-бирларига салом беришмай, хўмрайишиб ўтиб кетишди.

Кечаси билан ўйлаб келгани эсидан чиқиб қолибди. Тўра поезд осма йўлига етай деб қолганларида, болаларни четдаги симёғоч олдига олиб келди-да:

— Шу ерда бирпас кутиб туринглар, мен ҳозир келаман, — деб эшагини қистаб, орқасига қайтди. Болалар ҳайрон бўлиб қолишди.

Тўра эшагини елдириб, бозор томондаги магазин олдига борди-да, эшакдан сакраб тушиб, магазинга кириб кетди. У киришга кирди-ю, пештахта ёнида турган чиройли, оғзи тўла тилла тиш жувон олдига келганида, довдираб қолди. Ҳалиги жувон: «Сенга нима керак, ҳой, йигитча?» — деб сўрамаганида балки у шундай тураверармиди?

— Ану... зирагингиз неча пул туради? — сўради у қимтинибгина.

Тилла тишли жувон ғалати бир илжайди-да:

— Ун беш сўм, — деди.

Тўра шаҳарга ёғ олиб келиб сотганида посира қилиб қўйган пулини олиб, санаб кўрди. Хайрият, етаркан.

— Биттасини беринг...

Сотувчи аёл биттасини олиб, қоғозга ўраб берди. Тўра пулини тўлади-да, магазинга қандай кирган бўлса шундай зудлик билан чиқиб эшагига минди. Сотувчи аёл унинг кетидан маъноли илжайиб, «жўжахўроз» деб қўйди...

Мана, Тўралар йўлда. Қуёш уч терак бўйи кўтарилиб, теварак-атрофни қиздира бошлаган маҳалда улар шаҳар билан Қарқарали ўртасидаги Қорачиқ сойга етиб келишди. Уст-бошлари чанг, бир-бирларини зўрға танирдилар. Болалар ҳар кунги одатлари бўйича эшаклардан тушишиб, ечинишиб, ўзларини сувга отишди. Сув бу маҳалда бирам ёқимли бўладики, болаларнинг сувдан чиққилари келмасди. Улар анча чўмилишди, эшаклар ҳам сой бўйида бир оз ўт чимдиб, ўзларига келгандай бўлди.

Улар яна йўлга чиқишди. Қишлоққа яқинлашиб қолишганида Фиёс акани, Франтишекни, Сергейни учратишди. Фиёс аканинг эгарга осиклик чуватидан маза қилиб ичишиб, хирмонга йўл олишди.

Тўранинг оғзи қулоғида, кўнгли нимадандир таскин топган эди. У эшак устида келаркан, негадир ўз-ўзидан илжайар, чўнтагидаги қоғозга ўроқлик сирғани ушлаб-ушлаб қўярди.

Болалар хирмонга етиб келишганида, қуёш тиккага келган, Соли бобо билан Афанасенко бобо хирмон атрофида ғимирсилаб юрар, қўнғизмўйлов вакил эса хирмоннинг соя томонига ўтириб олиб, бош кўтармай нималарнидир қирт-қирт ёзар эди. Рўпарасида кип-қизил буғдой уюми тепа бўлиб турибди. Топ-тоза! Ёнгинасида ўраб-чирмаб қўйилган сочиқ, унинг ёнида хурмача, ичига қошиқ солинган заранг... Нарироқда, иссиқдан худди резинка копток палласига ўхшаб, қовжираб қолган ҳандалак косанинг пўчоғи. Уни кўриб, Тўранинг оғзи сув очиб кетди. «Ҳандалак чиқибди-да!»

Тўра болаларга рухсат берди-да, қопларни йигиштириб, Соли бобо томон юрди.

— Ҳа, келдингларми, шунқорлар! — деди Соли бобо меҳрибонлик билан.

— Келдик.

— Бўлмаса, анави сояда бирпас мизғиб ол! Унгача тушлик ҳам бўлиб қолади.

Тўра чўнтагидаги нарядни қўнғизмўйлов вакилга олиб бориб берди. У индамай олди-да, Тўранинг юзига бир қараб қўйди, сўнг ишида давом этаверди. Тўра хирмоннинг соя томонига ўтди, фуфайкасини юмшоқ анғиз устига ёзди. Болалар бошоқ териб юрган томонга қаради, сўнг чўнтагидаги сирғани тагин бир ушлаб кўрди-да, ўзини фуфайка устига отди. Қаттиқ чарчаган экан, дарҳол пишйллаб уйқуга кетди.

У туш кўрди: тушида дадаси парқувдек юмшоқ булутлар устида оппоқ отга миниб, қандайдир икки шохлик баҳайбат ҳайвонни қувлаб юрганмиш... Тагидаги оти чопмасмиш, булут устида сузиб юрганмиш. Тўра дадасининг орқасига кўк эшагида учармиш, етолмасмиш. Қичқирармиш, товуши парқувдек булутлар орасига сингиб кетармиш. Бир каттакон туяга ўхшаган булут устида Камола буларни томоша қилиб турганмиш: Тўра унга бурилиб, эшагига мингаштириб олай деса, у қаҳ-қаҳ уриб, булут орасига сингиб кетармиш. Тўра товушининг борича: «Камол, Камол!» деб бақирармиш. Камоладан эса садо чиқмасмиш... Дадаси бояги баҳайбат ҳайвонга етиб, қўлидаги қиличини силтаган экан, бир шохи жанг-журунг қилиб учиб тушганмиш...

Тўра жанг-журунг товушидан чўчиб уйғониб кетди. Соли бобо одамларни тушликка чорлаб, толга осиклик сўқа қанотини зарб билан ураётган экан. Тўра ёнбошлади, кўзларини ишқалаб атрофга разм солди. Юзларига бугдой қипиқлар илашиб, терлаб кетибди. Хирмон атрофига ҳали одамлар келмаган, Афанасенко бобо кепкасини юзига бостирганича чўзилиб ётар эди. Вакил ҳам кўринмасди. Тўра ўрнидан туриб, маза қилиб керишди, сўнг ювингани ариққа қараб кетди...

У юқорироқдаги қалин толзор орасига кириб, ариқ лабига чўққайиб ўтирди. Сув ниҳоятда тиниқ, ариқнинг таги кўриниб турар, ям-яшил чаловлар равон оқаётган сувда ўн саккиз яшар қиз сочидай тўзғир, ўтлар орасида ўйнаб юрган майда балиқчалар кишининг хаёлини тортар эди. У сувга қараганча, шу ажойиб манзарани бир оз томоша қилиб ўтирди, кейин бояги кўрган тушининг таъбирини қилди ўзича: «Дадам фашистларнинг додини бераётган экан, эшак миниб юрибман, эшак тушда мурод бўлади, дегувчи эди ойим... Камола нега кулди? Тушда ўнгининг акси бўлади дегувчи эдилар, ё мендан хафамикан?..»

Шу пайт ғужум тол томонда кимдир сўзлагандай бўлди. «Ким бўларди, қулоғимга шундай эшитилгандир-да», деб ўйлади Тўра. Сал ўтмай кимнингдир шўх кулгиси эшитилди. Тўра бу ким бўлди экан, деб қулоқларини динг қилиб, товуш чиққан томонга қаради. Ҳалиги эшитилган аёл кишининг кулгиси эди. Тўра ҳайрон бўлиб, аста ўрнидан турди, беихтиёр ўша томонга бирикки қадам босди, тол тагида икки одам ўтириб, аста-секин гаплашар эди:

— Хўпми?.. — бу эркак кишининг товуши эди.

— Вой, қизиқсиз-а, менинг болам бор, ахир... — дерди аёл товуши.

— Нима бўпти болангиз бўлса? Сизнинг болангиз менинг болам эмасми, жонидан?

Аёл шўх кулди:

— Улинг сиз, ўроқда йўқ, бошоқда йўқ, хирмонда ҳозир экансиз-да, а?

— Уроқ, бошоқ маҳалида қайрилиб ҳам қарамадингиз-да, жонидан.

— Вой ану кишини, ўзингиз қаттиқроқ ушламадингиз-да...

— Мен нима қилай, ўзингиз балиқдай лип этиб чиқиб кетган бўлсангиз?

— Ҳм, аламми? — деди аёл эрка ва нозли товуш билан.

— Манзура... — деди эркак.

«Ие, бу Манзура келинойи-ку!»

— Бўлди-бўлди, ҳаддингиздан ошманг, — Манзура келинойи шундай дерди-ю, лекин гапида қатъият йўқ, хўжакўрсингагина гапирар, кетидан қиқирлаб кулар эди.

— Манзура... — эркак кишининг товуши эриб кетгандай бўлди. Кейин нимадир «чўлп» этди. Манзура келинойи ялинган товушда:

— Вой, бўлди-и... — деди чўзиб.

Бундан кейинги гаплар Тўранинг қулоғига кирмай қолди. Баданида қони-жўш уриб, қулоқлари шанғилаб кетди. Бирпас ўзини йўқотиб қўйди, сўнг ўзига келиб, алам қилиб кетдими ё ўзини идора қилолмай қолдими, зудлик билан ариқ лабида турган яхлит кесакни олиб сувга урди. Сув шалоп этиб, лойқаланди. Бояги жойдан «Вой!» деган товуш чиқди-ю, сўнг Манзура келинойи қизарганича Тўранинг ёнгинасидан тескари қараб ўтиб кетди.

Бир оздан сўнг, қайси кўз билан кўрсинки, ўша қўн-

ғизмўйлов вакил чиқиб келди. Тўранинг тепасига келиб, бир оз индамай турди. Тўра ўзини ҳеч нарсани кўрмаган, билмаганга олиб, энгашиб юзларини юва бошлади, қўнғизмўйлов сирли қилиб томоғини бир қирди-да, хирмон томонга қараб кетди. «Наҳотки? Наҳотки, Манзура келинойим...— деб ўйлади Тўра.— Бундан чиқдики, кечаги қўнғизмўйловнинг туртиб ўтгани тасодиф эмас экан-да, атайлаб қилибди-да! Вой, писмиқ қўнғизмўйлов-эй...»

Тўранинг боши оғирлашиб кетгандай бўлди. Қайтадан ювинди. Сўнг ҳар куни овқат ейдиган жойига келиб чўкди. Одамларнинг ҳаммаси тушликка чиқибди. Ҳар ким ўз тенги билан тўп-тўп бўлиб ўтирибди. Гурунг, кулги авжида. Тўра бундай қараса, қўнғизмўйлов ҳар кунги одати бўйича бир чеккада, гўё ҳеч нарса бўлмагандай овқат еб ўтирибди. Бу ёққа қарамайди ҳам. Ҳар куни бошқаларга сўз бермайдиган Манзура келинойи жим. Тўра томонга ер остидан қараб-қараб қўяди. Бояги сирни айтиб қўйишидан чўчийди шекилли. Хотиржам бўлинг, келинойи! Тўра ҳеч қачон гап ташиган эмас. Бундан кейин ҳам ташимаydi. Лекин сиздан Тўранинг кўнгли қолгани ҳақиқат!

Бугун негадир Кристина кўринмас эди. Ҳа, бувисининг аҳволи оғирлашиб қолиб, ишга чиқмаган эди. Тўра қозон бошидан мис товоқда суюқ ош олиб келиб чордана қуриб ўтирди. У ҳали ўзига келолмаган, боши зирқираб оғир, «наҳотки?!» деган савол миясида чарх урар, айна пайтда, Камоланинг илгариги суҳбатларини қўмсар эди. Ҳа, дарвоқе, Камола қани? У атрофга қаради. Хув ана, мактаб болалари билан ўтирган экан. Қизиқ, Тўра унга қараса, у ҳам Тўрага қараб турган экан, дарров нигоҳини яширди. Тўра бояги оғир ўйлардан аригандай бўлди. Бугун бозордан унга атаб олиб келган сирғаси эсига тушиб, кўнгли ёришди. Энди у ўша сиргани қай йўсин беришни ўйлай бошлади...

Хаёлга берилган Тўра одамлар овқатларини ичиб бўлишганини ҳам, чойдан кейин ишга отланишганини ҳам сезмай қолди. У ҳам аста ўрнидан туриб, ариқда товоғини чайди-да, унга ярим қилиб бақдан чой қуйиб, пуф-пуфлаб ича бошлади.

Тўра Афанасенко, Соли бобо, Манзура келинойилар билан қопларга бугдой сола бошлаганида кун пешин маҳали бўлиб, кўланкалар анча чўзилиб қолган, саратон

иссиғи эса авжида эди. Улар учта бричка аравага бугдой юклашди. Энди йигирмата жун қопга бугдой солиб, оғзини тикиш керак. Кун бўлса кеч бўлиб қолди. Тунга қолинса, бу ерда на лампа, на фонус бор. Ҳар куни қоп тикишга қарашиб турган Кристинанинг ўрни билинди. Манзура келинойи бўлса, кун ботмасданоқ йўлга тушади: эмизикли боласи бор.

Хирмонга Бойғози келди. У кулранг қашқасини ғарамга қўйиб, қичқирди:

— Ҳорманглар-ов!

— Ҳа, бор бўл. Кел, Бойғози, — деди Соли оқсоқол жуводдизга чувда ўтказаетиб. — Келганинг яхши бўлди-да. Кекса келса ошга, ёш келса ишга, деганлар. Қани, қарашиб юбор.

— Кўтерис десенг кўтерисейин, — деди Бойғози чўлоқ илжайиб. — Бироқ минау ине-жибинг қўлимдан келмейди. Анау, жуводдизингди қўлима шаншиб оламимба, деймин.

— Унда иккаласи ҳам қўлингдан келмас экан, — деб гавдасини силкитиб кулди Соли оқсоқол.

— Неге?

— Сенга юк кўтартириб балога қолайми? — деди Соли оқсоқол ҳамон жуводдизга чувда ўтказишга ҳаракат қилиб. — Чўлоқ одамга юк кўтартириб бўлармиди? Тагин бир кор-қол бўлиб... ундан ҳам кўра мана буни ўтказиб бер.

Бойғози Соли оқсоқолнинг қўлидан жуводдиз билан чувдани олиб, бир уннаганидаёқ ўтказиб берди.

— Кўзинг ўтқир-да, бола, — деди Соли оқсоқол жуводдизни жун қопнинг оғзига санчиб. — Ҳа, йигирма беш ёшим, қайдасан! Биз ҳам сенлардек кунимизда...

Шу лаҳзада Тўрани Манзура келинойи чақирди. Тўра индамай унинг олдига борди:

— Қайним, мана шу қопни кўтаришиб юбор.

Тўра унинг оппоқ билагидан шаппа ушлаб, қоп кўтаришди. Унга қопнинг оғирлиги унча сезилмади-ю, лекин ушлаган қўлинг юмшоқлиги, тўлалиги, томиридаги қоннинг гуп-гуп уриши баралла сезилди. Манзура келинойининг қўлидаги томир уриши Тўранинг томирларига ҳам ўтди... У аста кулиб Тўрага қараб қўйди. Гўё у, «қайнижоним, бояги сир ўртамизда қолсин!» деяётгандай, ўшанга хушомад қилаётгандай эди. Тўра бу билакни ушлаш, ўзида қандайдир кишини маст қилувчи кайфият, ширин орзу уйғотиш учун у билан кун бўйи қоп кўтаришга рози эди.

Тўра иш билан бўлиб, атрофга разм солмабди. Кеч кириб қолгани, шаҳарга жўнатиладиган қопларни тикиб улгура олмайдиган бўлгани учун Соли оқсоқол Бойғозини юбориб, Камолани хирмонга олдирибди. Тўра эс-ҳушини йиғиб, ёнига қараса, Камола ёнгинасида қўли қўлига тегмай чувда билан қоп тикипти; қовоқлари осилиб кетган, булар томонга қарашни истамасди ҳам. Унга Тўранинг Манзура келиноийи билан қоп кўтаришаётгани, бармоқларини ботириб, унинг билагини ушлаши ёқмаган эди.

Иккинчи аравага ғалла юкланиб бўлгач, Манзура келиноийининг кетадиган маҳали бўлиб, тараддудга тушиб қолди. Камола ҳам у билан кетмоқчи эди, Соли оқсоқол илтимос қилди:

— Жон қизим, оппоқ қизим, сал кейин кетарсан. Мана бу қопларни ҳам тикишиб юбор.

Камола ноилож қолди.

Катта арава йўлни чангитиб, Фиёс ака подани ҳайдаб ўтди. Кун уясига ёнбошлади. Манзура келиноийи йўлга тушди. Мактаб болалари ҳам терган охирги халта бошоқларини кўтаришиб, турнақатор бўлиб йўлга тушишди. Камоланинг қўли қўлига тегмайди, тезроқ бўлиб, тезроқ кетсам, дейди. Кеч кирган сайин эса Тўранинг ҳаяжони ортиб борарди: «Сирғани қандай берсам экан?!»

Тўрғайлар қуёш ботганидан дарак бериб чириллай бошлашди. Атроф дим, кун ботиши билан секин-аста ҳовур кўтарилиб, куни билан саратон яллиғида тандирдек қизиб турган борлиқ энгил тин олгандай бўлди, фируза уфқ бир оз сарғимтир тусга кириб турди-да, сўнг аста-секин қорая бошлади. Камола ҳаяжонда эди: «Қачон кетаману уйга қачон етиб бораман». Ҳа, унинг ҳаяжонланганида жон бор. Хирмон билан қишлоқ ораси қарийб уч-тўрт чақиримча келар, шуни ҳам қанча айланма йўллардан, сойлардан, ўт-ўланлар орасидан босиб ўтилар эди. Қиз бола тугул, баъзи эр етган бола ҳам кеч кирганда бу ерлардан ўтишга ҳайиқар эди.

Атрофга тун қора чодирини ёзганда Камола қопларни тикиб бўлди. Бўлди-ю, «энди қандай кетаман?» дегандай, Соли оқсоқолга термилди.

— Ҳой, Тўра, бери кел! — деди Соли оқсоқол Тўрага. Тўра унинг олдига келди.

— Гап бундай: сен ану кулранг қашқа билан ғир этиб Камолани қишлоққа ташлаб кел.

— Майли... — у шундай деди-ю, сирғани ҳада этишга вақт яқинлашиб келаётганидан қаттиқ ҳаяжонга тушди.

Тўра кулранг қашқани етаклаб келаётганида, қўн-гизмўйлов вакилнинг ёнида нималарнидир ёзиб, ҳисоб-китоб қилиб ўтирган Бойғози қичқирди:

— Ай, отти қайда олип баратирсин?

Тўра хирмон томонга ишора қилиб, нимадир деди. Бойғози тушунмади чоғи, ўрнидан туриб, оқсоқланганича Тўранинг олдига келди.

— Соли бобом ану Камолни қишлоққа ташлаб келишимни буюрдилар, — деди Тўра.

Бойғози бир чеккада ийманибгина турган Камолага қаради. Сўнг оғзининг таноби қочиб, Тўрага қараб, чап кўзини қисди:

— Нармална!

Тўра унинг гапига аҳамият бермади, индамай бориб фуфайкасини олди-да, Камолага ишора қилди. Нарироққа бориб, фуфайкани эгарнинг кетига буклаб солди, кейин орқасига Камолани миндириб, йўртиб кетди.

Теварак-атрофга қоронғилик чўккан, чирилдоқларнинг, баъзи тунги қушларнинг сайрашларини ҳисобга олмаганда, ҳаммаёқ жимжит. Тўра кулранг қашқанинг жиловини ўз ҳолига ташлаб қўйган, юрак ютиб бир нима дегиси бору, лекин айтмоқчи бўлган гапи тилига келмас, Камола ҳам индамас эди. Бугун унга атаб сирға олганини айтсамикан? Қандай қилиб айтади? Ё индамай бериб қўя қолсинми? Тўранинг қўли беихтиёр чўнтагига борди. Ие, сирға фуфайкада-ку? Фуфайка эса Камоланинг тагида. Уб-бў!

Шу хаёлда келаркан, кулранг қашқа қандайдир сувсиз, чеккалари ўт босиб кетган чуқур ариққа тушди, ўша ариқдан тепаликка чиқаётганида Камола сирғалиб тушиб қолишдан чўчиб, Тўранинг белидан маҳкам қучоқлаб олди. Тўра боя тушда ариқ бўйидаги ғужум тол орасида қандай аҳволга тушган бўлса, ҳозир ҳам шундай аҳволга тушиб, ўзини идора қилолмай қолди. У Камоланинг қўлларини шаппа ушлади. Иккаласининг қўли ҳам дир-дир титрар, томирларидаги қон гуп-гуп урар эди. Камола қўлини аста тортди, чиқаролмади. Иккаласида ҳам ун йўқ, гўё буни от ҳам сезгандай бир текисда одимлайди. Бир маҳал Камола қалтираб-титраб тилга кирди:

— Қўлимни қўйиб юборинг...

— Камол, — деди Тўра унинг қўлларини қўйиб юбормай аста: — Бизларни яқинда аскарликка олишаркан...

Камола гўё бир нимадан чўчигандай, зудлик билан қўлларини тортиб олди-ю, бир лаҳза жим қолди, сўнг

Тўранинг тер ҳиди анқиб турган елкасига бошини қўйди. Тўранинг аъзойи бадани жимирлашиб кетди, кейин... кейин қўйлаги нам бўлганини ҳис қилди. Камоланинг кўз ёшларидан нам бўлган эди унинг қўйлаги. Тўра дарҳол орқасига ўгирилиб, уни юпата бошлади:

— Камол, ўйнаб айтдим... Ҳазиллашдим...

Бари бир фойдасиз эди. Камола ўксиб-ўксиб йиғлар, ўзини тўхтатолмас эди.

Улар шу аснода ўсмирликнинг сеҳрли сарҳадидан балоғат остонасига қадам қўйганларини, анчадан бери ўзларини таҳлика ва ташвишга солиб юрган мужмал туйғулари ойдинлашиб, тотли ҳисга, ширин орзуга айланганини сезмай қолишган эди. Кулранг қашқа эса уларга халақит бериб қўйишдан чўчигандай, бир-бир одимлаб келарди. Тўра ярим ўгирилиб, Камолани беихтиёр бағрига олди. Камола қаршилиқ қилмади, у ҳозир қаршилиқ қилишдан ожиз, борлиқни унутган... шароб ичмай маст эди...

«Вожабо! Бу қандай туйғу бўлдики, ихтиёрим қўлимда эмас, бутун борлиғим бир тотли ҳис оғушида... Шу қимматбаҳо, ҳеч нарсага алмашиб бўлмайдиган нарсани ташлаб шаҳарга, ўқишга — бобомнинг ёнига борарканманми? Йўқ, ҳеч қачон! Камоласиз ҳеч қаёққа бормайман... уни ҳам олиб кетаман! Камолам, мен сени...»

Уз ҳолига ташлаб қўйилган кулранг қашқа қишлоқ яқинига келганда, «огоҳ бўлинглар!» дегандай қаттиқ кишнади. Кўп ўтмай итларнинг вовиллагани, болаларнинг қийқириқлари эшитила бошлади. Қаердандир Сергей билан Франтишекнинг бараварига қичқириғи эшитиларди:

— Асалў-ўл!

— Ошолол!..

Камола сергакланиб, Тўранинг бағридан аранг чиқди-ю, секин от устидан сирғалиб ерга тушди, тушди-ю, орқа-олдига қарамай, чопқиллаб кетди. Тўра унинг орқасидан қараб қоларкан, бир нарса эсига тушиб, бақириб юбораёзди: сирғани бериш ёдидан кўтарилибди! У, «эҳ, хомкалла!» деб ўзини койиди, аламига чидаёлмай кулранг қашқанинг бошини орқага буриб, ниқтади. От туёгининг қаттиқ дупури тун осудалигини бузди...

Тўра Камолага атаб шаҳардан олиб келган совғасини топшира олмаганидан ўкиниб, қиз унинг ўзига ҳар қандай совғадан ҳам бебаҳо, ёрқин, покиза туйғу ҳадя қилиб кетганини сезмай қолган эди...

О Қ И М

БИРИНЧИ БОБ

Эрта баҳор.

Учи қири йўқ кўм-кўк дала. Бутун борлиқ уйғонган: жон-жониворлар ҳаракатга тушган, қушлар сайрайди, оғзи кўкка теккан кўзи — улоқлар ўтлоқларда яйраб, ўтлаб ўйнашади. Қирларда сурув-сурув қўйлар, пода-пода қорамоллар, уюр-уюр йилқилар... бошларини ўтдан кўтаришмайди. Осмон ҳам худди ердан андоза олгандек кўринади: қалқиб юрган паға-паға момиқ булутлар ер бағрида ёйилиб юрган сурув-сурув қўйларга, кенг ва тиниқлиги ер узра тўшалган кўм-кўк майсага жуда-жуда ўхшаб кетади. Бир бечора сўфитўрғай табиат кашф этган ўхшашликларнинг фарқига етолмаётгандак, ҳавода муаллақ туриб вижирлайди; афтидан на кўкка чиқишга, на ерга тушишга кўзи қиймайди. Ҳавода гоҳ қалқиб, гоҳ қанот силкиб учиб юрган қорақуш ерга термилиб насиба қидиради. Йўл чеккасида худди муллабаччалардек икки қўлини кўксига қўйиб турган юмронқозик уни кўриб, инига шўнғиб кетади...

Кечагина ёққан жала ўт-ўланлар билан гиёҳларни чайиб ўтибди. У ер-бу ерда баҳор элчилари бўлмиш бойчечаклар билан лолаларнинг япроқлари ниш уриб туртиб чиқиб, чучмомаларнинг кўм-кўк гунчалари лаб ёрай деб турган пайт. Ҳаммаёқда баҳор шодиёнаси, баҳор руҳи, баҳор сози... Бироқ...

Бироқ кечаги ёмғирдан чанг бости бўлган арава

Йўлда келаётган уч йўловчининг қовоқлари негадир солиқ, одимлари негадир ишончсиз эди. Улар кўринишларидан ота-болаларга ўхшарди. Уртада — қирқ беш-эллик ёшларни уриб қўйган, эгнида ранги ўчиб, тўзғиб кетган қора чопон, бошида қоракўл тумоқ, қўлида дўм-бирасини тутиб, бир киши кўнгилсиз одимлаб келарди. Боласининг кичикроғи отасининг қўлидан маҳкам ушлаб олган, тинмай атрофга қарар, бор мавжудотни ўз кўзи билан тўйиб кўриб қолгиси келар, баъзан эса ҳориб бораётган дадасига саволлар бериб, жаҳлини чиқарар эди. Дадаси негадир сўлғин кўринарди. У йўлга чиққандан бери болаларига бирор оғиз сўз демас, деган бўлса ҳам кичкина ўғлига: «Осилмай, тез-тез юр!», «Кўп бидирлайверма!» дейишдан нарига ўтмасди. Дадасининг авзойига қараб, катта ўғли ҳам оғиз очмасди; у хуржунини елкасига ташлаб олган ҳолда жим, атрофни томоша қилиб келарди. Йўл чеккасида сўқа ҳайдаб юрган йигитлар, негадир хурсанд кўринишарди: бир-бирларига гап отишиб, қийқиришиб кулишар эди.

Йўловчилар сўқачиларнинг олдига етганларида йўл икки томонга айрилди. Улар ҳангу манг бўлишиб, қаёққа борарини билмай, бир оз туриб қолишди.

— Энди қаёққа борамиз, дада? — деб сўради кичкина ўғил ҳайрон бўлиб.

— Мен сенга айтдим-ку, кўп бидирлайверма, — деди дадаси унга. У яна жим бўлиб қолди.

Йўловчи болаларини эргаштириб, йўл чеккасида омоч қулоғини ушлаб қўш ҳайдаётган чолнинг олдига борди.

— Ассалому алайкум, отахон.

— Ваалайкум ассалом, — деди чол омочини тўхта-таркан, белини ушлаб.

— Деҳқончиликка барака.

— Раҳмат.

— Бу кимнинг ерлари, отахон?

— Кимники бўларди, укам, колхозники, — деди ҳалиги чол. Кейин қўли билан ишора қилиб кўрсата бошлади: — Ҳув анави кўринган дарахтдан энг четки сўқачигача ҳаммаси «Ленин» колхозига қарашли ер, укам... Ҳа, шунақа, колхоз ишларни йириклаштириб юборди... Хўш, ўзингизга йўл бўлсин, ука?..

Саволни беришга бериб қўйиб, чолнинг жавобидан эсанкираб қолган йўловчи, чолнинг «йўл бўлсин»ига «алай бўлсин» ҳам демай, тўппа-тўғри ўзига керагини сўраб қўя қолди:

— Яккатутга қайси йўл билан борилади?

— Уни мен билмадим, ука, мен ҳам ўзингизга ўхшаб, колхозга яқинда келганман, — деди чол уни ҳам колхозга киргани келаётган одам фаҳмлаб. — Хув анави буёққа келаётган одам ячейкамиз¹ бўлади, ўшанга учрашинг, айтиб беради...

Чол омоч етакловчи болага «торт» ишорасини қилди. Омоч ўрнидан жилиб, ер тилиб кетди. Ячейка йўловчиларни кўриб буёққа бурилди.

— Ассалому алайкум, келинглар...

— Ваалайкум ассалом...

Йўловчи ячейкага кўз қирини ташлади: у ёши йигирмаларда бўлишига қарамасдан, бурнининг тагига бир энлик мўйлов қўйиб олган йигит бўлиб, бошидаги чарм кепкаси билан эғнидаги кители ва галифе шими уни худди арманиларга ўхшатиб турарди. Ҳарҳолда, чапдаст кўринарди. У этигига ёпишган юмшоқ соғ тупроқни ер тепиниб тушириб, йўловчилар олдига келди.

— Йўл бўлсин?

— Яккатутга бормоқчи эдик, қайси йўлдан боришни билолмай турганимиз, — деди йўловчи унга.

— Яккатутга дейсизми? — деди ячейка нечукдир ҳайрон бўлиб. — У ерга кимникига боряпсиз?

— Битта оғайнимиз бор эди, — деб қўя қолди йўловчи борадиган жойини аниқ айтмай. Ячейка ҳам қайталаб сўраб ўтирмади.

— Яккатутга денг, — деди у кулиб. — Да-а, ҳозир у жойни бизнинг одамлар «Яккатут» эмас, «Яккамохов» дейишади.

— Йўловчи ҳайрон бўлиб қолди.

— Нега?

— Негалиги шуки, яккатутликлар аввалига туппатузук колхоз бўлиб бирлашишди-ю, кейин қулоқларнинг иғвосига учиб, колхоздан чиқиб кетишди ва берган отуловларини ҳам қайтариб олиб, одамларга қўшилмай, яккамохов бўлиб қолишди. Ҳм, подумиш, бизнинг зоримиз бор, зўримиз йўқ, ялинмаймиз. Мана, ҳалитдан олтитаси айнаб, яна колхозга қайтиб келишди. Ўшқалари ҳам ахир бир кун тушуниб етиб, ариза кўтаришиб келишади ҳали, — деди ячейка гапини хулосалаб. — Мана

¹ Бу сўз унинг хизматига ҳеч тўғри келмаса ҳам уни шундай деб аташар эдилар. Аслида эса у янгидан тузилган колхоз бригадасининг ҳисобчиси эди.

шунақа, айтаверса гап кўп... Мана бу йўл билан бориб, ҳув анави тепадан ўтганингиздан кейин «Қарсақли» сойи келади. Сой ёқалаб бир оз юрганингиздан кейин эса битта кўприкка дуч келасиз. Шу кўприкдан ўтсангиз, худди Яккатут тепасидан тушасиз. Ҳув анави кўри-ниб турган дарахтлар ўша Яккатутники...

Йўловчи бу гаплардан баттар тунд бўлиб, йўлга тушди. Эндигина ҳайдалган ер қумоқ-қумоқ бўлиб бўр-силлаб, ундан енгил, кўз илғамас ҳовур кўтариларди. Зағчалар қағқағлашиб қўш кетидан учиб қўнишар ва чувалчанг теришар эди. Кимдир биров сўқа кетида юриб қўшиқ айтарди. Омочининг тиши ёввойи йўнғичқа томи-рига илиниб қолган, қўшчи қамчинини ҳавода ўйнатиб, кекирдагини чўзиб, овозининг борича «чуҳ-чуҳ»лаб ҳў-кизларни ҳайдарди. Чопоннинг этагига тўлдириб буғ-дой солиб олган бир чол энди ҳайдаладиган ерга қисми-да биров чопоннинг барини белбоғига қистириб олиб, ўлчов таёқда ер ўлчаб юрарди.

Буларнинг бари йўловчиларнинг назаридан қочиб қутулолмади. Айниқса, йўловчининг кичик ўғли учун бу-лар аллақандай янгиликдек, қизиқдек туюларди. Унинг кўнгли далада, қирда, табиатда эди. Аммо отасининг кўнгли нимада, қаёқда эканлигини билиб бўлмасди. У ҳам бир маромда одимлаб келарди. Боши ғувиллаб, қу-лоқлари тагида бир-бирига қарама-қарши бўлган уч-тўртта сўзлар пашша каби ғинғиллаб айланишарди: бой, камбағал, қулоқ, ячейка, колхоз, яккамохов...

Йўловчи бу сўзларнинг қайси бирида ҳақиқат бору қайси бирида йўқ — билолмайди. У, айниқса, ҳалиги ячейканинг сўзини эшитиб ҳайрон бўлиб қолди. «Биз-нинг зоримиз бор, зўримиз йўқ, ялинмаймиз...» Бу нима дегани? Колхоз бўл, деганими ё бўлма деганими? «Зоримиз бор, зўримиз йўқ. Демак, колхоз бўлмаймиз, деса зўрламас эканлар-да. Ундай бўлса, одамлар-нинг: «Большавойлар колхоз бўлсанг ҳам бўласан, бўл-масанг ҳам бўласан, мол-мулкинг ўртада бўлади дейишади», — деган гаплари-чи?..

Унинг ўй-хаёллари шу алфозда чувалашиб бораркан, йўл чеккасида қўйларини ёйиб, таёғига суяниб турган бир чўпонга дуч келиб қолди. У ячейка айтган гаплар-нинг қанчалик тўғри, қанчалик нотўғри эканлигини би-лиш ниятида ҳалиги чўпондан ҳам ҳол-аҳвол сўраган бўлди:

- Ассалому алайкум, отахон!
- Ваалайкум ассалом.

— Бу, қайси бойнинг қўйларини боқиб юрибсиз?..

Тахминан ёши йўловчиларникидан бир ярим бара-вар катта, лекин ҳали бақувват, оппоқ соқоли кўкра-гигача тушиб турган нуроний чол: «Ўзинг қайси осмону фалақдан тушгансан, шуни ҳам билмайсанми?»— деган-дек, ўнг қўлини пешонасига соябон қилиб, йўловчини бошдан-оёқ кузатиб чиқди.

— Бу ерда бой нима қилади, биродар? — деди у жиддий. — Бой «Яккамохов»да. Бу «Ленин» колхозининг қўйлари.

Йўловчи бошқа ҳеч нарса деёлмади. Яна хаёлга чўмганча, аста кетаркан, қўйнидан бир парча қоғоз олиб ўқиди:

«Тоға! Сизга дуойи салом. Йўлда Сизга ушбу хатни элитгувчи кишини учратиб, ҳузурингизга юбордим, Етимчалари бор экан, марҳаматингизни дариф тутмас-сиз. Жиянингиз».

Шу икки энли хат йўловчига гўё бахт ваъда қилиб, йўқ, бахт эмас, нон ва тинчлик ваъда қилиб, ҳамон уни Яккатутга қараб судрарди. У боягидан кўра қадамини тезлатиб, индамай келар, ўғиллари ҳам отасининг бу қадар диққинафаслигидан тарс ёрилиб кетай дердилар. Гўё, улар учун бундан ҳам ортиқроқ азоб йўқдек кўри-нарди дунёда!

Хайрият, Яккатутга келишди-ю, улар бу азобдан сал қутулгандек бўлишди. Бир ёмон томони шу бўлдики, кичкинаси-ку, ҳали ёш, ўн учда, у-бу нарсаларнинг фар-қиға бормайди, бироқ катта ўғли, кўринишидан ақли бутун, ўн тўққиз-йигирмаларга бориб қолган йигит бў-либ, у айниқса қишлоқ кўчасидан келаркан, жуда но-мус қиларди. Чунки, хуржун орқалаганча ҳар эшикка бир бориб: «Ҳайдарбойнинг ҳовлиси қаерда?»— деб сў-раб юришлари унинг назарида гўё гадойлик қилиб юр-ганга ўхшар ва кўча юзида турганлар унинг кўзига: «Келса берамиз», деб садақаларини тайёрлаб турган-дек кўриниб кетарди. Кенг далада эркин ўсган йўлов-чиларга қинғир-қийшиқ ўзбек кўчалари аллақандай тор кўринар, гўё улар ўзларини бу кўчага сигмаётган-дек ҳис қилишарди. Уларни кўриб итлар вовиллар, баъзи бебош болалар орқаларидан алланималар, деб кичқириб қолишар, унга сари кичкина ўғли дадаси-нинг пинжига тиқилиб, баттар унинг жаҳлини чиқарар эди.

Ниҳоят, улар одамлардан сўрай-сўрай бир ҳовли ёнига келиб тўхташди. Қачонлардир уч қават қилиб

урилгану, лекин кейинчалик худди туя ўрқачидек эгри-бугри бўлиб нураб, пасайиб қолган пахса девордан йўловчи ичкарига қаради. Ҳовлида чамаси ўзи тенги, соқол-мўйловли, бошига чимкашта дўппи кийиб, дастрўмолини салла қилиб ўраб, белини ингичка ип билан боғлаб, енгини шимариб олган бир киши теша билан жувоз ўқини йўнарди.

— Ҳорманг, уста! — деди йўловчи пахса девор ташиқарисидан туриб.

— Бор бўлинг, — деди уста бошини кўтармай.

Йўловчи устадан кўзини олмай унинг бери қарашини кутиб иккиланиб турарди. Орадан икки-уч дақиқалар чамаси ўтгандан кейин уста икки қўлини увушиб қолган белига таяб, зўрға қаддини ростлади. Ие, бу ҳув анови қадрдон дўсти Асқар ака-ку!.. Худди ўзи...

— Асқар! Қадрдоним!..

Йўловчи айланиб эшикдан ҳовли ичкарисига киргунча, Асқар ака кўзларига ишонмай, қўлини пешонасига соябон қилиб қараб турди. Кейин унинг ажин босган, меҳр-муҳаббатга тўла юзларида, илиқлик ва шафқат тўла кўзларида қандайдир энг қадрдон кишингни кўрганда бўртадиган ҳаяжон, севинч пайдо бўлди. У шошиб қолганидан:

— Ие, ие... — дерди холос.

Йўловчи маъюс бош ирғади. Иккаласи бирдан қучоқлаша кетди. Асқар ака меҳмоннинг жавобидаги маъюсликдан қайдайдир ҳорғинлик сезди.

— Қани, марҳамат, уйга, — деди Асқар ака. — Қолганини ўша ерда бафуржа гаплашамиз. Қани, болаларим, юринглар...

Меҳмонлар уйга кириб кетишаётганда Муса жувоздан чиқиб, уларни кўриб, ҳайрон бўлди: «Ажаб, булар ким бўлди экан?»

Рост, булар ким ўзи? Қаёқдан келишди?..

ИККИНЧИ БОБ

Қуёш уфққа оғиб, кўк жиякдаги сийрак булутлар орасидан тепа-тепа жойларга, дарахтларнинг, қамиш ва қўғаларнинг, пичан гарамларининг устларига қипқизил шуълаларини тўка бошлади. Болтакўл атрофида оқшом таъвиши бошланди: қаердандир, қамишлар орасидан подачиларнинг молларини қўрага қистаб, ҳайт-ҳайтлаши, сиғирларнинг ўз бузоғини излаб мўъраши,

кечга қолган овчининг кетма-кет узган ўқ товуши ва унинг уфқдан қайтган қулоқни кар қилгудек акси садоси, ўз макиёнини излаган хўроз қирғовуларнинг «фру-у, фру-у» деб сайрашлари... эшитилиб турарди. Айниқса, қуёш ботиши олдидан қушлар шундай чуғурлашадики, ҳатто қайси қуш қанақа сайрашини ҳам ажратолмайсан, киши!

Табиат зап қизиқ нарса-да. Унда ҳамма нарса мавжуд, ҳамма нарсанинг ўз ўрни, ўз мавқеи бор. Бири кетади, бири келади; мана, ўтган йили ўриб олиниб, қолганига ўт қўйиб кетилган қамиш ўрнида янгиси ўсиб турибди, яна бунинг устига ит тумшугини суқолмайдиган даражада қалин.

Одатда қамишларга кўкламда атайлаб ўт қўйишади. Шундай қилинганда эски қамишлар ёниб, ўрнига янгилари ўсиб чиқади. Ёндирилган эски қамиш кули янги чиқадиغان қамишларга ўғит бўлади. Бу жойларни ўт қўйилганда келиб кўрсангиз: нақ бир чақирим-икки чақирим жойгача кўндалангига қип-қизил олов туташиб кетади, ўркак-ўркак қуюқ қора тутунлар осмонга ўрлайди. Айниқса, бу ҳолат яқиндан жуда даҳшатли бўлиб кўринади: худди дўзахнинг ўзгинаси, дейсиз. Узоқдан эса унча қўрқинчли бўлмайди. Ун беш-йигирма чақирим жойдан кечалари худди кечқурунги шафаққа ўхшаб, кундузлари эса қоп-қора тутун бўлиб кўринади. Шуниси борки, ёнғин шунча узоқда бўлаётган бўлса ҳам бутун осмонни қоп-қора қамиш қуялари тутиб кетади...

Яккатутдан ўтган йили ўзи ўриб-йигиб кетган гарамини бир кўриб, молларига хашак олиб кетиш ниятида эрталаб келган Асқар ака ёнбошлаб ётиб, шулар ҳақида ўйларди. У билан бирга Ҳайдарбойнинг жияни Тўлбош ҳам келувди. Бироқ Асқар акага унинг фойдаси тегмади: «Фалончи оғайнимникига бориб, сизга айрон олиб келаман», деб туш пайтида отига миниб кетган одам, мана, номозшом бўлибдики, ҳали дараги йўқ. Бугун битадиган иш шу туфайли эртага қолди. «Қаёқдан қуюқроқ тутун, ширинроқ хид чиқса, қуруқ қолмайди, занғар!» — деди ичида Асқар ака. Кейин ўрнидан туриб отларини, араваларини бир-бир кўздан кечирди. Ювош отларни нарироққа олиб бориб маҳкамлаб тушовлаб қўйди-да, асовроқ кулранг қашқа қунанни олиб келиб аравага боғлади ва олдига ғарам тагидан бир бор пичан олиб келиб ташлади. Ғунан пичанни иштаҳа билан қурт-қурт чайнай бошлади. Шундагина Асқар ака ўзининг ҳам қорни очганлигини, сувсаганлигини сизди.

У ҳамма ишларини саранжом қилиб бўлгач, яқинроқдаги чўпонлар уйига бориб, айрон ичиб қайтиш ниятида ўрнидан турди. Устидан ранги ўнгиб кетган жулдур чит чопон, бошида жияклари қирилиб кетган қундуз телпак, белбоғда нони... У боягина ўт ялаб ўтган тўқайлик устидан юриб келаркан, ўрилган, чала ёнган қамишларнинг тигга ўхшаган ўткир тублари Асқар аканинг оёғидаги мўккисига¹ тегиб пирт-пирт синарди. Бундай жойларга фақат мўккигина бардош бермаса, бошқа нарсанинг чидаши қийин эди.

Асқар ака атрофга аланглаб келарди. Униг ўйида ов қилиш нияти ҳам йўқ эмасди. Чунки бундай ёнган бўлиб ўтган жойдан баъзан қочишга улгуролмай майиб бўлиб қолган қуён, қаноти қуйиб, учолмай юрган қирғовул, баъзан эса қовурдоқ бўлиб қолган беданалар ҳам учраб қолиши мумкин эди.

Асқар ака ёнган бўлаётган жойдан тахминан икки юз қадамча нарида келарди. Атроф қоп-қора бўлиб қуйиб, теп-текис бўлиб қолганди. Фақат у ер-бу ердагина бесўнақай ўсган ёввойи жийдаларнинг, жингил буталарининг яйдоқ ва эгри-бугри шохлари қора кўмир бўлиб, тутаб турарди. Одатда, қамиш қалин ўсган жойга офтоб тушмайди, бундай жойларнинг таги намгарчилик бўлади. Ёнган атрофни тандирдек қиздириб юборгандан сўнг зах ердан намли, кўкимтир буғ кўтарилади. Бу буғ эндигина ёниб битган қамишларнинг аччиқ ва қишғил тутунига қўшилиб, қандайдир киши нафасини қайтарувчи қўланса дуд чиқаради.

Нафаси сиқилиб, кўзларидан ёш оқиб, шиғга терга тушиб кетган Асқар ака, ов қилишдан ҳам рози бўлиб, энди орқага қайтмоқчи бўлиб турганда, қандайдир жон талвасасида қичқирилган бир товуш эшитилиб қолди. Кейин у яна такрорланди ва кимнидир қичқириб чақиргандек бўлди. Асқар ака тўхтаб, қулоқ сола бошлади. Товуш ёнган бўлаётган томондан эшитиларди... Ёнган гувиллаб унинг товушини аниқ эшиттирмас эди. Асқар ака қадамини жадаллаштириб, ёнган бўлаётган жойнинг нақ ёнгинасига етиб бориб қулоқ тутди: «Наҳотки, ёш

¹ Этик устидан янги сўйилган молнинг ҳўл терисини тасмалаб андиб қўйишади. Кейинчалик тери қотиб, этикни ўт-чўплар тирнашидан сақлайди.

боланинг йиғиси бўлса? Йўғ-э, ёш бола бу ерда нима қилади? Тағин...»

Асқар ака бола йиғиси чиқаётган томонни мўлжаллаб, ёниб турган қамишзор ичига ўзини урди. Агар одам эпчил бўлса, ёнаётган қамиш орасидан ўтиб кетса бўлади, чунки қамиш олови у қадар ўткир бўлмайди. Асқар ака кўзларини чирт юмиб, икки сакрашнинг ўзидаёқ ўзини қалин қамишлар орасида кўрди. Бироқ у шамолга қарши — ёнғин келаётган томонга бораётганлиги учун сал ўтмай бу ерга ҳам ёнғин етиб келиши ва шубҳасиз хавф-хатар туғилиши мумкин эди. Асқар ака шуни пайқаб, қўллари билан тез-тез қамишларни ёриб, олдинга интилди. Шу алфозда бир оз югургилаб бориб бола товушига етай деб қолганда, бирдан икки оёғи бил: сувга тушиб кетди, кейин орқасига қайтиб нарироқ юрган эди, қамиш орасидан ёлғизоёқ сўқмоқ йўл чиқди. Асқар ака ана шу сўқмоқ йўлдан бориб, болани топи олди. Қизик бўпти: ўн икки-ўн уч ёшлар чамасидаги би- бола кеч киргандан сўнг сўқмоқдан сигирни ҳайдаб келаётиб, шу ерга етганда, сигири ботқоққа тикилиб қолибди. Чиқариб олай деса, бола бечоранинг кучи етмабди, кучи йиғига етибди, холос. Йиғламай, овулдан бориб одамларни айтиб келай деса, ёнғин яқинлашиб қолган экан, сигирининг куйиб ўлишидан кўрқиб нима қиларини билмай, товуш чиқариб, бенаф йиғлаб турган жойи экан... Аммо сигирининг шу ботиши бўлса уни бола эмас, ҳатто катталар ҳам чиқаролмас эди. Асқар ака шошиб қолди.

— Яқин ўртада ким бор? — деб сўради у боладан.

— Уйда отам бор, — деди бола кўзларини уқалаб.

— Уйлари-н-г қаерда, яқинми?

— Ҳа, яқин.

— Чоп, дарров отангни айтиб кел! — деди Асқар ака боланинг орқасига қоқиб. — Сигирга мен қараб тураман, арқон олиб келсин!..

Бола бир зумдаёқ қамишлар орасига кириб йўқолди.

Қорамол оловга унча бардош беролмайдиган жонивор бўлади. Сигир билан олов оралиғи ўн-ўн беш газча қолди, холос. Асқар акани ҳақиқатан ҳам ваҳима боса бошлади. Нима қилсин?

Шу маҳал унда бир фикр туғилди: у чаққонлик билан беш-олтита қуруқ қамиш поясидан синдириб олдида, оловга қараб югурди. Қўлидаги қамишларни оловга

теккизиб, машъала қалиб ёқиб, олиб келди-да, сигир тилиб ётган сўқмоқнинг буёқ томонидан уч-тўрт жойга т қўйиб юборди. Шамолда олов гуриллаб ёна бошлади... Асқар ака дарров устидан чопонини ечиб, сигирнинг устига ёпди. Сал ўтмаёқ анча жой очилиб, олов узоқлашиб борарди-ю, бироқ кунчиқиш томондан ёниб келаётган ёнгин ёлқини жуда яқинлашиб қолганди. Асқар ака дарҳол сигир устидаги чопонини унинг олов келаётган томонига олиб ёпди. Сигир эса ётган жойида тинмай силкинар, лекин қимир этолмас, фақат кўзлари олайиб, пих-пих қилар, бадан-бадани қалтирар эди.

Боладан ҳамон дарак йўқ... Асқар ака сигирга бировнинг мулки бўлгани учунгина эмас, балки тирик жонивор бўлгани учун ҳам жони ачиб изтироб чекарди. Ниҳоят...

Ниҳоят ўт етиб келиб қолди! Сигир қўрққанидан қаттиқ бўкириб юборди. Асқар ака ёнгин келаётган томонга ўтиб, қўллари билан юзларини ҳимоя қилиб, этиги билан сигир ёнидаги оловларни уёқ-буёққа тепа бошлади. Терлаб кетди... Бир маҳал, бундай қараса, олов дўнғалик доира ҳосил қилиб, Асқар ака ўт қўйиб ёндирган жойни очиқ қолдириб, ўн-ўн беш газ чамаси наридан ўтиб борарди... Халоскор кўнгли анча таскин топиб, ўзини бўшашгандек сизди. Ҳалигина ҳаммаёқни қоплаб ётган қалин қамиш бирпасда ёниб, кул бўлди... Яқин-атрофда буғ аралаш кўкимтир тутун саёқ шамол эпкинида ер бағирлаб тўзғиб ўйнарди. Уртада Асқар ака устидан ҳали чопон олинмаган сигирга тикилиб, қаққайиб турарди.

Югуриб-елиб келган Суюм оға билан ўғли Зиёбек ва уларни чақириб келган кичкина Кенжа бу манзарани кўриб ағрайиб қолишди. «Сигир куйиб қолибди... шўримиз қурибди...» деб ўйлади Суюм оға. Зиёбекнинг ҳам қути ўчган эди... Уларнинг шошиб қолишгани шунчалик эдики, ҳатто Асқар акага салом беришни ҳам унутиб қўйишганди.

— Ассалому алайкум, — деди Асқар аканинг ўзи биринчи бўлиб.

Суюм оғанинг бужмайган ажиндор юзларида ташвиш, ғам кўринарди. У сигирдан кўзини олмаганча қўрқув аралаш, бўшашган ҳолда, бир тутам чўққи соқолини тутамлаб, хаёл суриб туриб алик олди:

— Ваалайкум...

Буни пайқаган Асқар ака сигир устидан у ер-бу ери куйиб тутаётган жулдур чопонини кўтарди. Сигир омон

қолган бўлиб, фақат думининг учи билан қулоқларидаги жунларигина бир оз жизганак бўлиб куйган эди. Суюм оға сигирнинг омон қолганини кўриб, қувонганиданми, тили гапга келиб, Асқар аканинг олдида Кенжасини койий кетди:

— Кўрмайсизми, бирпас қараб тур деганга... Болани ишга буюр, орқасидан ўзинг югур, деганлари шу экан-да...

— Ҳа, энди бола, боланинг иши чала, деймизу кўпинча ишни ўзимиз чала қиламиз, оғайним, — деди Асқар ака унга. Кейин гапни бошқа ёққа айлантириб юбормоқчи бўлиб, Кенжага ўгирилди: — Уйимиз яқин, ҳозир айтиб келаман, деб кетувдинг-ку, ўғлим, шунча кечикдингми?

— Э, оғайним, қозоқнинг: «Манов қирнинг остинда», деганига уч кун йўл юрган экан бир бечора, — деди Суюм оға сал жилмайган бўлиб.

— Кенжанинг яқин дегани ҳам анча йўл кўринади, — деб кулди Асқар ака. — Қани, арқонни олиб келинг, жониворни чиқариб олайлик.

Улар бирпасда сигирни чиқариб олишди. Кейин қўярда-қўймай Асқар акани ҳам уйларига олиб кетишди. Суюм оғанинг уй деб олиб келган жойи — уй деб уй ҳам, ўтов деб ўтов ҳам эмас экан; буни Асқар ака ичкарига киргандан кейингинā кўрди, бу — ўтов билан ертўла ўртасидаги бир нарса бўлиб, ер доира айлантириб териб, гумбаз шаклига келтирилган бир ғариб кулбаи макон эди. Кулба устидан эски қора кигиз ёпилибди. Ўртасида ўти сўнинқираб қолган ер ўчоқ ҳам бор эди.

Суюм оға сигирини боғлаб, уйга кирди. Зиёбек ер ўчоқдан бир чўпча ёндириб олиб, жинчироғини ёқди. Уй ичи сарғиш тортиб бориб ёриди-ю, ҳамма нарса аниқ кўринди: уй қовурғасида — тўр томонда иккита-учта чопон билан ола хуржун осиқлик турарди. Унинг пастроғида, устига эски гулдор намат билан иккитагина гули билинмай кетган эски чит кўрпа тахлаб қўйилган қозоқи сандиқ, ўнг томондаги бир шохда дўмбира, унинг ёнидаги озода жилдда иккита-учтагина китоб осиқлик турарди. Эшик томонда қозон-товоққа оид нарсалар... Ҳаммадан ҳам бурун Асқар акани ҳайрон қолдирган нарса жилддаги китоблар бўлди: «Бу одам муллага ўхшайди, наҳотки мулла одам шундай юпун яшаса?»

Ахийри Асқар ака чидаёлмай сўраб қўя қолди:

— Оқсоқол, муллагингиз ҳам борми деб қолдим?

Суюм оға жилдда осиклик турган китобларга қараб бир жилмайиб қўйди-да, сўнг ўчоқдаги ўтни қовлаётди:

— Бироқ мен куф-суф қиладиган мулалардан эмасман, меҳмон, — деди кулиб. — Бу китоблардан бири сизларнинг ҳазрати Навоийларингизнинг китоби. Яқинда мен уни бисотимдан яккаю ягона бир чивичимга алмашиб олдим.

— Яхши, — деди Асқар ака.

Қизиқ, бир одамнинг бисотида фақат биттаю битта эчкиси бўлса-ю, уни ҳам битта китобга алмашса ва уни эшитган одам ҳам бепарвогина «яхши» деб қўя қолса, бу сўзнинг китоб мухлиси учун қанчалик эриш туюлишини тасаввур қила оласизми?

Асқар ака оми одам эди, шунинг учун у бу сўзларнинг фарқига унча боролмасди. Унинг фикрича: «Ҳазрати Навоий худо бўлмагандан кейин унинг ёзган китоби ҳам қуръон бўлолмасди». Чунки у «қуръон»дан бошқа китобни китоб қаторида кўрмасди. Шу важдан унинг ўйлаган нарсаси фақат шу бўлди: «...Бисотимдаги ёлғиз чивичимга алмашиб, дейди, агар бисотида ёлғиз чивичидан бошқа нарсаси бўлмаган бўлса, унда сигирни қаёқдан олибди?...»

Асқар ака шундай ўй-хаёллар билан бир оз жим бўлиб қолди. Мезбоннинг ўзи сўз қотди:

— Бизнинг қозоқларда, «минг кишининг тусини билгунча, бир кишининг исмини бил», деган гап бор... Гапириб ўтиринг, меҳмон, қаерлик бўласиз, нима иш қиласиз?

— Яккатут деган жойни эшитганмисиз?

— Эшитганман. Бироқ ўзини кўрмаганман ҳали, — деди Суюм оға.

— Ўша ерда ишлайман. Жувозкашман. Асқар жувозкаш деса ҳамма танийди.

— Исми Асқарбой, денг, жуда соз...

— Йўғ-э, мен бой эмасман, ўзим бой қўлида ишлайман. Ҳайдарбой деганникида.

— Бу ерларга келиб қопсиз?

— Ҳа, кўлнинг нариги ёғида ғарамимиз бор эди. Ёнғин бўлгандан кейин бир хабар олиб келайлик, яна молларга ўт-чўп олиб қайтайлик, деб келувдик.

— Биз ҳам шу ерда Ёрлиқоп деган бойнинг молини боқамиз. Мана, бу катта ўғлим — исми Зиёбек, анависи

кичик ўғлим — исми Кенжа... — деб хўрсиниб қўйди Суюм оға.

— Янгамлар кўринмайди?

— Янгангиз раҳматли бўлган-да, бугунги воқеа бўлмаган бўлармиди... Яқинда вафот этди... — деди Суюм оға яна хўрсиниб. — Мана бу етимларга овқат қилиб бераман деб, сал бўлмаса...

Асқар ака саволининг мезбонга оғир тушганидан сал хижолат тортди. У нима деярини билмай, ичида бир нималарни пичирлаб ўқиб, юзини силади. Зиёбек билан Кенжалар эса қовоқлари тушиб кетган ҳолда бошларини қуйи солиб ўтиришарди.

Суюм оға ёғоч чораларга икки оворадан ёрма гўжа қуя бошлади. Асқар ака белбоғига тугиб олган иккита зоғорасини олиб, ўртага синдирди. Улар овқатни энди олдиларига тортганларида, ташқаридан аввал от туёқларининг дупури, кейин кимнингдир қичқирган товуши эшитилди:

— Ҳой, ким бор?

— Ёрлиқоп келди, тинчлик бўлгай-да, — деди Суюм оға қути ўчиб ва ўрнидан туриб, ташқарига чиқди. Асқар ака ҳам бирга чиқди. — Лаббай, хўжайин.

Эшик олдида икки отлиқ гўдайиб турарди. Бири Ёрлиқоп, иккинчисини қоронғида таниб бўлмасди, ким бўлса экан-а!

— Нима гап, тинчликми? — деди иккинчи отлиқ Суюм оғадан савол сўраб. Суюм оға уни товушидан таниди:

— Э, сизмисиз? — деди кейин шошиб. У янгидан тузилган колхознинг ферма мудири Садиваққос деган йигит эди. — Тинчлик, хўжайин, тинчлик, ҳеч гап йўқ.

— Сигир куйиб қолди деган гап ростми?

— Йўғ-э, хўжайин, ана сигир, омон... Фақат қулогининг учи билан дўми салгина... — деди-ю, ўзича яна ўйлаб кетди: «Бу гапни бир зумда қайси учқур еткиза қопти экан, тавба?...»

— Боқолмас экансан, нима қилардинг сўраб? — деди Садиваққос Суюм оғага. Унинг товушидан қаҳр-ғазаб ёғилиб турарди. — Ёрлиқоп, еч сигирни!

— Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг, хўжайин, қўйинг, етимчаларга раҳмингиз келсин... — деб Суюм оға Садиваққоснинг отининг жиловидан ушлади.

— Нарн тур, нонкўр! — деди Садиваққос Суюм оғани жеркиб.

Асқар ака Садиваққосни танирди. У Ҳайдарбойникига тез-тез келиб турар, лекин унга ҳозирги Ёрлиқопга қилаётган муомаласини қилолмасди. Аксинча, унинг сояси каби кетидан эргашиб юриб, тортиниб гаплашарди. Ҳозир эса...

Асқар ака Ёрлиқопнинг қўлини ушлади.

— Бу ким? — деди Ёрлиқоп жаҳли чиқиб.

— Бу менман, Асқарман, — деди у. Ёрлиқоп унинг ўзбекча гапираётганидан сал ҳаяжонга тушди. Садиваққос от устидан энгашиб, Асқар акага қаради.

— Ассалому алайкум, — деди Асқар ака уларга.

Садиваққос ҳам ҳайрон бўлиб қолди:

— Ие, бу ерда нима қилиб юрибсиз?

— Шундай, гарамлардан бир хабар олиб келгин, дегандилар хўжайин, — деди Асқар ака.

— Қалай, хўжайин саломатмилар?

— Худога шукр...

Иккаласининг гаплашиб кетганини кўриб, Ёрлиқоп сигирни ечмай ҳайрон бўлиб турарди. Суюм оға ҳам ҳайрон. Уёқ-буёқдан сўзлашиб бўлганларидан кейин Асқар ака секин деди:

— Мана бу киши менинг оғайним бўларди. Бир йўли кечирсангиз, хўжайин, илтимос.

— Сигир деганга яхшилаб қараш керак, — деди Садиваққос. У боягидан сал паст тушган эди.

— Энди яхши қарайди...

— Майли... Қани, кўрамиз, — деди Садиваққос. Бу унинг кўнгани эди. — Сени деб, Ҳайдарбойни деб кўндим, бўлмаса... Бойга шундай деб бориб айт!..

Ҳам хўжайинлиги эсига тушиб кетиб, ҳам меҳр-шафқат кўрсатганлиги учун «сиз» тили «сен»га айланганлигини ўзи ҳам пайқамай қолди.

— Майли, хайр, юр, Ёрлиқоп! — деб отининг бошини келган томонига бурди. Ёрлиқоп ҳам илдам отига қўниб, унинг ортидан кетди. Улар борган сари узоқлашиб, тобора тун қаърига кириб борардилар...

Кузатиб қолувчилар кўнглида фақат бир фикр ҳукмрон эди: «Кошки эди дунёдаги шафқатсиз одамларнинг ҳаммаси шундай тун қаърига кириб кўздан йўқолса ва уларнинг тагига ҳам анави гуркираб ёнаётган қамишдек ўт кетса!..»

...Мана, шу воқеанинг бўлганига роппа-роса бир йил бўлди. Боя Асқар ака уйига учта меҳмон олиб кириб кетаётганида, уларни орқадан кўриб қолган Муса: «Булар ким бўлди экан!» — деб ҳайрон бўлганди. Улар — ўша Суюм оға, ўша Зиёбек, ўша Кенжалар эди...

УЧИНЧИ БОБ

Суюм оға кеча болалари билан Асқар аканикида тунаб қолди. Узининг айтишига қараганда, Асқар ака кўп йиллардан бери Ҳайдарбойнинг жувозини ҳайдаркан. Унинг ота томонидан бойга сал қариндошлиги ҳам бор экан. Лекин шундай бўлса ҳам турмушлари унча эмас кўринарди: битта чордевор ҳовли, даҳлизли, айвонли эски уй, ҳовлининг уйга қарама-қарши томони очиқ — паҳсаси қулаб тушган бўлиб, чап томонига узунасига — охирига боргунча молхона, отхона солинганди. Бир яхши томони шу эканки, бойнинг ҳовлисидан алоҳида эди, яъни: кўчанинг ўнг юзига бойники, чап юзига Асқар аканинг ҳовлиси тушганди. Кўча ўртасидан туриб разм солган киши қайси томони бойнинг, қайси томони Асқар аканинг ҳовлиси эканлигини дарров ажратиб оларди. Бой томон саранжом-сарийшта бўлиб, ҳовли орқасига ҳам Қарсақли сойига боргунча турли-туман дарахтлар экилган йўнғичқазор эди.

Қарсақли сойи шундай йўнғичқазор этагидан пастда оқарди. Аммо бу жўшқин сувнинг на бойга ва на қаролга фойдаси бор эди. Чунки у жуда пастда — сой товонида оқарди. Ундан фақат молларгина сув ичиб, баҳра олар ва бўйида яйраб ўтлашарди. Қишлоқ аҳли эса юқоридан келган бир қулоқ сув билан тирикчилик қиларди. Сув танқислигидан баъзан ҳатто анча-мунча жанжаллар ҳам бўлиб турарди.

Зиёбек эрталаб туриб Муса билан жувозга қўшиладиган тўриқ қашқани суғоргани сойга борганида мана шуларни кўрди.

Суюм оға кеча кеч келиб, ҳали Асқар аканинг уй ичи билан унча танишганича йўқ эди. Мана, ҳовлида қирқ-қирқ беш ёшлар чамасида бир аёл юрибди. «Гапирган гапларига, муомаласига қараганда ақлли-ҳушли, очиқ кўнгилли, меҳрибонга ўхшайди...» — деб ўйлади Суюм оға ўзича.

Бу аёл — Асқар аканинг аёли — Малика хола эди.

— Уйга киринг, чой ҳам қайнаб қолди, — деди ҳовлида ивирсиб юрган Малика хола Суюм оғага. Кейин Кенжага қаради: — Жуда яхши бола экан-ку бу, отинг нима?

— Кенжа, — деди у уялинқираб.

— Кенжа ўғлим, пошшо ўғлим, — деб эркалади Малика хола уни. Бу эркалаш Кенжага онасини эслатди ва у бир оз хомуш тортди. Малика хола сезгир, зийрак аёл

бўлгани учун буни дарров пайқаб, уни овуттиш мақсадида ишга буюрди: — Хув жувозхонада Муса аканг бор. Аканг ҳам ўша ерда бўлса керак. Чопқиллаб бориб чойга айтиб кел, вой яхши боладан ўзим ўргилай.

Кенжа кетди. Суюм оға уйга кириб ўтираркан, уй ичини бир-бир назаридан ўтказди: оқланмаган қора шувоқ девор, тўрда тахмон, ўнг томондаги сандиқ устига уч-тўртта кўрпа тахланиб, чап томондаги тўртта тоқчага, ўртасидан тахта билан бўлиб, идиш-товоқларни тартиб билан териб қўйилибди, ҳовли томондаги деразасининг бир кўз ойнаси четнаган экан, усталик билан унга қоғоз ёпиштирилибди. Деразанинг чап томонига ойна осилиб, ерга аввал похол тўшалиб, устидан кигиз солинибди.

Уй эгаси камбағал бўлса ҳам буюм-тайимлари тартиб билан жой-жойига қўйилганди. Суюм оға буларни кўриб: «Уй эгаси жуда саранжомга ўхшайди, — деб қўйди ўз ичида. — Уйлари ниҳоятда тор экану, аммо ўзларининг кўнгли кенг кўринади. Бўлмаса, мени икки етимим билан тунатармиди? Муомалалари-чи? Ҳарҳолда, ёмон одамларга ўхшамайди... Мана бу кириб-чиқиб юрган аёли бўлса керак. Анави қизидир, нақ онасига тартибди. Жувоздаги ҳалиги йигит, ўғли бўлсамикин, йўғ-э...»

Кенжа Муса билан Зиёбекни айтиб келди. Ҳамма ночоргина дастурхон атрофига жам бўлишди.

Суюм оға, умуман, янглишмаганди. Бироқ, Мусага келганда бир оз... ўйланиб қолди. Ойла аъзолари тугал дастурхон атрофига ўтирганларида ҳам у ўз зеҳнини синаяб кўрди. Мусани ўғли дей деса на отасига, на онасига ўхшарди. Ундан ташқари йигитнинг қиз билан муносабати негадир ака-сингиллар муносабатига унча ўхшамасди: йигит тик боқса, қиз кўзларини яшириб, қизариб кетарди. Қиз бўлса чойни унга онаси орқали узатарди.

— Мактубингизни бойга олиб бориб топширдим, — деди чой ҳўпларкан Асқар ака. — Сал туриб ўзлари кириб учрашмоқчилар. Ленин колхозидаги анави Садиваққос бойвачча келган экан, ўша билан гаплашиб қолдилар.

— Садиваққос дедингизми?! — деди Суюм оға негадир сал чўчиброқ ва ниманидир эсига туширмоқчи бўлиб бир зум ўйланиб қолди...

— Ҳа, ўша... Ҳалиги ўтган йили сигирингизни қайтиб берган Садиваққос-да...

«Буёғи қандай бўлди энди?! Бу лаънати келиб яна ишни бузса-я!..» — деб ўйлади Суюм оға. Кейин хавотир олиб Асқар акадан сўради:

— Нима дейсиз, бой бирор иш-пиш топиб берармикин?

— Буёғидан хавотир олманг, жияни айтгандан кейин... Ишдан кўпи борми, — деди Асқар ака. Суюм оғанинг кўнгли сал таскин топгандек бўлди. Асқар ака кеча улар келгандан бери ўйлаб юрган фикрини очиқ айтди. — Шу, дейман, Зиёбекни менга берсангиз. Жувоз ҳайдашни ўргатиб қўйсам. Бой отам, кечасиям бир вақт-бир вақт ҳайданглар деяпти. Фақат мана бу жияним иккаламиз қийналиб қоладиган кўринамиз.

«Тахминим тўғри экан, демак, бу бола жияни экан-да, — деб ўйлади Суюм оға. — Узи ҳам тузук йигит кўрилади».

— Майли, Мусажон иккаласи зерикмайди, ўзинг нима дейсан? — деди у кейин ўғлига қараб.

— Агар бой отам хўп деса, биз Муса билан алақачон келишиб қўйганмиз, — деди Зиёбек.

— Хў, алақачон чулдиллашиб олибсизлар-да, а? — деб кулди Малика хола.

Шу маҳал ҳовлида биров аввал йўталди, кейин чакирди:

— Асқарвой!

— Ана, бой отамнинг ўзлари ҳам келиб қолдилар, — деди Асқар ака ўрнидан сапчиб туриб. — Кираверинг, бой ота.

Малика хола бойни негадир ёқтирмасди:

— Нима қиласиз буёққа чақириб, чиқа қолинг-да ўзингиз, — деди у эрига.

Асқар ака бой олдига пешвоз чиқди. Кетидан Суюм оға ҳам чиқиб, қўлини кўксига қўйиб, салом берди. Бойнинг олдида Садиваққос ҳам бор эди. Суюм оға унга ҳам кўз қирини ташлаб қўйди. Унинг бу қарашидан: «Сени иккинчи елкамнинг чуқури кўрсин, деб шу ерга келгандим. Бастинг қурсин, яна кўриш насиб бўлди-я!..» деган маънони уқиш мумкин эди.

— Сизми мана бу мактубни олиб келган? — деб сўради Ҳайдарбой Суюм оғадан ювошгина.

— Шундай.

— Жуда соз бўпти-да, мен сизга айтсам... болаларингиз ҳам борми?

— Ҳайдарбойнинг юмшоқ муомаласи Суюм оғага сал далда берди.

— Ҳа, иккита ўғлим бор.

— Битгаси мана буми? — деди у Кенжани кўриб. — Ҳў, баракалла, азамат бола экан-ку.

Унинг «азамат бола экан-ку» дегани, «ишга яроқли экан-ку» дегани эди.

— Сизга бу хатни кеча ёзиб берганмиди? — деб сўради Садиваққос Суюм оғадан.

— Шундай.

Садиваққос Ҳайдарбойга қараб паст товуш билан:

— Унда бизникига келаётиб йўлда учратган эканлар-да, — деди. Кейин ниманидир эслади: — Тўхта-тўхта, э-э, дарвоқе, менга бир нарса деяётгандек бўлувди-я... Майли, кейин ўзингизга гапириб берарман.

Бой унинг гапига аҳамият бермади. Чунки у ҳозир биргина нарсадан: шундай алғов-далғов кунларда бу одамнинг унинг эшигига иш ахтариб келишидан хурсанд эди. Шу вайдан ҳам у ўзини Садиваққос олдида: «Кўриб қўй!» дегандек бепарво тутарди.

— Жуда соз қилибсиз-да. Мен сизга айтсам, келганингиз маъқул бўлибди. Бирор иш бўлса ўйлашиб кўрармиз. Ҳозирча сиз бемалол дам олаверинг. Асқарвойдан хабар қиларман.

Садиваққос Ҳайдарбой кетидан соядек эргашиб бораркан, жувозхона томондан келаётган қизга кўзи тушиб, ағрайиб қолди. Қиз уларга одоб билан эгилиб салом бериб ўтди.

— Баракалла, қизим, бахтли бўл, — деб дуо қилди Ҳайдарбой. Садиваққос Ҳайдарбойникига шунча келиб юриб, бу қизни кўрмаган эканми ё кўрса ҳам унча эътибор бермаган эканми, лол бўлиб қолди: «Офарин шундай жононни туққан онага!..»

Улар кўчага кетма-кет чиқарканлар, Садиваққос ярим илжайиб, бойдан сўради:

— Бу ким бўлди, тақсирим?

Бой орқасига қарамай жавоб қилди:

— Асқарнинг қизи, Ҳури.

Садиваққос бойнинг юмшоқ жавобидан ийиб кетди.

— Йўқ, тақсирим, бу Ҳури эмас, пари, малак экан...

Ҳайдарбой унга бир хўмрайиб қараб қўйди. Бу хўмрайиш Садиваққосни ўйлатиб қўйди...

Дарвоқе, бу хўмрайиш заминида анчагина сир бор эди.

ТҮРТИНЧИ БОБ

Ҳайдарбойнинг хушмуомаласи билан Асқар ака оиласининг очиқ кўнгиллиги анчадан бери маънос юрган Суюм оғанинг баҳри-дилини сал очгандек бўлди. У Асқар акани, содда, хушчақчақ отбоқар чол — Мирзарайим акани топиб олганидек, Зиёбек — Мусани, Кенжа эса ўзи тенги ўртоқларини топиб олди. Анчадан бери дадасининг қош-қовоғига қараб сиқилиб юрган ўғиллар ўз тенгиларини топиб, улар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетишди, уларга бирининг ўзбек, бирининг қозоқлиги халақит бермади.

Оқшом. Қош қорайган пайт. Асқар ака билан Суюм оға кечки овқатларини қилиб бўлиб, бир оз ҳангомалашгани болалардан ҳолироқ отхонага — Мирзарайим аканинг олдига чиқишди. У қаерга борса ўзининг энг яқин дўсти — дўмбирасини ҳам ўзи билан бирга олиб борарди. Бу гал ҳам уни ўзи билан бирга олиб чиқди.

Отхонага киришданоқ кабада¹, от тезаги, зах ҳиди гуп этиб Асқар ака билан Суюм оғанинг димоғига урилди. Отхонада тўрт-беш нафар от, нарироқда бириккита ҳўкиз турар, улар олдиларидаги хашакларни курт-курт чайнар, ҳўкизлар пишқиар, отлар одам товушини эшитиб, ўқрайиб қарашар эди. Отхона ичига қоронғи тушиб қолган бўлиб, улар қаёққа боришларини билмай, бир зум тўхтаб қолишди:

— Мирзарайим ака, қаёқдасиз?

— Буёқда, — деган товуш чиқди қоронғи бурчакдан. Булар эҳтиёткорлик билан бурчак томон йўл олишар экан, фонус ёқилди. Унинг хира нурида Мирзарайим аканинг тийрак кўзи, чўққи соқоли, ажиндор юзи кўринди.

— Келинлар, келинлар, — деди у фонусни кўтариб, — отларга хашак соламан деб сал кечикиброқ қолдим... Қани, тўрга ўтинлар...

Унинг «тўрга ўтинлар...» деяётган жойи — бурчакдаги охур устига тахта қўйилиб, похол тўшалган ва устидан эски шолча ташлаб қўйилган жой эди. Сўрининг девор томонига битта кўрпа, кўрпача билан эски чопон тахлаб қўйилганди. Мирзарайим ака фонусни ўртадаги устунга осиб қўйди. Унинг хира ёруғида уч оғайни бир-бирларининг юзларини зўрға кўриб ўтиришарди.

¹ Жодида қирқиб, сомон билан аралаштирилган йўнғичқани кабада дейилади.

— Хуш кўрдик, — деди Мирзарайим ака икки қўлини тиззасига қўйиб чўккалар экан. — Бу, меҳмон билан таништириб қўйинг энди, Асқарбой.

— Бу киши Суюм оға бўладилар...

— Ҳа-ҳа... — деди чўзиб Мирзарайим ака.

— Бизнинг ишларимизни енгиллатгани келибдилар.

— Ҳа-а.

— Шу ерда ишламоқчилар...

— Ҳа-а... тузук-тузук, — деди Мирзарайим ака иягидаги сийраккина чўққи соқолини тутамлаб. Сўнг Суюм оғага юзланди: — Ҳалиги ҳовлида юрган болалар сизнинг ўғилларингиз бўлса керак-да, а?

— Ҳа.

— Роҳатини кўринг, тузук болалар кўринади, — деди Мирзарайим ака. Сўнг бир оз ўйланиб, яна сўради: — Болаларингиз шу холосми, ё?

Унинг «ё?...»дан буёғини айтолмаганининг сабаби бор эди: у бошқа болаларингиз ҳам борми, онаси-чи, демоқчи эди. Мабодо онаси ўлиб, бандаликни бажо келтирган бўлса, унда саволим қўпол чиқиб қолмасин, деб буёғини ютиб қўя қолганди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди. Суюм оға бошидан ўтган гапларни ва бу ерга қандай келиб қолганлиги сабабларини бафуржа айтиб берди.

Суюм оға аввало Сир бўйида, Болтакўлда Ерлиқоп деган бир қозоқ бойини қўйини боқаркан. Узи Етимлар уруғидан бўлиб, Орғин уруғидан Мамет деган бир камбағалнинг қизига уйланиб, ундан икки ўғил, бир қиз кўрибди. Қизи ўн олти ёшга тўлганда терлама касали билан қазо бўлибди. Онаси ҳам қизининг куйиғида бир ойча тўшак тортиб ётиб, сўнг дунёдан ўтибди. Кейин Суюм оға яна бир йилни болалари билан бойнинг қўйи кетида ўтказибди. Узи дўмбира чаларкан, китоб ўқиркан, баъзан ўлан ҳам тўқиркан. Суюм оғанинг бу ҳунарини, озгина илми ҳам борлигини билган бир-иккита жўралари унинг олдига келиб, ҳозирги ҳол-аҳволни, бўлаётган ҳангомаларни, колхоз тузилаётганини ва бу ҳаракатга баъзи одамлар қаршилик қилаётганини гапириб берибди. Бир қизиқ қилмайликми, депти улар Суюм оғага, ҳатто районга бошлиқ бўлиб келганлардан ҳам камбағалларга қаршилари бормиш. Масалан, юқоридан иккита киши келган эмишу, худонинг қудрати билан, бири чўлоқ ва бири ғилай эмиш. «Шунга боплаб бир ўлан тўқиб бермайсизми?...» — деб илтимос қилишибди ниҳоят.

Бу гап Суюм оғага ғалати кўриниб кетибди-ю, ҳатто ўйлаб ҳам ўтирмасдан мана бундай ўлан тўқиб берибди уларга:

*«Бири ғилай ва бири чўлоқ келди,
Тебраниб ҳар ёнига қулаб келди.
Шўрликлар ўз ҳолига қарамасдан.
Туркистонга бош бўлиб, сўраб келди».*

Суюм оғанинг ҳалиги жўралари ҳам бу ўланни оқизмай-томизмай ёзиб олишибди. У қўлдан қўлга ўтиб, ахийри кимдир уни шаҳарга олиб тушиб райком идораси эшигига ёпиштириб қўйибди. Сўнг, буни ким айтди — Суюм айтди, бўпти кетибди.

— Мана шундай қилиб, бу ўланни мен айтганимни Ёрлиқоп билиб қолибди. У бир куни мени олдига чақириб олиб:

— Хўш, Суюмжон, — деди юмшоққина қилиб, аммо кўриниши жуда қаҳрли эди, сўнг: — Нима учун ҳукуматга қарши гапирдинг? — деб сўраб қолди.

Мен бу гапни эшитиб, жуда ҳайрон бўлдим. Чунки оқибати бундай бўлиб чиқар, деб сира ҳам ўйламаган эдим, тағин бир кор-қол бўлмасин, деб тан олиб қўя қолдим. Кейин бой мени ҳақорат қила бошлади. Оғзидан оқ ит кириб, қора ит чиқди. Мен эсам нима дейишимни билмай: «Ёрлиқоп қалай ҳукумат тарафдори бўлиб қолибди? У ахир, ҳукуматга тиш-тирноғи билан қарши эди-ку?! Ё ҳукумат ҳам унинг ўз одамларимикин? Ундай бўлса ҳукумат яна бойлар қўлига ўтибди-да», деган ўйларга ҳам бордим.

— Кўтар кўрпангни! — деб бақирди ниҳоят бой.

— Кўтарадиган кўрпам ҳам йўқ эди, икки боламни олиб, хуржунимни елкамга солиб, чиқиб кетавердим, — деди хўрсиниб Суюм оға. — Ҳақимни ҳам бер демадим. У ҳам индамади. Таваккал, нима бўлсам бўларман, икки боламни қаерга борсам ҳам боқиб оларман, деб тўғри «Ленин» колхозига қараб кетаётган эдим, орқамдан бир отлиқ одам етиб келиб қолди. Ҳайдар аканинг жиянлари экан, барака топкур, яхши йигит кўринади. Аҳволимни сўраб, нақ ичу бағримга кириб кетай деди. Тирик бўлсам эсимдан чиқазмайман. Ҳол-аҳволимни айтган эдим, Ҳайдар акага икки энли хат қилиб бериб, йўлга солиб юборди. Уз қозоғимга сиғмадим, зора ўзбек оғайниларимга сиғсам, ўзбек ўз оғам-ку, деб етимчаларимни етаклаб, буёққа қараб келавердим. Бор гап шу.

— Жуда соз қилибсиз-да, — деди Мирзарайим ака. Кейин негадир чуқур хўрсиниб қўйди. Турмуш уринишлари қийма-қийма қилиб тилиб ташлаган серажин юзларида қандайдир билинар-билинмас ранжиш аломати пайдо бўлди. — Мана биз ҳам ётибмиз палосда ағанаб, қариганимизда колхоз бўлмай қўя қолайлик деб...

Асқар ака Суюм оғанинг бошидан кечган ҳамма воқеалардан ўтган йилдаёқ хабардор эди. Шунинг учун ҳам у индамай гапга қўшилмай ўтирганди. Гап мавзуи бошқа томонга кўчгандан сўнг у индамай ўтиролмади.

— Менимча, колхозни ёмон-ёмон деяпмизу, лекин аслида у бизлар ўйлаганча ёмон эмас кўринади, — деди ниҳоят. — Мана, масалан, Қарсақлининг нариги томонига қаранг. Ленин колхозининг одамлари қўш ҳайдаб юришибди. Кўнгиллари жуда чоғ, куни билан кулишгани-кулишган. Шу, дейман, бошида мард бўлиб кириб, кейин чиқиб кетганимиз чакки бўлди-да, Мирзарайим ака. Ростини айтсам, бу ишимиз ўғил боланинг иши бўлмади.

— Хўш, нимаси ўғил боланинг иши бўлмади? — деди олдинга энгашиб Марзарайим ака.

— Нимаси дейсиз, ахир, «яккамохов» аталиб ўтирганимиз яхшими?

— Бўлмаса, топган-тутганинг ўртада, хотин, болачақанг ўртада бўлгани яхшими? Менга-ку, бари бир, ўртага тушадиган молим ҳам, жоним ҳам йўқ. Дунёда ҳайё-ҳуй деб сўққабош бўлиб ўтиб келаётган одамман. Бироқ бу кўргиликни кўришнинг ўзи ҳам катта гуноҳ менга.

Гап шу ерга келганда Асқар ака жим бўлиб қолди. У, ўз қишлоғимиздан колхоз бўлиш учун қайтадан бешолти одам ариза берибди, демоқчи эди-ю, лекин деёлмади, чунки мол-мулки-ку йўқ эди, аммо хотин, болачақасининг ўртага тушиб кетишидан қўрқди. Ундоқ деса, ўша колхозга ариза берган одамларнинг мол-мулки билан хотин, болачақалари нима бўлади? Ёки улар хотин, болачақаларини Асқар акадан кам севадими?..

Унинг ўйи шу ерга келиб тақалиб, бир нима демоқчи бўлиб энди оғиз жуфтлаганда, эшиқдан биров кириб келди.

— А-а-а-сқар а-а-маки, с-с-с-сиззи да-да-дамлар ч-ч-чақиряптилар.

— Ҳайдар акамнинг катта ўғиллари, — деди Мирза-

райим ака Суюм оғага уни таништирган бўлиб. — Қани, Дандирасул мирзо, буёққа ўтинг.

— Р-р-раҳмат, М-м-мирзарайим а-а-ка.

Асқар ака улфатларидан узр сўраб, Дандирасул билан чиқиб кетди.

— Тавба, ажабтовур боланинг дудуқ бўлганини қаранг, — деди Суюм оға ажабланиб.

— Худонинг қудратига шак келтириб бўладими?

— Шу дейман, бой акам ёмон одам эмас кўринади-я, нима дейсиз? — деди Суюм оға Мирзарайим акага.

— Ҳа, ҳар қалай... — деди у гапининг ярмини ичига ютиб. Бу унинг бегона одам олдида сир бергиси келмагани эди. Кейин, бўксасини ушлаб ўрнидан турди: — Вой-воей, бели қурмағур... Меҳмон, сиз бемалол ўтира туринг... Мусажонлар ҳам келиб қолишади. Хуфтон бўлиб қолди. Мен тезда отларга хашак ҳозирлаб келаман.

Суюм оға ёнгинасида, палосда ётган дўмбирасини қўлига олиб, аста-секин уни черта бошлади. Отхонада дўмбира чалинса ғалати туюларкан; отхона ичи мунгли бўлса-да, лекин нимаси биландир кишининг фикрини ўзига тортарди. Отлар ҳам гўё бу куйни тушунаётгандек жим, ўқраймай, ҳўкизлар ҳам кавш қайтармай, бошларини қуйи солиб, пиш-пиш нафас олганча тинглардилар.

Мирзарайим ака ишларини саранжомлаб, қайтиб Суюм оғанинг олдига келиб чўккалади.

— Шу дейман, худонинг қудрати билан, менинг бир оғайним бор эди, у ҳам худди сизга ўхшаб дутор чаларди. Чалгандаям торларни безиллатиб, чимчилаб-чимчилаб чаларди, — деди Мирзарайим ака чўккалаётиб. — Шу ҳозир эсимга тушиб кетса бўладими.

Суюм оға унинг «чимчилаб-чимчилаб» деган сўзига кулди.

— Ўша оғайнингиз ҳозир ҳам борми?

— Йўқ. Дунёдан ўтган.

— Қаерлик эди?

— Фарғоналик.

— Фарғоналик?! — Суюм оға Фарғона деган шаҳарни китоблардан ўқигани бор эди.

— Фарғонани эшитмаганмисиз? Кўп гўзал жой-да, — деди Мирзарайим ака хўрсиниб. — Мен асли фарғоналик бўламан. Қишлоғимизни лаънати босмачилар чопиб кетгандан сўнг, чиқиб юраверганман буёқларга қараб...

— Бола-чақангиз бормиди?

— Бориди. Босмачилар — уйинг куйгурлар ўлди-

риб кетишган, — деди Мирзарайим ака куйиниб. — Таъм-туз, тақдир экан, ҳар қалай тинчдир деб буёқларга келиб қолган эдик. «Ҳар ерни қилма орзу, ҳар ерда бор тошу торозу», деган гап ҳақ экан. Мана, кўриб турганингиздек, бу ерлар ҳам алғов-далғов экан...

Улар бир оз ўйланиб қолишди.

Шу маҳал отхонага биров қичқириб кириб келди.

— Мирзарайим ака!

— Ҳў лаббай! — деб Мирзарайим ака учиб ўрнидан турди.

— Мана бу-ни оле-енг, — деб кирувчи отнинг жило-вини Мирзарайим акага тутқазди. У маст эди. — Яхши-лаб тўйдириб қўйинг, тушунарлими...

— Тушунарли, ўғлим, тушунарли...

— Кабададан кўпроқ сол! — деди у негадир «сиз» тили «сен»га айланиб. — Нима, бойникини қизғанасанми ёки?

— Йўқ, ўғлим...

— Қизғанма, ҳа, ўзимизники... — деб у нарироққа бориб, яна қайтиб келди: — Қизғанма!..

— Хўп, ўғлим, хўп...

— Бой ўзимнинг тоғам, биласанми? — деб кўкраги-га муштлади у.

— Биламан, ўғлим, биламан.

— Ҳа, бил... билишинг кер-рак...

Маст зўрға чиқиб кетди. Мирзарайим ака отни боғлади-да, олдига хашак ташлаб, яна Суюм оғанинг олдига келиб чўккалади.

— Бу ким? — деб сўради Суюм оға ҳайрон бўлиб. — Мунча дағал?

— Маст, оқпадар, — деди Мирзарайим ака шикоят-муз. — Ёшгина йигиту, бироқ... Катта бўлса шу бизнинг Мусалардан сал каттадир. Бироқ ҳар куни аҳвол шу. Қаерда маишат, кўпкари бўлса — шуники. Уриш-жан-жални-ку излаб юриб, сотиб олади, лаънати!

— Ўзи ким?

— Ким бўларди, бойнинг жияни, оти Тўлбош, отабезори... Ўз отасини урган одамдан хосият чиқармиди?

— Ўз отасини урган?!

— Ҳа. Худонинг қудрати билан, бир куни қий-чув бўлиб қолса бўладими? Югуриб чиқсак, ҳалиги оқпадар ўз отасини ураётган экан. Одамлар ажратмоқчи бўлувди, шунда отаси ҳўнг-ҳўнг йиғлаб: «Майли, қўяверинглар, урсин, меҳри қонгунча урсин, мен ҳам ўз отамни шундай урганман, ахийри қайтди, мана кўриб қўйинг-

лар, биродарлар, ўша қайтди!» дейди. Бизлар яқинлашолмай турган-турган жойимизда қотиб қолдик. Буларга отасини уриш — ота мерос экан...

— Отаси ҳаётми?

— Қаёқдан ҳаёт бўлсин? Шундай қилавергандан кейин... Қўйинг-э, қуриб кетсин булар,— деб Мирзарайим ака гапни бошқа томонга буриб юборди. Сўнг орадан бир оз вақт ўтгач, тўриқ қашқани етаклаб, Муса билан Зиёбек кириб келди. Болалар киргандан кейин Суюм оға билан Мирзарайим ака ўртасидаги Тўлбош солиб кетган ғашлик сал кўтарилгандек бўлди.

— Асқар тоғам қани? — деб сўради Муса кириши билан.

— Ҳозиргина Дандирасул чақириб чиқиб кетди...

— Нега чақиртирибди?

— Нега бўларди,— деди Мирзарайим ака,— мана бу Суюм оғанг билан Зиёбек ўртоғингга бир иш-пиш топган бўлса, айтай дегандир-да...

Муса индамади. У ҳар кунгидек отини олиб бориб боғлаб, Мирзарайим аканинг олдига келиб ўтирди. У ҳар куни шу жойда ўтириб, Мирзарайим ака билан алламаҳалгача суҳбатлашар, баъзи кечалари шу ерда қолиб, эрталаб жувозга тўғри шу ердан чиқиб кетарди. Мирзарайим ака Муса билан Ҳури ўртасидаги андек яқинликдан хабардор эди. Шунинг учун ҳам у Мирзарайим акадан ўзига хуш келадиган сўзларни эшитишни жуда-жуда хоҳларди. Бобоси тенги бўлса ҳам у Мусанинг энг яқин ҳазилкаш, сирдоши эди. У икки гапнинг бирида: «Ҳури сеники!» дерди ва шу бир оғизгина сўздан йигит кўнгли анча баҳра оларди. Мана бугун ҳам Мирзарайим ака бегоналар бор демай, шу ҳақда сўз очиб қолди.

— Ҳа, куёв, ишлар қалай?..

Муса жуда уялиб кетди. Зиёбек билса-ку майли-я, чунки ўз тенги, ҳозир билмаса ҳам бари бир, унга кейинроқ ўзи айтади, бироқ Суюм оғанинг олдида бир оз ўнғайсизроқ бўлди-да...

— Қиз ҳам буни яхши кўради, бу ҳам,— деди Мирзарайим ака яна аниқроқ қилиб Суюм оғага,— буюрсин.

— Бир-бирини яхши кўрганга нима етсин,— деди Суюм оға ҳам ич-ичидан қувониб. Кейин ёнбошига ястаниб, шифтга қараб ётаркан, ниманидир эслади-ю, кейин қўлига дўмбирасини олиб, секин хиргойи қила бошлади:

*Қип-қизил гул дегани қиз эмасму?
Қиздан йигит бир нима тиламасму?
Қиз — қизил гул бўлса, йигит — булбул,
Булбул келиб қизил гулга тунамасму?..*

— Бахтли экансан, ўғлим! — деди Суюм оға хўрсиниб Мусага. Муса шу соатда Суюм оғани ҳам жуда яхши кўриб кетди. Бироқ оғиз очиб бир нима демади. У ҳам шу сўздан кейин тиш ёрмади. Фақат шифтга қараб, ястанганича нималарнидир ўйлаб кетди. Муса билан Зиёбек кетмоқчи бўлиб ўринларидан тургандагина, Суюм оға хаёлини бўлиб:

— Мусажон, иложи бўлса Зиёбекни ёнингга ол, — деди унга. — Асқар акангнинг кўнгли кенг бўлгани билан, уйи жуда тор экан. Ҳаммамиз унинг уйига тиқилганимиз яхши бўлмас...

— Жувозхонада жой етарли, — деди Муса бажонидил.

— Жуда яхши. Иложи бўлса мен ҳам шу ерда қолсам...

— Қолсам эмас, қоласиз, — деди Мирзарайим ака. — Ундан-бундан гаплашиб ётамиз.

Муса билан Зиёбек чиқиб кетгандан кейин, Мирзарайим ака палос устига ягона кўрпасини ёза бошлади.

БЕШИНЧИ БОБ

Кавушсимон шамдонга зиғир ёғи қуйилиб, пахта пилик ёқилган бўлса ҳам жувозхона ичи қизғиш қоронғи ғадир-будур бўлиб, қандайдир бир нақшни эслатарди. Шувалмаган қамиш шифтда, бесўнақай дарча ойнасида шамчироқнинг хира нури акси ўйнардди. Жувозхона ичини кунжара, зах, куйган ёғ ҳиди, қорачироқ тутуни тутиб кетганди. Бурчак-бурчакда қопларда қовун уруғи, чигит, катта-кичик бидонлар, кичкина қўл тарози ва жувоздан чиққан кунжаралар териб, тахлаб, қалаб қўйилганди. Уртада эса: жувоз кунда, харсангтош, бўйинтуруқ, ўқ...

Зиёбек буларни кўрганига икки кун бўлган бўлса-да, бу ерда биринчи кун ётиши эди. Муса ҳар куни ётадиган жойига похолни кенгроқ қилиб ёйиб, устига тўзғиётган кўрпачани ёзди. Сўнг бошига қопда турган чигитни ёйиброқ қўйди-ю, устидан жувозга кийиб юрадиган жомакорини тартиб билан буклаб, узунасига ташлади.

— Мана, жой ҳам тайёр бўлди, — деди у елкасини қашиб, — шамни ўчирсам майлими?

— Ўчира қол, — деди Зиёбек худди шу таклифни кутиб тургандек, чунки у далада соф ҳавода юриб бундай ҳид-қўққа, нафасини бўғувчи ва кўнгилни алланечук лоҳас қилувчи иссиққа ўрганмаган эди. У тўшалган жойга ёнбошлаганда чироқ лип этиб ўчиб, жувозхона ичини қоронғилик қоплади. Муса қоронғида пайпаслаб Зиёбекни айланиб ўтиб, ёнига чўзилди. Улар бир оз индамай ётишди. Ахийри Зиёбек жувоз ҳидига чида-ёлмади.

— Муса, эшикни сал қия очиб қўйсақ нима қилади, жуда исиб кетди-ку? — деди у, сасиб кетди, дейишга тили бормасдан. Эшикни сал қия очиб қўйишди. Эшикдан гуп этиб тоза ҳаво кирди. Улар жойларига ўрнашиб ётиб олгач, Зиёбек сўради:

— Ҳали кириб кетган йигит ким?

— Менинг ўртоғим, — деди Муса, — оти Салимжон, шу қишлоқдан.

— Ие, шу қишлоқдан бўлса, ишга кетяпман, дейди, қаёққа кетятувди?

— Сойнинг нариги томонида қўш ҳайдашади. Колхозчи. Одамлар уни Салимжон комсомол ҳам дейишади.

— Нима бало, тоғангдан қўрқадими? Тоғанг кириб қолмасдан тезроқ кета қолай, деб чиқиб кетди?!

— Ҳа, тоғам унинг мени айнитиб қўйишидан қўрқади.

— Бу, комсомол дегани нима ўзи? — деди Зиёбек.

— Комсомол деганими?.. Бу комсомол дегани... Қайдам, билмадим.

Бу сўзнинг маъносига иккаласининг ҳам ақли етмай анча вақтгача жим, ўйлаб ётишди. Ахийри бўлмади, Муса гапни бошқа ёққа бурди:

— Даданг шоирми? — деб сўради у Зиёбекдан.

— Ҳа, сал-пал... Улан ҳам айтади, дўмбира ҳам чалади, дostonларни ҳам айтиб туради...

— Қанақа дostonларни билади?

— «Алпомиш»ни, «Қиз Жибек»ни, «Тоҳир-Зухра»ни...

— «Тоҳир-Зухра»ни мен ҳам биламан. Қишлоғимизда Анор хола деган бир кампирдан эшитганман. Узи отин, китоб ўқийди... Жуда ажойиб дoston-а?

— Ҳа, жуда ажойиб дoston.

Муса ўзича ўйланиб бир оз жим ётаркан, боя отхонада Суюм оға айтган ўланни эслади.

— Жуда яхши-я! — деди у беихтиёр.

— Нима яхши? — деб сўради Зиёбек унча тушунолмай.

— Дадангинг ўлан айтишини айтаман-да... — деди Муса гапни унинг дадасига буриб юбориб.

— Нимаси яхши, шу ўланни айтаман деб дарбадар бўлиб юрипти-да, — деди Зиёбек хафа бўлиб. Афтидан, у дадасининг бу ҳунаридан норози кўринарди. Шу гапдан сўнг иккаласининг мунозараси узилиб қолди.

Муса қўлини бошига тўшаб, шифтга қараб ётаркан, ўйлай бошлади.

Мусанинг тоғасиникига келганига яқин икки йил бўлди. Ундан авваллари ҳам келиб-кетиб юрарди. Унинг ота-онаси Кориз қишлоғида бўлиб, қўл учида кун кўрадиган, жуда камбағал одамлар эди. Мусанинг ака-укалари кўп бўлганлигидан тоғаси у бир борганда: «Елғиз қўл бўлиб қолдим, Мусани менга беринглар, қарашиб турсин», деб олиб келганди. Бунга Мусанинг дадаси Салим ака ҳам, ойиси Ризвон хола ҳам қаршилиқ кўрсатишмаганди. «Қаерда бўлса ҳам омон бўлсин, борса ўз тоғасиникига боради-да, ётаникига борадими?» — дейишганди улар. Учарга қаноти бўлмай юрган Мусага бу таклиф жуда қўл келиб қолганди. Чунки уни анчадан бери қандайдир бир сеҳрли куч Яккатутга қараб тортар, қандай қилиб ва қайси баҳона билан буёққа келишини билмай юрарди.

Уни Яккатутга тортадиган сеҳрли куч — тоғасининг қизи Ҳури эди. Муса авваллари ҳам бу ерга келиб-кетиб юрган бўлса-да, лекин ҳеч вақт унга бир нима деёлмас, аксинча, уни кўрса бўшашиб қизариб кетар, шунингдек, қиз ҳам йигитни кўрганда ўзини нечुकдир ғалати сезиб юрарди. Бир куни Муса сал бўлмаса шарманда бўлиб қолаёзди. Ҳуриларникига бутунлай келган маҳали эди. У жувоз кетида айланиб юриб: «Қачонгача бир оғиз гап айтолмай юраман, энди кўрсам албатта гапга соламан», деб жазм қилди. Кунлардан бир куни жувоз ҳайдаб юриб, пиёла олиб иссиқ сувга чиқса, уйда Ҳурихон қўл тегирмон уғиб ўтирган экан, ойиси қаёққадир — қўшнилариникидан бирига чиқиб кетибди. Худо берди, деб ўйлади у, илгаридан ўйлаб, пишириб қўйган гапларини тўкиб солмоқчи бўлиб, қиз олдига борганда эса, аъзойи бадани бўшашиб, яна нима дейишини билмай қолди: ўйлаб қўйган сўзларидан биттаси ҳам

эсига келмади. Қайтанга, олдида ойиси бўлса бунчалик бўлмас эди. У қиз олдига бориб чўққайиб ўтирди. Унга тикилди. Қиз ҳам тегирмонини тўхтатиб, пешонасидаги мунчоқ терларини артиб, йигитга сузук кўзларини тикди.

— Ҳурихон! — деди Муса, бироқ овози чиқдимичикмадими — буни ўзи ҳам пайқамади. Титраб кетди.

— Нима дейсиз? — деб кўзларини яширди Ҳури. Унинг уятчан, майин товуши Мусани баттар бўшаштириб юборди. У нима дейишини билмай қолди. Бор топган гапи шу бўлди, холос:

— Унингизни сочиб юборайми?

Бу қанақа гап ёки ҳазилми, билиб бўлмасди. Қиз қикирлаб кулиб юборди. Бу хижолатдан уни қизнинг кулгиси сал қутқаргандек бўлди ва унинг ўзи ҳам қизга қўшилишиб кулди. Муса ўшанда бир ёмон ўсал бўлганди. Кейинчалик, улар бир-бирига ўрганишиб, бир-бирига сал қовушадиган сўзларни айта олишадиган ва ҳатто... йигит қизни ёт кўзлардан қизганадиган, ўрни келганда эса унинг кўйида хиргойи қилиб ашула айтadиган ҳам бўлиб қолди.

Бояги Суюм оға айтган шеър ҳам Мусага жуда ёқиб тушганди. Қандай ажойиб сўзлар-а!

*«Қиз — қизил гул бўлса, йигит — булбул,
Булбул келиб қизил гулга тунамасму?..»*

Бу мисралар унга бир воқеани эслатди: бир кун ёзда тоғаси Сирга пичан ўргани кетганда, Малика хола Мусанинг ўрнини айвонга солиб бериб, ўзи қаёққадир бир иш билан чиқиб кетган эди. Шунда у айвонда ётиб, ўйлай-ўйлай, зўрға икки оғиз сўзнинг бошини қўшиб, ашула қилиб айтди:

*Ҳо, ўзим айвондаман, дод-эй,
Кўнглим уйдадир...*

Уйда ўтирган Ҳури Мусанинг ашуласини эшитиб, аввал кўнғироқ товуши билан кулди, кейин тилини чиқариб эркалаб «жинни» деб масхара қилди. Шунда Мусанинг кўнгли ниманидир истаб, алланечук орзиқиб кетганди.

«Мабодо ҳалиги Суюм оға айтган шеър бизларга айтилмаганмикин? — деб ўйлади у ҳозир. — Худди шунга ўхшайди-я!..»

Кейин унинг назарида ажойиб қиёс пайдо бўлди.

Узини Суюм оға айтган шеърдаги булбул, Хурини эса қизил гул ҳис қилди у. Унинг хаёлида каттакон бир гулзор намоён бўлди: ана, қип-қизил гуллар қийғос очилиб, булбуллар гул ишқида фиғон чекмоқда...

Шу дам, ногоҳ Муса ҳам булбул бўлиб, гул ишқида сайрагиси келиб кетди. Лекин... лекин у ўзининг бу ширин хаёлларини ҳазм қилолмай у ёнидан бу ёнига ағдарилиб, қаттиқ хўрсинди. Зиёбекнинг индамай ётганига, уни ухлаб қолгандир, деб ўйлаганди, йўқ, уйғоқ экан. Боядан бери шу ҳам худди у ҳақда ўйлаб ётгандек, кутмаганда сўраб қолди...

— У ҳам сени яхши кўрадимми?

Муса индамай, бир оз жим ётди. Унинг назарида, гўё, Зиёбек ҳамма гаплардан хабардору фақат қизнинг кўнглини билмоқчидек бўлиб кўринди. Шу сабабдан бўлса керак: «Ҳа!» дегани унинг тили бормади. «Ҳа» деса худди ҳалиги бошидан ўтган гаплардан хабардор бўлган одам, буёғини ҳам билиб олиб, уни уялтириши мумкиндек туюлиб кетди.

— Билмадим, — деди у хўрсиниб. Чунки иккаласи ҳам ҳали кўнглини бир-бирига очиқ айтолмаган эди.

— Ойиси нима дейди? — деб сўради яна Зиёбек.

Муса азбаройи тўлқинланиб кетганидан бу саволга ҳам дурустроқ жавоб беролмади. Тўғрисини айтганда, у шу вақтгача тоғаси билан келин ойиси нима дейди бунга, уларнинг кўнгилларида нима гаплар бор — булар билан қизиқмабди ҳам. Тоғаси баъзан кўнгли келиб турганда: «ўғлим» деб, келинойиси бўлса қизига «Муса аканг» деб, Мусага эса «синглинг» деб муомала қиларкану Муса бўлса ўзича ўша сўзларга катта маъно касб этиб, ўз-ўзини овутиб юраркан. У мана шуларни ўзича мулоҳаза қилиб яна:

— Билмадим, — деб жавоб берди.

— Тоғанг ҳам индамайдими?

Дарвоқе, тоғаси нима деркин бу масалада?

Муса шу ҳақда ўйлаб ётганда, қия турган эшик гийқ этиб очилиб, ичкарига биров бошини тикди:

— Муса, шу ердამисан? — бу Асқар ака эди.

— Ҳа, — деди Муса бошини кўтариб.

— Нега эшикни очиб қўйибсан?

— Зиёбек ҳам шу ердами? — деди Асқар ака бутунлай ичкарига кириб. — Майли, майли, ётаверинглар. Суюм оғанг кириб ётдими?

— Йўқ, Мирзарайим аканинг олдида ётиб қолдилар...

— Уйга келаверсаям бўларди-ку, — деди Асқар ака, —

жой старли-ку. Ҳам, майли, эртага гаплашармиз. Эшикни ёпиб ёгинглар.

У шундай деди-да, эшикни ёпиб чиқиб кетди.

— Тоғанг яхши одам, — деди Зиёбек бир маҳал.

— Қаёқдан биласан?

— Биладан-да. Яхши одам бир кўргандаёқ маълум бўлиб қолади. Мен уни ўтган йили Болтакўлда сигиримизни ёнғиндан қутқариб қолгандаёқ яхши кўриб қолганман, — деди Зиёбек кексалардек. Кейин у бир оз ўйланиб ётди-да, шундай деб кўшимча қилди. — Ҳури сени яхши кўради.

— Қаёқдан биласан? — деди Муса бошини кўтариб. Шу аснода у Зиёбекдан бирор яхши гап эшитишни истарди.

— Қарашларидан, — деди Зиёбек. Бу жавоб Мусани қониқтирмади шекилли, яна сўради:

— Қараса нима бўпти?

— Бўлмаса, сенга, мен сени яхши кўраман, деб айтиб қўя қолсинми қиз бола? Ошкора айтганда ҳам қизиги қолмайди. Индамай юриб яхши кўрган лаззатли бўлади, дейишади.

— Рост, — деди Муса энтикиб.

— Бироқ лаззатли бўлади, деб индамай юравериш ҳам ярамайди. Бегоналарнинг кўзига тушиб қолади...

Бу сўз Мусани бир оз ўйлантириб қўйди: дарров унинг кўз олдидан ҳар куни тоғасиникига икки-уч марта шилқимлик қилиб кириб турадиган Ҳайдарбойнинг ўғли — Дандирасул дудуқ, бугун жувозхона томондан келаётган Ҳурига ағрайиб тикилиб қолган Садиваққослар физиллаб ўта бошлади. Зиёбек ҳам кечадан бери кузатгани — мана шуларни назарда тутиб айтган эди. У Мусанинг хаёл суриб кетганини кўриб кулди:

— Нега индамай қолдинг, қўрқиб кетдингми?

— Йўғ-э, — деди Муса. Лекин ҳалиги гапдан юрагининг аллақаеридир жизиллаб кетган эди.

— Сен кўрқмасанг ҳам бўлади, — деб Зиёбек унга яна тасалли берди. — Чунки...

— Нега?

— Чунки у сени дейди. Севги эса одамга куч бағишлайди.

Шу дақиқада Муса учун дунёда Зиёбекдан ҳам ақлироқ, донороқ дўст йўқдек туюлиб кетди. У ётган жойида Зиёбекни кучоқлаб олди.

— Ҳай-ҳай, секинроқ, — деди Зиёбек бўйнига чирмашиб кетган Мусанинг қўлини секин олиб қўйиб. —

Муса, тоғанг ҳозирги келишидан бойникига кириб келәйтган бўлса керак-а?

— Шундай бўлса керак.

— Нима дедийкин?

— Қайдам, «эртага гаплашармиз» деди-ку. Нима бўлса ҳам сени шу ерда қолдирса яхши бўларди, бирга ишлардик.

— Яхши бўларди...

— Майли, эртага эшитармиз, анча вақт бўлиб қолди, ухлайлик.

Улар анча вақт жим ётгач, аввал Зиёбек енгилгина хуррак ота бошлади, кейин Муса ҳам ширин ва тотли хаёллар оғушида уйқуга кетди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Шу кунларда Ҳайдарбойнинг кўнглига қил ҳам сиғмасди. Замон алғов-далғов, кечагина қулдек ишлайдиган яккатутликлар бугун ўзига гап қайтарадиган бўлиб қолишди. Бундан уч-тўрт ой бурун улар, колхоз бўламиз, деб ёппасига ариза беришганларида, уларни у деб, бу деб зўрға йўлдан қайтарган эди. Шундан бери бой ўзини қароллари олдида анча майин тутиб келарди. Лекин... лекин қачонгача шундай қилади? У кейинги кунларда ўзидан кетаётган катта харажатга одамлар олдида кам эътибор берадиган, қўлга кирган кичик бир ютуққа катта маъно касб этадиган бўлиб қолганди. Масалан, Қарсақлининг нариги томонидаги ҳамма «ота мерос» ер-суви «Ленин» колхози ихтиёрига олинганда, у ўз-ўзини ич-ичидан чаён бўлиб чақса ҳам, лекин сиртдан гўё унга эътибор бермагандек бўлиб юрди. Аксинча, одамлар олдида: «Ким ерни нариги дунёга орқалаб кетибди? Ер ҳамманики, менга Қарсақлининг буёғи ҳам етади», деб тилёғламалик қилиб гапириб ҳам юрди. Кеча Суюм оға ўз оёғи билан келиб қўшилгандан кейин эса у бу воқеага яна катта маъно берди: «Мана, одамлар колхоздан паноҳ истаб қочиб келишяпти. Ҳали колхоз аҳволини бир йилдан сўнг кўрамиз...» Ваҳоланки, Суюм оға колхознинг нималиги ҳақида тузукроқ тасаввурга ҳам эга эмас эди. Фақат жўраларининг сўзига кириб, ҳазил-ҳузул билан тўрт йўл ўлап ёзиб бергани учун тақдир уни ўз маконидан ҳайдаб, Яккатут қишлоғига элтиб қўйганди. Ҳали у бечора ўзини бундан буён нималар кутаётганини ҳам тузукроқ тасаввур қилолмасди.

Бой учун эса Суюм оғанинг бу ерга келиши — колхоз ҳаракатининг инқирози бўлиб туюлди. «Энди бундан буён аста-секин колхоз бўлганлар аризаларини қайтиб олиб, бой қаноти остига келаверади, — деб хаёл қилди у. — Ана шунда у ялангоёқлар билан очиқчасига гаплашаман».

Ҳайдарбой Асқар аканикидан хўмрайиб чиққанича, ёнидаги Садиваққосга тиш ёриб бир нима демади. Бойнинг авзойини кўриб, у ҳам жим келарди. Улар ҳовлидан ўтиб, боққа чиқишди. Ҳаво очиқ эди. Драختлар, кўкатлар баргидаги мунчоқ-мунчоқ эрталабки шудринглар баҳор қуёшининг иссиқ таптида буғ бўлиб ҳавога кўтарилар ва дарахтлар эғнига ажиб бир ҳарир либос кийдирган каби ярашиб турарди. Нариги чеккадаги ариқ бўйига тиқилган толларнинг тепа-тепаларида сочпопук каби сарғиш гуллар қуёш нурида товланиб кўринарди. Урикларнинг сичқонқулоқ барглари устида қандайдир ҳашаротлар гингилаб, қушлар эса баҳорни олқишлаб гужурлашар ва шохдан-шоҳга учиб кўнишар эдилар.

Гўё буларнинг ҳаммаси сал бўлса-да, бойнинг баҳридилини очгандек бўлди. У Садиваққосга қараб жилмайиб қўйди. Орадаги бу тундликка сабабчи бўлган бояги Ҳури воқеаси эсига тушди-ю, у ўз мақсадини Садиваққосга дангал айтиб қўя қолди:

— Мен сенга айтсам, уни келин қилмоқчиман.

Садиваққос боши билан бой гапини тасдиқласа ҳам, лекин ичида, «шундай парини шу дудуқ ўғлингизга-я!» дегандек ҳайрон бўлиб қолди. Ниҳоят, оғзини жуфтлаб бир нима демоқчи эди, бой изоҳ бера бошлади.

— Ўз қариндошим, — деди у бир оз сукут қилиб. — биламан, мен сенга айтсам, ҳозир одамлар оёғи билан эмас, оғзи билан юрадиган замон. Ҳайдарбой қалиндан қочиб, келинни камбағалдан олибди ҳам дейди. Бироқ ҳозир бой-камбағал дейдиган замон эмас...

Нафсиламрига келганда, бой шу ўринда ҳам кўнглидагисини айтмаганди. Аксинча, унинг бу нияти заминида бошқа бир гап бор эди.

Лекин шунга қарамай, юқоридаги юзаки изоҳи кифоа қилмади чамаси, у ўзини Садиваққос олдида янада ақллироқ кўрсатиш мақсадида гапнинг буёғини ҳам очиқ айтиб қўя қолди.

Аввало, унинг дудуқ ўғлига ҳеч қандай оқсуяк одам қизини бермасди, борди-ю, берганда ҳам келин бўлмиш қизининг Ҳурига ўхшаган соҳибжамол пари бўлиши қийин эди. Бундан ташқари яна, мабодо ўзи тенги бой-

ларга қуда тушган тақдирда ҳам уларга бош эгиб ялиниши ва қанчадан-қанча чиқимдор бўлиши турган гап эди. Энди-чи, энди, Ҳайдарбой киму қароли Асқар ким?.. Ишнинг қанчалик осон кўчишини айтмайсизми?.. Орзу-ҳавас деган нарсаларни ҳозирги «ютганинг ўзингники, оғзингдаги гумонда» замонда кўрмаса ҳам бўлаверади. Шундоқ бўлгандан кейин, тинчгина Асқар билан қуда бўлиб қўя қолгани маъқул. Бунинг яна бир маъқул томони шуки, шундай қилса замонга ҳам маъқул тушади. Бойнинг Асқардек қўли калта одамга ёрдам қўлини чўзгани — унинг камбағалпарвар бўлгани бўлади.

Бу «оқилона» фикрни эшитиб, Садиваққос ҳам бойнинг макрига таҳсинлар келтирди:

— Офарин! Офарин!

«Офарин!»нинг каттасини улар сой бўйига етганда кўриб қолишди: ленинчи азаматлар сўқаларини сой бўйигача тақаб келиб қолибди. Бу аҳволни кўриб, бой худди гармдори ютиб юборгандек ичи ачишиб кетди. У таққа тўхтади-ю, назарида турган жойида яна бир оз турса, қозик бўлиб ерга кириб кетадигандек сезиб, секин орқасига қайта бошлади. Кошки, замон уч-тўрт йил аввалги аслига қайтса-ю, бой ошкора портласа! Аммо ҳозир порташ уёқда турсин, бойда биқсишга ҳам мажол қолмаган эди. У гўё бунга ҳам унча эътибор «бермагандек» бўлди. Лекин буни Садиваққос сизди. У бу ишларнинг ҳаммасига сабабчи қилиб қўшчилар орасида юрган одамни кўрсатди.

— Ҳаммасини ана шу Шариф ячейка қияпти, ланати! Яккатутни «Яккамохов» атаган ҳам ўша, — деди у сўқачиларга ҳасад билан қараб. Ҳайдарбойнинг кўнглидаги ҳасад, заифлик каби нарсалар, қандайдир ўч, интиқомга ўхшаган жоҳил бир ҳисга алмашиб, юзлари қув ўчиб кетган эди. Буни сезган Садиваққос паст товушда гапини давом этди: — Қишлоғингизда кеча яна беш-олтитаси колхоз бўламиз деб ўшанга ариза берган кўринади...

— Ҳақиқатан ҳам у жуда ҳаддидан ошиб кетяпти. Мен сизга айтсам, танобини тортиб қўйиш керак эди унинг бир иложини қилиб.

Садиваққос унинг қабиҳ ниятини тўғри тушунди.

— Қандай қилиб?

— Қандай қилиб бўларди? Гумдон қилиш керак!..

Бу маҳалда ҳовли томондан Асқар ака билан Суюм оға гаплашиб сой томонга келаётган эди. Ҳайдарбой уларни кўриб қолиб, гапини қисқа қилиб қўя қолди.

— Буни кечқурун, жиян келганда гаплашамиз. Юр, кетдик, янганг чой қўйиб илҳақ бўлиб ўтиргандир...

Бойнинг «жиян» деяётгани Жавлонбек эди, райкомда ишларди. Илгари эса округ аппаратида хизмат қиларди. Баъзи бир тескари хатти-ҳаракатлари туфайли мансабидан пастлаб, эндиликда Туркистон райкомига инструктор бўлиб келиб қолганди. Совет ҳукумати уни тузалар, хато фикрларини тўғрилар, деб бу ерга юборган эди. Бироқ ўрганган кўнгил ўртанса қўймас, деганларидек, у бу ерда ҳам ўзига Ҳайдарбой, Садиваққос каби суянчиқларни топиб олиб, колхоз ҳаракатига қарши зимдан кураш олиб борарди. Унинг бундай қадам олиши, баъзан маълум бўлиб қолса — қаттиқ танқид қилинарди. Лекин кадр танқислиги ва юқоридан келганлигини назарда тутиб, кейин ҳамон тузалиб кетар, деган умидда, қаттиқроқ чора кўришмасди. Иккинчи томондан эса, уни округдаги дўстлари ҳимоя қилиб, йўл-йўлакай турли хуфия топшириқлар ҳам бериб туришарди. Улар Урта Осиё шароитига колхоз тузуми унча мос келмайди, деб даъво қилишар ва шу даъволарини исботлаш учун чет ўлкалардан, қишлоқлардан колхоз тузумига қарши бўлган деҳқонлар билан қулоқларни ишга солиб, умум ишига халақит беришар ва буни яна мажлисларда, музокараларда мисол қилиб кўрсатиб ўтишар эди. Жавлонбек эса шуларнинг Туркистон райкомидаги ишончли вакилларида бири эди.

У икки гапининг бирида Ҳайдарбой билан Садиваққосга ва бошқа қишлоқлардаги шунга ўхшаган кишиларга: ҳозирги ошкора курашадиган замон эмас, ҳатто овлоқ жойда ҳам очиқ гапириш мумкин эмас, Совет ҳукуматининг назорати сезгир, сезгирлиги шуки у халқ қўлида, халқ эса биз билан сизга душман, қиттай сездим, шундай гирибонимиздан тутиб беришади, шунинг учун ниҳоятда аҳтиёткорлик билан иш тутмоқ керак, деб қайта-қайта жаврарди.

Жавлонбек умрида икки марта тўғри гапирган бўлса, биттаси мана шу гап эди. У чиндан ҳам Совет ҳукумати назоратидан, халқдан қаттиқ кўрқарди.

Ҳайдарбойнинг яқиндан бери камбағаллар олдида юмшоқ, раҳмдил, ҳоли жойда эса без, жоҳил бўлиб қолишининг сабаблари ҳам мана шундан эди.

Қанчалик уринмасинлар, бари бир уларнинг кирдикорларини халқ аста-секин оча борди. Ҳали ғирт оми, колхоз нима эканлигини мутлақо тушунмайдиган Суюм оға Жавлонбекнинг гилайлигини айтиб ўлан ёзди. Лекин

шунга қарамай, Жавлонбек ўзини билиб, билмасликка солди. Аксинча, қайси кун Суюм оға болалари билан келаётганда унга икки энлик хатини аямай, уни «тўғри» йўлга солиб юборган «барака топкур одам» ҳам мана шу Жавлонбек эди. Шунда у Суюм оға билан очиқ далада учрашди, таниди ҳам. Бироқ ҳеч нарса қилолмади. У колхозга бориши мумкин эди, Жавлонбек эса юшоқ гапириб, уни йўлдан урди.

Ҳайдарбой билан Садиваққоснинг мунтазир бўлиб кутиб ўтирган кишиси — Жавлонбек қош қорайиб қолганда етиб келди. У ўттиз тўрт-ўттиз беш ёшлар чамасидаги ўрта бўйли, буғдой ранг, чап кўзи ғилай, соч қўйган, сўзга уста йигит эди. Устига калта чарм камзул, галифе шим, оёғига қора хиром этик кийиб олганди. У ўзини доим тобе одамлар олдида тетик, хушчақчақ қилиб кўрсатишга уринарди, бу гал ҳам эшикдан худди шундай ҳазил қилиб кириб келди.

— Бай-бай, — деди у чарм камзулини ечаётиб, — янгам ошга жуда усталар-да, Қарсақлининг нариги ёғидан ҳиди димоғимга урди.

Улар кулишди.

— Ўзларининг бурунлари ҳам мағрибда туриб машриқдаги ҳидни сезади-да, — дед Садиваққос унинг бурнига ишора қилиб. Чунки Жавлонбекнинг бурни юзига нисбатан ўхшовсизроқ эди. Аммо бой Садиваққоснинг бу гапи мансабдор жиянига оғирроқ ботмасин учун, унинг ҳазилига таҳрир киритди:

— Йў-ўқ, асло! — деди у меҳмонни кўрпачага таклиф қилиб. — Мен сизга айтсам, қайноналари яхши кўрадилар, холос. Қани, омин, қадам етди, бало етмасин, облоҳу акбар. Хуш кўрдик.

Афсуски, бой жиянининг қадами балодан ҳам ёмон эканини билмасди. Садиваққос билан бой овқат киргунча қишлоқдаги бузилишларни, яъни Яккатутдан яна олти киши «колхоз бўламиз» деб ариза берганини, уларни Шариф ячейка йўлдан ураётганини, колхоз сўқачилари бой ерининг икки биқинидан сиқиб келаётганини куйиб-пишиб ҳасрат қилишди. Кейин кундузи иккаласи Шариф ячейка ҳақида ўйлаб қўйган тадбирларини айтишди. Жавлонбек ўйланиб қолди ва... анча маҳалдан кейин улар мутлақо кутмаган нарсани сўради:

— Кеча мен юборган Суюм оға деган қозоқ келдими?

— Келди, келди.

— Қаерда?

— Шу ерда, Асқарникида.

— Хавфли одам, — деди у кўзларини шиграйтириб.
— Хавфли одам?! — деб такрорлади бой таажжуб ичида.

— Ҳа, шоирмиш. Райондаги ҳукуматли кишиларимизни масхаралаб мана бундай шеър ёзибди...

У чўнтагидан қоғоз олиб, Суюм оға тўқиган ўланни ўқиб берди.

— Уб-бў лаънати-ей! — деди бой, ҳамон ўзига ўзи ишонмгандек ҳайрон бўлиб.

— Қаранг-а! — деди Садиваққос ҳам унга қўшилишиб.

— Хўш, нима қилмоқчисизлар уни? — деб сўради ниҳоят Жавлонбек қоғозни буклаб чўнтагига соларкан. — Колхозга кетаётган экан, мен атайлаб буёққа юбордим.

— Билмадим, — деди бой ўйланиб, — ҳа, айтгандек, мен сизга айтсам, Сирга — Болтахўжанинг қўлига юборсак-чи?

— Ақлли гап, — деди Жавлонбек, — қўй кетида юриб суроби тўғриланади. Эртагаёқ юбориш керак.

— Бўпти, — деди бой, кейин ўглини чақирди: — Дандирасул, ҳой Дандирасул!

— Л-л-лаб-лаббай...

— Асқар амакингни чақириб кел.

— Хў-хў-хўп, — деб Дандирасул чиқиб кетди.

Энди бу масала ҳам ҳал бўлиб, гап Шариф ячейка устига кўчди. Жавлонбек ячейкани гумдон қилиш масаласи Суюм оғанинг масласига қараганда анча жиддийроқ эканини яхши биларди. Ўйланиб қолди... У бу ҳақда қанчалик фикр юритмасин, бари бир Садиваққос билан Ҳайдарбой ўйлаган фикрдан нарига ўтолмади.

— Мен бу масалада ҳам тамомила сизларнинг фикрингизга қўшиламан! — деди Жавлонбек анчадан кейин. — Аммо бу жуда нозик иш.

— Буни ўзимиз ҳам биламиз. Лекин шунга қарамай, тўғрилаймиз, — деди Садиваққос гавдасини тиклаб.

— Йўқ, бу иш сиз ўйлаганча енгил эмас, — деди Жавлонбек жиддий равишда. Кейин, Садиваққосга энгашиб, паст товуш билан давом этди: — Сиз фақат мени билинг, сизни биргина одам билсин. Сизни билган одам икки-учта одамни танисину сиз охирги одамга иш буюринг-да, муродингиз ҳосил бўлгач, унинг ўзини ҳам иккинчи одамга айтиб, гумдон қилдиринг... Тушунарлими?

Садиваққос билан бой «ана ақл» дегандек, бир-бирларига қараб қолишди. Жавлонбек яна нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаганда эшикдан Асқар ака билан

Дандирасул кириб келиб, сўзи бўғзида қолди.

— Чақиртирган экансизми? — деди Асқар ака.

— Ҳа, айтгандек қани-қани, буёққа...

— Ассалому алайкум... — деди Асқар ака тўрда ўтирган Жавлонбекни энди кўриб. Жавлонбек илгарилари ҳам бу ерга икки марта келиб кетган, бу учинчи келиши эди. Асқар ака дастурхон чеккасига чўккалар экан, меҳмондан кўнгил сўради: — Қалай, тузукмисиз, кўринмай кетдингиз?

— Ҳукуматчилик, қўл тегмайди.

— Сени чақиртиришдан мақсадим, боя Суюмга бирор иш топиб берарман, деб ваъда қилувдим, шуни айтмоқчийдим, — деди бой кўзларини бир нуқтадан олмай.

— Яхши бўларди, бечора тузук одам кўринади, — деди Асқар ака.

Бой зимдан Жавлонбек билан кўз уриштириб олди.

— Мен сенга айтсам, биз уни маслаҳатлашиб Сирга — Болтахўжанинг қўлига юбормоқчимиз. Узи илгари ҳам қўй боққан, чорва одами экан. Мен сенга айтсам, болалари ҳам бор экан, қийналмасди. Хўш, сен бунга нима дейсан?

Асқар ака ҳадеганда жавоб беролмай, ўйланиб қолди. Сирдарё бу ердан йигирма-йигирма беш чақиримча узоқ келарди. Болтахўжа деяётгани Ҳайдарбойнинг қалин ошнаси бўлиб, қозоқ бойларидан эди. Бойнинг майда моллари шунинг қўлида сақланиб боқиларди. Аммо у итига ҳам суякни беминнат бермайдиган хасис, зиқна одам эди. Суюм оға эса кечагина келса ҳам Асқар аканинг энг қадрдон кишисидек бўлиб қолганди. Шунинг учун ҳам у кўзи қиймай, иккиланиб турарди.

— Шуни маъқул кўрган бўлсангиз, мен нима дердим, — деди у ахийри. — Бироқ бир илтимос, катта ўғлини олиб қоламан.

— Нега?

— Муса билан жувозда қолса тузук бўларди. Ўзингиз, кечаси ҳам бир вақт-бир вақт ҳайданглар, дердингиз-ку. Мен эрта-индин пичанга кетсам, Муса ёлғиз қолмасди.

— Ҳа, айтгандек, мол озиғи менинг эсимдан чиқай дебди. Мен сизга айтсам, яхши эсга солдинг. Бугун кун нима?

— Чоршанба.

— Чоршанбадан чоршанба бир ҳафта... Чоршанба, пайшанба, жума... Мен сенга айтсам, яна бир ҳафтадан кейин рўза тугилади. Жумада турамиз-да? Шунгача

ҳамма ғарам пичанларни бир жойга тўплаш керак. У қачон бўлса ҳам мол озиғи, сотсанг пул, — деди бой чўққи соқолини тутамлаб. Гап ўтган йили ўрилиб йигилган пичанлар ҳақида борарди. Бой уни колхоз олиб қўйишидан жуда қўрқса-да, лекин меҳмонлар олдида бу гапни очик айтолмади. — Жуда яхши ўйлабсан. Ёнингга Тўлбошни ҳам қўшиб бераман, қиладиган иши йўқ, қуруқ саланглаб юрибди. Майли, мен рози, Зиёбек дедингми катта ўғлини, майли, қола қолсин!

Буги бурқираб ош кириб келди. Асқар ака қўлини ювгани ташқарига чиқиб кетди. Боядан бери гапга аралашмай жим ўтирган Жавлонбек Садиваққосга энгашиб шивирлади.

— Калламга бир ажойиб фикр келиб қолди. Мана бу Асқар ака қулай муносабат топиб берди, — деди у эҳтиёткорона. Лекин шу дам эшикдан Асқар ака қўлини артиб кириб келди-да, гапи тугалланмай қолди. — Ҳа, майли, кейин айтарман.

Ош ейилиб бўлгач, Асқар ака меҳмони бор эканини айтиб, узр сўраб, чиқиб кетди.

Ҳайдарбой Асқар акани ташқари эшиккача кузатиб қайтиб киргач, анчадан бери кўнглига тугиб юргани — Ҳурини келин қилмоқ нияти бор эканини бафуржа гапириб, жиянидан маслаҳат сўради:

— Шу қандай бўларкин, жиян?

Жавлонбек ўйланиб қолди. Садиваққос бу гапдан энсаси қотиб индамай ўтирарди: «Наҳотки, шундай гўзал қизни Дандирасул дудуққа олиб беришса?! — деб ўйларди у ичида. — Наҳотки? Узумнинг яхшисини ит ейди, деганлари шу экан-да!..»

Аммо Садиваққос ўзининг бу фикрини очик айтолмасди, албатта. Гарчи, у ҳам Ҳайдарбойга ўхшаш жуда бой-бадавлат одам бўлса-да, лекин бари бир унинг гапини гапирмай иложи йўқ эди. Чунки унинг Жавлонбекдан жияни ҳукумат идорасида ишларди. Ахир, унинг Жавлонбек орқали амалга оширмақчи бўлиб юрган қанчадан-қанча ишлари бор. Худога минг қатла шукрки, ҳозирги ишлари ҳам ёмон эмас. Мана, масалан, тўнани тескари кийиб, «Ленин» колхозида ферма мудирини бўлиб олди.

Боядан бери Ҳайдар тоғаси сўраган маслаҳатни муҳокама қилиб, жим ўтирган Жавлонбек бошини кўтарди:

— Бу ҳақда Асқар ака билан ҳам гаплашдингизми ҳеч?

— Гаплашганим йўғу, бироқ... Мен сизга айтсам у нима дерди дейсиз, — деди Ҳайдарбой. — Мен ўғлимга қизини сўрадим унинг бермагани қолдими ҳали?

— Шундай-ку, лекин ҳали Асқар билан гаплашмаган бўлсангиз... замон сал нозикроқ пайт. Шунга қараб иш қилинг, демоқчиман-да, — деди Жавлонбек.

— Мен сизга айтсам, ўзини кўндираман-да, — деди Ҳайдар сал тиржайиб. — Бироқ Малика қизини анави жувозкаш болага беришни ўйлаб юрган кўринади.

— У ким?

— Муса. Асқарнинг жияни.

Жавлонбек бир оз ўйланиб деди:

— Сиз Асқар ака билан гапни бир жойга қўйинг... Муса ҳақида ўйлаб кўраман.

Суҳбат шу тариқа анча давом этди. Иккинчи самоварнинг сувини тугатгандан сўнггина улар дастурхонга дуо қилишди...

ЕТТИНЧИ БОБ

Асқар ака Суюм оға билан Кенжани Сирга жўнатиб, ўзи Тўлбош билан пичанга кетганига етти-саккиз кун бўлиб қолди. Кечаги чанг босди ёмғир табиатга ҳусн бериб кетганидек, одамларнинг ҳам баҳр-дилини очиб юборди. Қиз-келинчаклар қалин усти бошларини ташлаб, ёнгил кийиниб олишган: қишлоқда ҳаёт уйғонган, йигитлар томорқаларда қулочлаб кетмон уришади, қизлар кунчувоққа ўтириб, кашта тикишади, тегирмон угишади, кели туйишади. Кампирлар кўрпаларини янгилайди, пахта савалайди. Қушлар чирқиллайди, қаердадир баҳор элчиси попишак ку-кувлайди...

Ҳамма очиқ ҳавода эркин нафас оларди. Фақат бизнинг Муса билан Зиёбек эгниларидаги ёғи чиқиб кетган жамакорларини ташламаган, қафас каби нимқўланка, зах, қўланса жувозхонада отнинг кишини зериктириб юборгувчи ҳаракати орқасидан бир-бир одимлаб, кунжара четларини узиб олиб, ўқ тагига ташлашарди. Ўзи нимқўланка, қоронғи жувозхонада юрса ҳам, аммо кўнгли негадир чарогон, равшан, руҳи тетик эди Мусанинг. Унинг руҳини Зиёбекнинг тасали бергувчи сўзлари тетикларди. Кўнглини Ҳурининг кулиб қарашлари равшан қиларди. У, айниқса тоғаси кетгандан бери, Зиёбекнинг сўзи билан бу масалада анча журъатли бўлиб қолганди. Ҳури ҳам истабми, истамайми — жувозхонага тез-тез

кириб ва тез-тез: «Муса ака, иссиқ сув керак эмасми?» — деб сўраб турадиган бўлиб қолганди. Ҳар куни икки-уч марта бериладиган иссиқ сув негадир, тўрт-беш марта керак бўлиб қолганини, худди қанча кўп сув берса шунча кўп ёр оладигандек, Малика хола ҳам ўйламас эди.

Буни фақат Зиёбек ўйларди. У Мусанинг кетидан айланаркан, пичинг қилди:

— Энди иссиқ сув керак эмасми, устоз?

Муса уни тушунмади.

— Қийнама¹ пайтида берса ҳам, бермаса ҳам бўлади. У жувозга солинган уруғнинг табиатига боғлиқ, — деди у орқасига қарамай.

— Бўлмаса бу уруғнинг табиати сувни кўп хоҳлар экан-да.

— Аксинча. Бу қовун уруғи, сувни кўп берсанг суриб кетади, — деди Муса кунжарани шапатилаб. — Кунжут бўлса бошқа гап. У сувни кўп хоҳлайди.

— Мабодо, бу ҳайдаётганимиз кунжут эмасми?

— Нима бало, кунжут билан қовун уруғининг ҳам фарқига бормайдиган бўлиб қолдингми?

— Қозоқ бўлганимдан кейин қаёқдан билай, — деди Зиёбек ўзини кулгидан зўрға тийиб. — Кечадан бери Хури иссиқ сувни кўп олиб кирадиган бўлиб қолди, шунга қараб кунжут бўлса керак деб ўйлаяпман-да.

Муса ялт этиб орқага қаради. Иккаласи жувозхонани бошига кўтариб кулишди.

— Ҳа, муғамбир, — деди Муса, — ўзимам айтувдим-а, нега бунча синчиклаб сўрайдиган бўлиб қолди, деб. Вой ичим-ей... Бўлди, кундани қўй!

Зиёбек кундани қўйди, ўқни олди. Муса аввал тунука кружка билан ёғини бир товоққа олиб, кунжарани кўтарди, бузилмай чиқди. Кейин мойлиққа² бир сиқим чигит ташлаб, ўқни солди-да, унинг атрофига ҳам бир ҳовуч чигит ташлаб, пақирдаги тарозида тортилган қовун уруғини ағдарди. Зиёбек кўзини узмай қараб турарди.

— Тушундингми? — деди Муса унга қараб.

— Буни биринчи кўришимдаёқ тушунганман, — деди у илжайиб, — фақат, қай маҳалда иссиқ сув кераклигини билолмаяпман...

Муса кулди. Бундай ҳазил унга ёқарди.

— Шошма, уни ҳам ўрганиб қоларсан.

¹ Кунжара пишиб, ёғ чиқмай қолган пайти.

² Ёғ тўпланадиган жойни мойлиқ дейилади.

— Сен ўргансанг — менинг ўрганганим, дўстим, — деди Зиёбек илжайиб. Кейин очиқчасига айтиб қўя қолди, — Муса, менга қара, анав кунгидан тилинг анча бурро бўлиб қолди. Шу, дейман, тўғри гапириб кўнглини билиб қўя қолсанг бўлмайдими, а?

Муса ўйланиб қолди:

— Қандай қилиб?

— Жуда осон. Мен чиқиб айтиб юбораману ўзим ўша ёқда айланишиб қоламан. Сен шартга гаплашасан қўясан.

Мусанинг аъзойи бадани шу сўзгаёқ жунжикиб кетди.

— Нима дейман?

— Эй, мунча қўрқасан, еб қўярмиди Ҳури сени? Бир нима дейсан-да, — деди Зиёбек. — Кетдим мен бўлмаса...

— Тўхта, эй... Эҳ, ишнинг расвосини чиқарадиган бўлдинг-да.

У шошилиб кундани олди-да, ҳеч нарса билмагандек, жувоз атрофида айлана бошлади, тиқ этса бутун жисми қулоққа айланиб эшикка қарар, юраги гуп-гуп урар, гўё қулоқлари тагида қиз кулгиси жаранглаб кетгандек бўларди. Нима дейди энди?

Бир зумда унинг хаёли минг шохга сакради...

«У ҳозир киради, киргандан кейин ҳар кунгисидек кулади... Кейин... кейин мен уни бағримга босиб: «Ҳурим, менинг бахтим», — дейман. Шунда у манда: «Муса ака, бахт нимага ўхшайди?» — деб сўрайди эркаланиб. «Бахтми? Бахт сизнинг кулгингизга ўхшайди», — деб жавоб бераман мен унга. Шунда у қиқирлаб кулади. Шундан кейин мен уни бағримдан қўйиб юбормай, бахтимиз ҳақида ашула айтаман...»

У беихтиёр қандайдир бир ашулани хиргойи қила бошлади. Эшиқдан Ҳури кўринди. Муса жим бўлиб қолди. Тиззаларининг дармони қуриб, худди ўтириб қоладигандек сезарди у ўзини. Бошқа маҳалда ҳеч бундай аҳволга тушмаганди у.

— Ашулачи бўлиб кетибсизми, — деди Ҳури кулиб. Муса уни бошдан-оёқ қараб чиқди: ҳар кўрганда йигитнинг юрагини жиз этказадиган қиз ёноғидаги хол бугун негадир лабига яқинлашиб қолгандек, хумор кўзлари сузилиб, гўё Мусанинг қалбига назар ташлаб тургандек кўриниб кетди... Бу кўзлар қаршисида йигит бечоранинг эзгу хаёллари нақадар ожиз ва нақадар қанотсиз қоларди... Шу жоду кўзлар эмасми уни оёқларидан кишанлаб, Яккатутга боғлаб қўйган... Бошидаги ҳарир қи-

йиқча билан устидаги енгил атлас кўйлаги-чи? Кўйлак тагидан, ҳатто қора бахмал нимча тагидан бўртиб турган сийнаси-чи!

Муса кўзлари қамашганидан қизнинг оёғидаги чарм кавушига қаради. Қиз ҳам негадир, ўзининг уст-бошига бир қаради-ю, яна унга тикилди. Йўқ, бу кўриб тургани ҳар кунги Ҳури эмас, пари эди, малак эди... Яна нима бор дунёда унга тенглаштирадиган. Йўқ, ҳеч нарса йўқ. Пари, малаклар ҳам ҳусни Ҳуридан олишган...

— Сув деган экансиз, — деди яна Ҳури илжайиб, Муса нима дейишини билмай қолди. — Муса ака, сув деган экансиз деяпман, — деди қиз энди жаҳл қилган бўлиб.

— Ҳа... йўқ... сув керак эмас, — деди Муса ўзига келиб.

— Бўлмаса нега чақиртирдингиз?

— Менга ўзингиз кераксиз, Ҳурихон...

— Ҳм-м, алдоқчи, — деб қиз пиёлада олиб кирган иссиқ сувини тўкмоқчи бўлганди, Муса югуриб бориб унинг қўлларини маҳкам ушлаб олди.

— Ҳай-ҳай-ҳай. Ҳурихон, сув жувозга керак.

Муса Ҳурининг қўлини ушлаганча, тили гапга айланмай, қотиб қолди. Ҳурининг бадан-бадани жимирлашиб кетди, қўлидаги пиёла ерга тушиб, чил-чил бўлди.

Эшикдан Зиёбекнинг қораси кўрингандагина Муса Ҳурининг қўлларини бўшатди. Зиёбек ичкарига кириб келаётиб, сув тўкилган ерга тойиб йиқилди. У белини ушлаб аста ўрнидан турарқан, пиёла синиқларини кўриб, уларга маъноли қаради. Ҳури қип-қизариб қочиб чиқиб кетди.

— Хўш, нима деди? — деб сўради Зиёбек кулиб.

— Нима дерди? — деди Муса ҳам кулиб. Аммо у бу сўзни кулиб айтса-да, лекин гапида сал шикоят оҳанги ҳам бор эди. — Сал кирмай турсанг бўлармиди?

— Мен ҳам кўнглинга келишини билувдим-а, — деди Зиёбек. Кейин эшикдан ташқарига бир қараб қўйиб, давом этди: — Анави куни тоғанг билан кетган киши ким эди?

— Тўлбошми?

— Ҳа, ўша отда келиб қолгандан кейин, устиларингга кириб қолмасин, деб қўрқдим-да.

— Тоғам ҳам келгандир-да, унда.

— Билмадим, — деди Зиёбек эшик томонга қараб..

— Бойнинг ўнг қўли бу Тўлбош...

— Э-э, нега тили узун десам...

Эшикдан тўсатдан Малика хола кириб келди. Муса, негадир, юраги шув этиб, кўрқиб кетди. Шу маҳал унинг кўнглидан: «Наҳот ҳалиги гапни билиб қолган бўлса? Ё Ҳурининг ўзи айтиб қўйдимикан-а?» деган шубҳа ғиз этиб ўтди.

— Мусажон ўғлим, тезроқ чиқа қолинглар, чойларинг тайёр бўлди, — деди-да, қайтиб чиқиб кетди.

— Хўп, хўп... ҳозир, — деди Зиёбек.

— Уҳ!.. Хайрият-э!.. — деди Муса сал ўзига келгандек бўлиб. Пешонасидан тер чиқиб кетди.

Зиёбекнинг ичи узилиб қотиб-қотиб куларди.

— Нега куласан? — деди Муса жаҳли чиқиб. — Кундани қўй!

— Хўп, хўжайин, хўп...

Булар чойга чиққанларида Малика хола дастурхон ёзиб, самоварни олиб кирган экан. Бироқ Ҳури ҳали кўринмасди. У, Мусаларга кўзи тушиб, кулиб юборишдан кўрқиб, секин чиқиб кетаётганди, Малика хола уни тўхтатди:

— Қизим, қаёққа боряпсан, акаларингга чой қуйиб бермай?

Ҳури қеч қаёққа қарамай, рўмолчасининг учини тишлаганича, самовар олдига келиб чўққайди. У онасидан норози бўлиб, ичида: «Менга бундан ҳам баттар азоб бормиди?» деса, Муса келинойисидан рози бўлиб: «Муса акангга чой қуйиб бермасдан, деди-я...» деб кўнглидан ўтказиб қўйди.

— Қизим, намунча бурушиб ўтирибсан? — деди Малика хола унга қараб. — Бундоқ тузукроқ ўтирсанг бўлмайдимиди? Кимдан уяласан. Мусажон ўзининг аканг, Зиёбек бўлса у ҳам аканг... Нима, буларни бугун кўрдингми? Вой тавба-ей...

Малика хола бу сўзларни айтмагани маъқул эди. Ҳури ҳам, Муса ҳам қизариб кетди. Зиёбек бўлса... ўзини кулгидан зўрға тийиб қолди. Малика хола вазиятни тушунмай қолмади, албатта. У ўзича бир нимани тушунгандек, аввалига ичи сал титраса ҳам, лекин кейинчалик қалбини илиқ бир ҳис-туйғуми, хуллас, шунга ўхшаган бир нарса қоплаб, жилмайиб қўйди. Ҳа, негадир унинг ичи ёришиб кетгандек бўлди...

— Ҳа, майли, бора қол, қизим, чойни ўзим қуяман, — деди у самовар ёнига сурилиб. Ҳури ўрнидан туриб, ҳамон рўмолчасининг учини тишлаганича, қадамини енгил босиб чиқиб кетди. Малика хола болаларни хижолатдан қутқармоқчи бўлиб, гапни бошқа ёққа

бурди, — қани, чойга қаранглар. Нондан ол, Зиёбек ўғлим. Қалай, Мусажон, Зиё ўртоғинг жувозни ўрганай деб қолдимми?

— Тузук...

— Яна уч-тўрт кундан кейин Муса жувозни мендан ўрганади, — деди Зиёбек ҳам гап топилганидан хурсанд бўлиб.

Улар кулишди. Шу билан ўртадаги қизаришмалар сал йўқолгандек бўлди. Улар энди биринчи пиёлаларини бўшатганларида ташқаридан Ҳайдарбойнинг йўталган товуши эшитилди. У доим бу уйга кириб келаётганда йўталиб кириб келарди. Дастурхон атрфидагилар ўрниларидан туришди. Эшикдан бой билан Тўлбош кириб келди.

— Келинг, бой ота, — деди Малика унинг бевақт келишидан ҳайрон бўлиб. Дарров кўнглига нечукдир губор қўнгандек сезди у ўзини. Бой болалар билан сўрашгач, тўрга ўтиб ўтирди.

— Утиринглар, утиринглар, — деди у. Негадир бойнинг қовоғи солиқ эди. Болалар ўтиришди. Малика хола яна самовар олдига чўққайди. Бой бир оз ўнғайсизланиб, ийманиброқ сўз бошлади. — Малика, — деди у паст товушда, — мен хунукроқ бир хабар олиб келдим...

— Қанақа хабар экан? — деди Малика хола ҳайрон бўлиб.

— Асқар қамалибди...

Малика хола яшин ургандек ранги қув оқариб, бўшашиб кетди. Муса билан Зиёбекнинг оғзи очилиб қолди.

— Мен сизга айтсам, ҳеч киши ишонадиган гап эмас. Бу фақат большевойларнинг туҳматидан бўлса керак.

— Нима қипти? — деди Муса ҳайрон бўлиб.

— Анави «Ленин» колхозидаги Шариф ячейкани ўлдиришиб, бунга тўнкашган кўринади...

— Вой, шўрим... — деди Малика хола икки қўли билан юзларини босиб. — Энди нима қилдим, худойим...

— Хафа бўлманг, қўйинг, сабр қилинг, — деди бой уни юпатиб. — Мен сизга айтсам, ҳали суриштирамиз, текширамиз, ким ҳақ, ким ноҳақ эканини аниқлаймиз. Унгача... Нимасига кўз ёш қиласиз... Қўйинг, худо сабр берсин. Мана, олдингизда биз бормиз. Мана булар...

Бой билан Тўлбош ўрнидан тура бошлаганларида эшикдан Ҳури кириб келиб, ҳайрон бўлиб қолди. Улар ҳовлига чиқиб, дарвозага яқинлашганларида уйдан Ҳурининг ҳўнграб йиғлай бошлаган товуши эшитилди...

Қайси кунги Ҳайдарбойникида бўлган гапдан сўнг, Жавлонбек Ленин колхозига ўтиб, колхоз бошқармаси мажлисида нутқ сўзлади. Унинг нутқи асосан чигит экишни тезлаштириш ҳақида бўлса ҳам, негадир, гап ўртасида чорвачилик ва унинг қишки ем-хашагига ҳозирдан бошлаб эътибор бериш, ўтган йилгидан ортиб қолган пичан ғарамларини бир жойдан иккинчи қуруқроқ жойга олиб шамоллатиш лозимлигини, акс ҳолда, у чириб, қилинган меҳнат зое кетишлигини ҳам қистириб ўтиб, бу масалада ферма мудирини Садиваққоснинг эътибор бермай, масъулиятсизлик билан қараётганини ҳам қаттиқ «танқид» қилди. Бу билан Жавлонбек умуман мажлис олдида, хусусан, Садиваққосни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ кишилар олдида бир қадар ишонч қозонди. Айниқса, бу гаплардан Шариф ячейканинг жуда жони кириб қолди.

— Правильно! — деди у баланд овоз билан ўтирган жойида. — Бундай масъулиятсиз кишиларни ўрнидан олиб ташлаш керак!

— Шарифжон тўғри айтди, — деди Жавлонбек бошини қуйи солиб ўтирган Садиваққосга зимдан қараб. — Агар шу гаплардан кейин ҳам аҳвол ўзгармаса, шундан ўзга чорамиз қолмайди...

— Тўғри!..

— Бўлган гап шу! — деган овозлар унинг сўзини қувватлади.

Жавлонбек бу билан ўзи ўйлаб қўйган жирканч режасига замин ҳозирлар ва Садиваққос билан Шариф ячейка ўртасидаги қарама-қаршиликни баттар чархлар эди.

Жавлонбек айтган гап бир томондан тўғри бўлиб, ҳеч кимнинг эсига келмайдиган масала эди. Айниқса, кўклам пайтларида Сир суви қирғоқларига тошиб чиқиб, баъзи пичан ғарамлари тагига сув кириб, чириб ҳам кетарди. Колхоз Жавлонбекнинг бу гапини эътиборга олиб, Сирдаги пичан ғарамларини бир жойдан иккинчи жойга ағдариб шамоллатиш учун шу заҳотиёқ тўртта одам, иккита арава ажратди. Одамларнинг иккитаси Садиваққосга қарашли эди. Жавлонбек ўз таклифининг муваффақиятли ўтганига ич-ичидан хурсанд бўлса ҳам, асл мақсади йўлида на ўртага қармоқ ташлади.

— Ўртоқлар! — деди Жавлонбек. — Ем-хашак масаласи сиз билан биз ўйлагандан ҳам муҳимроқ масала. Ҳозир мамлакатимиз учун пахта қанчалик зарур бўлса,

гўшт, сут, ёғ ҳам шунчалик зурур. Менимча, бу масала ҳам сиёсий масала. Бунга юзаки қараб бўлмайди. Яъни, бу ишни унча-бунча одамга ишониб бўлмайди. Ишни жадал ва уқувли бажариш учун ҳушёр, уддабурон битта киши бош бўлиши керак. Шунга нима дейсизлар? Менингча, агар майли десангизлар, бу ишни ғайратли, билимдон ёшларимиздан Шарифжонга топширсак...

- Учётчикликни ким қилади?
- Майли, бориб келгани маъқул...
- Хўш, ўзи нима дейди?

Шариф ячейканинг табнатида анчагина мақтов севиш одати ҳам йўқ эмасди. Шу билан бирга у шуҳратни ҳам ёмон кўрмасди. Одатда, мақтанчоқлик билан шуҳрат ёнма-ён юрадиган эгизак нарса. Жавлонбекнинг, йўқ, оддий Жавлонбекнинг эмас, райком вакили Жавлонбекнинг бунчалик ишонч билдириши унинг ҳалиги одатларига қанот боғлаб юборди: уддабурон, ҳушёр, билимдон йигит... Пичанни ҳалокатдан сақлаб қолишдек шарафли ва «сиёсий масала»га бошлиқ бўлиш!.. Булар кичкина гапларми, ахир?

Шариф ячейка аслида кўнглида кири йўқ одам эди, бировга ёмонликни ҳам раво кўрмасди. Бироқ шуниси борки, у бирор масалани чуқурроқ ўйлаб ўтирмасди. Бундан ташқари, мақтанчоқлик одатига кўра бўлса керак, ўзини билимдон қилиб кўрсатмоқчи бўлиб, ҳар гапида битта-яримта русча сўзни қўшиб гапиришни ҳам яхши кўрарди. Ҳозир ҳам у ана шу одат бўйича жавоб берди:

— Пажалиста, партия айтгандан кейин, кўнмай иложим борми? — деди у. — Бироқ ҳозир эмас, уч-тўрт кундан кейин... Буёқдаги ишларга ҳам ўзим қарамасам бўлмайди.

Шу билан Жавлонбекнинг кўнгли бир оз таскин топиб, гап мавзуини бошқа масалага бурди.

— Хўш, ўртоқлар, яна бир маслаҳатли гап бор, яқинда колхозингизга трактор келади, — деди у. Одамлар трактор келиши ҳақида бундан илгари ҳам кўп эшитишган эди-ю, бироқ қачон келишини аниқ билмасдилар. Бу гапни эшитиш билан улар ўртасида ғовурғувур бошланиб кетди. Баъзилар ҳайрон, баъзилар кўпдан орзиқиб кутаётган қариндоши эшикдан кириб келаётгандек бўйниларини чўзишиб, бу хушхабарни аниқроқ эшитишга ҳаракат қилардилар.

Кимдир, ҳайъатда ўтирган кишилардан бири, столни тақиллатиб, мажлисни тартибга чақирди:

— Қани, жим бўлинглар, Гапираверинг...

Жавлонбек узилиб қолган гапини улаб кетди.

— Узларингизга маълумки, тракторнинг ўзи юрмайди. Уни одам бошқаради. Демак, унга ҳар иккита йигитни ажратишларингиз керак. Қани, кимни кўрсатасизлар?

Ҳамма жим бўлиб қолди. Бирорта киши қўл кўтармади. Чунки қишлоқ учун бу гап ҳали янгилик эди. Кейин, одамлар уни умрида ҳеч қачон кўрмаганлиги учун унинг ҳақида бирор нарса дейишдан ожиз эдилар. Ахийри соддагина бир йигит ийманиброқ қўл кўтарди.

— Қани, йигит, сиз кимни таклиф қиласиз?

— Мен ҳеч кимни таклиф қилмайман, — деди ҳалиги йигит ўрнидан бафуржа туриб, — менинг саволим бор...

— Хўш-хўш?

— Трактор ўзи юрадимми?

Унинг бу гапидан одамлар дув кулиб юборишди. У одамларга бир ўқрайиб қаради-да, яна савол назари билан Жавлонбекка тикилди. Жавлонбек такрор тушунтирган бўлди:

— Авваламбор уни одам бошқаради, кейин ўзи юради.

— Бизнинг йигитлар уни бошқаришни билмайди-ку...

— Ҳа, бу гапингиз тўғри... Шу сабабдан уни аввало шаҳардан тракторчи ҳайдаб чиқади. Кейин уни бошқаришни бошқа одамларга ўргатади. Бу ердан борадиган йигитлар эса унга шогирд бўлиб тушишади... Тушунилдими?

— Тушундим. Бўлмаса, мени ёзиб қўйинг, ака.

Жавлонбек ҳангу манг бўлиб қолди. «Наҳотки, шу бир ялангоёқ бола машина миниб унинг қулоғини бура-са?!» Ҳарҳолда у ҳалигиндек «ялангоёқдан» бундай гап чиқишини кутмаганди.

У жонҳолатда деди:

— Йигитча, фамилиянгиз ким?

— «Искандаруп» деб ёзинг, ака.

Жавлонбек уни ёзиб қўйиш учун сўрамаганди, фақат фамилиясини айтиб гаплашиш учун сўраганди. У бўлса: «Искадаруп деб ёзиб қўйинг ака», дейди-я...

— Уртоқ Искандаров, сиз, ахир тракторнинг тилини билмайсиз-ку? Ҳатто унинг қандай машина эканини ҳам кўрмаган бўлсангиз!..

— Бурун билмаган, кўрмаган бўлсам, энди биламан, кўраман ўрганаман, — деди йигит қатъий. — Ҳали ўзингиз айтдингиз-ку, аввало, шогирд тушасан, кейин ўрганасан, деб...

Одамлар гур этиб кулиб юборишди. Жавлонбек ҳам ҳазил қилган бўлиб, ясама кулди-да, Исқандаровни дафтарчасига ноилож ёзиб қўйди.

— Қани, яна ким?

— Мен!

Бу қўл кўтарган Шариф ячейка эди. Жавлонбек шошиб қолди.

— Сиз?

— Йўқ, мен ўзимни эмас, яккатутлик бир ўртоғимни кўрсатмоқчийдим.

— Ким экан у?

— Муса деган бола.

— Яккатутлик дедингизми? — Жавлонбек унинг кимлигини таниса ҳам, сир бой бермай, шубҳа қилган бўлиб, сўрашда давом этди: — Ундай бўлса бойваччалардан денг?

— Какой бойвачча? Ўзи яккатутлик бўлгани билан батрак. Ҳайдарбойнинг жувозини ҳайдайди! — деди Шариф ячейка сал қизишиб. У ўзича, Жавлонбек Мусабойнинг қароли эканидан шубҳа қиляпти, деб ўйлаб, яна таърифлаб кетди: — Менга ишонинг, маладес йигит. Бари бир жувоз ҳам машина, трактор ҳам...

Жавлонбекнинг ичи сал илигандек бўлди. Бу илиқлик даров юзага чиқа қолди. Чунки Шариф ячейка унга яхшигина сабаб топиб берди. Қайси куни Жавлонбек Ҳайдарбойникида ўтирганида, бой жиянига арз-дод қилиб, Ҳурини келин қилай деса, ўртада Муса кўндаланг турганини айтганди. Шунда бу тоғасига: «Сиз Асқар ака билан гапни бир жойга қўйинг... Муса ҳақида мен ўзим бир ўйлаб кўрарман», деган эди. Уша ваъдасини эсидан чиқармаган экан, зангар. Мана энди қулай имконият топилди қўйди: Мусани тракторчига шогирд қилиб юборади. У трактор кетида овора бўлиб юрган-да... Жуда соз!

— Мен сизни ақллисиз десам ишонмайсиз, — деди у кулиб. — Тракторчи бўлиш учун мана шунақа одамлар бўлиши керак. Ҳа, бу жувоз деган нарса ҳам бамисоли бир машина. Бир машинанинг тилини билган одам иккинчисини ҳам тез ўрганиб олади. Қачонгача камбағаллар бой эшигида хизмат қилиб юради... Шарифжон тўғри айтди. Уларни ҳам аста-секин колхозга тортишимиз керак. Қани, Шарифжон, ўша боланинг фамилияси нима?

— Биламадим, сўрамабман. Бироқ оти Муса.

— Майли, ҳечқиси йўқ. Хўш, ўртоқлар, мана шу

Йигитлар тракторчиликка шогирд тушишса розимисизлар?

— Майли!..

— Розимиз, розимиз...

Шундан кейин мажлис навбатдаги масаланинг муҳокамасига ўтди...

* * *

Шу кунларда Сир бўйи жуда намгарчилик бўлиб, салқин келганди. Кечаси далада тунаган одам унча совуқ емаса ҳам, эрталабгача уст-боши шудрингдан ҳўл бўлиб қоларди. Шунинг учунми ё кеча чарчаганиданми, Асқар ака бугун ўрнидан жунжикиброқ турди. Бу ерга — Болтақўлга Асқар ака билан бирга келган Тўлбош кеча кечроқ Болтахўжаникига бориб келаман, деб кетганича ҳали йўқ эди. Ҳар куни аҳвол шу: кун исиганда келади-да, паншаха билан аравага пичан ортишади. Шу туфайли, мана олти кун бўладики, Асқар ака бир ўзи қийналиб пичанни ҳали ташиб бўлолмайди. У ўрнидан турганда қуёш ҳали чиқмаган, уфқ кўм-кўк тусга кириб, бўзариб келаётган эди. Асқар ака эринчоқлик билан кеча кечқурун устига пичан юклаб қўйилган аравасига отларини қўшди. У аравасининг устига қандай ўтириб, уни қандай йўлга солганини ҳам эслолмайди. Кенг яйлов ўртасида пичан ортилган икки отлиқ бричка арава тақир-туқур қилиб келарди. Асқар ака отларни қистамасди ҳам, тизгинларини бўш ташлаб, паришон, арава устида хаёл суриб ўтирарди. У кеча Тўлбошдан Мусани колхоз тракторчиликка шогирд қилиб олганини, уни Шариф ячейка тавсия қилганини эшитиб хафа бўлган ва ҳатто Шариф ячейка кеча эрталаб яйловга келганида уни қаттиқ ҳақорат ҳам қилганди. Ахир, яккатутликларни яккамоҳовликлар деб атаган ҳам шу, Шариф ячейка эди-да... Балки шунга хафа бўлаётгандир? Балки Мусанинг колхоз тракторчиси бўлиб кетиб, ўзи ёрдамчисиз қолишидан, бунинг устига, Мусанинг бу иши туфайли Ҳайдарбойнинг олдида унинг юзи шувут бўлиб қолишидан қўрқаётгандир? Балки...

Ҳарҳолда билиб бўлмас эди. Бироқ Асқар аканинг пичан тайёрлаш учун чиққан беш-олтита одам ўртасида Шариф ячейкани сўккани жуда хунук бўлганди.

— Подумаешь, кўрамиз ҳали, — деди Шариф ячейка ҳам қизишиб. — Буни мен айтибманми?

— Ким айтди бўлмаса, кофир! — деб бақирди кекирдагини чўзиб Асқар ака.

— Қайси куни мажлисда, жувоз ҳам машина, трактор ҳам машина, жувознинг тилини билган одам тракторни ҳам тез ўрганиб олади. Мусани ёзинг, деб ёздирган ўзлари эмасмидилар, ўртоқ ячейка, а? — деди ингичка мўйловли бир сурбет йигит.

— Ҳа, мен айтган бўлсам, ўзи рози бўлгандан сўнг айтганман, — деди Шариф ячейка.

— Узи рози бўлган?! — Асқар ака ҳайрон бўлиб қолди. — Қандай қилиб рози бўлади?

— Мен шалтай-балтайингизни билмайман, ака. Жиянингизнинг ўзи бир куни кечаси келиб, анави Салимжон комсомол билан гаплашиб ўтирганида эшитганман. Мен шуни айтдим, холос!

Асқар аканинг дами ичига тушиб кетди. Шу сабаб, мана, кечадан бери қовоғи очилмайди...

Арава пичан ғарамига яқинлашиб қолганда битта ёлғиз отлиқ кўринди. Асқар ака шундагина ўзига келиб, чувалашиб кеган ўй-хаёлларини йиғиштириб олиб, атрофга қараса, қуёш терак бўйи кўтарилиб қолган экан. «Бу келаётган Тўлбош бўлса керак? — деб ўйлади Асқар ака. — Лаънати, пичан ташиш парвойига ҳам келмайди...»

Отлиқ араванинг олдига келиб тўхтади. Асқар ака ҳайрон бўлиб қолди.

— Асқар ака сиз бўласизми? — деди отлиқ йигит. У негадир жиддий кўринарди.

— Ҳа, мен бўламан.

— Қани, бўлмаса, аравадан тушинг.

— Нега?!

— Мен билан юрасиз.

— Қаёққа?

— Бориб кўрасиз, — деди-да, ҳалиги йигит ёнбошидан тўппончасини олди: — Қани бўлинг!

Асқар ака индамай, тоғдек қилиб ортилган пичан устидан сидирилиб тушди-да, отлиқ йигит кўрсатган томонга қараб юра бошлади...

Асқар ака анчадан кейин ўзига келиб қараса, машинада кетаётган экан: ёнида яна уч-тўрт одам, ўртада эса қип-қизил қонига беланган Шариф ячейка ўзини билмай ётарди...

Қайси куни Ҳайдарбойникида бўлган ўтиришда Жавлонбекнинг «калласига келган ажойиб фикр» ва Асқар аканинг Жавлонбек учун топиб берган «қулай муносабати»нинг оқибати шундай яқунланди. Тўлбошнинг бой-

га келиб айтганлари мана шулар эди. Ҳайдарбой Малика холанинг олдидан қайтиб киргач, ҳоли ўтириб ўйлай бошлади...

ТУҶҚИЗИНЧИ БОБ

Тошиб, кўпириб, ўкириб оқадиган дарёнинг баъзи гирдоб жойларида, камарларида қимир этмай бир қолипда жимиллаб турадиган сувлар ҳам бўлади. У баъзан ҳаракатсиз кўлмакка ўхшайди. Мусалар, Зиёбеклар яшаб турган қишлоқ ҳам ҳозир ҳаммаёқда колхоз, совхоз тузилиб, янгича турмуш бошланиб, ҳаёт дарё каби жўшқин тусга кирган бир пайтда, бир чеккада, бир қолипда, кишининг нафасини сиқиб юборадиган даражада мудроқ, атрофда бўлаётган нарсалардан беҳабар, қоронғида, ғафлатда ётарди. Қишлоқнинг мана шу мудроқлигидан фойдаланиб, бу ерга Жавлонбекка ўхшаган халқ душманлари ин қўйиб, атрофига Ҳайдарбой, Садиваққос, Тўлбош, Болтахўжа каби Совет ҳукуматидан ўзларининг ғайри, аксилинқилобий ҳаракатлари туфайли озор кўрган аламзадаларни тўплаб, туппа-тузук кишиларни йўлдан уришар, энди куртак ёзиб келаётган янги ҳаётни бузишга ва уни издан чиқаришга ҳаракат қилишар эди. Улар бу янги тузумнинг кун сайин кенгроқ қулоч ёзиб бораётган улуғвор ютуқларини кўрмай, балки заиф томонини маҳкам ушлаб олиб: колхоз ундоқ, колхоз бундоқ, бу ерларга колхоз тузуми кетмайди, колхоз яйловларимизни барбод қилади, чорвамиздан ажраймиз, дейишарди. Кейинчалик улар, биз якка хўжалик бўламиз, якка хўжаликка ҳукумат қарши эмас, дейишиб, «Ленин» колхозига кирган бир қатор одамларни айнитишга ҳам муваффақ бўлишди ҳатто.

Бари бир ҳаёт ўз ишини қилди. У бу қишлоқни ҳам беихтиёр ўз домига тортди. Қишлоқ аста-секин уйғона бошлади. Аввалги, колхоздан айнаганлар аста-секин битта-битталаб яна колхоз бўла бошладилар. Улар ўз қариндошлари ва биродарлари ўртасида колхоз тузумининг афзаллиги тўғрисида тушунтириш ишларини олиб бордилар. Одамлар аста-секин колхозга мойиллик кўрсата бошладилар. Энди уларга Ҳайдарбойнинг илиқ муомалалари ҳам кор қилмасди. Бой зўр ташвишда қолди. Айниқса, ўзлари бош қўшишган Шариф ячейка воқеаси, ўзининг энг яқин, содиқ хизматкори Асқар аканинг қа-

малиши уни ўйлатиб қўйди. У, ҳеч бундай бўлади, деб ўйламаганди. Нима қилсин? Еки Асқарни ҳимоя қилсинми? Йўқ, агар у Асқарни ҳимоя қилиб, Садиваққосни тутиб берса, унда ўзи ҳам кетади. Негаки, бу ишда унинг ҳам қўли бор. Қандай даҳшат!

Аввалига Ҳайдарбойнинг Асқар ака учун қаеридир жиз этгандек бўлганди. Бироқ кейинчалик унинг бу жизиллаган жойини шафқатсизлик ҳисси эгаллаб бошлади ва унинг кўзи ўнгида Асқар томондан, Ҳайдарбой бундай танасига ўйлаб қараса, унинг шу кўйга тушгани жуда маъқул бўлибди. Чунки у ёмон одам экан. Шунча йил бойнинг даргоҳида юриб, унинг муборак тузидан баҳраманд бўлса ҳам нуқул камбағалларнинг сўзини сўзлар; ҳатто анави Суюм оғага ўхшаган шубҳали одамларга уйининг тўридан жой берар экан. Ҳаммаси ҳам майли-ку, бироқ Ҳайдарбойдек бир табаррук одам ўғлига қизини сўратганда индамабди, ўйлаб кўрармиз, деб қўя қолибди. Шундай экан, бундоқ одамнинг озодликда юрганидан юрмагани айни муддао. Чунки у энди бемалол, ҳатто Малика холадан сўраб ҳам ўтирмай, тўйни бошлайверса бўлади.

Бироқ бу гапга Жалонбек қандай қараркин? Малика хола билан эса маслаҳатлашмаслик ҳам мумкин. Чунки хотин кишининг қўлидан нима ҳам келарди, жуда нари борганда битта кўз ёши қилади-қўяди, вассалом. Аммо Жавлонбек билан гаплашиш керак, нега деганингизда у ҳарҳолда ҳукумат одами, ўйлаб, замона тили билан маслаҳат беради. Ундан кейин Асқарни ундан нари узоқ сургун қилиб юбориш ҳам унинг қўлидан келади! Бироқ анави тирмизаклар бу масалага қандоқ қараркин?..

Ҳайдарбой шу жойга келганда ўйининг калавасини йўқотиб қўйди. Унинг «тирмизаклар» деяётгани Муса билан Зиёбек эди. Уларнинг бири ўзбек, бири қозоқ бўлса ҳам аллақачон бир-бири билан апоқ-чапоқ бўлиб, дўстлашиб кетганди.

Кейинги кунларда Мусага қиз билан гаплашишда Зиёбек қандай таъсир кўрсатаётган бўлса, қишлоқ билан бирга уйғона бошлаган Муса ҳам Зиёбекка янги ҳаётни мақтаб, шундай таъсир ўтказа бошлаганди. Бироқ шунга қарамай, иккаласини олдида ҳам ўзларига яраша бу ердан кетолмайдиган сабаблари бор эди. Масалан, Зиёбекнинг дадаси Сирда — Болтахўжаникида қўй боқиб юрибди. У, дадасидан берухсат, тўғрироғи, дадаси ва укаси Кенжани ташлаб, колхозга ариза бериб юбор-

са, қандоқ бўларкин? Дадаси нима деркин? Ахир, дадаси уни бу ерга шу ниятда етаклаб келганмиди? Муса ҳам энди бу ердан мутлақо кетолмайдиган бўлиб қолганди. Илгари у фақат биттагина сабабга кўра, у ҳам бўлса Ҳурини деб бу ерда илиниб юрган бўлса, энди бунинг устига бирданига тоғаси қамалиб қолди. Бу воқеа уни Ҳурилар қишлоғига қимир этмайдиган қозиқ қилиб қоқиб қўйди. Мабодо, бу жойдан кетадиган бўлса, Малика холани ҳам, Ҳурини ҳам олиб кетиши керак. Ўз уйига олиб борсинми? Нима деб олиб боради? Олиб борганда ҳам дадасининг аҳволи ўзига маълум. Жўжабирдек жон билан қўл учида зўрға тирикчилик қилиб ўтирган одам.

Мана шундай мулоҳазалар билан сўнгги икки кун ичида Мусанинг ҳам боши қотиб қолди. У бу ҳақда илгарироқ ҳам бир неча марта Қарсақлининг нариги томонига яширинча ўтиб, колхозчи йигитлар билан, Салимжон ва Шариф ячейкалар билан гаплашиб юрганди. Улар Мусанинг колхозга ўтишини чин кўнгилларидан маъқуллагандилар. Айниқса, Шариф ячейка Мусани қаттиқ ишонтирган эди. Энди-чи? Энди нима бўлади? Яна келиб-келиб Мусанинг тоғаси... Энди унга колхозчи йигитлар нима дейишаркин? Салимжон-чи? Булар ҳам майли, бир гап бўлар, бордй-ю, бу ердан кетиш ҳақидаги фикрини тўппа-тўғри Малика холанинг олдига кириб айтса, Мусани тўғри тушунармикин? Тушунганда ҳам бой билан қандай гаплашаркин? Хайр, бизлар колхозга кўчяпмиз, дейдими? Нима сабабдан, нега деса, нима дейди?..

Хуллас, у қанчалик ўйламасин, қанчалик дадил бўлмасин, бироқ ҳалигидек ғовлар унинг олдидан кўндаланг чиқаверарди. Зиёбек ҳам худди шундай. Бой ҳам уларнинг бу ўй-хаёлларини, қисман, ичидан фаҳмлагандек бўлиб юрарди. Шунинг учун ҳам у ҳали бу «тирми-заклар»ни эслаганда, ўйи чувалашиб, ақли етмай қолганди. Ахийри, Жавлонбек жияни билан маслаҳатлашмоқчи бўлди. У маслаҳатлашадиган жойни ҳам топиб қўйди. Индинга рўзанинг иккинчи куни Болтахўжа ҳамма аъёнларни, жумладан, Садиваққосни ҳам, жияни Жавлонбекни ҳам ифторликка айттирган. Сир бўйи бу ердан йигирма беш чақирим узоқ, ҳеч ким билмайди ҳам, сезмайди ҳам. Аёна шу ерда гаплашади қўяди...

...Аммо ҳаёт оқими эса ҳамон ўз йўлида тўхтамай, оқишда давом этарди...

Баҳор ҳавосини тушуниш қийин: кутмаганда бир лаҳзада айнийди-қолади.

Оқшом. Осмон тўла булут. Уфқ қон рангида қип-қизариб турарди. Энди ботиб бораётган қуёш худди Ойдинкўл атрофининг кўркаманзараларини кўзи қиймаётгандек булутлар тагидан сўнгги бор мўралади; унинг қип-қизил заррин нурлари кўлнинг жимир-жимир тўлқинларида, кўл атрофидаги қамиш учларида, тепачаларда тагин бир лаҳза жилваланиб турди-да, кейин аста-секин сўна бошлади.

Атроф кўм-кўк майса. Қўйлар уззукун ўтлаб тўймагандек, ердан бош кўтаргиси, қўра томонга жилгиси келмасди. Бир чеккадан Суюм оға, бир чеккадан Кенжа қайтариб, қўйларнинг юзини энди чайла томонга буришганида, икки салт отлиқ қуюн каби учиб келишди-ю, отларининг бошини ололмай, анча жойдан қайтишди. Қўйлар «гурр» этиб ҳуркиб тушишди.

— Йўл бўлсин, тўралар, тинчликми? — деди Суюм оға ҳайрон бўлиб.

— Тинчлик. Бизларга тузукроқ битта така керак, тез бўл! — деди Болтахўжанинг йигити Давқора. — Бой отам улоқ беряпти.

— Ия, бой улоқни кечагина берганди-ку?!

— Қизиқмисан, нима ишинг бор сенинг бойнинг қачон улоқ бериши билан? — деди Давқора. — Бугун бой отамникида ифторлик бор. Шаҳардан ҳукуматлар келган. Шундайми, Дандирасул?

— Шу-шу-шундай.

— Таканинг каттароғидан бўлсин-а?

— Ка-ка-каттасидан...

— Шаҳардан ҳукуматлар келган бўлса, унда ифторлик эмас, тўй экан-да, — деди Суюм оға кулиб.

— Ҳа, тўй, — деди Давқора илжайиб. Унинг бу жавобида бизлар шунақамиз, истасак, тўй қиламиз, истасак, аза, деган каби маъно бор эди... — Кечқурун сен ҳам бор. Қани, бўла қол, тезроқ!

Суюм оға Кенжани қўйлар орасига олиб кириб, имо қилди.

— Анави қора такани...

Кенжа аста қўйлар орасидан бориб, қора таканинг оёғидан маҳкам ушлади. У куч бермай, Кенжани судраб кетди ва тиззасини қонатиб юборди.

— Майли, ҳечқиси йўқ, ўғлим, — деб юпатди Суюм

оға ўғлини. Кейин отдагиларга қараб деди: — Бўғизлаб берайми?

— Йўқ, ўша ёқда бўғизлаймиз. Қани, тезроқ бўла қолинг!

Улар такани олдиларига ўнгариб олиб, чопганлари-ча тепанинг нариги томонига ўтиб, кўздан ғойиб бўлишди, Суюм оға уларнинг орқасидан анча маҳалгача қараб тургач, хўрсиниб деди:

— Ҳм, бировларга мол қайғу-ю, бировларга жон қайғу. Бировлар ҳар куни эт ейди-ю, бировларга қаттиқ нон ҳам топилмайди. Ажаб замон экан-да...

— Дада, сизни ҳам қорнингиз очдимиз? — деди Кенжа ютиниб.

— А?.. Йўқ, ўғлим.

— Қаттиқ нон ҳам топилмайди, деяпсиз-ку.

— Э, ўғлим, ўзим шундай...

Ота-бола бир озгача қўйлар кетидан жим келишди. Бу сукутни яна Кенжа бузди:

— Дада, қачон Зиёбек акамга борамиз?

— Яқинда, ўғлим, яқинда, — деб Суюм оға чуқур уҳ тортди. Кенжанинг бу тасодиф саволи уни яна ўша кечадан бери бошини қотириб, кўнглини ғаш қилиб юрган ташвишли хаёлига қайтарди: «Асқар қамалиб, уйдагиларнинг ҳоли нима кечаётган экан?..»

Асқар аканинг нима қилиб бу хунук воқеага аралашиб қолганига Суюм оғанинг ҳеч ақли етмасди. У қанча ўйласа-да, Асқар ака ҳақида ёмон фикрга боришга ботинолмас ва шу иш унинг қўлидан келишига ҳам сира-сира ишонмас эди. У шундай хаёллар билан бўлиб, қўрага қандай қилиб етиб келиб қолганини ҳам пайқамай қолди.

Қўйларни қамашди. Кенжа ҳар кунги одати бўйича қора қумғонни олиб, чайла орқасидаги ариқчага кетди. Суюм оға чайласига кирди. Унда яқинда ясаган иккита қозоқи қошиқ, дўмбира, қора сатиндан тишланиб тикилган эски қоракўл тумоқ осилиб турар, пастда чопон, Суюм оға ўзи орқалаб келган ола хуржун, бир чети синиқ сопол коса, сувқовоқ турарди. У тўрга ўтиб, енбошлади. Ҳадемай қоракўмғонни кўтариб Кенжа келиб қолди. Суюм оға аста ўрнидан туриб, бош томонда турган тугун рўмолчага қўлини чўзганди, нимадир шақиллаб кетди: қўлига олиб очган эди, ичидан бир яримта қаттиқ нон чиқди. Кенжа ҳайрон бўлиб қолди.

— Чойни қўяверайми?

Суюм оға жуда хафа бўлиб кетди. Узи-ку майли-я,

боласи эрталабдан бери ҳеч нарса егани йўқ-ку, ахир. У бирпас ниманидир ўйлаб турди-да, сўнг ўғлига сир бой бермай, ясама илжайиб, деди:

— Ўғлим, ҳозирча сен қумғонни ўтга қўявер.

— Нима билан ичамиз?

— Бой отангларникага тўйга борамиз... Биз келгунча қумғон ҳам қайнаб туради. Кейин маза қилиб чой ичамиз.

— Тўйга таклиф қилганлари йўқ-ку, бизларни...

— Э, қизиқмисан, ўғлим. Боя Давқора оғанг айтди-ку, боринглар деб, бўлди-да. Айтмаганда ҳам нима... Бизлар бойнинг ўз одамимиз, чўпонимиз, бегонаси эмасмиз. Тушундингми?

— Тушундим...

— Бўпти, олов ёқ, қумғонни қўй.

Ота-бола қўйларни Сарсеннинг Кенжа қатори ўғли Муродбекка тайинлаб йўлга тушдилар. Қуёш ботган, осмон тўла қора булут эди. Баъзан муздай ёмғир томчилари уларнинг юзларига чирс-чирс уриларди. Суюм оға тепага кўтарилгач, орқасига бир қайрилиб қараб қўйди. Кўзига икки-учта ғариб чайлалар билан қамишдан қилинган қўралар қорайиб кўринди. Тепанинг бу томонида эса бой овули: уч-тўртта оқ ўтов, кенг, кўм-кўк майдон, ундан нарида Ойдинкўл бутун салобати, гўзаллиги билан кўзга ташланиб турибди. Утовларнинг орқасида эса йигирма-ўттиз отлиқ йигитлар шовқин солиб улоқ чопиб юришибди. Утов олди хотин-халаж, ёш болалар билан гавжум. Гўё ишлари зарур кишилардек, уёқдан-буёққа югуришади. Иккита дошқозон билқ-билқ қайнайди...

Суюм оға бу томошаларни кўрмаса ҳам бўларди-ю, аммо бу ерга уни боласининг ғами, очлик балоси судраб келди. У келишга келди-ю, аммо келганига жуда афсус қилди. Унга ҳеч ким одам келдими, ит келдими, деб ҳам қарамади. Бир чеккада озроқ тургач, ўтов олдига яқинроқ бориб уҳ тортиб, аста шу ерда турган извошнинг бир чеккасига ўтирди: «Бу Ҳайдарбойнинг извоши-ку, — деди у ичида. — Демак, шаҳардан одамлар келгани рост экан-да?..»

Кенжа ҳадеганда қозон атрофида айланишиб юрган бой болаларига қўшилолмаб бир чеккада турарди. Утов ичида эса одамларнинг гапи авжига чиққанди. Суюм оға извош устида ўтираркан, аввалига бу гапларга унча эътибор бермади, кейин бундай қулоқ солса, жуда жиддий гаплар экан. Улар энди товушларини сал пастроқ қилиб гаплаша бошлагандилар, лекин шундай бўлса ҳам зеҳн

қўйиб қулоқ солган кишига бемалол эшитилиб турарди...

«Масала ҳам жиддий, ҳам хавфли,— деб ух тортди биров. — Айниқса, Шариф ячейка воқеаси райондагиларни жуда чўчитиб қўйди. Чамаси шу борада шошмасак ҳам бўларкан.

— Мен сизга айтсам, яхши иш бўлмади, чамамда, — Суюм оға бу товушни дарров таниди, у Ҳайдарбойники эди: — Кўнглингизга келмасину ўлгудек шошқалоқсиз, Садиваққос...

— Менга нима дейсиз ахир, ўзларингиз эмасми...»
«Демак, Асқар большевойларнинг туҳмати билан эмас, мана буларнинг иғвоси билан қамалган экан-да! Шариф ячейкани Асқар эмас, Садиваққос... — деди Суюм оға ичида. — Тушунарли...»

«Майли-ку, мен сизга айтсам, қилар ишни қилибсиз, нега энди Асқарга тўнкадингиз?»

— Ахир ўзларингиз-ку, шундай қил, деган...»

У бу сўз билан Ҳайдарбойникида Жавлонбек айтган гапга ишора қилди. У: «Сен бир кишини бил, сени бир киши билсин. Сени билган одам икки-учта одамни танисину ўша охирги одамни иккинчи одамга айтиб гумдон қилдир», деган эди...

Узининг айтган гапи эсига тушиб Жавлонбек юмшаб қолди.

«Ҳайф сизларга! — деди Жавлонбек. Кейин ўтиришга жон киритмоқчи бўлиб, гапни ҳазилга айлантирди: — Шуни ҳам юрак деб кўтариб юрибсизларми?»

Суюм оғанинг боши бир зум ғувиллаб, қулоқлари ҳеч нарсани эшитмай қолди. У ўзига келганда, яна Ҳайдарбойнинг гаплари чала-чулпа эшитиларди:

«Мен сизга айтсам, яхши эмас-да...»

— Нимаси яхши эмас, Асқарнинг қамалганими ё Шарифнинг ўлдирилганими? — деди кимдир. Бу товуш Суюм оғага таниш туюлдию, бироқ уни қанча уринса ҳам эслаёлмади. Ҳалиги одам гапини давом эттирди: — Шариф қишлоғингизни бузган большевик эди, қутулдингиз. Асқар ўглингизга қизини бермай ноз қилиб юрган эди, энди йўл очиқ...

— Борди-ю, Шариф ячейка ўлмай қолган бўлса-чи!

— Бари бир ўлади, — деди Садиваққос.

— Машинага олиб чиққанда жони бор экан, кўрганлар айтишди...»

Шу гапдан кейин ўтов ичидагилар бирпас жим бўлиб қолишди.

Суюм оғанинг очликданми ё ҳалиги гапларданми,

боши айланиб, кўзи тиниб кетди. У қулоғига гап кирмай, гаранг бир аҳволда паришон ўтирганда, бирдан қозон бошида кўтарилган шов-шувни эшитиб, ўзига келди.

Улоқ олиб қочиб келаётган чавандоз оти қозон бошида юрган болаларнинг ўйинини томоша қилиб бир четда турган Кенжани уриб кетаёзди. Чавандоз нарироқдан отининг бошини қайтариб келиб, қамчисини ўқталиб, ўдағайлай бошлади:

— О-о-оёқ о-о-остида ни-нима бб-бор, и-ит-ва-вачча! — Бу ҳалигина яйловдан Кенжа тиззасини қонатиб, зўр машаққат билан ушлаб берган қора такани олдига ўнгариб олиб кетган Ҳайдарбойнинг арзандаси — Дан-дирасул эди. — Т-ур йўқол!

Бирпасда ўчоқ бошига одамлар тўпланишиб қолди.

— Кемтик қидириб юрган-да, кучукча, — деди кимдир биров.

Суюм оға аста ўрнидан туриб бориб, Кенжанинг қўлидан ушлади.

— Ҳали бу кучукчанинг кемтик қидиришга ақли етмайди. Борди-ю, етганда ҳам манави итлардан ортмаслигини яхши билади.

— Нима дединг? Ким ит?!

— Суяк қизганганлар ит! — деди Суюм оға яна қозон бошидагиларга қараб.

Ўтовдан савлат тўкиб Болтахўжа чиқди:

— Нима гап, нима шовқин?

— Ҳеч гап йўқ, бой ота, — деди аста Суюм оға.

— Сен нима қилиб юрибсан бу ерда? Бирор товоқ шўрва-шўрим олиб боришарди-да, — деди Болтахўжа заҳархандалик билан.

— Раҳмат ҳимматингизга, шўрва-шўримингизни анави ювиндихўрларингизга берарсиз, — деб Суюм оға Кенжани етаклаб аста кета бошлади.

— Ҳой лаънати, аблаҳ, нима дединг!.. — деб Болтахўжа унинг билагидан ушлаган эди, Суюм оға жаҳл билан қўлини силтаб юборди:

— Қуйиб юборинг, сизга Шариф ячейка эмасман!

Болтахўжа турган жойида қотиб қолди. Суюм оға дир-дир титраб нари кета бошлади. Ўтовдан эндигина чиққан Жавлонбек Болтахўжага маъноли тикилди. У сир бой бермасликка ҳаракат қилиб, «хотиржам бўлинг!» дегандак меҳмонларни ичкарига бошлади. Жавлонбек ўғлини етаклаб кетаётган Суюм оғага шубҳа билан бир зум қараб турди-да, кейин шу ерда ўйнаб юрган болаларнинг биридан:

- Анави одам қачон келганди, ўғлим? — деб сўради.
- Боя.
- Қаерда турганди?
- Тургани йўқ, ўтирганди.
- Қаерда ўтирганди?
- Ану извош араванинг устида.
- А-ҳа... Жуда азамат бола экансан, майли, бора қол.

У шундай деди-ю, юрагининг аллақаеридир жиз эт-гандек бўлиб, ўтовга кириб кетди.

...Бу маҳалда Суюм оға билан Кенжа тепа устига кўтарилган эди. Ҳаво ҳамон булут бўлиб, кўкларнинг дайди шамоли гувиллаб эсиб турарди. Суюм оға гаранг, дардли, оч ҳолда тепа устига чиққач, яна боягидек, орқа-олдига қаради. Яна ўша-бояги лавҳалар... Бироқ боя унга бу кўринишлар гўё ҳаётда бир одам бой, иккинчи одам камбағал яшаши қонундек бўлиб кўринган бўлса, энди ундай эмасдек туюлиб кетди. Унинг қалби аламдан туғён кўтариб, онгидаги пўлат қонун бўлиб, сингиб қолган эски тушунчага биринчи марта: «Нега? Нима учун?» деган савол билан қарши чиқди. Унинг наздида ҳатто қалби ҳам: «Нега? Нима учун?» деб тепаётгандек эшитиларди. У оғир хаёлга чўмди, аммо бу сўроққа жавоб тополмади. Унинг хаёлини тепанинг нариги томонидан чопиб келаётган Кенжанинг ўртоғи Муродбекнинг товуши бўлиб юборди.

— Суюм оға, Суюм оға! Чайлангизга ўт тушиб кетди... Ёниб кетди!..

Кенжа ҳаяжонга тушиб қолди, аммо Суюм оға индамади. Ҳатто қадамини ҳам тезлатмади. Ҳозир унга чайлага эмас, дунёга ўт тушиб кетса ҳам барибирдек эди. У шу юришидан айнамай чайласи олдига етиб келди. Чайла қамишлари аллақачон ёниб битиб, ёғочларигина қора кўмир бўлиб, чарс-чурс қилиб, тутаб ётарди. Бу уюм кул ўртасида қора қумғон буғи бурқираб қаққайиб турарди. Тугунчақдаги бир яримта қаттиқ нон ҳам қоп-қора бўлиб куйиб кетибди. Ана, ҳар куни эрмак қилиб турадиган дўмбирасининг қамиш кули орасидан дастасигина чиқиб ётибди. Бу аҳвол Суюм оғани бутунлай эзиб юборди:

*Э, худоё, бизларни бунча қийнаб,
Бойларга индамайсан — тақишингни?
Йўқ чоғимда чайламга ўт қўйибсан,
Миннатинг беш-олти қамтишингни?*

У аянчли бир вазиятда қорақуя бўлиб куйиб, қорнининг юз тахтаси ўйилиб тушган дўмбирасини қўлига олди ва бошини аста кўтарди. Гўё унинг хаёлида бутун водий, бутун яйлов куйик дўмбиранинг мунгли зори билан кўмилгандек бўлди... У оғир хаёл сураркан, қулоғига бояги ўтовдаги гаплар эшитилиб кетди... Шариф чечейка... Асқар аканинг туҳмат билан қамалиши...

Суюм оға қаттиқ уйқудан чўчиб уйғонгандек, бир сесканди-ю, олдида йиғлаб турган Кенжани кўрди.

— Энди нима қиламиз, дада?

— Кетамиз, ўғлим, кетамиз!

— Зиёбек акамгами?

— Ҳа.

Боядаң бери ота-боланинг фожиали аҳволига аянч билан қараб турган Муродбек секин Кенжанинг енгидан тортиб сўради:

— Кетасизларми?

— Кетамиз.

— Қанчага?

— Анчага.

— Қайтиб келмайсизларми?

— Келмаймиз-а, дада? — деб сўради Кенжа дадасидан.

Аммо Суюм оға индамади. У телба кишилардек индамай йўлга тушди. Икки бола бир-бирини кўзи қиймай, зўрға ажралишди. Кенжа анча жойга бориб қолганида, орқасига қайтиб, дадасининг куйик дўмбирасини олиб келди. Суюм оғанинг қулоғига яна ҳалиги гаплар эшитилиб кетгандай бўлди. У ўғлининг қўлидан маҳкам ушлаб, қадамини жадаллаштирди...

УН БИРИНЧИ БОБ

Суюм оғанинг бу хилда кетиши — ўтовда ифторлик баҳона шароб ичиб, кайфи сафо қилиб ўтирган бой, бойваччаларнинг ҳаловатини бузиб, кайфларини учириб юборди. Улар сўнгги кунларда шундай ташвишга тушиб қолган эдики, кечагина ўзлари ялангоёқ деб ҳақорат қилишадиган, ҳатто ҳозир ҳам хизматларида беминнат ҳалол меҳнат қилиб юрган одамлардан ҳам ўлгудек қўрқишарди. Улар замон ялангоёқларники эканини яхши билишарди-ю, аммо асрлар бўйи оёқлари остида юрган камбғалларнинг измига юришга ғурурлари йўл қўймасди, буни ўзларига ор деб билишарди...

Суюм оға кетгандан бери ўтов ичига чўккан жимликни уй эгаси бузди.

— Нима энди, битта ялангоёқ хафа бўлди, деб аза чекалми? — деди Болтахўжа ўтирганларга тасалли бермоқчи бўлиб. — Қўйинглар, маишатимиз бузилмасин.

— У, шум замон! — деди Ҳайдарбой хўрсиниб.

— Ҳа, замон издан чиқди, — деди Жавлонбек гўё замоннинг бутун оғирлиги зиммасига тушган каби букилиб. — Мен сизларга минг марта айтдим, замон ёмон, эҳтиёт бўлиш керак, деб. Ахир, салгина ношудлик — ишнинг пачавасини чиқариб қўяди...

Эшикдан салом бериб Муродбекнинг дадаси Сарсен кириб келди. Жавлонбекнинг гапи бўғзида қолди. Болтахўжанинг ниҳоятда жаҳли чиқиб кетди.

— Хўш хизмат? — деди у қовоғини солиб.

— Бир зарур иш билан келдим, бой ота! — деди Сарсен қўлини кўксига қўйиб.

— Айт!

— Суюм оға кетиб қолибди... Қўйларга қарайдиган одам йўқ...

— Нима?

— Қачон?

— Чамаси... кун ботганда йўлга тушганга ўхшайди.

— Қаёққа кетибди?

— Унисини айтмабди.

— Ўзинг қаёқда эдинг?

— Молда эдим, ҳозир келдим. Ўғлим молни ташлаб, сизга хабар беролмабди.

Ўтирганлар бир-бирига шубҳали қарашди.

— Яхши, бугунча қўйларга ўзинг қараб тур. Кейин яна ўйлашармиз, — деди Болтахўжа Сарсенга.

— Хўп, хўжайин.

— Бўпти, тезроқ бор.

Сарсен чиқиб кетгач, яна ўртага жимлик чўкди. Жавлонбекнинг тоқати тоқ бўлиб кетди.

— Ана, айтмадимми, салгина ношудлик ишнинг пачавасини чиқариб қўяди, деб?

— Нима бўпти? — деди Болтахўжа гавдасини тикиб.

— Нима бўларди, боя сал ширинроқ гапирганингизда, Суюм оға кетмас эди. Бу кунги одамларнинг жонини ширин гапириб туриб олиш керак. Ошкора пичоқ кўтарадиган замон ўтиб кетган, тақсирим.

— Кетса кетар, ўрнига яна битта ялангоёқ-да, — деди яна Болтахўжа паст тушмай. Унинг бу муомаласи Жавлонбекнинг жаҳлини чиқариб юборди.

— Нима бўпти дейсиз-а? Ахир, бояги Асқарнинг қамалиши... Колхоз ҳаракатига қарши гаплар... мақсадимиз ҳақидаги режаларимизни у ялангоёқнинг эшитмаганини сиз қаёқдан биласиз? — деди Жавлонбек куйиб-пишиб. — Билиб қўйинг, бой, бу гаплар бирорта одамнинг қулоғига етса борми, нақ хонамизга ўт қўйишади!

Ҳайдарбой билан Садиваққоснинг жон-пони чиқиб ўринларидан туриб кетишаёзди.

— Нимага бақрайиб қолдинглар? — деди Жавлонбек уларга қараб. — Ишонмаяпсизларми? У келгандан бери мана бу ўтов орқасидаги извош устида ўтириб, ҳамма гапларни эшитибди.

— Қўйинг-э...

— Ким айтди?

— Болалар айтди...

— Ҳа, эшитибди, — деди Болтахўжа ҳам ўзини туюлмай. — Менга болалар эмас, Суюмнинг ўзи айтди.

— Нима деди?

— Мен сизга Шариф ячеёка эмасман, деди.

— Ана холос... Боядан бери шу гапни эшитиб индамай ўтирибсизми яна?

— Утиришимиз бузилмасин девдим.

— Юрагингизга балли-е!

— Энди нима қилдик?

— Мен сизларга айтсам, қувиш керак, — деди Ҳайдарбой тоқатсизланиб.

Бир марта жиноят қилган одам, ўша жиноятини ёпиш учун яна ўн марта жиноят қилишдан ҳам қайтмас экан. Мана ҳозир ҳам улар ҳеч ўйлаб ўтирмасдан, иккинчи бир жиноятга фатво беришга шошилишарди.

— Йигитлар! — деб бақирди Болтахўжа.

Давқора, Тўлбош, Дандирасуллар ўрниларидан учиб туришди.

— Иккита йигит бўлса бўлади, — деди Жавлонбек.

— Давқора!

— Лаббай!

— Тўлбош!

— Лаббай!

— Иккаланг отларингга қўн! Иложи бўлса... — деди Болтахўжа тугилиб. Унинг оғзидаги гапини Жавлонбек илиб кетди:

— Иложи бўлса зинҳор пичоқ ишлатилмасин... Чўқ-

мор билан... — у қўли билан ишора қилиб кўрсатди: — Қон чиқмас жойига... Тушунарлими?..

— Тушунарли.

— Оқ йўл!

Тўлбош билан Давқора ўтовдан жадал чиқиб кетди...

* * *

Хуфтон. Суюм оға билан Кенжа ҳали йўлда эди. Бир томондан қоронғилик, иккинчи томондан очлик уларни оёқдан толдирганди. Осмонда парча-парча қора булутлар сузиб юришарди. Ой гоҳ у булут, гоҳ бу булут тагидан мўралаб, бераҳм шамол йўловчилар кўкрагидан итариб юргизмасди. Кунботар олдида бир-иккита томчилагани бўлмаса, ёмғир ҳали ёққанича йўқ эди. Бу зулмат Кенжанинг кўзига ҳар бир гиёҳни бўри қилиб кўрсатар ва у борган сари дадасининг пинжига тиқилиб, уни баттар чарчатар эди. Бироқ очлик ҳар қандай йиртқичдан ҳам зўрроқ келди. У оёқларини олиб босолмай қолди.

— Чарчадингми, ўғлим, — деди Суюм оға Кенжани бағрига тортиб.

— Қорним очиб кетди.

— Бир оз сабр қил, ўғлим. Мана, келиб қолдик. Хув анави чироқни кўрдингми?

— Кўрдим.

— Шу чироққа етсак, Зиёбек акангни кўрамиз. Юр, бўталоғим, юра қол...

— Ростданми?

— Ростдан.

— Ундан кейин нима қиламиз?

— Ундан кейин Зиёбек акангни олиб, «Ленин» колхозига борамиз.

— Дада, Ленин дегани нима?

— Катта одам.

— Яхши одамми?

— Яхши одам.

— Колхоз дегани-чи?

— Колхоз дегани... — деди Суюм оға тутулиб. — Бу колхоз дегани...

— Нон кўп бўладими колхозда? — деди яна Кенжа дадасининг жавобини кутмай.

— Кўп бўлади, бўталоғим, кўп бўлади, юр...

Чироқнинг кўринганига анча бўлган бўлса-да, ота-

бола ҳамон унга етолмасди, у эса — умид учқуни каби яқиндан йилтираб кўринар ва тинмай ўзига чорлар эди.

Орқадан чопиб келаётган от дупури эшитилди. Ота-бола йўлдан четга чиқиб, орқаларига қайрилгунларича икки отлиқ уларнинг олдиларидан чопиб ўтиб, анча жойдан отларининг бошини қайтариб келишди. Келишди-ю, энгашиб ота-болага қарашиб, тақимларидан чўқморларини суғуришди:

— Ур, лаънатики!

— Во-ой!..

«Вой до-од!» деган чинқириқ қоронги тун бағрини тилиб юборди. Бу Кенжа эди. У додлаганича қоронги тун қўйнига, буталар орасига кйриб овози ўчди.

— Ур! — деган бўғиқ товуш чиқди яна. Суюм оға биринчи калтакдаёқ қулаган эди. У ётган жойида дармонсиз ингради:

— Бўр-ри-лар!..

Иккинчи отлиқ чопиб келиб яна урди. Қўлларига суяниб, туришга ҳаракат қилаётган Суюм оға шилқ этиб йиқилди-ю, қайтиб қўзғалмай, чўзилиб қолди. Отлиқлар келган томонига — зимистон тун қўйнига шўнгиб, кўздан ғойиб бўлдилар.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Зиёбек жувоз ҳавосига анча ўрганиб, ҳатто уни ўзи ҳайдай оладиган бўлиб қолганди. Мана, Муса тўрда йиртиқ кўрпасини ёпиниб, мириқиб ухлаяпти. Зиёбек жувоз ҳайдаяпти. Хона ичи иссиқ, жимжит, дим. Кулранг қашқа бир маромда айланишда давом этарди. Зиёбек қандайдир бир ўланни хиргойи қилиб, кунжаранинг четини синдириб, ўқ тагига ташлайди. Аммо унинг хаёли тутқич бермай, аллақасдайдир кезиб юрарди. Болтакўл бўйи... Қўл бўйидаги ғариб қора ўтовдаги қиз... Қиз билан кўлда, қайиқда маза қилиб сузиб юрганлари... Кечалари овул ёшлари билан арғимчоқда учишганлари... «Бўри билан қўй» ўйинида Зиёбек бўри бўлиб Оқбўтани — қўйни олиб қочгани ва уни панароқ жойга олиб бориб бағрига босиб, биринчи бор ўнгани... Шунда дунёдаги ҳеч бир ширин шарбатга алмашмайдиган тотли ҳислар ва ниҳоят, ота-болалар овулдан кетаётганларида Оқбўтанинг кўзларига жиққа ёш олиб, уларнинг кетидан термилиб қолгани — ҳаммаси-ҳаммаси унинг кўз олдида жувоз билан бирга айлана бошлади.

Яхшиям Мусага дуч бўлиб қолдим, бўлмаса бошқа ерга борганимда ҳолим нима кечарди, деб ўйларди у ўзича.

Зиёбекнинг ҳам ўзига яраша дарди, севгиси, орзуси бор эди. Бироқ буни Муса ҳалигача билмасди. Фақат Муса унинг севги ҳақидаги ботирлигига ҳайрон қолиб юрарди: қозоқларда руслардаги каби йигит билан қиз ота-онаси олдида ҳазиллашиб, гап отишиб юраверишди. Зиёбекнинг ботирлиги мана шундан келиб чиққан эди. Бунга Муса аста-секин тушуна бошлади. Зиёбекнинг иш соҳасидаги тортинчоқлигининг сабаби ҳам қозоқ халқидаги соддалик, ишонувчанлик каби фазилатлардан туғилган бўлиб, шунинг учун ҳам у Мусанинг ҳар бир маслаҳатига: «Қандоқ бўларкин?» — деб камтаринлик билан жавоб берарди.

Тўрда ётган Муса нималарнидир деб доврираб, уйқу-сираб у ёнидан-бу ёнига ағдарилгандагина Зиёбек хаёлини йиғиштириб олди. Уни уйғотмоқчи бўлиб тепасига борди-ю, бироқ уйқусини бузишга кўзи қиймади. У ҳамон жувоз кетида айланишда давом этаркан, дадасини, Кенжа укасини ўйлай бошлади: «Уларнинг ҳоли нима кечаяптикин?.. Очи, тўқми? Қанақа одамнинг қўлига тушдийкин?.. Майли, ишқилиб омон бўлсин...»

Кунжара пишиб, ёғ чиқмай қолди. Зиёбек кундани қўйиб, отни тўхтатди.

— Др-р! Тўхта, жонивор. Ўзинг ҳам қора терга тушиб кетибсан. Мана энди бўлди, дам оламиз,— деб у от сағрисини шапатилади. Кейин жувозхона эшигини очиб, гавдасини ярим белигача ташқарига чиқарди-да, тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас ола бошлади.

— Тонг отиб қолибди,— деди у бошини ичкарига олиб.— Муса, эй Муса, тур, тонг отди. Бирам ҳаво очилиб кетибдики... Тур!..

Муса инграниб, бу ёнига ағдарилди.

— Бир оз ёта турай,— деди у кўзларини уқалаб.

— Тур-турдан хабар келса, уйқудан маза қочади. Тур, бўлмаса нақ устингдан совуқ сув қуйиб юбораман...

— Бай-бай-бай, доим ширин уйқунинг белига тепасан-да, Зиёбек,— деб Муса эринчоқлик билан туриб ўтирди, керишди.

— Нима, тушингда Зухранг билан ўпишаётганмидинг?

— Йўқ, Қоработир билан олишаётгандим.

— Қанақа Қоработир экан у?

— Билмасам. Бир бадбашара одам билан Хурини талашиб, олишиб юрибман.

— Боя уйқусираб бир нималар деяётгандинг-ов. Тургизай дедиму, бироқ уйқунгни бузгим келмовди. Кейин ўзинг ағдарилиб ётдинг. Хўш, кейин нима бўлди?

— Нима бўларди, гоҳ у мени, гоҳ мен уни ерга олиб ураётганимизда уйғотиб юбординг.

— Бўлмаса, яхши қилибман-да.

— Нега яхши қилар экансан?

— Уйғотмаганимда, балким энгилиб қолармидинг, — деди Зиёбек кулиб.

— Йўқ, энгилмасдим, — деди Муса ҳам кулиб, ўрнидан туриб кийинаркан, — Ҳури учун энгилмасдим... Хўш, қани, бўлдингми?

— Бўлдим. Сен отхонадан кўк қашқани олиб елгунингча, мен мана бу кулранг қашқани чиқариб, жувозга кунжут солиб тураман.

— Хўп, кетдим.

Муса жувозхонанинг ёғ, кунжара, шам ҳиди анқиган чиркин ҳавосидан ташқарига чиққач, ўзини анча энгил сезиб, соф тонг ҳавосидан кўкрагини тўлдириб нафас олди. Отхонага ҳовлидаги кўтарма тандир орқасидан ўтиларди. Муса ана шу тандир томонга яқинлашиб бораркан, маст каби тебраниб келаётган алақандай бир гавдани кўриб, таққа тўхтади. Унинг кўз олдига доим маст-аласт ҳолда юрадиган Тўлбош келди. Шу бўлса керак, бошқа ким бўларди, деб ўйлади Муса. Ҳалиги одам эса гандираклаганча тандир орқасидаги қий уюми устига келиб йиқилди ва оғир ингради. Мусанинг юрагини қўрқув босди.

— Ким бу? — деди у тагин ҳам яқинроқ бориб.

— Им-м...

— Кимсиз? — деди Муса яна у томон интилиб ва ағанаб ётган одамнинг усти бошида қон юқи кўриб, юраги шувиллаб кетди. — Қон?..

— Им-м, Зиё-бек...

— Зиёбек дейсизми? — деди Муса энгашиб қараркан. — Суюм оға!

— Му-са, им-м...

Муса югуриб бориб, Зиёбекни чақириб келди. У аввалига қўрқиб кетди, кейин энгашиб, дадасининг бошини суяди.

— Дада, дадажон, нима бўлди сизга?

— Уғлим, бўта-ло-ғим.

Зиёбек билан Муса Суюм оғани даст кўтариб, Малика холаникига олиб киришди. Урнидан эндигина туришган Малика хола билан Ҳури қўрқувдан ағрайиб қолиш-

ди. Болаларнинг ўзлари бир четга кўрпача тўшаб, Суюм оғани ётқизишди. Зиёбек яна сўради.

— Дада, дадажон, айтсангиз-чи, нима бўлди сизга?

Суюм оға зўр машаққат билан:

— Бў-ри-лар... Уриб йиқитишди — деди-ю, лекин бошқа нарсага тили келмади. У узун тушиб ётар ва инграр эди.

— Кимлар? Кенжа қани?

Зиёбек бу саволга жавоб ололмади.

— Вой, шўргинам, нималар бўляпти ўзи бу дунёда-а? — деб типирчиларди Малика хола.

Зиёбек бирдан кўзига ёш олиб, кўчага отилди. Орқа-ма-орқа Муса ҳам чопиб чиқди.

— Зиёбек, қаёққа?

— Кенжани қидираман...

Суюм оғани Малика хола билан Ҳурига тайинлаб, Муса ҳам унинг орқасидан югурди. Бу маҳалда тонг оппоқ отиб қолган эди. Зиёбек қишлоқ четидаги қишлоқ, шаҳар, яйлов йўллари кесишадиган жойга етганда, негандир, таққа тўхтади. Унгача орқадан Муса ҳам етиб борди. Йўл устида Суюм оғанинг йиқилган, ағанаган, буёқ томонга қараб судралган излари аниқ кўриниб турарди. Йўл устини от туёқлари ўйиб юборганди. Тунроқ билан қоришган қон томчилари яққол кўриниб турарди...

Зиёбек билан Муса ҳайрон бўлиб турганларида шаҳар томондан икки отлиқ буларга яқинлашиб кела бошлади.

— Ассалому алайкум! — деди Муса йўлдан четга чиқиб, Зиёбекда ун йўқ эди.

— Ваалайкум ассалом! — деди чарм камзулли, шапка кийиб олган киши. Улардан бири — чарм камзуллиги Тожиев, қисқа пальтолиги Санжаров деган киши бўлиб, иккаласи ҳам ГПУ да ишларди. Улар Шариф ячейка ўласи қилиб қалтаклангандан сўнг, буёқларга тез-тез келиб турадиган бўлиб қолишганди.

— Хўш, укалар, нима қидириб юрибсизлар? — деди Тожиев отининг бошини тортиб.

— Э, ака, сўраманг, — деди Муса.

— Нима гап ўзи? — деди Санжаров йўл устидаги қон томчиларини кўриб. Кейин Тожиевга маъноли қараб қўйди.

— Суюм оғани кечаси шу ерда ўлардай қалтаклаб кетишибди, — деди Муса. — Ёнида кичкина Кенжа деган ўғли ҳам бор эди, ўша йўқ. Шунини қидириб юрибмиз.

— Суюм оға деганларинг ким бўлиб ишларди ўзи?
— Чўпон бўлиб.
— Қаерда?
— Ойдинкўлда, Болтахўжаникида.
— А-ҳа, — деди Тожиев. Кейин бир кўзини қисиб, нималарнидир ўйлаб кетди ва шериги билан кўз уриштириб ҳам олди.

— Бошқа бола-чақаси ҳам бормиди-йўқми?
— Мана бу катта ўғли, — деди Муса Зиёбекни кўрсатиб. — Қидираётганимиз кичкинаси.

— Сизлар қаерда ишлайсизлар?
— Ҳайдарбойникида, жувоз ҳайдаймиз.
— А-ҳа, — деб яна Тожиев Санжаровга қараб қўйди. Кейин иккаласи ҳам отларидан тушиб, қон излари билан ён-атрофни кўздан кечира бошладилар. Қизик, Суюм оға дастлаб калтак сб, ҳушсиз қулаган жойигача кичкина, яланг оёқ бола изи бирга келгану кейин йўқ бўлиб қолган... Улар энди шу атрофни синчиклаб излай бошладилар. Тўрталаси тўрт тарафга қараб юришди. Бир маҳал Тожиев отдан тушиб, яёв юра бошлади. Бир оз юриб боргач, куйиб қорнининг юз тахталари ўйилган дўмбира топиб олишди. Тожиев дўмбирани қўлига олиб, яна бир-икки қадам босган эди, бирдан не кўзи билан кўрсинки, катта туп жингил тагида унгур уядан чиқиб ётган иккита оёққа кўзи тушиб, нима қиларини билмай таққа тўхтаб қолди. У товуш чиқармай, қамчиси билан ишора қилиб, бошқаларни ўз олдига чақириб олди. Зиёбек билан Муса бу аҳволни кўриб қўрқиб кетишди. Тожиев болалар олдида ўзини бир оз тутиб олиб, ҳалиги оёқларни унгурдан бу ёққа тортиб чиқара бошлади. Бола ҳолсизланиб, кейин шу кўйи ухлаб қолган экан, уйғониб кетиб, бақириб юборди...

— Кенжа! — деб бағрига босди уни Зиёбек. Мусанинғ кўзидан ёш чиқиб кетди.

— Нимасига йиғлайсанлар, хурсанд бўлиш керак, — деди Тожиев уларни юпатиб. — Топилди-ку...

Улар Кенжани катта йўлга олиб чиқишди. Тожиев Кенжанинғ кўйлаги ёқасидан сиртга чиқиб қолган уч бурчак қўлтиқтуморини кўйлаги ичига солиб қўяркан:

— Уб-бў қаҳрамон-эй, — деди кулиб, — дадангни дўппослатиб қўйиб, ковакка тиқилиб ётавердингни-а? Урмайсанми айлантириб...

— Улар кўп эди-да... — деди Кенжа ўпкасини босолмай.

- Нечта эди?
- Иккита отда.
- Кимлар эканини танимадингми?
- Танимадим...

Тожиев елкасини қисди. У қўлидаги куйик дўмбирани Мусага бериб, отига минди.

— Ҳа, айтгандек, Ҳайдар аканикига Жавлон деган одам келиб турадими? — деб сўради Тожиев от устида туриб Муса билан Зиёбекдан. — Меникига ўхшаган чарм камзули бор...

— Ану бир кўзи ғилай... райкомда ишлайдиган одамми?

— Ҳа-ҳа, худди ўзи.

— Ҳа, келиб туради. Кеча эрталаб бой отам билан Болтахўжаникига ифторликка кетишган эди, — деди Муса.

— Ифторликка?! — деди Санжаров ҳайрон бўлиб, Тожиев кулди. Кейин унга қўшилиб Санжаров ҳам кулди.

— Ундай бўлса, бугун кечқурун келиб қолишса керак-а, Болтакўлдан.

— Келишса керак.

— А-ҳа, — деб чўзди Тожиев. Кейин қамчи дастасини эгарининг қошига уриб, нималарнидир ўйлади-да, шеригига қараб бир нарсанинг фаҳмига етгандек, бошини сарак-сарак қилиб жилмайиб қўйди. — Хўп, хайр бўлмаса, йигитлар.

— Сизлар ким бўласизлар, амаки? — деб сўради Муса билмоқчи бўлиб.

— Бизларми? — деди Тожиев шеригига бир қараб олиб. — Кейин биласизлар, амакиларинг бўламиз. Хўп, хайр бўлмаса.

Хайр.

«Қизиқ, булар ким бўлишди экан?»

Зиёбек, Кенжа, Мусалар ҳайрон бўлишиб, юзларини уйга бурганда қуёш оламга илк нурларини соча бошлаган эди...

УН УЧИНЧИ БОБ

Бу қандай гап? Асқар тоғамнинг қамалганига ҳали бир ҳафта бўлмай туриб-а? Эрталабки чарм камзулли отлиқлар ким бўлди? Нега бунча бизларни тергов қилишди. Наҳотки, бу ишда ўшаларнинг қўли бўлса?

Йўғ-э! Ахир улар бизлар билан яхши муамолада бўлишди-ку! Ёмон одамлар бўлишса шундай қилишармиди? Йўқ, тузук одамлар кўринади. Қизиқ ундай бўлса нега ким эканликларини айтишмади?..

Нима бўлса ҳам бу ерда катта жинойт бор...

Муса жувоз орқасидан аста айланаркан, мана шулар ҳақида ўйлар, лекин қанча ўйламасин ўйлаб ҳеч ўйига етолмасди. Энди у нима қилсайкин? Ёки бу ердан кетгани маъқулмикин? Қаёққа кетади? Илгари фақат Ҳурини ташлаб кетолмай юрган бўлса, энди, тоғаси қамалгандан кейин эса, у бу ердан бутунлай кетолмайдиган бўлиб қолгани устига мана бу хунук воқеа қўшимча бўлди. Келганларига ҳали унча вақт бўлмаган бўлса-да, Муса Суюм оға билан ота-бола, Зиёбек, Кенжалар билан эса ака-укадек бўлиб кетишганди. Шундай экан, энди уларни ташлаб кетиб бўладими?

Унинг хаёлини эшиқдан кирган Ҳури бўлиб юборди. Унинг кўзларида жиққа ёш, Мусага тикилиб индамай турарди.

— Ҳури! — деди у Суюм оғадан хавотир олиб ва унинг олдига борди. Ҳури пиқ-пиқ йиғларди.

Мусанинг кўнглини сал қўрқув босса ҳам, қизга сир бой бермай, унинг юзларига тикилди. Қизиқ, Ҳури йиғласа, айниқса унинг оппоқ чиройли юзлари устидан кўз ёшлари из солиб юмалаб туша бошласа, аслидан ҳам чиройли бўлиб кетаркан. Одам йиғлаганда чиройли бўлишини Муса биринчи бор кўрди. Унинг кўнглидан бир фикр лип этиб ўтди: «Агар бу унинг хафачилиқдан йиғлагандагиси бўлса, хурсандчиликдан эркаланиб йиғлагандагиси қандай кўринаркан?..»

Шу топда Мусанинг кўнглида қачон бўлмасин яхши ният билан уни бир йиғлатиб томоша қилгиси келиб кетди-ю, лекин Суюм оға бир ҳол бўлиб ётган пайтда кўнглига шунақа бекорчи хаёллар келаётгани учун ўзини-ўзи ич-ичидан қойиди.

— Энди нима қиламиз, Муса ака?

— Нима гап ўзи, тинчликми?

— Суюм оғам ўзини билмай қолди.

— Ҳеч нарса гапирдими?

— Йўқ, нуқул босинқирайди... Дадам бўлгандаям майлига эди...

Қизнинг ўпкаси тўлиб кетди. Муса уни юпата бошлади:

— Майли, хафа бўлма, бир иложини қиламиз. Сен чиқавер, мен ҳозир орқангдан чиқаман.

Муса кирганда Суюм оға ўртада чўзилиб ётарди. Уни Малика хола, Зиёбек, Ҳури ўраб олишган, Кенжа бир четда кўзи шишиб, «пиқ-пиқ» йиғлаб ўтирарди. Уй ичи иссиқ, дим эди.

Суюм оға бутун кучини сарфлаб, бир амаллаб уйгача келгану иссиқ уйга олиб киришгандан сўнг бўшашиб, толиқаётган эди. Баъзан нималардир деб босинқирар, кўзларини куч билан очиб, атрофдагиларга гўё тешиб юборгудек бўлиб тикилар, сўнг яна кўзини юмиб инграр ва гўё хайрлашай деса ҳаётни кўзи қиймаётганга ўхшарди. Аслида эса унинг аҳволи унча хавфли эмасди, бир оз дам олса, ўзига келиб қолиши мумкин эди, худди шундай бўлди ҳам. Суюм оға ярим соатлар ўтар-ўтмас, кўзини очди, очганда ҳам боягидек куч билан эмас, балки дили ёришиб очди. Аммо ўзи ҳаётда камгап одам, кўзини очгандан кейин ҳам ҳеч нима демади. «Тузук-мисиз?» — деганга аста бошини қимирлатиб, индамай ётаверди. Лекин шундай бўлса ҳам, атрофдагиларнинг кўнгли, ҳарна сал таскин топгандек бўлди.

Эшиқдан ғовур-ғувур гаплашиб, Жавлонбек билан Дандирасуллар кириб келишди. Утирганлар уларнинг ҳурмати учун ўринларидан туришди. Бир четда ўтирган Кенжа Дандирасулга олайиб қараб, Зиёбекнинг олдига ўтди.

— Келинлар, буёққа ўтинлар, — деди Малика хола уларга.

— Я-я-яхшимисиз, к-к-кеннойи! — деди Дандирасул ясама илжайиб. Ҳури билан Муса бир-бирига қараб кулиб юборишаёзди ва секин ҳовлига чиқиб кетишди. Дандирасул уларни кўз остида таъқиб этиб кузатиб қолди.

— Нима бўлди, Суюм ака? — деди Жавлонбек унга энгашиб. — Тинчликим ўзи?

— Тинчлик, — деди Суюм оға куч билан. У кўзларини катта-катта очиб, Жавлонбекка тикилди.

— Майли, майли, уринманг, чарчаб қоласиз, — деди Жавлонбек ундан юзини олиб қочишга ҳаракат қилиб. Кейин Малика холадан сўради: — Нима бўпти ўзи?

— Кечаси қишлоққа яқинлашганда икки ноинсоф орқасидан отда келиб уриб йиқитишибди. Эрталаб шу ерга базўр судралиб келибди, бечора. Хайрият, болалар кўриб қолишиб, олиб киришди, бўлмаса ўлиб ҳам қоларкан...

— Икки отлиқ, дедингизми? Ўб-бў лаънатилар-эй? — деди у ташвишланиб. Бу унинг иккита зангардай йигит шу одамни ўлдира олмаптими, дегани эди. — Мабодо кимлигини танимабдими?

- Йўқ, қоронғида қандай қилиб танисин?
- Бошқа ҳеч гап демадимми?
- Ҳали дурустроқ гаплашгудек ҳам бўлганимиз йўқ.
- Майли, сўзлатманглар, чарчаб қолади, — деди

Жавлонбек меҳрибон бўлиб. Суюм оға эса булар билан иши бўлмай, нималарнидир эшлашга ҳаракат қиларди. Жавлонбек тез бир қарорга келиши керак эди. Бўлмаса, бутун ишлари расво бўлишини биларди. Мана, у шундай қарорга келди ҳам. — Холажон, бўлмаса бундай қиламиз, мен чаққон бориб табиб айтиб келай, бу ерларда ҳали доктор ҳам бўлмаса керак... Ҳа, майли, унгача ётиб дам ола турсин, гапга солманглар, чарчаб қолади...

— Кошки эди, савобига қолардингиз... Иккита бола-си бор, шўрликнинг...

— Бўпти, бўлмаса мен кетдим. Дандирасул, сен бор тур, мен ҳозир...

Жавлонбек билан Дандирасул иккови чиқиб кетишгандан кейин Суюм оға инграниб: «Мен бу одамни қаерда кўрувдим?» деб ўйлади ва секин кўзини юмиб эслай бошлади...

«...Эрта баҳор. Суюм оға билан Зиёбек ўрталаридаги Кенжани етаклаб олишиб, катта йўлдан келишарди. Орқадан бир отлиқ етиб келиб салом берди:

- Йўлингиз бўлсин, ака?
 - «Ленин» колхозига кетяпмиз.
 - Қаёқдан келяпсиз?
 - Болтақўлдан, Ёрлиқоп бойниқидан...
 - Суюм оға сиз эмасмисиз? — деди отлиқ йигит
- ғилай кўзларини катта очиб.
- Ҳа, менман. Қаёқдан танийсиз? — деди Суюм оға ҳайрон бўлиб.
 - Танийман-да. Унча-мунча ўлан ҳам айтиб юрасиз-а?

- Озроқ...
- Шундай қилиб, колхоз бўлмоқчиман денг?
- Ҳа колхоз ёмонми? — деди Суюм оға ҳайрон бўлиб.

— Ёмон деб бўлмайдику-я... Бироқ ҳали синалмаган нарса-да, — деди отлиқ йигит. — Туппа-тузук болаларингиз бор экан, бузилиб, ўрис бўлиб кетмасмикин дейман-да, тагин.

- Қандай қилиб?
- Ҳамма бир қозондан ош ичиб, бир кўрпанинг та-

гида ётгандан кейин... Колхоз дегани шу-да!..

Суюм оға тўхтаб, бир бир оз ўйланиб қолди. Кейин:

— Агар колхоз деганлари шу бўлса, кирмаганим бўлин-э! — деди-да, болаларини етаклаб, орқасига қайтди.

— Тўхтанг, қаёққа бормоқчисиз? — деди отлиқ йигит кўзини шифрайтириб.

— Қаёққа борардим, бирор жойдан ўзимга яраша иш ахтараман-да.

— Бўлмаса, сиз бундай қилинг. Анави Яккатут деган қишлоқда Ҳайдар деган одам бор. Мен шу кишига икки энли ҳат ёзиб берай, олиб борсайгиз у киши йўқ демайди, сахий одам. Сизга бирор иш-пиш топиб беради...

— Раҳмат, чироғим, илоҳим барака топ!»

Шу дам бирдан унинг хаёли Сир бўйига — Болтахўжа овулига оғди-да, кечаги унинг ўтовида бўлган гаплар айни қулоғи тагига яна жаранглаб кетди.

«...Ажабо! Кечаги ўтовда гапирган кишининг овози мунча ҳозирги одамнинг овозига ўхшамаса!» Менга икки энли қоғоз ёзиб бериб, Яккатутга юборган одамнинг кўзи ғилай эди. Мана бу одамнинг ҳам кўзи ғилайдек кўринди...

Кейин Суюм оғанинг эсига ўзи тўқиган ўлан тушиб кетди.

«Бири ғилай ва бири чўлоқ келди...»

Уша, худди ўшанинг ўзи! Суюм оға бир умрга алданганини сездди. Буни калтаклаб кетганлар ҳам ўшаларнинг ўзи бўлса-чи!..

— Ушалар... лаънатилар... бў-ри-лар! деб бақирди у ётган жойида. Шундан кейин яна ўзини йўқотиб қўйди. Муса, Малика холалар унинг бу сўзларини «алаҳси-япти» деб тушунишди. Суюм оға нуқул, «ўшалар... Асқарни қамаган... туҳматчилар, бў-ри-лар», деб типирчилар, юзлари чип-чип терлаган, калтак теккан жойлари эса кўкариб шишиб кетганди. У шундай бир аҳволда ётганда эшиқдан салобатли, элликлар чамасидаги салла ўраб олган бир киши кириб келди. У Жавлонбек ваъда қилган «табиб» эди. Суюм оға «қотиллар!» деб бақирди-ю, юрагини чангаллаганича жим бўлиб қолди. Ҳури рўмолча билан унинг юзларини артиб, елпиб ўтирарди. Ҳалиги саллали киши индамай бемор олдига келди. Ундан ҳол-аҳвол сўраган бўлди, яраларини кўриб, алланечук башарасини ўзгартирди.

— Уб-бў лаънати ваҳшийлар-э! — деди у Малика холага қараб. — Ҳеч нима демадимми?

— Йўқ, фақат: «Бўрилар, қотиллар, ўшалар...» деб алаҳсияпти. — Табибнинг қаеридир жиз этиб кетди-ю, тез ҳаракат қила бошлади.

— Бу кишининг касали ичига тушиб кетганга ўхшайди, — деди у Суюм оғанинг томирини ушлаб кўриб. — Қани, бизларни холи қўйинглар-чи. Чунки касал тўпир-тўпирни унча кўп ёқтирмайди.

Ҳамма ҳовлига чиқиб кетди. Малика хола бир пиёла илиқ сув олиб келди. Табиб уни аввал ўзи ичиб кўрди, кейин чўнтагидаги халтасидан оқ, тишқолига ўхшаган бир дори олиб пиёлага ташлади-да, сувга аралаштирди. Сўнг Суюм оғанинг бошини суяб, пиёлани унинг оғзига тутди.

— Қани, биродар, азбаройи шифо, ютиб юборинг, мусаффо бўлиб кетасиз. Яна, яна...

Суюм оға пиёладаги доридан уч марта қултилатиб ютди. Табиб пиёла тагида қолган дори юқини ўзи ҳовлига олиб чиқиб чайқаб тўкиб, кейин пиёлани уч марта қайноқ сув билан чайиб ташлади.

— Худо хоҳласа, тезда тузук бўлиб кетади, — деди у. Кейин ҳатто зарур ишини ташлаб келганлигини ҳам айтиб писанда қилди: — Хўш, мен борай, Тўлбош ифторликка айтган эди, кечиксам ҳам келдим.

— Раҳмат, сизга...

— Арзимамайди. Эрталаб яна бирров келиб хабар олиб кетарман. Хайр.

Табиб чиқиб кетган пайтда қуёш ботай-ботай деб турганди. Уйда Мусадан бошқа ҳамма бор эди. У жувозга чиқиб кетганди. Уй ичи жимжит, бемор энди сал тинчигандек бўлди. Сўзламасди ҳам, алаҳсимасди ҳам. Лекин боягидан юзи кўкаринқираб қолган эди. Малика хола чўчиб қолди. Зиёбек орқали отбоқар Мирзарайим акани чақиртириб олдирди. У ҳарҳолда эркак киши эди. Суюм оға ҳамон илгаригисидек узун тушиб ётарди. Бир оздан кейин Мирзарайим ака кириб келиб, унинг оёқ-қўлини ушлаб кўрган эди, муздек бўлиб қолибди.

— Бечора, бандаликни бажо келтирибди, — деди у Малика холага. Бу сўздан болалар ҳеч нарсани тушунмадилар. Мирзарайим ака Суюм оғанинг энгагини оқ мато билан танғиб, қўйгандан кейингина, Зиёбек билан Кенжа иккаласи йиғлаб дадаларининг устига ташландилар.

— Дада, дадажон! Биз етимларни ташлаб, қаёққа кетасиз, дадажон!

Бугун «ифторлик» фавқулодда Тўлбошникида бўлиб қолди. Унинг уйи Ҳайдарбойникидан узоқроқ, қишлоқнинг бир чеккасида бўлиб, киши ҳаёлига келмаган бу «ифторлик»ни вазият талаб қилиб қолган эди. Суюм оға воқеаси уларнинг кирдикорларини сал бўлмаса очиб қўяёзди. Эндиги доно тадбир Жавлонбек қишлоқдан кетмасдан туриб белгиланиши ва бундан кейинги қилинадиган ишлар ҳамда йўл-йўриқлар тўғрисида ундан маслаҳатлар олиб қолиниши керак эди. Шунинг учун ҳам улар бу бир чеккадаги камқатнов жойга тўпланишганди. Чунки уларни кейинги воқеалар жуда ташвишга солиб қўйди. Улар ўзларининг бир айбларини яширмоқчи бўлиб, бошқа бир айбга йўл қўйиб қўйишар ва бу қилган ҳаракатларидан ўзларига қарши янада каттароқ куч пайдо бўлар, уни ҳам даф қиламан дегунларича эса ундан бошқа бир бақувватроқ ҳақиқатнинг юзи очилиб қолар эди. Бундай ўйлаб қарашса, қишлоғидаги одамларни колхоздан айнатишга ҳаракат қилганларида қаршисида Шариф ячейка пайдо бўлибди, уни йўқотишга уринишлари оқибатида эса бутун район, колхоз фирқалари, комсомоллар оёққа турибди, ҳатто ўз қишлоғидаги кўзга кўринган беш-ўнта одам ҳам бойдан бемаслаҳат колхозга ўтиб кетибди. Мана, икки ўртада шубҳа ва тахминларга суяниб Суюм оғани ҳам сафдан чиқаришди ҳисоб. Ҳали бунинг оқибати нима билан тугаши — яна номаълум.

Мана шулар ҳақида ўйларкан, Садиваққоснинг ҳам, Ҳайдарбойнинг ҳам руҳи тушиб, ўзларини ожиз ва лоҳас сезишарди. Тўлбошга-ку, бари бир. Унинг учун бир шиша ароқ бўлса бас, ичиб олиб ҳар қандай номаъқулгарчиликни қил десанг қилади. У айни худди шу хусусияти билан тоғасига манзур эди.

Боядан бери гапга аралашмай ўтирган Жавлонбек уларнинг тушкунлигини сизди.

— Нега мунча хомушсизлар? Қўрқмасанглар ҳам бўлади. Мен Суюм оғага Марозиқ домлани юбордим. Бир чимдим «оқ дори» билан тамом, асфаласофилинга кетади. Кейин ўша ёққа бориб ўланини айтиб юраверади, — деб муғамбирона кулди у. — Шунга ҳам шунча ташвиши-ми?

— Йўқ, жиян, деди Ҳайдарбой тутақиб, — мен сизга айтсам, ҳечам ундан ташвиш тортаётганимиз йўқ. Ташвишнинг каттаси буёқда. Яна анави Саттор, Абдунаби,

Мирсултонлар ҳам бола-чақаси билан колхозга ўтибди. Қишлоққа яна аллақандай Салимхон комсомол деган келиб, ёшларни ташвиқот қилиб юрганмиш. Худо кўрсатмасин, бу мен сизга айтсам, шу икки куннинг ичида бўлган гап-а? Буёғи нима бўлади энди?

— Буёғи ҳеч нарса бўлмайди. Биз билан сиз қатиқ турсак, буёғи ҳеч нарса бўлмайди, — деди Жавлонбек қизишиб. — Улар ташвиқот қилса, сиз ҳам ташвиқот қилинг, ҳаққингиз бор. Совет ҳукуматида ҳамма тенг ҳуқуқли. Ундан кейин, ўртаҳол деҳқон колхоз бўлмай якка хўжалик бўлиб яшайвериши ҳам мумкин. Ҳа, бу ҳақда ҳукуматнинг ўзи айтган. Сиз якка хўжаликсиз.

Бу гап рост эди. Аммо ҳукумат шу ўринда бошқа гап ҳам айтганди. Яъни шу жумла нари-верисида колхозлар билан совхозлар машина ва тракторлар билан тўла-тўкис таъминлангач ва уларнинг даромади яхшилангач, якка хўжаликлар бу тузумнинг афзаллигига албатта кўзи етади, кейин ўзлари колхоз бўлиш учун ариза беришади, дейилганди.

Аммо давр душманлари умуммаънодан айрим жумлаларни узиб олиб, унга истаганча маъно берар, фалончи бундай деган, тугунчи ундай деган, деб кўпгина содда кишиларни йўлдан уришарди. Бу ўринда Жавлонбек ҳам худди шундай қилди.

Ҳамма жим бўлиб, ўйланиб қолди. Бу жимликни яна Жавлонбекнинг ўзи бузди:

— Мана, бизлар шундай нозик, қалтис жойда ишлаб турган бўлсак ҳам, Урта Осиё шароитига, яъни ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман каби чорвадор халқларга колхоз, совхоз тузуми мос эмас, деб бир марта марта ошкора айтиб келяпмиз-ку, — деди у. Кейин, қаддини ростлаб, гарчи бу ишларнинг оқибати ёмон тугашига кўзи етиб турса ҳам атрофдагиларнинг руҳини кўтариш учун яна давом этди: — Нима, бу курашда бизларни яккамиз деб ўйлайсизларми? Алҳамдулиллоҳ, бизларнинг ҳам юқорида одамларимиз бор, улар бизни ҳамиша қўллаб-қувватлайди. Ундан ташқари, Болтакўлдан Ёрлиқоп, Қорачиқдан Самандарбой, Чўбоноқдан Қулаҳмад, Кориздан Карим элликбоши бош кўтариб чиқса, колхоз деганнинг ўзиёқ тўс-тўполони чиқиб, тарқалиб кетмайдими? Бу ҳали фақат Туркистонда, Округ бўйича эса Туркистонга ўхшаган яна қанчадан-қанча жойлар бор, эҳ-ҳе!..

Жавлонбек Округ бўйича Туркистонга ўхшаган яна қанчадан-қанча жойлардаги қулоқлар ва бошқа хил аксилинқилобчилар билан баравар, ундан ўн, балки юз

чандон кўпроқ ва кучлироқ бўлган оддий халқ бор эканлигини, Совет ҳукумати бор эканлигини ўйламай гапирарди. Ҳали ўз қишлоқларидан нарига чиқмаган Ҳайдарбой, Садивақос, Тўлбошлар ҳам бу ҳақда сал бўлса ҳам мулоҳаза юритишмасди. Уларнинг назарида Жавлонбек санаб ўтган қишлоқлардаги кучлар эрта-индинга бири Германия, бири Англия, бири Франция, бири Америка бўлиб келиб, ёш Совет ҳокимиятининг ҳалқумидан хиппа бўғади-ю, булар яна қайтадан илгариги аслига қайтишади, шундан кейин Ҳайдарбой яна бояги аслига қайтади, ялангоёқлар билан ҳозирдагидек майин муомалада бўлмайди ва бурчак-бурчакларда яширинча гаплашиб юрмай, аксинча, колхозга ўтиб кетганларни тутиб олиб, отнинг думига боғлатиб судратади, айнаб, ўтиш тараддудида юрганларнинг эса тавба-тазарруғини бериб қўяди. Ҳурини ҳам ҳеч кимдан сўраб ўтирмай, Дандирасулга олиб беради. Агар Муса халақит берса, худди сатранж тахтасидаги аспнинг қулоғидан чимдиб олгандек, уни ҳам бир қулоғидан ушлаб олиб, четга чиқариб ташлайди.

Улар мана шунинг каби кўпик хаёллар билан илгариги аслига қайтишди. Жавлонбек мақсадига қисман эришган, уларни сўз тинглайдиган даражада сергак қилди.

— Бироқ ҳушёр бўлиш керак, уддабурон бўлиш керак, — деди у ғилай кўзларини айёрона шиграйтириб. — Яқинда «Ленин»га трактор келади. У келса қолган одамлар ҳам сиздан юз ўгиради.

— Трактор дегани ким у? — деди Ҳайдарбой ҳайрон бўлиб.

— Ер ҳайдайдиган машина.

— Машина ҳўкиз денг?! Уб-бў...

— Ҳа, машина ҳўкиз, октябрь ҳўкизи, — деди Жавлонбек пичинг билан кулиб. — Айтмоқчи, мен сиздан суюнчи оламан, деб хотиримдан кўтарилаёзибди, ану жувозкаш болангизнинг оти ким эди, Мусамиди?

— Муса.

— Ушани тракторчига шогирд қилиб ёзиб қўйдик. Эшитдингизми?

— Эшитдим. Раҳмат, Тўлбош айтди.

— Мабодо колхоздан бирортаси келиб сўраса, қаршилик кўрсатманг, бораверсин.

Ҳайдарбой жиянининг нима демоқчи эканини ва нима мақсадда унинг шундай қилганлигини аллақачон тушуниб етганди. Шу билан бирга, у жиянининг «боравер-

син» деган сўзини «Муса кетгандан сўнг тўй қилаверишингиз мумкин» деган маънода тўлдириб тушуниб, илжайиб кўйди.

Жавлонбек яна гапида давом этди:

— Гап шундай: бу трактор дегани лампа мой билан юради, иложи бўлса ўз ёғи билан ўзини қовуриш керак. — Жавлонбекнинг бу гапи улар учун умрида эшитмаган гап эди, ағрайиб қолишди. — Яқинда Қорачиққа ўша ҳўкиздан биттаси чиққан эди. Самандарбойнинг йигитлари устига пичан ташлаб ёндириб юборишди.

— Тракторни-я! — деди Тўлбош ҳайрон бўлиб. — Бўлмасам, бизлар ҳам ҳўкизнинг адабини бериб кўямиз... Чойга қаранг, бўла.

— Ҳа, айтмоқчи, бир нарсани айтишни унутиб кўяёзибман, — деди Жавлонбек кўлидаги чойини дастурхонга кўйиб, — Тўлбош бўла, хафа бўлмангу сизда бир ёмон одат бор, қиттай ичиб олсангиз бас, худоингизни ҳам унутиб кўясиз. Ахир, мен сизга неча марта айтдим, ошкора мушт кўтарадиган замон эмас ҳозир деб. Шундоқ қилиш керакки, жаҳаннамга тушганини шаҳиднинг ўзи ҳам билмай қолсин. Сиз бўлсангиз... кўпроқ ҳовлиқасиз...

Ҳовлиқиб нима қилдим мен?

— Иккита барзангидек йигит Суюмни тугатолмадингиз. Сал бўлмаса, сирингиз ошкора бўлиб қолаёзди, бу ҳовлиқмаганингизми? — деди Жавлонбек Тўлбош устига тўниб, у индамай қолди. — Ундан кейин, ҳозирча, мен бой, сен камбағал деган гапларга бутунлай хотима бериш керак. Ҳа, бугундан бошлаб, тоға, сиз ҳам — Ҳайдарбой эмас, Ҳайдар акасиз, тушундингизми?

У бу сўзи билан «бой» сўзига кўшиб Ҳайдарбойнинг бутун бойлигини тортиб олгандек бўлди. Начора, ғиқ этадиган замон эмас, Жавлонбек яна бир нима демоқчи бўлиб лабини жуфтлаганда дераза тиқилаб, гапи бўғзида қолди. Ўтирганлар чўчиб тушишди. Тўлбош дарвоза эшигини очмоқчи бўлиб ўрнидан турди:

— Хотиржам бўлинглар, ифторлик-ку, бу...

Бир оздан кейин Тўлбош меҳмонхонага «табиб» Марозиқ домлани бошлаб кириб келди.

— Хўш, нима бўлди? — деди Марозиқ домлага боядан бери уни сабрсизлик билан кутиб ўтирган Жавлонбек.

— Хотиржам бўлинг, тақсирим, ҳамма иш жойида, — деди Марозиқ домла ҳиҳилаб кулиб. — Худо хоҳласа эрта билан жанозага айтилурсизлар.

— Хайрият-э...

— Мана, энди мен бемалол кетаверсам ҳам бўлади — деди Жавлонбек ўтирганларга.— Боядан бери кўнглим тинчмай турганди. Эндиги гап, буёғига эҳтиёт бўлинглар, мен бундан буён камроқ келаман. Чунки назаримда қишлоғингизда бегона одамлар кўпайиб қолган кўринади.

— Тақсирим тўғри айтадилар, — деди Марозиқ домла гапга аралашиб, — ҳозирнинг ўзида олдимдан иккита одам чиқиб қолса бўладими? Юришларига қараганда шубҳали кўринади. Менга ҳам қараб-қараб ўтиб кетишди. Шу ердан чиққандир деб ўйловдим, йўқ, унга ўхшамади.

Жавлонбек юраги ҳаприқиб, сескангандек бўлди, бироқ бу ерда сир бой бериш — ўзига тобе одамларни ҳам қўлдан бой бериш билан баравар эди. Шунинг учун ҳам гапни дарҳол бошқа ёққа бурди.

— Бекорчи одамлар-да, хайр бўлмаса, яхши қолинглар.

Жавлонбек кетгандан кейин улар узоқ ўтира олмадилар. Кўнгилларига ғулғула тушиб, тарқаб кетишди. Садиваққос ёлғиз отда «Ленин» колхозига, Ҳайдарбой билан Марозиқ домла эса яёв уйларига кетишди.

Марозиқ домла билан Ҳайдарбой кела-келгунча бири-бирига ғиқ этишмади. Улар шундай кўчаларининг бошига келганларида олдиларидан бир одамнинг қораси кўринди: у буларга томон келарди. Уни кўриб, келаётганларнинг бўғин-бўғинлари бўшашиб кетди. Кўчани кесиб ўтган ариқча устига қўйилган яккачўп тор кўприкка келганларида эса ҳалиги одам ҳам уларга яқинлашиб келиб қолди. Умрида бир-бирини ҳурмат қилмаган бой билан домла қўрққанидан бирига-бири йўл беришарди:

— Қани, домлапочча, марҳамат! — деди бой аввал ўтишга қўрқиб.

— Йў-йўқ, бой, ҳарҳолда сиз...

Улар шу зайлда «сиз ўтинг, сиз ўтинг» қилиб туришганларида, ҳалиги одам буларнинг олдига етиб келиб қолди.

— Бой ота!

— Э-ҳа, Мирзарайиммисан? — деди бой ичида уҳ тортиб.— Кечаси нима қилиб юрибсан ёлғиз ўзинг шунча бевақтда?..

— Сизникига келаётган эдим... Худонинг қудратидан, Суюмбой бандаликни бажо келтирди.

— Қачон? — деди Марозиқ домла.

— Ҳозир энгагини танғиб чиқиб келяпман.

Улар, гўё ҳайрат ичида, соқолларини силаб, «худо раҳмат қилсин!» дегандек бўлишди.

— Энди, ҳозир бевақт бўлиб қолди, — деди домла, — эртага эрталаб кирамиз-да, бой? Сиз нима дейсиз? Бевақт кириб, тагин марҳумнинг руҳини безовта қилмайлик-да...

Домла бойни ноқулай вазиятдан қутқарди. Улар шу жойдан уй-уйларига ажралишдилар. Ҳайдарбой уйига келиб ҳар хил хаёлга кетди: демак, энди тўйни бошлайверсам ҳам бўлар экан. Муса бугун бўлмаса эртага кетади. Шу кетганча бир ойда бир марта келадими, икки ойда бир марта келадими, уни худо билади. Яхши пайт. Йўқ, тўйни ҳеч кечиктириб бўлмайди!

Этай деса кўзига уйқу келмади. Боя Тўлбошниқида тўй ҳақида жиянидан очикроқ маслаҳат олай деган эди, ҳеч муносабат тополмади. Бунинг устига, жияни негандир, ҳеч кимга билдиргиси келмаса ҳам, зўр ташвишда эди. Бой, бир кўнгли, бу дардини хотини Бибисора билан маслаҳатлашмоқчи ҳам бўлди-ю, бироқ яна ўз фикридан қайтди. Чунки у бу ҳақда хотини Бибисора билан илгарилари ҳам бир неча бор маслаҳатлашган эди. Аммо хотини: «Дадаси, бу ҳали хом гап, ўғлингиз эр етган билан, ҳали хотин нималигини билмайди. Тагин бир бечоранинг нозаниндек қизига увол бўлмасин...» деб кўнмаган эди.

Ҳақиқатан ҳам Бибисора холанинг гапида жон бор эди. Дандирасул ҳали ҳеч нарсани билмасди: ёши етиб қолгани билан нимасидир кам, телбанамороқ эди. Ҳам то шу вақтгача ўзи билиб бирор ишга қўл урган бола эмасди, нуқул дадаси буюрганини қиларди. Ўзича эса нима ишни қилиб, нима ишни қилмасликка ҳам ақли етмасди. Умри дадасининг кетида «бориб кел!», «олиб кел!» билан ўтиб келарди. Бу оилада Бибисора холагина оқ билан қорани фарқ қила оладиган эсли-ҳушли аёл эди. Шунинг учун ҳам у эрига юқоридаги гапни ботиниб айтганида, эри уни: «Сен бальшовой бўлибсан!» деб уришиб берганди...

Шу ваддан Ҳайдарбой бу ҳақда хотини билан ақлашиб кўришни лозим топмади. У ечиниб тўшагига ётди ва анча вақтдан сўнг, зўр-базўр кўзи уйқуга кетди. Уша куни у кечаси билан туш кўриб чиқди. Тушида Болтақўлдан, Ерлиқоп, Қорачиқдан Самандарбой, Кориздан Карим элликбошилар отда унинг бошига келиб ҳадеб: «Тур ўрнингдан, Ҳайдарбой, гафлатда ётма, ғазот бошланди, тур...» — деб қичқиришар эди.

Бой бутун кучи билан ўрнидан учиб турганда, бошида Бибисора хола уни чайқаётган экан:

— Туринг, дадаси саҳар бўлди.

Ҳайдарбой калима келтириб кўкрагига тупурди...

УН БЕШИНЧИ БОБ

Суюм оғанинг дафн қилинганига бугун икки кун бўлди.

Малика хола даргоҳида кетма-кет юз бераётган бу воқеалар фақат Ҳури, Муса, Зиёбекларнигина эмас, балки бутун қишлоқ одамларини ҳам ташвишга солиб ўйлантириб қўйди. «Нима учун қўй оғзидан чўп олмаган Асқар ака Шариф ячейкага қўл кўтарди? Суюм оғани кимлар калтаклаб кетишди экан? Нима учун?..»

Аммо бу саволларга Ҳайдарбой одамларидан бошқа ҳеч ким жавоб беролмас эди. Анча кундан бери Муса ҳам шу ҳақда бош қотирарди. Мана ҳозир ҳам у жувоз атрофида айланар экан, хаёлидан фақат шу гапларгина кечар эди. Нега, нега, нега? Бу каби миллион-миллион «нега, негалар?» унинг миясида жавоб тополмай туғён кўтарар, дили эса жувозхона ичидек қоп-қоронғи эди. Нима қилсин? Кўпдан бери ўйлаб юргани «Ленин» колхозилик Салимжон комсомолнинг айтганини қилиб, бу ердан кетсинми? Унда Ҳури нима бўлади? Малика хола нима дейди? Зиёбек-чи?

Мусанинг боши ғувиллаб кетди. Бунинг устига у уйқусиз, чарчаган эди, ўқтин-ўқтин эснарди, жувоз ғирчилларди... Агар Зиёбек кириб қолмаганида, у кечгача шу зайлда ўй сураверган бўларди. Зиёбек дадасининг ўлиmidан кейин анча сўлиб қолган ва қисик кўзлари уйқусизликданми ёки кўп йиғлаганликданми баттар қисилиб қизариб кетганди. Шунда бўлса-да, у ўзининг навбати учун ҳам жувоз ҳайдаётган Мусага бир оз дам бергани кирганди.

— Нега келдинг? — деди Муса унга.

— Мен ҳам бир оз ҳайдай. Ахир кечаси билан чарчадинг.

Мен ҳали чарчаганим йўқ, — деди Муса унга. — Ранг-рўйингга қара, икки кунда соп бўпсан-қўйибсан.

— Нима қилай, Муса, йиғлаган билан отам тирилиб келмас экан. Уйда ўтиравериб зерикиб кетдим... Сен ҳам чарчадинг...

— Ҳечқиси йўқ, — деди Муса ва билдирмасликка

ҳаракат қилса ҳам бир эснаб қўйди. — Бор, бориб яна бир оз дамингни олиб кел.

— Хўп, бўлмаса, шу ерда сен билан бир оз гаплашиб ўтирай.

— Нимани ҳам гаплашамиз?

Ўртага бир оз жимлик чўқди. Зиёбек бошини қуйи солиб ўтирарди. Муса бўлса ҳамон жувоз кетидан бир маромда айланишда давом этарди. От туёғи товуши билан жувоз ғичир-ғичири бир-бирига жуда мос тушганди. Муса гапни айлантирмоқчи бўлиб Зиёбекдан сўради:

— Айтгандек, дўмбирани тузатдингми?

— Тузатдим, — деди Зиёбек ердан бошини кўтармай. — Бироқ тузатган билан энди уни ким чаларди.

Муса унга тасалли бера бошлади:

— Ўзинг-чи, ўзинг чаласан.

— Дадамнинг ўлганигами?

Шу билан уларнинг гапи анчагача узилиб қолди. Муса унга нима ҳақда гапирмасин ёки улар нима ҳақда ўйламасинлар охири ўша рўй берган ва рўй бераётган воқеаларга келиб тақаларди. Бу жимликни яна Мусанинг ўзи бузди. Бироқ у бу гал гапни ҳозирги бўлаётган воқеалардан бутунлай бошқа ёққа бурмоқчи бўлди:

— Шу демай, Зиёбек, ҳар куни жувоз атрофида айланавериб неча чақирим йўл юрар эканмиз, а?..

Зиёбек бошини кўтармай жавоб берди:

— Қайдам, билмасам.

— Менинг тахминимча, ҳар куни Туркистонга икки марта яёв бориб келсак керак.

— Туркистонга эмас, Тошкентга ҳам етамизу, аммо жувоз кетида мана шундай айланаверсак, ҳеч қаерга етолмасак керак, — деди Зиёбек бошини кўтариб. Унинг бу жавоби Мусани жуда ҳайрон қилиб қўйди. Бу илгариги — Муса ўйлаган Зиёбекнинг жавоби эмас эди. Унинг шундай жавоб беришини Муса ундан кутмаган ҳам эди. Ҳақиқатан ҳам дадасининг ўлими унинг кўзини очиб қўйибди. Рост-да, илгари дадасини деб, укасини деб бирор нарса дейишга журъат етолмасди у. Энди-чи, энди унга бари бир эди. Муса унинг бу жавобини эшитиб кўнгли сал равшан тортай деди. Гап яна истар-истамас ҳозирги кунга келиб тақалди.

— Тўғри айтасан, — деди Муса ниманидир ўйлаб, — Асқар тоғам ҳам бу жувоз кетидан айлана-айлана ҳеч қаерга етолмай кетди. Нима бўлганда ҳам сен билан биз уларнинг изидан бормаслигимиз керак. Бир амаллаб шу даргоҳдан кетишимиз керак.

Боядан бери индамай, бошини қуйи солиб ўтирган Зиёбек сал жонланди.

— Қандай қилиб?

— Агар сен хўп десанг, мен бир режа ўйлаб қўйганман. Бир йўлини қилиб, бу ердан кетамиз.

Зиёбек ўрнидан туриб келиб, Мусанинг кетидан айлана бошлади:

— Қаёққа?

— «Ленин» колхозига.

— Танишинг борми?

— Ҳаммаси таниш-да, Салимжон билан гаплашганман. Колхоз жуда яхшимиш. Иш жудаям кўпмиш. Ҳа, айтгандек, Шариф ячейка шўрлик мени тракторчиликка шогирд қилиб рўйхатга ёздириб қўйибди, колхозчилар йиғилишида, Салимжон айтди. Шу бир Ҳафта ичида трактор келармиш. Ишга кириб олганимдан кейин бир амаллаб Малика холаларни ҳам олиб кетамиз. Сен ҳам кетасан бизлар билан бирга.

— Менга бари бир...

— Нега сенга бари бир бўларкан? — деди Муса куюниб. — Ахир, туну кун жувоз кетидан айланавериш жонингга тегиб кетмадимми?

— Қайдам. Ҳали бу режамизга бой отамлар қандай қараркин?..

Муса бунга ўйлаб кўрмаган экан, жим бўлиб қолди. Рост, жавоб бермасачи? Унда нима қилади?

Муса шу томонларини ўйлаб, энди бир нима демоқчи бўлиб турган эди, қўлида шиша, ўзи маст ҳолда Тўлбош кириб келди. Мусанинг гапи оғзида қолди. Тўлбош эшиқдан кириб, анча вақтгача қаққайиб туриб қолди, унга на Муса, на Зиёбек «келинг» ҳам демади. Бу муомаладан Тўлбошнинг авзойи бузилиб, ранги ўчди.

— Нима, мен еб, сенлар қуруқ қолдигларми? Нега индамайсанлар? — деди у титраб.

— Нима қилибмиз?

— Нега бунча қовоғингни осилтирдинг бўлмаса?

— Ака, бу ерга кирадиган бўлсангиз, тўғрилиқча киринг, — деди Муса тутақиб, — худо ҳақи, жонимга тегиб кетди жуда...

Мусанинг гапи тугамасдан Тўлбош қинғирига олиб кетди:

— Ёғ ичиш-а? — Мастликданми ё ҳақиқатан ҳам асаби кўзиб кетдими, ҳарҳолда унинг қовоқлари пирпираб учиб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди: — Шундай қилиб, ёғ ичиш жонимга тегди, дегин, итвачча!

Зиёбек индамади-ю, бироқ аъзойи бадани титраб кетди. У, агар Тўлбош авлиё бўлган пайтда ҳам қилаётган муомаласи учун бир мушт туширгиси келиб, Мусага қаради. Муса хотиржам кўринди. Ҳақиқатан ҳам, у ҳозир ўзини қўлга олган ва нима учундир жуда хотиржам кўринарди. Шунинг учун ҳам у илгариларидагидек ҳайиқмай, Тўлбошга тик қараб жавоб берди:

— Ёғни мен ичаётганим йўқ!

— Ким ичяпти бўлмаса?! — деб бақирди Тўлбош.

— Бой отамлар ичяптилар, сиз ичяпсиз!..

— Мен-а!

— Бақирманг! — деди Муса Тўлбошнинг ёғ олиш ниятида олиб кирган шишасига ишора қилиб. Тўлбош қийин бир вазиятда қолди. Ҳақиқат ошкора бўлгач, лўлилиги тутиб кетиб, Мусага қўлини кўтарди.

— Мана сенга «бақирма!..»

— Қўлингиз керак бўлади, эҳтиёт қилинг! — дедида, Муса унинг қўлини маҳкам ушлаб, орқага қайирди. Тўлбош Мусадан анча заиф эканини сезиб қолди. Шундай бўлса ҳам номусни қўлдан бермай кучанди:

— Вой итвачча-ей! Жувоз ҳайдаш, ёғ ичиш жонингга тегдими ҳали. Жонингга теккан бўлса, жўна бу ердан!

— Хўп, жўнайман бу ердан.

— Йўқол.

— Хўп, йўқоламан! — деди Муса шошмасдан кунда қўйиб ва жувозини тўхтатди. — Мана, жувоз керак бўлса ўзингиз ҳайданг!

— Узим ҳайдайман!

— Ҳа, ўзингиз ҳайданг.

Муса аста «яхши баҳона топилди» дегандек Зиёбекка кўзини қисди-да, жувозхонадан чиқиб кетди.

«Лаънати! — деди Тўлбош унинг кетидан хўрознаниб. — Узинг ҳайдамиш! Нима, одам қуриб қоптими? Сен ҳайдамасанг Зиёбек ҳайдайди!.. Кўрарман ҳали тракторчи бўлиб етишганингни!..»

«Ие, бу нима, дегани!» «Кўрарман ҳали...» деганичи! Ҳар қалай, бу уларнинг «борма!» деганлари эмас-ку, ахир. Демак, кетаверса қаршиликлари йўқ экан-да...»

Зиёбек ўзича унинг сўзларидан шундай хулоса ясар экан, кўнгли сал равшан тортгандек бўлиб, оёғидаги кишани узилиб кетган оддек ўзини енгил сезди.

Умуман, кўнгилсиз, аммо Муса учун кўнгилдагидек содир бўлган ҳалиги воқеадан беҳабар Ҳури тотли орзулар огушида уйда ёлғиз дўппи тикиб ўтирарди. Уй ичи жимжит эди. У тайёр бўлиб қолган чимкашта дўпписининг гулларига қараб бир нимадир деб сўзланди-да, кейин уни бошига кийиб, ойна олдига борди ва ўз аксини Муса фараз қилиб, у билан ўзича сўзлаша бошлади:

— Дўппингиз қутлуғ бўлсин, Мусажон ака!

Кейин овозини ўзгартириб Муса учун ҳам ўзи жавоб берди:

— Раҳмат!

Ҳури ўз кўнгида Мусанинг овозини ўхшата олди шекилли, ойнадаги аксига қараб яна кетма-кет савол бериб, жавоб ола бошлади:

— Бирам ярашиб кетибдики!..

— Чунки сиз тиккан дўппи-да, жонидан...

— Боринг-э, ўзингиз жонидан... — деб лабини чўч-чайтириб уни масхара қилган эди, ойнадаги акс унинг ўзини масхара қилди. У ўша ойнадаги ўз аксини ҳақиқий фараз қилган одами бўлиб қолишини жуда-жуда истаб, тикилиб турган бир пайтда эшикдан Муса кириб келди. Ҳури чўчиб тушиб, бошидаги дўпписини орқасига яширди.

— Нимага яширасиз! — деди Муса унга яқинлашиб. — Жуда ярашибди.

— Буни сизга тикдим, — деди Ҳури қизариб. Кейин дўпписини Мусанинг бошига кийдириб қўйди. — Бирам ярашиб кетдики!..

— Чунки сиз тиккан дўппи-да, жонидан...

— Боринг-э, — деб тескари қаради Ҳури.

— Менга қаранг, Ҳурихон...

Дарвоқе, йигит нима учун Ҳурини ўзига қаратди? Ёки унга бир нима демоқчимиди? Ё эса шунчаки... йўқ, у қизни нима учун ўзига қаратганини эслай олмади, тўғрироғи, ҳозир унда эс йўқ эди. Унинг эс-ҳушини ва демоқчи бўлган гапини Ҳурининг кўз қарашлари ўғирлаб кетганди. У тиззалари бўшашиб, шундай титраб кетдики, ҳали Тўлбош мушт кўтарганда ҳам бунчалик бўлмаганди.

— Ҳа, гапиринг, — деди Ҳури кулиб. Бироқ Мусада забон йўқ эди. У худди сеҳрланиб қўйилган ҳайкалдек қотиб қолганди.

Ташқаридан оёқ товуши эшитилди.

— Қочинг, ойм келяпти,— деди Ҳури уёқ-буёқни йиғиштирган бўлиб. Муса унинг гапини эшитмагандек, ҳамон жойида турарди.

Эшиқдан Малика хола кириб келгандагина Муса секин бир четда турган курсига бориб ўтирди. Малика холанинг кўзи дафъатанданоқ Мусанинг бошидаги дўппига тушди-ю, бироқ унга аҳамият бермасликка ҳаракат қилиб деди:

— Ҳури, нега қараб турибсан, қизим, чой қўйиб юбор Муса аканга.

Ҳури бир-бир босиб чиқиб кетаётганда:

— Кеннойи,— деди Муса салмоқ билан,— сизга бир гапим бор эди.

Ҳури ўзича, ҳалиги менга айтолмаган гапини оймга айтса-я, деб ранги қув ўчиб кетди. Малика хола ҳам ҳайрон эди, у аста бориб ойнанинг олдига ўтирди.

— Хўш, гапиринг, ўғлим.

— Мен кетаман,— деди Муса томдан тараша тушгандек қилиб.

— Кетаман?! Ҳа, қаёққа?

— Анчадан бери шу фикрда эдим, сизларга айтолмай юргандим. Тўғрисини айтсам, кетиш учун тузукроқ бир баҳона тополмай юрардим. Бугун шу баҳона топилди.

— Қанақа баҳона экан у?

— Тўлбош билан уришиб қолдим.

— Тўлбош билан?!

— Ҳа, Тўлбош билан.

— Нима қилардингиз шу бадномларга тегиб, болам.

— Мен текканим йўқ. Зиёбек иккиламиз жувозхонада жувоз ҳайдаётгандик. Ўзи эшиқдан маст ҳолда кириб келиб, итвачча, деб ҳақорат қилди. Йўқол, жўна, деб бақирди,— деди Муса бошини кўтариб.— Хуллас, менга яхшигина баҳона топиб берди. Кеннойи, ахир қачонгача шу лаънатиларнинг сўкишини эшитиб юрамиз. Асқар тоғам ҳам шу жувоз кетидан айлана-айлана, мана нима топди?

Малика хола кўзига ёш олди. Ҳурининг ҳам қовоқлунжи осилиб, рўмолининг учини тишлаганча деворга суяниб турарди. Ўртага бир оз жимлик чўкди.

— Тоғангиз шўрлик ҳам ўлгидек ўжар одам эди,— деди Малика хола.— Бўлмаса, шу ердан кетайлик-кетайлик, деб неча бор худонинг зорини қилдим, кўнмади. Мана, ахийри бизларни бойга ипсиз бойлаб бериб кетди.

— Кўз ёшидан фойда йўқ, кеннойи,— деди Муса

маслаҳатомуз, — бир маслаҳатга келайлик. Менинг фикрим: яхши баҳона топилиб турганда кетсам-да, бирор иш-пиш топиб, сизларни ҳам бу ердан олиб кетиш пайига тушсам. Ану Салимжон деган ўртоғим бор-ку, ўшайм шуни маслаҳат кўряпти. Унгача жувозни Зиёбек хўжа-кўрсинга айлантириб турса...

— Қаёққа бормоқчисиз?

— «Ленин» колхозига.

— Қайдам, ўғлим... — деди Малика хола колхоз ҳақида ёт унсурлар тарқатган иғво гапларни ўйлаб.

— Ҳеч қайдам-пайдами йўқ. Ҳаммадан эшитяпман, колхоз минг марта яхшимиш. Мана, қишлоғимиздан ҳам анча одам колхозга ўтиб кетишди-ку, ахир, ёмон бўлса кетишармиди?

— Қачон кетмоқчисиз? — деди Малика хола сал юмшаб.

— Рухсат берсангиз, ҳозир... — деб Ҳурига кўз қирини ташлади Муса. Унинг жуда қовоғи тушиб кетган эди. — Ишга жойлашиб, кейин тез қайтиб келаман.

— Мен нима дейман, ўғлим, майли дейман-да.

— Гап шу, а? — деди Муса гапни пишиқ қилиб олмақчи бўлиб. — Бироқ, бу гапларни ҳеч ким эшитмаслиги керак. Бундан фақат бир Зиёбекнинг хабари бор холос.

Афсуски, унинг бу ердан кетишини бой ва унинг одамлари яхши билишларидан Муса хабардор эмасди. У ўзининг тракторчиликка шогирд қилиб ёздирилганлигини фақат Салимжон билан Шариф ячейка иккаласигина билади, деб ўйларди. Шунинг учун ҳам у бу «сир»ни Малика холага ҳам, ҳатто Ҳурига ҳам айтгиси келмади.

Муса ўрnidан туриб, кийина бошлади. Малика хола Ҳурига мурожаат қилди:

— Ҳой, қизим, нима қилиб қаққайиб турибсан, чой қўйиб юбор, демабмидим. Тез бўл, Муса аканг ичиб кетсин...

Ҳури гўё шу туришида Малика холанинг назарида «Муса аканг чой ичиб кетсин» жумласини айтмаса ўрnidан қўзғалмайдигандек кўринди. Ҳури ҳам шу сўздан кейингина ўрnidан жилди. Малика хола яна унинг орқасидан тайинлаб қолди:

— Кенжага айт, Зиёбекни ҳам чақира қолсин.

Кун тушлиқдан оққан эди. Чой ичилиб бўлгач, Муса уйдагилар билан вақтинча хайрлашиб, чопонини елкасига ташлади-да, йўлга тушди. Ҳамма уйга кириб кетса ҳам, Ҳури унинг кетидан кўздан ғойиб бўлгунча кузатиб қолди.

Кеча нақ шу маҳалда Муса йўлга тушганди. Уни Малика хола худди ўз ўғлидек, балки ундан ҳам ортиқроқ кўргани учунми, кетгандан бери ўйлар ва: «Кимларга бориб юзини солиб, ялиниб юрибди экан шўрлик болам. Бирор иш-пиш топа олдимикин, йўқмикин? Майли, ишқилиб боши омон бўлса, бир иложини қилар, йигит нарса...» деб ўзини-ўзи овутар эди.

У уйда, дераза ёнида Кенжанинг кўйлагини ямаб ўтирарди. Ҳури ҳам бир чеккада дўппи тикиш билан банд эди. Она-бола бир-бирига миқ этиб гапиришмасди. Чамаси Ҳурининг ташвиши онасиникидан кўп бўлса кўп эдики, кам эмасди. Буни онаизори яхши билар, қизини жуда аяр эди. Малика хола Ҳури билан Муса ўртасидаги муносабатни аллақачон сезгану, бироқ уларга бирор марта яхши гап ҳам, ёмон гап ҳам айтмаган эди. Лекин шандай бўлса ҳам уларни бир-бирига қўшишни, бир она тенги, эл-юрт қатори орзу кўришни жуда-жуда истарди. Афсуски, унинг бу умидига қарши... бирин-кетин кўнгилсиз воқеалар юз бериб... Асқар ака қамалиб қолди. Бунинг устига, ёт бўлса ҳам қариндошидек бўлиб қолган Суюм оға ўлиб, уйда таъзия очди... Мана, эндиликка келиб, бу ташвишлар ҳам етмагандек, Муса колхозга жўнаб кетди. Малика холанинг хаёли чувалашиб, бояги кўнглининг тўрида йилт этган тотли эзгу нарса пайдо бўлди: «Ё бизларга йўлини қилиб, Хоризга — уйига кетдимикин? Йўқ, йўқ. У асло бундай қилмайди!...»

Малика хола ўз хаёлидан ўзи чўчиб, бошини кўтариб, Ҳурига қаради. У негадир шу икки куннинг ичида янада ўзини олдириб қўйгандек, ранги синиқиб, сўлгин ўтирарди.

— Нега бунча рангинг сўлгин, қизим, — деди Малика хола, — индамайсан?

— Шундай, ўзим... — деб қўя қолди Ҳури совуққина.

— Ё Муса аканг кетганига хафа бўлдингми? — деди она илжайиб. Ҳури қизариб кетди.

— Йўқ...

— Бўлмаса нега хафасан?

— Билмадим, ойижон, — деди Ҳури хўрсиниб. Бир оздан кейин тикишдан тўхтаб, кўзларини бир нуқтага тикди. — Эрталабдан бери кўнглим бир хил бўлиб, юрагим гурс-гурс уради.

Малика холанинг ҳам кўнглида аллақандай бир ғаш-

лик бор эди, лекин буни қизига билдиргиси келмади.

— Рўза тутганингдан бўлса керак, қизим. Одам қорни очса шундай бўлади.

— Кошки эди шундай бўлса...

Эшиқдан чопқиллаб Кенжа кириб келди-ю, уларнинг сўзи узилиб қолди.

— Кўйлагим битдими? — деб сўради у эшиқдан кира солиб.

— Битди, Кенжайтойим, битди. Мана, кийиб ола қол.

Кенжа устидаги кир кўйлагини ечаркан, Ҳури унинг қўлтиғида осилиб турган уч бурчакли туморни ҳали кўрмаган эканми, пиқ этиб кулиб юборди. Малика хола ҳам кулди.

— Бу туморни ким тақиб қўйган сенга, Кенжа? — деб сўради Малика хола ундан.

— Кўкем, — деди у кўзларини сузиб.

— Қаёқдан олган?

— Узи жазған, жайловда.

— Узи ёзган?! — деб сўради Малика хола ҳайрон бўлиб. Чунки у ҳам бошқалар каби Суюм оғанинг эскичадан сал-пал бўлса-да, хат-саводи борлигини билмас эди.

— Ия.

— Қандай қилиб?

— Қаламмен қоғозга буйтиб, — деб қўли билан ишора қилиб кўрсатди у. Улар Кенжанинг сўзига, ҳаракатига завқ қилиб кулишди. Шу пайт тўсатдан ҳовлидан бойнинг йўталган товуши эшитилиб қолди. Малика хола даҳанидаги кулгисини йиғиштириб, Кенжани кийинтира бошлади.

— Маликахон, бормисиз? — деди бой ҳовлида туриб.

— Кириб, кираверинг, бой ота, — деди Малика хола ўрnidан туриб. Лекин кўнглидан бир шубҳа лип этиб ўтди: «Бой қалай сизлайдиган бўлиб қолди?!»

— Вой-вой, бели қурғурнинг қўзғатмай қолганини қаранг, — деди бой тўрга ўтиб, белини ушлаб ўтираркан. — Қани, омин, худо яхши кунларни ато қилиб, яхши-яхши тўйлар: бўлаверсин, оллоҳу акбар!

Юзларига фотиҳа тортишди.

— Қалай, яхши ўтирибсизларми?

— Худога шукр...

— Худонинг қудрати, Асқарнинг ҳибсга олинганига ҳам анча бўлиб қолди-я. Умр деган нарса ариқдаги сувдек ўтаверар экан-да, — деди бой ўзини буларга хайрихоҳ кўрсатмоқчидек бўлиб. Бироқ сўзи унча ўринли

чиқмаганини, аксинча, уларнинг эски яраларини очиб қўйганлигини ўзи ҳам пайқаб қолди. — Ҳа, ишқилиб, боши омон бўлсин, боши омон бўлса, қутулиб чиқиб қолар ахир бир кун. Унгача сабр қила туринглар, сабр таги сариқ олтин, деган...

Орада бир нафас узилиш бўлди. Бой аста кўзи билан уй ичини айланиб чиқди. Малика хола Ҳурига, «сен чиқиб тур», деб имо қилди. У оёқ учида юриб чиқиб кетди. Кенжа бурчакда ниманидир ўйнаб ўтирарди. Ҳайдарбой томоғини қириб гап бошлади:

— Маликаxon, мен сизга айтсам, бундайроқ ўтирсангиз-чи, — деди бой ювошгина кулумсираб, — йўл бўлсин ҳам демайсиз...

— Йўлингиз бўлсин, бой ота? — деди Малика хола ва негадир унинг юраги шув этиб кетди.

— Э-э-э, мен сизга айтсам, бой ота, деманг. Ҳозир бой, камбағал йўқ. Замон шундай, ҳа, ҳи-ҳи-ҳи. Мен сизга айтсам, олдингизга бир эзгу иш билан кирдим.

— Қанақа иш экан, гапира қолинг, бой ота?

— Э-э, унақа деманг десам... — деди бой эътироз билдирган бўлиб. Аслида эса бой номидан ўла қолса айрилгиси келмасди ва аксинча шундай деб аташни ич-ичидан яхши кўрарди.

— Хўп, энди айтмайман, бой ота.

— Яна-я, ҳай, майли. Мен сизга айтсам... ўзингиздан қолар гап йўқ... эшигингизга қутлуғ қадам билан келдим, Маликаxon.

— Тушунмадим, бу нима деганингиз, бой ота? — деди Малика хола бойнинг шум ниятини тушуниб. Бироқ нима учун шундай деб савол берганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Энди, мен сизга айтсам, — деди бой ноқулай бир вазиятда қўлларини уқалаб, — худо сизга қиз, бизга ўғил берибди, деганим-да...

Малика холанинг устидан бир челак сув қуйиб юборгандек бўлди. У анча вақтгача жим қолиб, кейин ўзига келди ва оғзини пойлаб турган бойга қараб сўлғин жавоб берди:

— Тушундим, бой ота.

— Ҳа, баракалло, гап шу.

— Бироқ... бўлмайди, бой ота.

Бой ундан сира ҳам бу жавобни кутмаган эди, чўчиб тушди.

— Э-э, нега бўлмас экан?

— Бўлмагани шуки, бой ота, — деди Малика хола

нима қилиб бўлса ҳам шу балодан қутулиш йўлини ахтариб, — биз камбағалмиз, сиз бойсиз.

— Э-э, ҳали айтмадимми, бу замонда бой-камбағал йўқ деб, — деди бой бўғилиб. — Борди-ю, мен сизга айтсам, агар тўй харажатларини назарда тутиб айтаётган бўлсангиз шу гапни, ҳаммаси менинг гарданимга... Ҳа, фақат хўп десангиз бас.

— Дадаси ҳали авахтадан чиқмай туриб-а? Ҳеч бўлмаса кечагина ўлган Суюм оғанинг таъзиясини ҳурмат қилсангиз бўлмайдимми, бой ота? — деб кўз ёш қилди Малика хола.

— Э-э, жуда қизиқ одам экансиз. Ўлганлар ўлди кетди, умрини қолганларга берсин. Ҳозир ютганинг ўзингники-ю, оғзингга олиб чайнаб турганинг гумонда бўлиб турган замон. Орзу-умид деган гаплар бор ахир.

Малика хола гапни қисқа қилди:

— Нима десангиз денгу, бироқ отаси авахтада ётиб, бунинг устига кечагина эшигимдан ўлик чиқариб туриб, бугун тўй қилолмайман.

— Ўлик деяётганингиз ким? Мен сизга айтсам, анови Суюм қозоқми?

— Қозоқми, саёқми, менга бари бир, авваламбор, бир мўминмусулмон, яхши одам эди, қолаверса, эримнинг дўсти эди.

Ҳайдарбой ич-ичидан тутаб кетди. «Бу хотинларга бир бало келдими ўзи, нуқул большовойчасига гапиришади-я! Анав куни хотиним ҳам шундай девди. Майли, яна бир гаплашиб кўрай-чи...»

— Ундай қилманг, Маликахон, мен сизга айтсам, мана, худога шукр, пирхонанинг устида ўтирибсиз. Еган-ичганингиз ёғ...

— Еб-ичиб етишиб кетаётган жойим йўқ.. Бир суянганим Мусам эди, уни ҳам кеча Тўлбошингиз уриб-сўкиб ҳайдаб юборибди.

Бой ноқулай вазиятда қолди.

— Тўлабош ҳаромини кўп койидим, маст экан, бадбахт, — деди у. Кейин яна асл мақсадига қайтди: — Келинг энди, хўп денг, Маликахон.

— Ахир ўзингиз ўйлаб кўринг, бой ота...

Бойнинг туси бузилиб кетди. Ҳозирги юмшоқликни улоқтириб ташлаб, қадимги аслига қайтди.

— Ўзим ўйлаб кўрадиган бўлсам, — деди у қаҳр билан ёлғон гапириб: — Мен бу ҳақда Асқар билан аллақачон келишиб қўйганман, ҳа!

— Улар менга бу ҳақда ҳеч айтмаган эди...

— Буни сенга мен аҳмоқ айтиб ўтирибман, ҳа! Бошқа эркаклар бунақа гапларни хотин киши билан маслаҳатлашиб ўтиришмайди... — деди у «сиз» тили «сен»га айланиб. — Мен сени ҳурмат қилиб кирдим олдинга маслаҳатга. Э, бўлди-е! Эртага қиз оқшоми...

— Вой, бой ота, бу нима деганингиз?..

— Бурси куни тўй!

— Вой шўрим... Рўзада ҳам тўй қиладими киши?

Шўргинам қурсин, бу қаёқдан чиққан одат!

— Ҳм-м!.. Қаёқдан чиққан одат эмиш. Ҳозир ҳеч қанақа эски одат бўлиши мумкин эмас. Замон янги, расм-русми ҳам янги бўлади... Ундан кейин, кўп шов-шув қилишни ҳам замон кўтармайди... Ўзимизга қарашли беш-олтита қизларни айтсанглар бўлди... Тўққиз-тўққизинг билан қалин молингни ҳозир киритаман. Мен сенга айтсам, гап шу! Хайр...

Ҳайдарбой бу борада фойдасига зарар етказадиган ҳамма айбни замон зиммасига юклаб, ўзи айтиб, ўзи қўйиб, зарда билан эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетди. Малика холанинг кучи кўзига етди. Кенжа ҳайрон. Эшиқдан энди кирган Ҳури бу аҳволни кўриб, бўшашиб кетди.

— Нима бўлди, ойи?

— Онанг ўлсин, болам... — у ўзини йиғидан тўхтатолмади.

— Ойи, нима деди бой отам, уришдими, сўқдими сизни?

— Бундан кўра уришгани, сўқкани маъқул эди, қизим.

— Нега?

— Сенга совчи бўлиб кирибди...

— Соқов баччасигами? — деди Ҳури бирдан сергак тортиб ва унинг юзлари оппоқ оқариб кетди. Кейин телбаларча онасини юлқилай бошлади: — Сиз нима дедингиз, нима деб жавоб бердингиз?

— Мен ҳеч нима деганим йўқ, — деди Малика хола ўпкасини босолмай, — ўзи айтиб, ўзи қўйиб чиқиб кетди. Эртага қиз оқшоми, бурси куни тўйингмиш.

Ҳури икки юзини қўллари билан босиб, ҳўнграб йиғлаганча ўзини кўрпача устидаги ёстиққа отди. Кенжа кўрқиб кетганидан югуриб ташқарига чиқиб кетди ва бориб жувозхонадан Зиёбекни чақириб келди. Зиёбек ҳам бу аҳволни кўриб ҳайрон бўлиб қолди:

— Нима гап бўлди, хола?

— Эртага тўймиш, ўғлим.

— Қанақа тўй?!

— Ҳурини соқовга... Ҳозир бой кириб айтиб чиқиб кетди.

Зиёбек турган жойида қотиб қолди. Шу икки ўртада нима иш биландир Мирзарайим ака ҳам кириб келди. Кирди-ю, у ҳам лол бўлиб туриб қолди. Ҳамма ўзи билан бўлиб, унга ҳеч ким «келинг, ўтиринг» ҳам деёлмади.

— Лаънатилар! — деди Зиёбек сонига уриб, — бундан чиқди, кеча Мусани атайлаб ҳайдашган экан-да. Эҳ, Муса, Муса!..

— Жон болом, энди нима қиламиз? — деди Малика хола йиғлаб.

Зиёбек бу борадаги бутун оғирлик ва бутун масъулият ўз зиммасига тушиб қолганини сизди. У ўзини бардам тутиб, қуйи солган бошини кўтарди.

— Майли, ўйлаб кўрамиз. Эртагача кутайлик, балки Мусанинг ўзи келиб қолар. Мабодо келмаса, ўлсам ўламан, аммо Ҳурини соқовга бермайман! — деди у қатъий.

Ташқаридан хотин-халажларнинг товуши эшитилди.

Сал ўтмай, Тўлбошнинг хотини Ҳадичахон бошлиқ бир-иккита аёл кириб келди. Қўлларида битта-биттадан тугунча.

— Тўй муборак бўлсин, Маликахон! — деди Ҳадича ва она-боланинг кўз ёшини кўриб, дарров вазиятини ўзгартди: — Вой, шунга ҳам йиғими, қайтага севиниш керак. Қизингиз кимсан, Ҳайдарбойга келин бўляпти-я. Шукр қилинг, бу бахт ҳаммага ҳам насиб бўлавермайди.

Малика хола индамади. Ҳури ҳам, Зиёбек ҳам тиш ёриб бир нима дейишмади. Бўлган гапни сал тушуна бошлаган Мирзарайим ака ҳам бирор нарса дейишдан ожиз эди. Уртага тушган бу оғир жимликни, гарчи ўзининг саломига ва «қутлуғ бўлсин»ига жавоб қайтарилмаганига қарамай, Ҳадичахон шўхлик қилиб бузишга журъат этди. У бўҳчалардан бирини очиб, ундан қизил бахмалдан тикилган паранжини олиб ёпинди-да, ўртага тушиб, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, ёр-ёр айтишни бошлаб юборди:

Йиғлама, қиз, йиғлама

Тўй сеники, ёр-ёр.

Остонаси олгидан

Уй сеники ёр-ёр,

Тахта — тахта кўприкдек

Тахтнинг бўлсин, ёр-ёр

*Биби Фотманинг қизидек
Бахтнинг бўлсин, ёр-ёр...*

Хадича хонимнинг бу шўхлиги заррача бўлса-да, вазиятни юмшата олмади, қайтага Малика хола ҳам, Зиёбек ҳам, Ҳури ҳам уларга шундай газаб билан боқишдики, бўхча кўтариб кирган хотинлар орқалари билан тисарилиб, қандай чиқиб кетганларини ҳам билмай қолишди. Мирзарайим ака бойнинг бу қилиғига чидаёлмай, муштини тугди:

— Бу қандай гап, ахир?!

ҲН ЕТТИНЧИ БОБ

Тун. Бутун Яккатут, балки бутун олам уйқуга чўмганди. Бироқ ёлғиз бизнинг Ҳуригина ҳали мижжа қоққани йўқ. У, у ёнбошидан бу ёнбошига ағанар, кўнгли ҳам тун каби қоп-қоронғи бўлиб, хаёли тарқоқ ётарди. Кўзи олдига алланимабало нарсалар келар ва... Дандирасул дудуқланиб тиржайиб боққандек кўриниб кетарди. Ҳайдарбой заҳрини сочарди... У, ҳарчанд уринмасин, бари бир ухлай олмасди. Ниҳоят, танасининг иситмасдан устидаги кўрпасини суриб ташлаб, қўлларини бошига ёстиқ қилиб, чалқанчасига ётди. Деразадан тушиб турган хира ёруғда унинг бўртиб турган кўкраклари қандай кўтарилиб тушаётгани ҳам сезилиб турарди. У кўкрагини тўлдириб хўрсинди. Қалбида зўр ўксик бор эди унинг. Рост-да, қиз бола бўлиб бундай бир яйраб юрмаса, кўз очиб кўргани тўрт девор бўлса-ю, унда ҳам эркинроқ нафас ололмаса, шу ҳам турмуш бўлдию энди!.. Барно деган биттаю битта дугонаси бор эди, уни ҳам худо кўп кўрди: ота-онаси колхозга аъзо бўлиб, у ҳам шулар билан «Ленин» колхозига кетиб қолди. Дўппи тикиш ҳам диққинафас иш, жонига тегиб кетди. Сўнгги кунларда сал ўзини овутиб юргани — Муса ҳам кетиб қолди. У бундай ўйлаб қараса, Муса унинг ёнида юрган пайтларда бу унга унча эътибор бермас экан, мана энди бўлса, уни ақалли бир марта кўришни ва дилидаги ҳамма гапларини очикчасига айтишни истарди... Бироқ Ҳайдарбойнинг кечаги машъум режаси эсига тушиб, кўнглида қандайдир бир совуқ туғён пайдо бўлди. Юраги гупиллаб ура кетди. «Бас, юрак, сабр қил! Яна бир оз сабр қил! — деди у ўз-ўзига ичида. — Нега мени ташлаб кетдинг, Мусажон!.. У келиши керак. Кел-

маса-чи? Йўқ, йўқ, у албатта келиши керак. Келмаса иш тамом... Сен Дандирасулга... Йўқ! Асло! Агар шундай бўлса — ўзимни-ўзим қийма-қийма қилиб ташлайман...»

Ҳури ўз хаёлидан ўзи чўчиб, бошини ёстиқдан юлиб олди. Уй ичи жимжит эди. Шундай ёнгинасида онаси Малика хола, унинг нарёғида пишиллаб Кенжа ухлаб ётарди. Шунча вақтдан бери кенгдек кўриниб келган бу уй ҳозир Ҳури учун тордек, сиқилиб кетаётгандек туюлди. У аста ўрнидан туриб, оёқ учида ўзини эҳтиёт тутиб, ҳовлига чиқди, кўкрагини тўлдириб нафас олди.

Тун қоронғи бўлса ҳам ҳаво очик, осмон тўла юлдуз эди. Ҳури осмондаги юлдузларга суқланиб қараб тураркан, кўнглидан: «Қайси экан менинг бахтсиз юлдузим?...» — деган фикр кечди.

У аста юриб боққа чиқди. Кундуз куни қилт этган нарсадан чўчидиган қиз, негадир қўрқувни билмас, худди телбалардек паришон боғ оралар, ҳар япроқ, ҳар гул олдига бориб тўхтар, унга ўз ғам-ғуссасини ҳикоя қилаётгандек термилиб боқарди. У шу йўсинда сой бўйига бориб қолганини билмади. Бундай қараса, баланд жар устида турибди, пастда баҳорнинг тошқин суви жўшиб, қирғоқ ялаб бедор оқарди. Ҳури тепадан туриб сойга қаради. Шу соатда унинг учун ўлим билан ҳаёт ўртасидаги масофа фақат бир қадамгина эди. Бир қадам босиш жуда осон, аммо яшаш эса жуда қийин ва жуда лаззатли эди. Мана шу келажакка чорловчи ширин, лаззатли ҳаёт Ҳурини бир нафас хаёл қанотида олиб учди... Катта боғ, боғ ўртасида гулзор. Ҳури гулзор оралаб юрарди... Устида оқ ҳарир кўйлак, қора бахмалдан бели бир тутам қилиб тикилган нимча, оёғида амиркон кавуш, қўлида катта гулдаста... Руҳи кўтаринки, кимнидир излаб, атрофга алангларди. Атроф ҳаддан ташқари гўзал эди: агар дунёда жаннат деганлари бор бўлса, ўша жаннат худди шу ернинг ўзгинасидек кўринарди. Боғда қушлар наво қиларди, мусичалар ҳув-ҳуллаб, булбуллар бир-бирига гал бермай чаҳчаҳлашар эдилар... Қаердадир бир ажойиб куй — тонг куйи янграйди. Ҳури қўлидаги гулдастани ҳидлаб, ўша куй оқиб келаётган томонга юрарди. Қаршисидан қуёш аста бош кўтариб пешвоз чиқади. Қуёш билан бирга унинг олдида жуда ясаниб кийиниб олган ва қўлида гулдаста кўтарган Муса пайдо бўлади. У илжайиб Ҳурига қўлини чўзади... «Мусажон ака!» — дейди Ҳури унга яқин бориб. «Ҳуригинам!» — дейди Муса ҳам уни гулдастаси

билан бағрига босиб. Кейин қушлар нағмаси, тонг нағмаси аста-секин сўна бошлайди. Муса ҳам Ҳурининг кўз олдида туман каби ғуборга айланиб, эрталаб қуёш чиққандан кейин ердан, дарахтлардан, гиёҳлардан кўтариладиган ҳовурдек аста-секин йўқолиб боради...

Ҳури ўзига келиб қараса аввалгича баланд жар ёқасида ўтирибди. Унинг кўнгли орзиқиб кетди.

«Кошки эди шундай бўлса...» — деди у чуқур хўрсиниб. Сўнг туш билан ҳаёт ўртасидаги бу хаёлий тасвирни ақалли яна бир бор кўришни истаб, кўзларини юмди, бироқ энди ширин хаёллар, хушманзара жойлар ва бахтли онлар ўрнини аллақандай ваҳимали шубҳалар эгаллаб олди...

У бирдан от пишқириғидан чўчиб тушди-ю, шундагина ўзининг совуқ ея бошлаганини ва ўтирган жойининг жуда қўрқинчли эканини сезди.

— Вой.. — деди у секин сесканиб.

— Ким бу? Ҳури? — деди от етаклаб келаётган Зиёбек ҳайрон бўлиб. Кейин қиз ўтирган жойни кўриб қўрқиб кетди. — Нима қилиб юрибсиз бу ерда ярим кечаси?

— Узим шундай... — деди Ҳури. Кейин гапни чалғитмоқчи бўлиб, қарши савол берди: — Узингиз нима қилиб юрибсиз?

— Мен-ку, от суғоргани келдим. Сиз-чи?

— ...

— Тушанаман, Ҳури, тушунаман, — деди Зиёбек чуқур тин олиб. — Менга ҳам осон эмас, кечаси билан ўйланиб, ухлай олмай чиқдим. Ўйлаб-ўйлаб ўйимнинг тагига етолмадим ҳеч. Ахийри, Мирзарайим ака иккаламиз бамаслаҳат шундай қарорга келдик: мен сизни олиб қочаман, бошқа иложи йўқ.

Ҳури ҳайрон бўлиб қолди: «Мен сизни олиб қочаман!...»

Қандай қилиб?

— Мана бу кулранг йўргани шунинг учун атайлаб боқиб, кутяпмиз. Жувозга нариги тўриқ қашқани қўшиб тураман. Бу эса дам олиб, тиниқиб туради. Таваккал! — деди у. Кейин кулранг йўрганинг сағрисига шапатилаб қўйди: — Тиниқиб ол, жонивор. Бугун хуфтонда Ҳури икковимизни олиб учасан...

— Қаёққа? — деди Ҳури совуққина, ҳамон ҳеч нарсани англаб етолмай ва нима учун энди Зиёбек билан қочиши кераклигини тушунолмай ҳайрон бўлиб.

— «Ленин» колхозига. Колхозга бир амаллаб етиб олсак, Мусани топишимиз осон.

Ҳурига эндигина жон кирди.

— Вой, ростданми, Зиё ака?!

Шу соатда Ҳурига Зиёбекдан яқин дўст, меҳрибон одам йўқдек кўриниб кетди.

— Рост, Ҳури, рост. Бошқа иложимиз йўқ, — деди Зиёбек қизни ишонтириб. — Энди сиз боринг, тонг отиб қолди. Ҳа, айтгандек, бу гапларни ҳеч ким билмасин, фақат мен биламан, сиз, ундан кейин Мирзарайим ака билади. Узингизни бардам тутинг, сир бой бериб қўйманг тагин!

— Ойимга ҳам айтмайми?

— Айтмаганингиз маъқул! — деди Зиёбек. — Хотин кишини яхши биламан: ё кўз ёш қилиб билдириб қўяди, ё эса шовқин-сурон кўтаради. Тушундингизми? Кечқурун қаерда, қандай қилиб учрашишимизни Кенжадан хабар қиламан. Хайр...

— Хўп, хайр...

Ҳури боғ оралаб уйга кетди. Зиёбек уни кўздан ғойиб бўлгунча кузатиб турди. Кейин курланг йўргани сойга олиб тушиб суғориб, етаклаб отохонага олиб борди. Отахона ичи ҳар сафаргидек дим, зах эди. У эшикдан кириши билан гуп этиб димоғига фонус, тезак, хас ҳиди урилди. Мирзарайим ака ҳам аллақачон ўрнидан туриб ивирсиб юрган экан.

— Буёққа олиб кел, — деди у Зиёбек кириши билан, — мана бу охурга кабада солиб қўйдим.

Зиёбек кулранг йўргани Мирзарайим ака кўрсатган охурга олиб бориб боғлади.

— Худонинг қудратиминан, — деди Мирзарайим ака кулранг йўрганинг сирт орқасини силаб, — бир ўзи бир охур кабадани эрталабгача кўрдим демайди, жонивор. Узиям оёғи чаққон, ҳа, десанг, олиб учади. Бу отлар жувозга тушиб хор бўлиб юрибди-да, қани энди давринг келса-ю, яхшилаб боқиб, гижинглатиб миниб юрсанг.

— Икки одамга толиқиб, чарчаб қолмасмикин?

— Толиқмайди, умри бино бўлиб ишда келаётган чайир от-да бу.

— Хўш, Мирзарайим ака, — деди Зиёбек уни бурчакдаги фонус осилиб турган жойга етаклаб, — кечаги гапимиз гап. Энди менга йўлни тушунтириб қўйсангиз.

— Сен, ўғлим, авваламбор, учрашадиган жойни яхшилаб белгилаб ол.

— Белгиладим. Сой бўйидаги анави тол тагида.

— Ҳа баракалло, отангга раҳмат. Энди ана шу жойдан секин юриб чиққанингдан кейин кўприкдан ўтасану катта йўлга тушасан, катта йўлга тушиб отнинг бошини бўшатасан. Бир оз юргандан сўнг йўл иккига айрилади: ўнгга бурилсанг — «Ленин»га борасан, чапга бурилсанг — Болтакўлга кетиб қоласан, тушундингми?

— Тушундим. Энди кулранг йўрғани сизга топширдим.

— Уни ўзим боплайман, хотиржам бўл, — деди Мирзарайим ака. — Худонинг қудратиминан, Мусаям жуда хом бола чиқиб қолди-да.

— Нега?

— Кўрмайсанми, буёқда шунча ташвишу... У бўлса, бир аҳмоқ мушт кўтарди, деб у ёқларда юрибди, — деди куюниб. Чунки у Мусанинг нима мақсад билан «уёқлар»га кетганидан бахабар эди. — Таппа-тайёр турган қизни ташлаб кетганини қара-я унинг... Йигит ҳам шунақа бўладими ахир!

Зиёбек унинг бу сўзларига завқ қилиб, отхонани бошига кўтариб кулди. Мирзарайим аканинг жаҳли, чиқди.

— Нега куласан? Рост-да!..

Зиёбек кула-кула жувоз қўшмоқчи бўлиб тўриқ қашқани етаклаб далага чиққанда, тонг энди соз бериб, баъзи кечиккан одамлар эндигина саҳарликка уйғонаётган ва сергак хўрозлар ҳамон қичқиришда давом этаётган пайт эди.

УН САККИЗИНЧИ БОБ

Оқшом. Ҳуриларнинг ҳовлисида тўй тараддуди, учтўртта хотин-халаж уйга кириб-чиқиб юрибди. Кўринишдан Малика хола тақдирга тан бергандек бўлса-да, аслида кўнгли ғаш, гаранг бўлиб, нима қиларини билмасди. У қизининг бунчалик тез кўниб, розилик берганидан жуда-жуда хафа кўринарди. Бой хотини Бибисора билан Тўлбошнинг хотини Хадичахон ҳам шу ерда. Уй эгаси буёқда қолиб, тўй эгаси Хадичахон бўлиб олганди. У, уёқдан-буёққа елиб-югуриб, келган-кетганларни ўзича кутиб олар ва кимларгадир буйруқ қилиб, кимлар биландир ўзича ҳазил-ҳузул қилишарди:

— Ҳой, Маликахон, нима бало, уйингдан ўлик чиқаряпсанми, бундай қовоғингни очиб юрсанг-чи, қизлар

келиб қолишди... Ҳой, Рисолатхон, нега мен еб сен куруқ қолгандек, қаққайиб турибсан? Қизларни ичкарига бошла! Ҳурихон зерикиб қолди-ку...

Хадичахон қанчалик уёқдан-буёққа чопиб, қизиқчилик қилмасин, бари бир тўйхона совуқ ва руҳсиз эди.

Кўча эшикдан отда савлат тўкиб Давқора кириб келди. У тўғри супада сўлгин ўтирган Малика холанинг олдига келиб, отдан тушди.

— Яхшимисиз, Маликахон, тўйлар муборак бўлин, — деди у Малика холанинг кўнглини сўраган бўлиб. Лекин афсуски бундай гаплар Малика холага худди кесатиқдек тегар ва у индамас эди. Давқора яна уни гапга солган бўлди: — Зиёбек қани? Кўринмайдими?

— Кенжа, бор акангни чақириб кел, — деди Малика хола Кенжага ва ўрнидан туриб, ўчоқ бошига кетди.

Кенжа жувозхонага бориб Зиёбекни чақириб келди.

— Ҳа, йигитим, қалайсан? — деди Давқора. Бу унинг кўришгани эди.

— Раҳмат, ака, — деди Зиёбек елкасини қисиб.

— Нима қиялсан?

— Жувоз ҳайдаяпман, ака, — Зиёбек ҳозир ўзини негадир жуда бечора, итоаткор қилиб кўрсатишга уринарди.

— Э, тентак, буёқда тўй бўляпса-ю, сен бўлсанг жувоз ҳайдаб юрсанг... Қўй шу бугун жувоз-пувозингни, бошқа кунни ҳайдарсан. Хўжайиннингга ўзим айтиб қўяман.

— Хўп, ака.

— Сенга бир иш бор. Мана бу отни эртагача яхшилаб боқиб берасан. Бой отанг эртага улоқ беради, кўпкари чопамиз. Тушундингми?

— Тушундим, — деди Зиёбек бепарво, ич-ичидан қувониб. Чунки қўлга аргумоқ тушган эди. Энди кулранг йўрганинг ҳам хожати қолмаганди. У қўрққандек отга эҳтиётлик билан яқинлашди. — Тишламайдими?

— Эй, умрингда от кўрганмисан ўзинг, қўрқма, қўйдайд ювош.

— А? Ҳа...

— Ҳув анави сой бўйидаги йўнғичқазорга олиб бориб боғла.

— Хўп, ака.

— Ҳа, шундай қил.

— Бўлмаса, укам олиб бориб ўтлатиб турсин, мен жувозни чиқариб орқасидан бораман. Ҳуркак эмасми?

— Ҳали айтдим-ку, қўйдайд ювош деб.

Зиёбек Кенжани чақириб, отни бериб юборди-ю, Малика холага кўриниб қолишдан қўрқиб, жувозхонага ўзини урди. Ҳақиқатан ҳам Малика хола Мирзарайим ака, Зиёбек ва Ҳурилар тузган режадан беҳабар эди. Шунинг учун ҳам у хафа юрарди. Бир ҳисобдан унинг шундай юриши ҳам маъқул эди. Чунки кечагина тиш-тирноғи билан қарши бўлган одам бугун хушчақчақ кўринса, қудалар кўнглида шубҳа пайдо бўлиши турган гап эди. Шунинг учун ҳам улар бу сирни Малика холага айтишни лозим топмаган эдилар.

Зиёбек наридан-бери жувозни чиқарди-да, кўк қашқани отхонага олиб бориб, Мирзарайим аканинг қўлига топширди ва уни ҳалиги Давқоранинг оти келганлигидан огоҳ қилди.

— Худонинг қудрати... ўзимнинг ҳам кўнглимга келувди-я, боя шу гаплар, — деди у қувониб.

— Энди бир иш қиласиз, — деди Зиёбек Мирзарайим акага уқтириб, — худо хоҳласа, ишимиз ўнгидан келай деб турибди. Сиз кечаси отхонага олиб кирилган отларнинг ҳаммасидан эгар-жабдуқларини сипириб олиб қўйинг.

— Нега?

— Мабодо сезиб қолиб орқамиздан қувмоқчи бўлишса, улар отларини эгарлайман деганларича биз анча жойга бориб қоламиз.

— Офарин! — деди Мирзарайим ака. — Калланг жойида экан, бўлди, буёғини ўзим тўғрилайман, сен кетавер ўз юмушингга...

Зиёбек буёқдаги ишларни саранжомлаб, ҳовлини айланиб чиқди, секин ойнага бориб ичкарига мўралади. Уй ичида беш-ўнта қизлар ўтирар, ўртада Хадичахон, қўлидаги қизимаган чилдирмани пўк-пўк эткизиб урар, бурчакда... Ҳурихон ёнида ўтирган бир қиз чирмандага жўр бўлиб қўшиқ айтар эди:

*Бозордан олдим поки,
Тор келади ғилофи,
Расул¹ акамнинг иштони,
Сабзипурушнинг қопи-е...*

Қизлар хандон ташлаб кулишарди. Бурчакда ғижим рўмолга ўраниб ўтирган «келин» ҳам зўр-базўр илжайиб қўярди. Хадичахон қайсидир бир қизни зўрлаб ўйинга

¹ Дандирасул демоқчи.

тортаётганда Зиёбек ойна олдидан кетди. У ниманидир баҳона қилиб тўғри бойнинг ҳовлисига чиқди. Шу ерда айланишиб юриб, ичкарига қулоқ солди. Ҳовлида бой тоқатсизланиб кўчага уч-тўрт марта чиқиб кирди. Кейин ичкаридан Тўлбошни чақириб олиб сўради:

— Садиваққосга тайинлаб айтганмисан?

— Ҳа, жуда тайинлаб айтганман.

— Нега келмади? Ё бир гап бўлиб қолдимикин? Жавлонбекдан ҳам дарак йўқ ҳалигача...

— Қайдам.

«Демак, улар келмаган бўлса эркаклар ҳам унча кўп эмас экан-да. Келса Болтахўжа келгандир? — деб ўйлади Зиёбек ўзича. — Қўрқмасам ҳам бўларкан унда. Энди Ҳурини анави шаллақиларнинг ўртасидан бир амаллаб олиб чиқиб олсам бўлгани, ундан кейин мени тутиб бўпсанлар!..»

Зиёбек бой уйдан чиқиб йўнғичқазорга келганда кун аллақачон ботиб, ой терак бўйи кўтарилиб қолган эди. Йўнғичқазорда иккита-учта от ўтлаб юрарди. Осу-да ва саррин ойдин кеча. Отларнинг пишқиргани, ҳашаротларнинг чириллаши билан сой сувининг майин шалдираши демаса, атроф жимжит эди. Ўт-ўланларнинг, йўнғичқанинг ҳиди димоққа уриларди. Зиёбек шу ерда укаси Кенжага нималарнидир деб қайта-қайта уқтирар эди:

— Тушундингми?

— Тушундим.

— Янглишиб қолмайсанми?

— Йўқ, янглишмайман.

— Ҳеч кимга айтмайсанми?

— Айтмайман.

— Бор бўлмаса, ёнингга ўртоқларингни ҳам олиб ол.

— Хўп...

Кенжа зинғиллаганча уйга чопиб кетди. Зиёбек аста ўрнидан туриб Давқоранинг оти ёнига келди. От уни ўқраниб қарши оли. Зиёбек унинг тортмаларини, айилларини маҳкамлаб тортиб, чопонини ечиб эгар орқасига буклаб солди. Энди унча қўрқмаса ҳам бўларди. Бироқ бир ёмон томони — тун сутдек ойдин эди; теварак-атрофдаги нарсалар бемалол кўриниб турарди. Бу аҳвол Зиёбекнинг кўнглига бир оз шубҳа солди.

— Мен ўғирлик қилган кун, тун ойдин бўлди, — деди у ичида, — майли, ҳечқиси йўқ, мен сенга ишонаман, жониворим. Шу кеча мен учун, Муса учун қанот боғлаб учасан!..

Саман от унинг гапини тасдиқлаган каби ўқраниб қараб турарди. Қизиқ, Суюм оғани ўлдиришда хизмат қилган бу от, энди унинг ўғлига хизмат қилмоқчи! Буни Зиёбек билармикин? Йўқ, асло! Ҳозир унинг хаёлида бутунлай бошқа бир нарса ҳукмрон. У, қандай қилиб бўлса-да, Ҳурини аनावиларнинг қўлидан ажратиб олиб, ўз эгасига — Мусага топширсам, дейди. Унинг ҳозирги хаёли вафо, ҳаракати садоқат тимсоли эди. У тоқатсизланарди: «Кенжа етдимикин? Шарманда қилиб қўймаса эди! Ҳури бир иложини қилиб чиқа олармикин?..»

Кенжа худди акаси айтгандек қилиб, қиз оқшом бўлаётган уй ойнаси тагига келди. Уй исиб кетганидан деразанинг бир кўзига ёпиштирилган қоғоз олиб ташланган эди. Бу жойдан уйда нималар бўлаётганини бемалол кўрса бўларди... Кенжанинг Ҳури опаси бурчақда ёғим рўмолга ўралиб ўтирарди. Қизларнинг кулгиси ҳам, ўйини билан ашуласи ҳам унинг кўнглига сирмасди. Ҳурининг бутун жисми қулоққа айланиб, ташқаридан тиқ этган товушга аланглаб қулоқ солиб ўтирарди... Ҳурига кўз-қулоқ бўлиш вазифасини бўйнига олган Хадичахон ўртага тушиб лўкиллаб ўйнай бошлар экан, кимдир эшикдан кириб, уни имлаб чақириб кетди. Шу маҳал Кенжа қўрқмай ўртоқлари билан рамазон айтишни бошлаб юборди:

*Рамазон айтиб келдик эшигингизга,
Кўчқордек ўғил берсин бешигингизга,
Кўчқордек ўғил берса бешигингизга
Ким келиб, кимлар кетмас эшигингизга,
Ушбу уйда бир опам бор, оти Ҳури,
Гўзалликда ҳеч тенги йўқ: қуёш нури,
Агар бизнинг ниягимиз қабул бўлса,
Ҳури опам пари бўлиб учмоқ тури...
Мингани ошиқларнинг саман дейди,
Сой бўйига чиқсангиз, кутаман дейди...*

Болалар шу хилда чувиллашиб, рамазон айтишда давом этардилар. Уйдагилар уларнинг рамазонга ҳам ошиқ-маъшуқларни аралаштириб, тўй руҳига мослаб айтишаётгани учун мамнун эдилар. Боядан бери шу халоскор товушни бутун жисми қулоққа айланиб кутиб ўтирган Ҳури нима қиларини билмай қолди. Бироқ нима қилса ҳам ҳозир қилиши керак. Йўқса, фурсатни

қўлдан бой берган бўлади. Бинобарин, у рамазондан хурсанд бўлиб кулган бўлди...

— Ким экан у? — деди қизлардан бири.

— Жуда болади-я, — дейишди бошқалари.

— Бу менинг укам, — деди Ҳури ва жон талвасасида, бошига бир фикр келгандек, олдидаги ноз-неъматлардан бир рўмолчага туга бошлади. — Мана буларни укамга олиб чиқиб берай, қизлар, хўпми?

— Вой, бўлмасам-чи, олиб чиқиб беринг, Ҳурихон...

— Опасининг тўйи бўлгандан кейин келган-да!

— Салимахон, рўмолчангизни бериб туринг, яна мана бу рўмолда ойим кўриб қолиб, уришиб юрмасин, — деди Ҳури типирчилаб. Салимахон бошидаги рўмолчасини унга ечиб бериб, ўзи ҳавас билан унинг ғижим рўмолини ўраб, ўзича «келин» ролини ўйнай бошлади. Қизлар кулишди.

— Салимахон, ўзингга ҳам келинчаклик заи ярашар экан-да, ҳа-ҳа-ҳа...

— Ишқилиб, Салимахоннинг бошига ҳам шу кунлар тезроқ тушсин-да, ҳа-ҳа-ҳа...

— Тагин Тўра акамлар билиб қолиб... ўзига-ўзи пичоқ уриб юрмасин...

— Дандирасулга тегадиган бўлибди, деб-а?

— Ҳа-ҳа-ҳооо!..

Қизларнинг назари Салимхонга оққанда Ҳури секин тугунчасини кўтариб эшикка чиқди ва олиб чиққан нарсаларини болаларга улашаётиб ён-берига назар солди. Уёқ-буёққа ўтиб турган хотин-халажлар Ҳурини танишмади ҳам. Танимоқ тугул уни ҳатто шу аҳволда ҳовлига чиқади, деб ҳеч кимнинг эсига ҳам келмасди. Болалар оладиганини олиб бўлгач, одатдагидек, чувиллашиб фотиҳа қилиша бошлади:

Сўм-сўм олтин, сўм олтин,

Сувга солса ботмасин.

Тангри берган давлатингиз

Асло тамом бўлмасин.

Ҳайдаганингиз қўй бўлсин,

Чайнаганингиз мой бўлсин,

Оллоҳу акбар!..

Ҳури уларга қулоқ ҳам солмай, Кенжани четга тортиб, ундан акасини сўради:

— Қаерда?

— Сои бўйидаги тол тагида.

Ҳури уёқ-буёққа аланглаб бир қараб олди-ю, сўнг ўзини жувозхонага урди. У ердан Мусанинг жувоз ҳайдаганда киядиган жомакорини кийиб олди-да, ҳеч ким танимайдиган қиёфада жувозхонадан чиқиб, боғ томонга отилди. Уни тол тагида сабрсизлик билан кутиб турган Зиёбек қарши олди:

— Ким бу десам... Шунақаям одамни қўрқитасизми? — деди Зиёбек уни эртақ мийимида кўриб.

— Сезиб қолишмасин деб кийиб олдим.

— Яхши қилибсиз, қани бўлинг! — деди Зиёбек шошиб. — Тагингиз юпқароқ бўлиб қолди, чопонимдан бошқа ҳеч нарса тополмадим...

Отга аввал Ҳури, кейин Зиёбек минди.

— Қўрқмайсизми?

— Йўқ.

— Бўлмаса белимдан маҳкам ушланг!

Улар уйлар орасидан чиқиб олгунча отни секин ҳайдашди. Боя эт қизигида эсига келмаган эканми, бундайроқ чиққандан кейин Ҳурининг эсига муштипар онаси тушиб ўпкаси тўлиб кетди ва Зиёбекка билдирмай кўз ёши қилди. Энди улар нима бўлади? Кенжа-чи?

Кўприқдан ўтгандан сўнг Зиёбек отнинг бошини бўшатди.

* * *

Қизлар Салимахонни эрмак қилиб, кулишиб ўтиришганларида Хадичахон кириб келди.

— Утирибсизларми, қизлар? Вой, Ҳурихон қанилар? — деди, у ҳайрон бўлиб.

— Ҳозир ташқарига чиқиб кетувди, кириб қолар.

Хадичахон ундан хабар олиш учун югурганича ташқарига чиқиб кетди. Қизлар уни орқасидан масхара қилиб қолишди. Бирпас ўтмасдан у яна ҳовлиқиб қайтиб кирди.

— Вой шўрим, ҳой қизлар, Ҳури ўлгур йўқ. Наҳотки, бизларни шарманда қилиб, бир ёққа қочиб-нетиб кетиб қолган бўлса?! — деди у ранги қув ўчиб.

— Қўйинг-э, Хадичахон опа, кўп ваҳима қилаверманг, ҳозиргина рўмолини менга бериб, ўзи ташқарига чиқиб кетганди-ку?! — деди Салимахон.

— Рўмолини бериб?! — деди Хадичахон икки кафтини чаккасига қўйиб. — Вой, шармандалар, ҳали қочириб, юбордик, денглар-а... Вой, дардисарлар...

Ҳамма қизлар ҳурпайлишиб ўринларидан туриб ке-

тишди, ҳаммаларини бирдек ваҳима босди: чиндан ҳам қочиб кетган бўлса-я!.. Хадичахон югуриб эшикка чиқиб, ҳовлини бошига кўтариб, шаллақиларча сонига шапатилаб, бақира бошлади:

— Вой, шўргинамга шўрва тўкилсин... Ҳури йў-ўқ... Ҳури ўлгур йўқ!

Ҳовлида юрган Кенжа қўрқиб кетиб, ўзини бир четга олди. Малика хола бу гапни эшитиб дод-фарёд кўтарди.

— Вой, бо-лам, қайси расвонинг қўлига тушдинг, жон бо-лам!..

Кенжа азбаройи қўрқиб кетганидан йиғлаб, ўзини Малика холанинг қучоғига отди:

— Ойи, ойжон, йиғламанг...

— Вой, онанг ўлсин, болам!..

— Қўрқманг, ойи, қўрқманг Ҳури опам Зиёбек акам билан кетдилар, — деди у қўрққанидан Малика холани юпатмоқчи бўлиб.

— Зиёбек олиб кетди?! — деди Малика хола бирдан серғак тортиб. Кейин унинг эсига кечаги Зиёбекнинг айтган сўзи тушди: «Эртагача кутайлик. Муса келиб қолар. Мабодо келмаса, ўлсам ўламанки, аммо Ҳурини соқовга бермайман!» Ушанда Малика хола бу сўзни Зиёбек шунчаки айтди-қўйди, деб тушунганди. У йигитларча гапирган экан, мана энди сўзининг устидан чиқибди. Малика холанинг кўзларидаги алам ёшлари энди... севинч ёшлари билан алмашди... Лекин Малика хола бунни билдирмаслиги керак эди. У шундай қилди ҳам:

— Вой болам, вой болам!..

Ҳовлида шовқин-сурон, тўполон бошланди. Югургани гавдасига ярашиб, бой кириб келди.

— Вой лаънати-ей! Вой манжалақи-ей! — деди бой нуқул. Лекин у Малика холани сўкяптими, Ҳурини сўкяптими, бу номаълум эди. — Ким билан қочибди?

— Зиёбек билан, — деди шу ердан турган Салимахон таннозлик билан.

— Вой лаънати итвачча-ей! — деди бой ва орқасидан кирган Тўлбош, Давқора, Дандирасул ва бошқа йигитларга буйруқ берди: — Тездан қувинглар! Тириклай тутиб келинглар!..

Йигитлар отхонага қараб чопишди. Ҳайдарбой супада Кенжани бағрига босиб йиғлаб ўтирган Малика холанинг олдига келди. Кенжа қўрқиб, Малика холанинг пинжига кириб кетди.

— Ҳа, шарманда, қизингни қаёққа қочирдинг?

— Қаёққа хоҳласа шу ёққа! — деди Малика хола бир хилда. Чунки унинг учун энди бари бир эди: севинч билан қўрқинчининг фарқи қолмаганди.

— Келиб-келиб қизингни бир ялангоёққа бердингми? — деди бой Малика холага тўниб. Атрофдагилар жим туришарди. Шу маҳал тўрт нафар отлиқ чопиб чиқиб кетди. Малика хола парво қилмай жавоб берди:

— Тенг-тенги, тезак қопи билан.

— Ҳали сенинг тенгинг бир бемачит қозоқ бўлдимиди?

— Қозоқ бўлса нима қилибди? Қозоқ ҳам одам!..

— Мен сенга айтсам, мана сенга одам! — деб Ҳайдарбой зарб билан Малика холани тепиб юборди. Сўнг яна унинг устига урмоқчи ёки тепмоқчи бўлиб интилар экан, кучли бир қўл уни маҳкам ушлаб қолди. Бой: — Қўйиб юбор мени! — деб юлқиниб, бундай қараса, у шу вақтга-ча ўзига хизмат қилиб келган ва яқиндагина ундан айнаб колхозга ўтиб кетган ўз қишлоғининг йигитларидан экан. Афсуски, улар кўпчилик эди. Бой ҳайиқди. Йигитларини ёрдамга чақирай деса, улар қочганларни қувиб кетишганди. Ҳалиги йигит бойнинг қўлини бўшатиб, уни нарироққа суриб қўйди ва кулиб деди:

— Қўйинг, бой ота, хотин киши билан уришиб хотин бўласизми?

Бу сўз бой учун сўккандан ҳам ёмон тегди-ю, бироқ ожиз эди, бўлмаса...

Ҳалиги йигитлар Малика холани ўз ҳимояларига олишди.

* * *

Зиёбек билан Ҳури ҳамон йўлда боришарди. Кенг дала, ойдин кеча, катта йўл, от туёғи дупури билан ҳеч нарсани эшитиб бўлмасди. Зиёбек ўқтин-ўқтин орқасига қайрилиб қараб қўярди.

— Лаънатилар орқамизга тушибди! — деди бир маҳал Ҳурига. Ҳурида жон қолмади. Зиёбек отни баттар қистади: — Чуҳ, жонивор, чуҳ!

— Энди нима қиламиз? — деди Ҳури Зиёбекнинг орқасига маҳкамроқ ёпишиб.

— Йўл адаштирамиз, — деди Зиёбек атрофга аланглаб ва шу дам бирдан улар... бир от чоптирим жойда чарақлаб ёниб турган аллақандай қўшчироқни кўриб, кўнгиллари нурдек ёришиб кетди. Зиёбек нур бор ерда албатта одам бўлишини яхши биларди. У от бошини ўша чироққа қараб бурди. — Чуҳ, жонивор!..

Орқадагилар ҳам қий-чув кўтариб қувиб келишарди. Зиёбекнинг оти бурилганини кўриб, улардан иккитаси буларнинг олдидан кесиб чиқмоқчи бўлишди. Зиёбекнинг оти бирдан шудгор қилинаётган жойга келиб чопмай ўмбалаб қолди, лекин шундай бўлса ҳам жонивор жон-жаҳди билан эгаларини чироққа етказишга интиларди. Зиёбек орқасига қайрилиб қараса, ҳалиги икки отлиқ етиб олишига сал қолибди. Саман от толиқиб қолганидан ҳарс-ҳурс қиларди. Қувиб келаётганларнинг етишига озгина қолганда, чироққа яқинлашиб қолган Зиёбек товущининг борича қичқирди:

— Жон акалар, ёрдам беринглар, бизни қувиб келишяпти...

Улар чироққа етишди-ю, ўзларини от устидан таппа-таппа ерга отишди. Уларнинг паноҳ истаб етиб келган чироғи — колхозга келиб ер ҳайдаётган биринчи трактор чироқлари эди. Тракторчилар дам олиб, чироқ ёруғида овқатланишиб ўтиришган экан. Қочқинларни кўришлари билан ўринларидан учиб-учиб туришиб, ёрдамга шошилишди. Қувувчилар ҳам орқама-орқа етиб келишди.

Шу ерда келиб икки кундан бери тракторчиларга шогирд тушиб, сув ташиб юрган Муса қувучилар орасида Тўлбошни кўриб қолиб, бақирди:

— Сергей, ур қулоқларни! Он мине миқлаш... — деди-ю, югуриб бориб от устида турган Тўлбошга сапчиб, бургут каби чанг солди. Тўлбош отдан оғиб тушди, Сергей бўлса:

— Ах, сволочи! — деб қўлига илинган катта ключни отган эди, ключ бориб Дандирасулнинг башарасига тегди. У «во-во-вой!» деганича отининг ёлини қучиб, орқасига бурилди. Давқора ҳам, ёнидаги нотаниш йигит ҳам отларининг бошини кетга буришиб, қочиб қолишди. Тракторчилар орқаларидан тош, кесак отишиб қувлашди.

Тўлбош билан Муса эса шудгор устида яккама-якка олишишарди. Мусанинг тагига тушиб қолган Тўлбош энди этигининг қўнжидан пичоғини суғуриб олаётганда, устига Зиёбек етиб келиб қолиб, зарб билан Тўлбошнинг қўлига қараб тепди. Пичоқ унинг қўлидан учиб кетиб, анча жойга бориб тушди. Бир томондан Сергей келиб, оғир керзавой этиги билан икки-уч марта тепиб қолди. Унга бошқалар ҳам қўшилиб тепа бошладилар. Салдан кейин Тўлбош ўзини билмай, худди қуруқ тупроқ устига ташланган бир қоп хўл сузмадек, шудгор ус-

тида шалпайиб, чўзилиб қолди. Одатда сингиси келган нарса ўзидан қаттиқ нарсага бориб урилади. Тўлбош синдигина эмас, пачоғи чиқиб кетди. Ҳаёт мантиқи унинг устидан ўзининг адолатли хулосасини чиқарди.

Муса ҳарсиллаб бошини кўтарди.

— Он мине миқлаш.

Зиёбек шундагина Мусани таниб қолди:

— Муса!

— Зиёбек?! — деди Муса ҳайрон бўлиб. — Сенми-сан?

— Ҳа, мен. Бизлар... — деди Зиёбек кулиб. — Кечикканингдан кейин, ўзимиз қидириб келяпмиз...

Муса ҳеч нарсага тушунолмади. Аксинча Зиёбекнинг сўзини таъна деб билиб, ўзини оқлай бошлади:

— Кечагина Серейга шогирд тушдим. Эртагаёқ бормоқчи эдим... Айтсанг-чи, ахир нима гап ўзи?

— Ҳуридан сўра нима гаплигини, — деди Зиёбек.

— Ҳури?! — Муса қотиб қолди. У оғзини жуфтлаб энди бир нима демоқчи эди, Зиёбек қўймади:

— Нима гаплигини кейин эшитасан. Ҳозирча... — деб Мусани Ҳурига томон итарди. Илгари Ҳури ҳақида айтган бўлса керак, Сергей аста Мусани туртиб сўради:

— Она, да?

Муса аста бош ирғиб, трактор ёнида турган Ҳурининг олдига кетди...

УН ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

Эрта тонг.

Кечагина тўйга келган одамлар билан гавжум бўлган Ҳайдарбойнинг ҳовлиси бугун бўм-бўш бўлиб, файзсиз, ҳувиллаб қолганди. Бой ҳовли ўртасидаги сўрида хаёлчан ўтирарди. Кечаги бўлиб ўтган воқеалар бойнинг номусига текканди. Қаёқдаги ялангоёқлар ҳаддидан ошиб, яккаю ягона ўғлининг дуб-дуруст башарасини бузиб қайтаришибди. Унг қўли ҳисобланган Тўлбош борган жойидан қайтиб келмади. Ҳаммаси ҳам майли-я, Ҳайдарбекдек азиз одамнинг «келинини» битта ялангоёқ қозоқ бола олиб қочиб кетибди, деган сўз яхшими?! Наҳотки, уни шунча одам ҳаракат қилиб тутолмаса! Йўқ, камбағаллар ҳаддидан ошиб кетяпти. Кечагина бой эшигидан ювинди ичиб юрган хизматкорлари Малика хола билан Кенжани ҳимоя қилиб, бойнинг қўлидан олиб чиқиб кетишди. Бу нима деган гап ахир!

Бой ўйлай-ўйлай ўйига етолмасди. Чунки бу гаплар унга бутунлай ёт ва ғайритабиийдек туюларди. Халқда «бой бойга боқар, сув сойга оқар» деган мақол бор. Ҳатто шу мақол ҳам ҳозирги даврга келиб ўз аҳамиятини йўқотиб қўйгандек кўринарди. Ҳа, ҳозирги замон — шундай замон эди! Буни, мана, Ҳайдарбойнинг ўзи ҳам кўриб ўтирибди. Мана, масалан, Болтахўжани олайлик. Кимсан, Ҳайдарбойдек бойнинг «мана мен!» деган дўстларидан бири эди у. Ҳайдарбой Малика холага жаҳл қилиб: «Ҳали сенинг тенгинг бир бемачит қозоқ бўлдим!» — деди. Малика хола: «Қозоқ бўлса нима қилибди? Қозоқ ҳам одам!» — деди. Шунда Ҳайдарбой: «Мен сенга айтсам, мана сенга одам!» деб Малика холани тепиб юборди. Бу гап Ҳайдарбойнинг ўзига яқин тутиб юрган Болтахўжанинг иззат-нафсига тегиб кетди. У, бундан чиқди, бизлар одам эмас эканмиз-да, деб этагини силкиб шу ондаёқ отига миниб, яйловига жўнаб қолди.

Камбағалларнинг дили, тили яқин бўлгани учун бир-бирини ҳимоя қилди. Ҳатто неча юз йиллардан бери элга нафи тегмай, Сирга бориб қуйилаётган Қарсақли сойи ҳам йўлини бошқа ёқдан солди, уни бошидан «Ленин» колхози жиловлаб олди.

Бой танҳо ўзи шундай хаёлларга берилиб ўтирар экан, ўзига-ўзи ҳисоб берди: «Хўш, мана шу кўйга тушганидан бери нима қилдинг, Ҳайдарбой? Сирдаги ғарам-ғарам пичанларинг қаровсиз қолди. Қарсақлининг нариги чатидаги серҳосил ерларинг колхозга ўтиб кетди. На ўз ерларингга дурустроқ экин эка олдинг ва на бировга эктирдинг. Яна ишончли қўл-қанотинг Асқардан айрилдинг ва шу билан бошқа одамлар олдидаги ишончингни ҳам йўқотиб қўйдинг. Айниқса, кечаги тўй воқеаси сени қолган-қутган обрўйингдан ҳам, «келин» ингдан ҳам жудо қилди».

У шундай тутақиб кетган эдики, ҳатто чаёнга айланиб, ўзини-ўзи қақиб ўлдириб қўя қолса! Ёки қани энди ўзини шу кўйга солган кишиларни бир-бир тутиб олиб, қийма-қийма қилиб ташласа! Аммо унда бундай ишларга мадор йўқ эди. Қани энди анави кунги кўзига бири Германия, бири Англия, бири Франция, бири Америка бўлиб кўринган болтакўллик — Қулаҳмад, коризлик — Карим элликбошилар! Қани, қани, улар!..

Биров дарвозани зарб билан таққиллатиб қолди. Бой чўчиб тушса ҳам ҳалиги зилдек ўй гавдасини босиб, ўрнидан қўзғалмади.

— Дандирасул, ҳой Дандирасул! — деб бақирди у ўтирган жойида.

— Ла-ла-лаббай! — деди Дандирасул уйдан чиқиб. У кечаси Сергей отган ключдан ёрилган башарасини оқ латта билан кулгили қилиб танғиб олган эди.

— Дарвозани оч, биров тақиллатяпти.

— Хў-хў-хўп, — деди Дандирасул ва бориб дарвозани очар экан, худди орқасидан биров қувиб келаётган каби шошилинч бир чопар кириб келди. Чамаси, шаҳардан келаётган бўлса керак, оти оппоқ кўпикка беланиб кетибди. У дарвозадан кириб келиши билан тўғри ҳовлидаги сўрида ўтирган Ҳайдарбойнинг олдига келди:

— Ассалому алайкум.

— Ваалайкум ассалом, хўш, хизмат?

— Хизмат шуки, кеча кечқурун Жавлонбек акамларни қамоққа олишибди, Садивоққосни ҳам. Эҳтиёт бўлар экансиз. Гап шу, хайр! — деди-да, чопар қандай шошилинч кирган бўлса, тезда шундай шошилинч чиқиб кетди. Бой ҳангу манг бўлиб қолди. Дандирасул чопарни чиқаргач, дарвозани қулфлаб келиб, дадасидан сўради:

— Да-да, ни-ни-нима деди?

— Дард деди, бало деди, — деб бақириб берди бой. Кейин шартта ўрнидан туриб, уйига кирди, сўнг нима қиларини билмай, телба кишилардек, яна ташқарига отилди. Орқасидан хотини Бибисора ҳам чиқди:

— Мана, айтмадимми, сизга ахийри бир бало бўлади, деб.

— Кўп вайсайверма! — деб жеркиди уни Ҳайдарбой.

Яна дарвоза тақиллаб қолди. Дандирасул кўрқа-писа бориб, дарвозани очди-ю, орқасига тисарилди. Ҳовлига Муса бошлиқ олти-еттига нотаниш забардаст йигитлар кириб келишди. Муса тўппа-тўғри бой ўтирган жойга келиб, унга тикилди. Гўё унинг ҳар битта киприги бойга найза бўлиб санчилди. Бой ҳам худди уни таниёлмаётгандек бақрайиб қолди. Тўғрироғи, бой уни яхши таниди-ю, бироқ ким бўлиб қайтиб келганлигини билолмади. Чунки Муса умрида бойга бунчалик тик, ботир боқмаган эди. Бой ҳамон унга қараб лоқайд термилиб турарди; қадимги Муса, бошида уч кун аввал кийган чимкашта дўппи, оёғида этик, устида ўша камзул, бўйи баста ҳам ўша-ўша... Фақат, фақат жаҳл устида бойнинг кўзига сал бўлса-да, бошқачароқ кўриниб кетди.

Тўғри, у илгариги Муса эди. Аммо унинг бўйи баста жойида бўлгани билан ўйи ўсганди, кийим-боши

эски бўлгани билан сал бўлса-да, онги янгиланганди. Шунингдек, уни шундай тик қарашга бойнинг ўзи мажбур қилганди... Бундан ташқари у айниқса ёнидаги катта кучга — янги замон кишиларига таянгани учун ҳам шундай дадил кўринарди.

— Муса?! — деди бой ҳамон кўзларига ишонмай.

— Ҳа, мен Мусаман, — деди у салмоқ билан. — Малика кеннойим билан Кенжа қани?

Бой гўлдираб қолди. Сергей олдинга бир қадам чиқиб, камзулининг сирт чўнтагидан ярми белигача чиқиб турган ключини ушлади.

— Ну!

— Қаёқда деяпмиз?

— ...

Бойнинг бир нафаслик бахти бор экан. Агар шу маҳалда кўча эшиқдан Малика хола билан Кенжа уларни ўз ҳимоясига олган йигитлар билан кириб келмаганида, шабҳасиз, бойнинг бошига ҳам Тўлбошнинг куни тушиб, бир қоп сузмага айланган бўларди.

Малика хола Муса билан йиғлаб кўришди.

— Йиғламанг, бўлди... бўлди, — деб юпатди Муса уни. — Энди бу жойларни елкамизнинг чуқури ҳам кўрмайди, кенойи.

Муса Кенжанинг елкасидан ушлаб эркалади. Унинг юзида кулги ўйнарди.

— Сиз билан ҳали гапни тамом қилганимиз йўқ. Ҳозирча хайр! — деди Муса бойга нафрат билан қараб. Сўнг Малика хола билан Кенжани етаклаб орқасига бурилди. Одамлар ҳам унинг кетидан чиқишди. Бой бошини қуйи солганича ўтириб қолди.

Мусалар чиққанда Зиёбек уч-тўрт йигит билан Малик холанинг эшиги зулфини суғуриб олиб, уйдаги бор юкини колхоздан олиб келган шотилик аравага ортиб, дарвоза олдида тайёр бўлиб туришганди. Зиёбек Малика хола олдига келиб ҳазил қилди:

— Ойи, мзоримга роса ғишт ташидингизми?

— Раҳмат, болам, розиман, — деди Малика хола. — Асил йигит экансан.

Зиёбек Малика холани ҳурмат қилиб, эҳтиётлик билан арава устига чиқаётганда, юклар орасидаги оқ матога тугилган бўҳчаларга холанинг кўзи тушиб қолди. Малика хола уларни Зиёбекнинг қўлига олиб бериб:

— Ма, ўғлим, мана бу бой киритган латта-путталари эди. Олиб кириб бер, бошида қолсин! — деди.

— Менга бер! — деди Муса Зиёбекнинг қўлидан бўхчаларни олиб, кейин бутун кучи билан уларни дарвозага қараб отди. Қизил бахмал паранжи бўхчадан чиқиб, бир четга учиб тушди. Зиёбек югуриб бориб уни ердан юлқиб кўтариб олиб, эшик томон қайта отди. Паранжи ҳавода қалқиб бориб қудуқ ёнидаги тахтадан ясалган новга ёпилиб қолди.

Арава секин йўлга тушди, нарироқ борганда Муса чопони билан кўрпачасини елкасига ташлаб олиб, одамларга қўшилиб келаётган Мирзарайим акани кўриб қолди. Кўриб қолди-ю: «Сиз қаёққа кетяпсиз?» деб сўраб ҳам ўтирмай, уни ҳам аравага ўтқазиб олди.

Ҳаво бугун жуда мусаффо эди. Қуёш ҳам терак бўйи кўтарилиб қолганди. Малика хола ўрганиб қолган жойидан узоқлашган сайин ўзини аллақандай сезиб, кўзига милт-милт ёш олди-ю, йигитларга билдирмасликка ҳаракат қилди.

Арава Қарсақли кўпригидан ўтиб, йўл бўйидаги мазористонга яқинлашганда тўхтади. Йигитлар ҳали тупроғи эскирмаган мазор олдига бориб, чўкка тушдилар. Мирзарайим ака қуръон ўқиди. Қуръон ўқилиб бўлиб, юзларига фотиҳа тортилгач, Сергей Мусани аста туртиб: «Бу кимнинг мазори?» деб сўради имо билан. Муса бошини эгиб хомуш турган Зиёбекни кўрсатиб деди:

— Уники, атес, помир.

Сергей тушуниб, бошидан кепкасини олди.

Улар яна йўлга тушдилар. Бундан тахминан бир ойлар чамаси илгари дадаси, Кенжа учаласи мана шу жойдан ўтиб, қишлоққа кириб келганлари Зиёбекнинг эсига тушиб кетди. Унда бу ерлар лойгарчилик эди. Энди эса атроф кўм-кўк бўлиб, йўл четида қоқигулар, лолалар, чучмомолар қийғос очилиб ётарди. Булар ўшанда учта бўлиб келишган эди. Энди эса дадасини қолдириб, иккита бўлиб чиқиб кетишяпти... Йўқ, улар иккита эмас, кўпчилик. У ҳаммага дўст, ҳамма унга дўст. Бироқ шундай бўлса ҳам ота — ота экан. Ахир у буёқларга Зиёбек билан Кенжани хор-зор қилмай, деб бошлаб келган эди-да!

Арава тақир-туқур қилиб келар, арава атрофида келаётганлар эса, негадир, индашмас эди. Ҳаммасининг кўнглида қандайдир бир гап бору, лекин ўша гапнинг нималигини ҳатто ўзлари ҳам билишолмасди. Шу маҳал уларнинг олд томонларида — йўлда чанг кўтарилди. Бундай қарашса, арава экан — борган сари яқинлашиб келарди.

Раис келяпти, — деди Салимжон.

— Балки бошқадир, қаёқдан биласан?

— Кўрмаяпсанми, раиснинг тарантаси-ку.

Тарантас араванинг ёнига келиб тўхтади, устида Ҳури, Барно, яна бир киши, раис бор экан. Ҳури арава устида ўтирган ойисини кўриб, ўзини тарантас устидан отди.

— Ойижон!..

— Қизим!

Она-бола бир-бириларини гўё узок вақт кўрмаган каби қучоқлашиб, кўз ёши қилиб кўришди. Раис эгнига чопон, бошига телпак кийиб олган, қирқ беш-элликлар чамасидаги, тўлагина, хушчақчақ киши экан. У она-боланинг қучоқлашиб қолганини кўриб, завқ билан қорнини силкитиб кулди. Атрофдаги йигитларнинг юзларида ҳам табассум ўйнади.

— Хўш, йўл бўлсин? — деб сўради раис улардан хотиржамлик билан арава устидаги кўч-кўлонларни кўздан кечириб бўлиб.

— Колхозга... — деб жавоб берди кулиб Салимжон.

— Шундай денглар-а! — деди раис яна хотиржамлик билан. — Шундай азамат йигитлар ўзлари туғилиб ўсган қишлоғини ташлаб-а!..

Ҳамма ҳайрон бўлиб қолди: «Раис ҳазил қиялп-тими ё...» Буни ҳеч ким билмас эди. Салимжон тутақиб кетди:

— Ахир бизлар...

— Нима ахир бизлар?

— Ахир, Муса билан Ҳури Ҳайдарбой бор жойда тинч ишлаёлмайди-ку.

Муса уялиб кетди. Раис бу гаплардан хабари бор бўлса ҳам аҳамият бермасликка ҳаракат қилди.

— Э-э, бундоқ денглар, Ҳайдарбойдан қочиб келяп-миз денглар, — деди раис завқ билан кулиб. — Шундоқ туппа-тузук кап-катта, кап-катта йигитлар-а!

Ниҳоят, бу кулги Мусанинг ҳам иззат-нафсига тегиб кетди. У ўзича бу кулгини ўзига қарата айтилаётган пичингдек тушунди:

— Ҳеч ким Ҳайдарбойдан қўрқиб қочиб келаётгани йўқ, раис ака, — деди Муса салмоқ билан. — Бизлар фақат колхозда ишлаш учун келяпмиз...

— Бу гапларингга ҳеч қаршилигим йўқ. Лекин Яккатутни колхоз эмас деб ким айтди сизларга? — деди раис ҳамон хотиржамлик билан. — Шу бугундан бошлаб Яккатут ҳам «Ленин» колхозига қарашли жойлар ҳи-

собига ўтди. Энди бу ер колхозимизнинг бир бригадаси бўлиб қолади. Ҳайдарбойнинг бувасидан қолган ер эмас бу! Тушундингларми, ўртоқ Яккатут бригадасининг аъзолари!

«Яккатут бригадасининг аъзолари! Аъзо. «Ленин» колхозига аъзо!..»

Ҳамма ҳайрон бўлиб қолди.

— Буни сиз қаёқдан биласиз?! — деди Муса. Раис кулди:

— Буни мен ўзим тўқиб айтаётганим йўқ. Колхоз бошқармасининг қарори бу!

Яккатутлик йигитлар бир-бирига хурсанд боқишди. Муса арава олдига ўтиб, от бошини Яккатутга бурди.

Мирзарайим акагина ҳамон бу гапларга тушунолмаётганга ўхшади:

«Яна ўша Ҳайдарбойга рўпара бўларканмиз-да!..»

* * *

Ҳайдарбойнинг ҳовлисида қимир этган жон кўринмасди. Бой эса ҳамон бояги ўтирганича хаёл суриб ўтирарди.

Юқоридаги — округдаги дўстларига колхоз ҳаракатига қарши мисол яратмоқчи бўлган бу азаматлар, кекса тарих учун, фақат ўзларининг ифлос кирдикорлари билан жирканч мисолларнигина ярата олдилар.

Ҳаёт оқими эса ўз йўлида тўхтамай оқишда давом этар ва йўлида ғов бўлганларни йўл-йўлакай гирдобига ютиб борарди.

Ҳайдарбой зил қоратош бўлиб бутун гавдасини босиб турган бошини аста кўтариб, кўзи билан ҳовлини айланиб чиқди ва... ҳовлида ҳеч кимсани учратолмади. Нима учундир бой шу чоғда Шариф ячейканинг «яккамохов» деган гапини эслади. Чиндан ҳам бой бундай қараса, ҳовлида ёлғиз ўзи яккамохов бўлиб қолибди. Унинг руҳини қандайдир совуқлик эгаллади. Назарида кимлардир келиб унинг мол-мулкини тортиб олаётгандек туюлиб кетди. Бой сапчиб ўрнидан туриб бақирди:

— Ҳой, ким бор, Дандирасул!

— Ла-ла-лаббай! — деди у ичкаридан товуш бериб.

— Отга мин... Чаққон! Болтахўжага хабар қил, тўнаб кетди де! Талаб кетди де!.. Тез! — Бой бир-бирига қовушмайдиган гапларни айтиб, телбаларча бақирарди: — Жавлонбек билан Садивоққос қамалибди, де! Қўйларимизга, молларимизга эҳтиёт бўлсин!.. Бор, тез!

Бой ҳозир ҳам Болтахўжани деб эмас, ўз молларини деб уни тилга оларди.

Дандирасул тез отга миниб, ланг очик турган дарвозадан чопиб кетди. Чиқиб кетди-ю, дарвоза олдидаги боги Муса отиб юборган бўхчадан от ҳуркиб кетиб, уни улоқтириб юборди.

— Во-во-вой! — деган қўрқинчли товушни эшитиб, Ҳайдарбой алпанг-талпанг дарвоза олдига югуриб чиқди. Чиқа солиб, унинг кўзи қудуқ бошидаги — устига қизил бахмал паранжи ёпилиб қолган новга тушди. Унда жон қолмади. Нов унинг кўзига тобут бўлиб кўринди.

— Тобут! Ё олло! Кимнинг тобути бу? — у ўзини бутунлай йўқотиб қўйди. Тиззаларининг дармони қуриб, ўтириб қолди-ю, қўлларини ерга таяб орқасига тисарилди. — Ё олло! Борми мадад, мадад борми?

Орқа томондан икки номаълум одам келиб уни икки қўлтиғидан суяб турғизди.

— Туринг, мадад бор.

— Қани, мадад қаёқда? — деди бой уларнинг башарасига қарамай.

— Буёқда.

Бой уларга энди қаради, қаради-ю, уларнинг қизил ёқаларига кўзи тушиб, ўзини йўқотиб қўйди...

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

Ҳалигина қовоғини солиб кузатиб қолган қишлоқ қайтиб келган Муса билан Зиёбекларни очик чеҳра билан кутиб олди. Боя кетаётганда ҳеч ким буларни кузатиб қўймаган эди, энди бўлса анчагина одамлар пешвоз чиқиб, кутиб олишди, ҳаммаси ҳам хурсанд, ҳаммасининг ҳам юзларида табассум бор эди.

Кўнгил! Кўнгил қоламан деса бир отим носвойдан ҳам қолади. Кўнгил чоғ, кўтаринки бўлса тоғни уриб толқон қилади киши! Дунёда кўнгилдан ҳам зўрроқ нарса борми? Боягина ўз жонажон қишлоғини ташлаб чиқиб кетишга ундаган кўнгил, энди раиснинг бир оғиз яхши гапи билан раъйдан қайтди ва одамларнинг чеҳраларига табассум югуртди... Ҳалигина кўзларига алламбало бўлиб кўринган қишлоқ энди иссиқ ва меҳрибон бўлиб кўрина бошлади! Кўнгил!

Бричка арава кўчанинг бошига келганда раис извошдан тушди...

— Сизлар бориб жойлашаверинглар, мен ҳозир бораман.

Ҳадемай аравадагилар Асқар ака ҳовлиси ёнига келиб тўхташди. Ҳайдарбой томон жимжит эди. Малика хола, Ҳури, Барнолар аравадан тушиб, ҳовлига кириб келишди. Ҳувиллаб қолган ҳовлига яна жон кирди, унда яна қайта ҳаёт бошланди. Йигитлар аравадан юкларни тушириб, ҳовли ўртасидаги четлари нураб, қулаб тушган супа ёнига олиб келиб қўя бошладилар. Мирзарайим ака ҳамон ҳайрон, ҳовли ўртасида турар эди.

Йигитлар бирпасда юкларни ҳовлига ташиб бўлиб, аравани қайтардилар.

Ҳури олов ташлаган самовар сал ўтмаёқ қайнади.

— Ойи, чой тайёр бўлди.

— Ҳой, болаларим, қани буёққа келиб бир пиёладан иссиқ чой ичиб олинглар. Юкларни кейин кирита-верамиз, — деди Малика хола. — Қани, Мирзарайим ака, болаларни чойга бошланг.

Ҳаммадан илгари супага Мирзарайим ака қўлини юйиб келиб ўтирди.

— Кулранг қашқа отхонадамикан, — деди Мирзарайим ака, — суғорилмаган эди жонивор.

— Бечорани эсингиздан чиқармабсиз-да, Мирзарайим ака, — деб кулди Зиёбек супага чўкка тушиб ўтираркан. — Қойилман...

— Уйламай нима қил-аман? Нима, Ҳайдарбой уни етаклаб сувга олиб боради дейсанми?

Ҳамма супага давра қуриб ўтирди. Ҳури чой қуярди. Унинг ёнгинасидаги Барно Каримжонга сузилиб қаради. Каримжон ҳам унга қайта-қайта тикилиб қараб қоларди. Буни зимдан пайқаб ўтирган Муса ўзича: «Уб-бў қурмагурлар-эй, ҳа, майли, бир-бирига муносиб», — деб кўнглидан ўтказди-да, Ҳурига қаради. У чой қуйиш билан овора эди.

Ҳамма ўзи билан ўзи бўлиб, Кенжа жойсиз қолибди-ю, ҳеч ким эътибор бермабди. Уни Сергей кўриб қолиб, чақирди. Кенжа ийманган эди, қўлидан тортиб, тиззасига ўтқазди.

— Садись, друг. Во, молодец.

Ўзини катта бола ҳисоблаб юрган Кенжа Сергей ўз тиззасига ўтқазиб қўйганидан уялиб, аста сирпаниб тушганда, Сергей унинг бўйнидаги осиклик турган туморини кўриб қолиб сўради:

— Э, друг, это что такое?

Кенжа унинг нима деяётганини тушунмади. Унинг ўрнига Салимжон жавоб берди:

— Тумор. Бумага будит, письмо будит, — деди имошора билан зўрға тушунтириб.

— Дадам ёзиб берган, — деди Кенжа Салимжонга. Сергей шуни сўраётган бўлса керак, деб ўйлаб.

— Аха, агес писал гаварит, — деди Салимжон катта бир янгилик очгандек. Буни Сергей аниқ тушунди.

— Отец писал! Интересно, что он там написал, а? — деди у қизиқиб. — Давай, Кенжа, откроем, а?

— Очиб кўрамиз-а, Кенжа?

Бу гап Малика хола билан Мирзарайим акага ёқмади-ю, шундай бўлса ҳам улар оғиз очиб бир нима дейишмади. Фақат Малика хола Мусага қараб бош чайқаб қўйди. Бу нарса Мусанинг ўзига ҳам қизиқ туюлиб кетиб, Малика холага кўз қисиб қўйди-да, Кенжага қўл чўзди.

Кенжа аввалига йўқ демоқчи бўлди-ю, Зиёбек, майли, бера қол, деганидан кейин, туморни бўйнидан олиб берди. Муса туморни эҳтиётлик билан очди. Ундан тўрт йўлгина таниб бўлмайдиган арабча хат чиқди. Хат хитой чой қоғозига ёзилиб, уч букланиб солинибди. Лекин вақт ўтиши билан намиқиб сарғайиб, эскириб кетибди. Муса уни ўқий олмади.

— А ну-ку, дай сюда! — деди Сергей хатни қўлига олиб. Бироқ бу хат унга чумоли изига ўхшаган бир нарса бўлиб, бутунлай нотаниш кўринди. Хатга маҳлиё бўлиб, ҳамманинг олдидаги чойи совиб қолди. Хат уларнинг қўлидан бир-бир ўтди, бироқ уни ҳеч ким ўқий олмади.

Шу пайт эшикдан уч одам кириб келди: уларнинг бири раис бўлиб, қолган иккитаси ёқаларига қизил таққан нотаниш одамлар эди. Қизил ёқалиларнинг бири Муса билан Зиёбекка сал танишроқ туюлса ҳам, аниқ эслаёлмай чўчиб ўринларидан туришди. Мусанинг хаёлидан кеча кечқурунги Тўлбош воқеаси ғиз этиб ўтди. «Энди онамизни Учқўрғондан кўрсатади», деб ўйлади у ичида. Ҳойнаҳой, Зиёбек билан Сергей ҳам шундай деб ўйлашган бўлса керак, ранглари қув ўчиб кетди. Бироқ улар кириб келишлариданоқ кулиб киришди. Бу уларга сал тасалли берди.

— Ҳорманглар энди! — деди раис муғамбирона кулиб.

— Раҳмат, раис ака, — деди Муса сал хижолат тортгандек бўлиб. Раис ҳам бошқа ҳеч нарса деб уларни уялтириб ўтирмади. Раис билан бирга кирган кишилар ҳам ҳамма гапдан хабардор бўлишса керак, ортиқча ҳеч нарса дейишмади.

— Ия, мана бу мен ковақдан топиб олган болам-

ку, — деди ҳалиги қизил ёқали киши бирдан. У — Тожиев эди.

— Амаки,— деди Муса уни таниб, Зиёбек ҳам уни таниди.

— Ҳа, ўша амакинг...

Йигитлар уларга жой беришди.

— Хўш, нима қиляпсизлар? — деди раис.

Болалар бир-бирларига имо қилишди. Сергей ҳалиги тумордан чиққан хатни раисга узатди.

— Вы можете читать?

Раис хатни олиб ҳижжалаб кўрди, ўқий олмагач, Тожиевга берди. Тожиевнинг саводи бор экан, шариллатиб ўқиди:

*Камол эт касбким, олам уйидин,
Сенга фарз ўлмагай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин ногамом ўтмак баайни,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

Тожиев ўйланиб қолди: «Ие... бу ҳазрати Навоийнинг машҳур рубойиси-ку! Қизик, бир саводсиз қозоқ ўзбек шоири ёзган рубойини нечук бўйнига тумор қилиб осиб юрибди?! Ҳм, қани энди у жаноби Жавлонбекнинг, ўзбек билан қозоқ ҳеч қачон эл бўлмайди, деб қилган даввоси! Уша аблаҳлар лоақал ўзбек билан қозоқнинг ота-боболаримиз замонларидан буён ёнма-ён иноқ, тотув яшаб келаётганларини тан олсалар экан...»

Жимликни Тожиевнинг ўзи бузди:

— Бу шеърни улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ёзган. Мазмуни: дунёга келиб, ўқимай, ундан билимсиз ўтмоқ — ҳаммомга кириб ювинмай, нопок чиқмоқ билан баробардир, дегани. Демак, бундан чиқдики, раҳматли Суюм оға сизларнинг ўқиб, одам бўлишларингизни истаган. Ҳа, у туморни бекорга Кенжанинг бўйнига осиб қўйган эмас экан... Эҳ, яхши кунлар насиб бўлмади шўрликка,— деди у хўрсиниб.— Мана, кўрдингларми, унинг айби нимада? Яхши кунларни қўмсаганида! Сизлар ҳали ҳеч нарсани билмайсизлар, болаларим. Колхоз тузумига қарши кишилар қанчадан-қанча яхши ниятли кишиларни йўлдан урмади. Улар ҳали пана-панада биқиниб юриб, энг эҳши, фаол кишиларимизни, фирқа аъзоларимизни, комсомолларимизни ўлдириш, йўлдан уриш пайидалар. Тўғрими, раис?

— Тўғри, ҳали кураш тамом бўлгани йўқ.

— Мана, сенинг тоғанг Асқарни олайлик,— деди То-

жиев Мусага. — Нима учун қамалди деб ўйлайсан?

Муса жавоб беролмади. «Шариф ячейкани калтаклагани учун...» дейишга эса — тили бормади.

— Билмайсан, — деди Тожиев. — Содда бўлгани учун, ўғлим, содда бўлгани учун. У фақат шунинг учун тухмат билан қамалди.

— Тухмат билан?! — деди Муса ҳайрон бўлиб. Ҳамма Тожиевнинг оғзига тикилди.

— Ҳа, тухмат билан, — деди Тожиев.

— Қандай қилиб?!

— Садиваққосни танийсизлар-а? Ана ўша одам ўзига қарашли кишилар билан Шариф ячейкани ўлар ҳолатда калтаклаб, айбларини Асқар акага тўнқарган, тушундингларми?..

— Демак, Асқар тоғам нотўғри қамалган экан-да.

— Ҳа, тухматчилар жазоланиб, тоғанг бугун эрталаб озод қилинди, — деди Тожиев. Ҳамманинг юзига хурсандчилик югурди. — Коризда қариндошлари бормиди?

— Ҳа, — деди Малика хола кўз ёшларини артиб. — Синглиси бор. Мусажоннинг онаси.

— Бўлмаса, ўша ёққа чиқиб кетди. Эрталаб келишади.

— Шарифжоннинг аҳволи қалай, билмайсизми? — деб сўради Сулимжон ундан.

— Тузук, яқинда чиқиб қолади. Калаванинг учини Шарифжон топиб берди-да. Агар у ҳеч нарса деёлмаганда, Асқар ака бечора, озод қилинмаган бўларди. Эҳ, болаларим... — деб бир оз сукут қилди Тожиев. Кейин Зиёбекдан сўради: — Хўш, сенинг отангни ким ўлдирди, деб ўйлайсан?

— Менинг отамни?! Ўлдирилган?!

— Ҳа, сенинг севикли отангни Жавлонбек, Ҳайдарбой, Болтахўжалар калтаклаб, заҳар бериб ўлдирганлар. Заҳарни табиб орқали бердирганлар.

— Менинг отамни-я? — деди Зиёбек ўрнидан сапчиб туриб. Тожиев унинг елкасидан босиб ўтқазди.

— Ҳа, ўғлим, улар кўпгина оталарнинг бошига етишди. Уларни душманларимиз фақат колхозга кирамиз деганлари учунгина шундай қилишди.

— Мен у Ҳайдарбойга кўрсатиб қўяман! — деди Зиёбек яна ўрнидан сапчиб туриб ва дарвоза томонга қараб интилди.

— Шошма, сабр қил, ўғлим, — деди Тожиев салмоқ билан уни тўхтатиб. — Улар шу бугун қўлга олинди... Ҳайдарбой ҳам, Болтахўжа ҳам, Садиваққос ҳам, Маро-

зиқ табиб билан Давқора ҳам. Уларнинг раҳнамози Жавлонбек эса бундан икки кун илгари ҳибсга олинган эди. Ҳамма бўлган гапни ўзи айтиб беришга мажбур бўлди, аблаҳ. Улар энди халқ суди олдида қилмишларига яраша жавоб беришади.

— Ия, Жавлонбек райкомда ишламасмиди, амаки? — деди Муса ҳайрон бўлиб.

— Тўғри, райкомда ишларди. Ҳуқкумат органларимизда ҳам ўзларининг кирдикорларини яшириб юрган қора ниятли кишилар йўқ эмас. Буларни билиш керак. Ҳа, майли. Кейин-кейин ҳаммасини билаверарсизлар, ҳозирча эса, бизларга рухсат, — деди Тожиев ўрнидан тураркан. Ҳамма унинг ҳурматига ўринларидан туришди. — Хўп, энди кетайлик, анча ўтирдик. Сизлар ҳам яхшилаб жойлашиб олинглар. Эртага Асқар ака ҳам келиб қолар, — у Кенжанинг елкасидан ушлаб эркалади: — Сен албатта мактабга борасан, ўқийсан, мулла бўласан. Даданг учун, ойинг учун, бутун умри нодонликда ўтган халқимиз учун ўқийсан, тушундингми, ўғлим? Мана акаларинг, опаларинг ҳам ўқийди. Тез кунда мактаб очамиз, ҳаммангиз ўқийсиз.

Муса севинчини яширолмай, ер остидан Ҳурига қараб қўйди. Ҳури ерга қаради.

— Энди, холажон, мана бу бола ҳам сизларникида тура турсин. — Бечора боланинг ота-онаси йўқ экан, детдомдан чиқибди. Колхозимизга биринчи тракторни шу бола ҳайдаб келди. Қадами қутлуғ экан.

— Жоним билан, айланай.

— Холамнинг болалари кўпайиб, бой бўлиб қолдику, а? — деди кулиб Тожиев.

— Худога минг қатла шукр, — деди Малика хола Тожиевлар чиқиб кетгандан кейин ҳам ўзича сўзланиб. — Болаларимдан ўргилай. Қани, энди яна икки қизим бўлса-ю, Зиёбек билан Сергейжонга бериб қўя қолсам.

Ҳури дугонаси Барно билан нарироқда турганди. Ойисининг ҳалиги гапидан кейин Мусанинг кўзига кўзи тушиб, уялганидан тескари қаради. Қанчадан бери бутун жисми қулоққа айланиб кутиб юргани шу сўзни ўз қулоғи билан эшитиб, Мусанинг ҳам баҳри дили очилиб кетди. Бу сўз унга қандайдир руҳ, куч бахш этди. Бу сўз кечгача унинг қулоқлари тагида жаранглаб турди.

Маслаҳат билан Мирзарайим ака, Сергей шу ерда қоладиган ва Мирзарайим ака шу чоққача Ҳайдарбой-

нинг отларни боққан бўлса, энди колхоз отларини боқадиган бўлди. Сергей ҳам тракторга Муса билан бирга шу ердан чиқади. Унча узоқ эмас, эртадан бошлаб трактор Қарсақлининг нариги бетига келиб ер ҳайдайди. Бошқалар ҳам Салимжон бошлиқ бир бригада ташкил этиб, ўша жойда ишлашадиган бўлишди.

Ҳамма иш саранжом бўлгандан кейин Барно билан Салимжон уй-уйларига кетишмоқчи бўлиб отланганларида, Ҳури, Муса, Зиёбеклар уларни кузатиб қўйгани кўчага чиқишди.

Озод ёшларнинг руҳлари тетик ва ўзлари хурсанд эдилар. Бу эркинлик дунёни яна ҳам гўзал кўрсатди уларнинг кўзларига! Уларнинг назарида Яккатут шу кунгача гўё бир жирканч парда тагида ётгану ўша парда қишлоқ юзидан бугун кўтарилгандек эди. Шу кунгача қафас бўлиб кўринган қишлоқлари уларнинг кўзларига энди бутун гўзаллиги билан намоён бўлганди. Энди ботиб бораётган қуёшнинг сўнгги нурлари осмон билан ўпишган кўм-кўк мирзатеракларнинг уч-учларида жилоланиб турарди. Ёшлар эртага иш бошида — далада учрашмоқчи бўлиб хайрлашаётганларида, куни билан оламни тандирдек қиздирган, бутун борлиққа нур берган қуёш қизариб ботиб борарди. У Ҳури, Муса, Зиёбекнинг назарида, ботиш азалий одати бўлгани учунгина эмас, балки эртага бугунгидан ҳам чароғонроқ, бугунгидан ҳам нурлироқ бўлиб чиқиш учун ботиб бораётгандек туюларди.

*Туркистон — Тошкент,
1959—1961 йиллар.*

КУКЕЛ

Ҳикоялар

Кўклам нафаси уфуриб, қатқалоқ қорлар эрий бошлаган пайт. Ҳар йилгидек, бу пайтда, колхозимиз чўпонлари Сирдарё бўйидаги Ясси яйловига ўтов тикиб кўчиб чиқишади. Яйлов билан қишлоғимиз ораси унчалик олис эмас. Жуда нари борганда ўн чақирим келса келади, келмаса йўқ. Мен бу жойларга Почтахон амаким билан кунига бўлмаса ҳам, кунора овга чиқиб тураман. Кўклам! Албатта, бу пайтда, Сирдарёнинг суви тошиб ён-беридаги тўқайзорларга, кўл-кўлмакларга чиқади. Ўрдак, ғозлар ғақ-ғақлашиб бу жойларни қушлар бозорига айлантириб юборишади.

Бугун ҳам амаким иккаламиз икки отда, йўлдамиз. Амакимнинг елкасида ўн олтинчи қўшоғиз, менинг елкамда йигирманчи бироғиз милтиқ. Суҳбатлашиб кетяпмиз. Бўрижар сойидан ўтиб, Ясси яйловга бораверишда олдимиздан икки киши чиқди: бири эшақда, иккинчиси отлиқ. Яқинлашганда танидим, от мингани — колхозимиз ветеринари Қўчқор ака, эшақдагиси — бош чўпон Исой бобо экан.

— Ассалому алайкум, — деди Почтахон амаким чўзиб.

— Ваалайкум... — деди Исой бобо қисқа қилиб. — Яхши келдинг: ука, қани, юр!

Бобо шундай деди-да, эшагини «хих-хих»лаб олдинга ўтиб кетди. Амаким ҳайрон бўлиб сўради:

— Нима гап?!

Қўчқор ака «юраверинг» дегандай ўнг кўзини қисиб қўйди. Бир гап бўлса керак, деб амаким иккаламиз отларимизнинг бошини орқага бурдик. Қўчқор ака, амаким ва мен ёнма-ён кетиб боряпмиз. Исой бобо анча олдинда.

- Саманига бўри чопибди, — деди Қўчқор ака аста.
- Қандай қилиб?!
- Ҳозир кўрамиз.

Мен анграйиб қолган эдим. Саманни ўтган куни ўтов олдида кўрган эдим. Гижинглаб турувди.

Исой бобо сал юргандан сўнг эшагининг бошини ўнгга буриб, буталар орасига кириб кетди. Бизлар етиб боргунимизча, у киши эшакдан тушиб, нобуд бўлган саман жасади ёнида қаққайиб турар эди. Қўчқор ака билан Поччахон амаким ҳам сакраб тушиб отларнинг жиловларини менга тутқазиб қўйишди. Саман тойнинг қип-қизил қонга беланиб ётган жасадини кўриб, отлар хўрс-хўрс қилиб ҳуркишар, оёқлари билан ер тепкилаб пишқиришар эди. Тойнинг орқа сони, қорнининг ярмиси йўқ. Бечоранинг лаб-лунжи, ўмровлари, бўйинларига бўриларнинг тишлари ботавериб моматалоқ бўлиб кетибди. Чамаси кўп олишган кўринадди. Кўзлари очилганча қотиб қолибди бечора!..

Исой бобо бу ҳолни кўриб, дағ-дағ титрар эди:

— Йўқ, бунга ортиқча чидаб бўлмайди. Чорасини кўриш керак!

— Бу битта бўрининг иши эмасга ўхшайди-ёв.

— Э, тўртта. Энг зўри Кўкёл, — деди Исой бобо бўғилиб. — Қўлга туширолмай доғдаман. Қани овчилар, қани, милтиғи бор азаматлар!

Бу гап Поччахон амакимга сал тегиб кетди шекилли қулоқчинини пешонасига суриб, елкасини қашиди. Қўчқор ака индамай, эгарининг қошига осиглиқ халтасини олиб, чўққайиб ўтириб еча бошлади. Ундан бир шиша идиш олиб ерга қўйди. Ичида қорамтир суюқлик. Шишанинг сиртига ёпиштирилган оқ қоғоз одамнинг бош суяги, унинг тагига иккита илик суягининг айқашиб турган сурати солинган. Кейин Қўчқор ака мен кўриб юргандан икки-уч марта каттароқ бир шприцга ҳалиги доридан тўлдириб олди-да, саман той жасадининг уч-тўрт жойига укол қилди, сўнг қаддини ростлаб:

— Ана, энди эрталаб кўрамиз, — деди Қўчқор ака, қўлларини пахта билан артар экан. — Бўри бу ерга кечаси тагин келади. Еса, бас, қотади.

— Э-э, еб бўпти. Кўкёл дейдилар уни! — деди Исой бобо куйиб-пишиб. — Бу аблаҳ жуда сезгир. Милтиқ бор жойга йўламайди, дори ҳидини олади. Қопқонга чап беради...

— Кўрамиз, — деди Қўчқор ака бамайлихотир. — Қани кетдик. Эртага шу пайтда келамиз.

От ва эшакларимизга миниб отландик. Улар яйловга, бизлар эртага келишга ваъда бериб, овга кетдик...

...Кечаги ваъдалашган жойимизга Поччахон амаким икковимиз эртароқ етиб келдик. Кечаси ерга бир қаричча қор тушган. Буталарнинг шох-шаббалари қордан эгилиб турибди. Момиқ қор усти қим-қийғос овизи... Ана, уч-тўрттача итникидан каттароқ из: бўриники бўлса керак. Кечаги той жасади ётган жойга келсак, ғалати воқеанинг устидан чиқиб қолдик: саманнинг жасади қор тагида қолибди. Устида бўрилар роса от ўйини қилган кўринади, жасад атрофидаги қорлар пайҳон бўлиб кетибди. Той бечорани тортқилашавериб тилка-пора қилиб юборишибди. Ун метрча нарида иккита бўри бирининг устига бири мингашиб, шамдай қотиб қолибди. Яна нарироқ юрган эдик, бир бутанинг тагида учинчиси мукка тушиб ётарди... Шуларни кўриб юрганимизда Исой бобо билан Кўчқор ака ҳам келиб қолди.

— Нима бўпти?

— Учтаси гумдон...

Исой бобо айланиб, учала бўрини кўриб келди-да:

— Ана, айтмадимми?— деди бошини сарак-сарак қилиб.— Кўкёл йўқ. У маккор шу ерда ҳам айёрлик қилибди. Энди нима қилдик?

— Пайига тушамиз. У бўриларни ташлаб узоққа кетолмайди. Нега деганингизда ўсган-унган жойи,— деди Кўчқор ака.— Бунинг устига болаларининг жасади шу ерда.

— Шу бугуноқ изига тушиш керак,— деди Поччахон амаким.— Қопқонга чап берса, милтиқ бор жойга йўламаса, дорининг ҳидини олса, бунинг йўли бор. Изига този соламиз. Уни този эплайди. Қутулиб бўпти. Мансур, сен қишлоққа бориб Оқшунқорни олиб кел!

Мен Оқшунқорни олиб келиш учун қишлоққа жўнадим...

Оқшунқорни олиб келганимда қуёш икки терак бўйи кўтарилиб қолган эди. Поччахон амаким тозининг бўйинбоғини кўлимдан олиб, Исой бобога тутқазди:

— Гап ҳалигидай, оқсоқол,— деди Поччахон амаким. У шундай деди-да, елкасидаги қўшоғиз милтигини Исой бобога берди. Кейин отига сакраб минди.— Оқшунқорни мендан ишора бўлганда қўйиб юборасиз.

Кўчқор ака ҳам отига чаққонлик билан минди.

— Ҳеч бўлмаса тагин бир-иккита отлиқ йигит бўлганида эди,— деди Исой бобо ташвишланиб.

— Шундай иш қизғин пайтда беш-олтита отлиқ йигитни қаёқдан топамиз. Хавотир олманг, ўзимиз ҳам бошлаб ташлаймиз, оқсоқол, — деди Қўчқор ака бобога тасалли бериб. — Аввал топилсин.

— Ҳарҳолда... Майли, ишларинг ўнгидан келсин, — деди Исой бобо қўллари билан юзларини силаб. — Хув анави жингилзор орасига ҳам бир кириб ўтинглар... У ерда бўлмаса, жар ичидаги қамишзорга қаранглар. Уша жойда уяси бор.

Поччахон амаким билан Қўчқор ака отларини елдириб Бўрижар томонига кетишди: қўлларида бир-бир чўқмор. Исой бобо билан мен ҳалиги жойда қолдик. Бизлар ҳам борсак бўлаверар эди-ку, бироқ, ҳеч замонда эшак билан бўри қувлабди, деган гапни эшитганмисиз?

Отлиқлар бирпасда жингилзор ичига шўнғиб кетишди. Бутун борлигим қулоққа айланган, тиқ этган товушга аланглаб қарайман. Кўкламнинг салқин шабадаси ғир-ғир эсиб турибди. Эски ўтлар тагидан янги майсалар бўй кўрсатиб қолган. Эшакларимиз бир жойда тек туришмайди: энгашиб курт-курт ёвshan чайнашади. Оқшунқор ҳам худди бир нарсанинг шарпасини сезаётгандай қулоқларини динг қилиб, отлиқлар кетган томонга қараб-қараб қўяди. Аҳён-аҳёнда қип-қизил тилини чиқариб, лаб-лунжини ялайди, белларини гужанак қилиб керишади, ғингшийди, тоқатсизланиб типирчилайди...

Исой бобонинг кўзи Бўрижар томонда. Осмони фалакда бир қора қуш қанот қоқиб учиб юрибди, йўқ, учиб юргани йўқ, гўё бир текисда сузиб юрибди. Қаердадир бир сўфитўрғай вижир-вижир сайрайди. Шу маҳал бирдан ҳайт-ҳайтлаган, қийқирган овозлар қулоққа чалиниб қолди. Юрагим қигидан чиқиб кетаёзди (Оқшунқор қийқириқ чиққан томонга қараб бир силкинган эди, эшак устида бамайлихотир ўтирган Исой бобо бехосдан учиб тушаёзди. Бобо дарров ўзини ўнглаб олиб, тозининг бўйинбоғини маҳкам қўлига ўраб ушлади. Оқшунқор бўлса ҳамон ер тирнаб, ғингшиб, олдинга интилар эди.

Бирдан Бўрижарнинг ёнгинасидаги қалин жингилзордан бўри отилиб чиқиб, бизлар турган томонга кела бошлади. Қадами жуда илдам. Қўчқор ака билан Поччахон амаким анча орқада қолиб кетибди. Бўри шундай ёнгинамизга келиб қолганида Исой бобо бирдан овозининг борича ҳайт-ҳайтлаб бақира бошлади. Менда қичқиришга ҳам мажол қолмаган эди. Хайрият,

бўри бобонинг товушини эшитиб, Ясси яйловига қараб бурилди. Орқада қувиб келаётганлар ҳам бирпасда олдимизга етиб келди.

— Айлантириб қувинглар! Бир томонидан...

Отлиқлар қувлаб кетишди. Иккаласининг овози худди ўн-ўн бешта одамнинг овозидай бор. Бутун жингилзорни, яйловни бошларига кўтаришиб қувлалар эди. Ҳа-ҳув дегунча бўри ҳам, қувгинчилар ҳам анча узоқлашиб кетди. «Айлантириб қувлаш керак эди-да!» — деб тоқатсизланар эди бобо.

— Айлантириб қувласа нима бўлади, бобо?

— Шунда узоқлашиб, йўл адаштириб кетолмайди, деди бобо қўлларини пешонасига соябон қилиб. — Кўзи қурғур ўтмай қолди... Кўринадими? Қарагин-чи?

— Ҳув, ана, отлиқлардан бири бўрининг рўпарасидан кесиб чиқди.

— Ҳа, баракалла, иш бундоқ бўпти!

— Очиқликка қараб бурилди...

— Яхши... Отлиқлар бўрининг қайси томонида?

— Унг томонида. Нима эди, бобо?

— Кейин айтаман.

Бўри айланиб тагин бизлар турган томонга келиб қолди. Бу гал сал ўзимни тутиб, уни яқиндан томоша қилдим. Кўкёл деганларича бор экан. Ўзи ҳам нақ катталиги эшакдай, жуда баҳайбат экан. Бўрининг таърифини илгарилари жуда кўп эшитганман-у, бироқ ўзини яқиндан ҳеч ҳам кўрмаган эдим. Ана, олдимизга яқинлашиб қолди. Тиллари осилиб, ўнг томонидан қувиб келаётган отлиқларга бўйинини буриб қараганча қочиб келар эди. Бу гал Исой бобога мен ҳам қўшилишиб, овозим борича ҳайт-ҳайтлаб бақирдим. Бўрининг чопиши илгаригидек енгил эмасдай туюлди менга. Назаримда, чарчаб қолган. Тагин айланиб бояги йўлдан кетди. Оқшунқор типирчилаганча тагин қараб қолаверди.

— Қўйиб юбормайсизми, бобо?

— Обдан чарчасин, кейин, — деди Бобо иягини қашиб. — Оқшунқорнинг иши шунда енгил бўлади. Бу ит эмганни Кўкёл дейди-я! Тозини майиб қилиб қўйиши мумкин.

Бўри учинчи бор айланиб келишида Поччахон амаким бизларга қараб қалпоғини кўтарди. Исой бобо бўйинбоғнинг бир томонини бўшатиб юборди. Бўйинбоғ тозининг бўйнидаги мис ҳалқадан «шир-р» этиб чиқди-ю, бобонинг қўлида қолди. Оқшунқор икки бу-

килиб олдинга ташланди. У ҳаш-паш дегунча Кўкёлга етиб бориб, орқасидан бир юлқиб қолди. Бўри орқасига бир қараб, ириллади-ю, яна ҳеч нарса бўлмагандек, чопишда давом этди. Исой бобо билан мен ҳам эшакларимизни ниқтаб унинг кетидан бақириб борар эдик.

— Энди чап томонига ўтинглар! Бўйни қаришиб қолди,— деб қичқирар эди бобо йўл-йўлакай эшагини баттар ниқтаб.

— Эҳтиёт бўлинглар, қочиб кетмасин! Бу лаънати жуда айёр-да!

— Қочиб бўпти! Оқшунқор орқа оёғининг пайларини қирқиб юборди.

— Энди бунинг жазосини милтиқ берсин. Қани, оқсоқол: милтиқни беринг-чи?

Исой бобо милтиқни олиб Поччахон амакимга берди. У милтиқнинг тепкисини орқасига қайтариб, нишонга олганда, мен беихтиёр кўзларимни юмдим. Бирдан қарсиллаб кетма-кет ўқ узилди. Бўри қисқагина ириллади-ю, овози ўчди. Кўзимни очганимда, Кўкёл жинғил тагида қонга беланган кўйи чалқанчасига ётар эди...

Шундай қилиб, Ясси яйловидаги чўпонларни ташвишга солган йиртқичнинг умри тугади. Ҳамманинг юзида кулги ўйнарди. Исой бобо Кўкёлнинг терисини шилиб олиш учун пичоғини яланғочлай бошлади...

МАЛЬЧИК АМАКИ

Мусадан нимани яхши кўрасан, деб сўрасангиз албатта, — кўзи-улоқ боқишни, — деб жавоб беради. Тўғри айтади, кўм-кўк яйлов-у, тоза ҳавода жажжи кўзичоқларнинг мириқиб ўтлашини, сакраб ўйнашини ким яхши кўрмайди дейсиз!

Мана, у бугун ҳам яйловда укаси Вали билан севган кўзи-улоқларининг кетида юрибди. Вали ҳам шу ишни яхши кўради. У ҳали ёш, акасидан атиги икки ёш кичик — ўн учда.

Борди-ю, сиз улардан: нимани ёмон кўрасизлар, деб сўрасангиз, аввало, акасига навбат бермай Вали жавоб берган бўларди: у раиснинг итини ёмон кўради. Тунов куни раиснинг уйи олдидан ўтиб кетаётганида тирқиратиб қувган...

Аммо Мусанинг ёмон кўрадигани бутунлай бошқа: у Салим шайтон билан Мальчик амакини ёмон кўради:

Бу икки кишини отгани ўқи, кўргани кўзи йўқ! Чунки, ҳув анави мугизи оқ даструмолча билан боғланган улоқни кўрдингизми? Уша улоқ тунов куни Салим шайтоннинг полизига тушиб кетса бўладими! Муса чопиб бориб ҳайдаб чиқаман дегунча нариги ёқдан Салим шайтон чиқиб қолиб бақирди:

— Қарасанг бўлмайдимми молларинга, тирранча! Ҳе, қурбонликка сўйилгур ҳайвон!..

Бақиргани етмагандек, у алпанг-талпанг чопиб бориб, қўлидаги тешасини улоқтирди. Теша тўппа-тўғри бориб, бечора улоқнинг чап мугизига тегиб ўтди. Уша маҳалда жониворнинг жони ачиганидан, типирчилаб ба-балаганини айтмайсизми? Шунда Мусанинг ҳам жаҳли чиқди-ю, бироқ, катта одам бўлгандан кейин сийлади, индамади. Улоғини ушлаб кетаётиб секин орқасига қараган эди. Салим шайтон ундан кейин, қаёқдан келиб қолганини ким билсин, Мальчик амаки хўп қилдимми дегандай кулиб туришганини кўрди. Муса ўша пайтда уларнинг нима учун кулишаётганини тушунмади. Бироқ, унинг устидан кулишганига астойдил жаҳли чиқди: нега кулишади-а?

Келинг, унинг сабабини мен айтиб қўя қолай: аввало Салим шайтон деганимиз бу қишлоққа яқинда кўчиб келган одам. Битта хотинидан бошқа ҳеч кими йўқ, афтидан, олтмиш беш, етмишларни уриб қўйган, умри бино бўлиб, бели оғриб меҳнат қилмаган. Шу ёшдаги ҳамма ҳурматли қарияларда бўлганидек, бу киши ҳам соқол-мўйловли, хипчадан келган бир қария. Илгари шаҳарда олди-сотди ишлари билан шуғулланиб юрарди. Кейинги пайтларда савдосининг мазаси қочди, бунинг устига ён қўшнисига памилдориники деб сотган уруги, редиска чиқиб қолди. Шундан кейин унга маҳалла-кўйдаги, бозор-ўчардаги одамлар: «Салим шайтон» деган лақаб қўйиб юборишди. Хуллас, унга шаҳар торлик қилиб қолиб, одамларнинг таъна-тазийқидан қутулиш чорасини излаб кенгроқ жойга — Мирзачўлнинг ҳозирги Мусалар яшаб турган «Бўстон» колхозига кўчиб келди.

Кўчиб келган кунлари уни қишлоқ қариялари жуда ҳурмат қилишди. «Салим шайтон» оти «Мулла Салим» бўлиб кетди. Эскичадан оз-моз саводи бор экан денг, қуюқроқ тутун, ширинроқ ҳид чиққан жойдан қуруқ қолмайдиган бўлди. Айниқса, қурбонликка борса Мальчик амакини ёнида судраб юрадиган бўлди. Тунов куни бир қурбонликда Мальчик амакини олдига ча-

қириб олиб, муштдек думба ёғи қўшиб ош ошатган экан, оғзини куйдириб қўйиб, ўтирганларнинг ҳаммасини кулдирибди. Боя Салим шайтон Мусанинг улоғига теша улоқтирганда: «Қурбонликка сўйилгур!»— деганди-ку, шу сўз Мальчик амакининг эсига ўша ошаган ошини тушириб юборди. Улар шунинг учун кулишди. Рост-да, Мусанинг улоғи қурбонликка сўйилса булар бебаҳра қолармиди!

Мальчик амаки ҳам жуда қизиқ одам-да. Ўзининг бўйи Мусаникидан сал чўзиқроқ, колхозда ҳисобчи бўлиб ишлайди. Уни ер ўлчаётганда томоша қилсангиз ер ўлчайдиган газ таёққа бўйи етмай осилиб, югуриб юради. Думалоққина чиройли юзига ингичка қайрилма мўйлови ярашиб тушган. Доим олифта кийиниб юради. Ўзини билимдон кўрсатиб, икки сўзининг бирида русча сўз қўшиб гапиради. Қишлоқдагилар уни мана шу жусаси, мана шу одати учун «Мальчик» дейишса, мўйловини ҳурмат қилиб бўлса керак, «амаки» деб аташади. Бўлмаса ўзининг туппа-тузук оти бор. Файнулло!

Унинг яна бир ёмон одати бор: борди-ю, икки киши гаплашиб турган бўлиб, устига келиб қолса, қайси томондан наф чиқадиган бўлса ўша одам тарозисига посонги бўлади. Салим шайтон уни мана шу одати учун яхши кўрса керак. Яхши кўришининг яна бир сабаби бор: у Салим шайтоннинг дилидагини яхши тушунади.

Ҳа, мана, ўзи ҳам келиб қолди. У негадир шошилинч чопиб келиб, Муса билан Валининг олдига етганда отининг жиловини тортди-ю, жуссасига ярашмайдиган бир ҳаракат билан оёғини узангига хўжайинларча тиради:

— Қани, бизга битта барра керак бўлиб қолди... Бистра!

— Қанақа? — деди Муса ҳайрон бўлиб.

— Қанақа бўларди? Барра-дақа барра-да: «қўзи... Неужели тушунмайсан? — деди Мальчик амаки, худди ўтказиб қўйгани бордек шошилиб. — Худо йўлига!

— Сўйишгами? — деб сўради Муса.

— Аҳа... Маладес...

— Бермайман. Адам уришади.

— Худо йўлига-я! — деди у. Жаҳли чиқса ҳақиқатан ҳам болаларга ўхшаб кетар экан. Чиройли мўйлови ҳам атайлаб ёпиштириб қўйилгандек кўринарди. У Мусанинг қаршилигига қараб турмади, отининг бошини ёйилиб юрган қўзи-улоқларга қараб бурди: — Бермай бўпсан, адангга мен ўзим жавоб бераман.

Муса унинг кетидан бориб қаршилик кўрсатаман дегунча, Мальчик амаки ўтлаб юрган беозоргина битта кўзини олдига ўнгариб, отининг бошини келган томонига бурди. Мусанинг дод-войига қарамади ҳам. У эшагига бориб мингунча, Мальчик амаки тепадан ошиб кетди.

Муса ҳам кўзи-улоқларни Валига тайинлаб, эшагини ўша томонга қистади, тепадан ошиб ўтгач, у бир ғалати воқеанинг устидан чиқиб қолди: шаҳардан қишлоққа чиқадиган катта йўл чеккасида ўн-ўн бештача одам турибди. Ҳаммасининг юзида, ҳаракатида ҳаяжон. Анча жойга сув тошган, ярим газча баландликка сув фонтани отилиб турибди. Салим шайтон икки киши билан чеккароқ бир жойда тағларига қоп, хуржунларини тўшаб олганларича чордона қуриб ўтиришарди. Мальчик амаки ҳам аллақачон етиб келиб, кўзини бир четга боғлаб, қўлини қовуштириб чолларнинг гапига қулоқ солиб турибди.

— Манави муқаддас булоққа қаранглар, — деди Салим шайтон ўтирганларга сувни кўрсатиб, — бай-бай-бай. Тиниқлигини айтмайсизларми!..

— Шундай тақсир.

Муса ҳам анграйиб қолди. Ҳар куни минг марта кўриб юрган текис ердан ярим газ сув отилиб чиқиб турса-я!.. У кўзисини ахтариб келганини ҳам унутиб қўйди.

— Тунов куни, бир мол сўйиб, ис чиқди қилиб юборган эдик. Бу ўшанинг шарофати тақсирлар, ҳа ўшанинг шарофати. Мана ўзларинг шоҳидсизлар. Оҳ-оҳ-оҳ, оби зам-зам-а, оби зам-зам...

— Правильно, — деди Мальчик амаки мўйловини силаб. — Мана, Салим ака, айтганингизни топиб келдим. Эгаси билан кейин ҳисоб-китоб қиламиз. Фотиҳа берсангиз бас, буёғини ўзимиз гатоп қилиб ташлаймиз.

— Даргоҳида қабул қилсин, омин, — дея Салим шайтон юзига фотиҳа тортишга шайланиб турганди, катта йўлда шошилинич келаётган энгил машинага кўзи тушди-ю, кўнгли бир хил бўлиб, қўли кўтарилганча қолди.

Одамлар ҳайрон. Мальчик амаки кўзининг оёқларини боғлаб бўлгунча машина ҳам етиб келди. Ичидан учта киши тушди.

— Ассалому алайкум, хўш, келинлар, — деди устига кўк жомакор кийган ўзбек йигит ҳайрон бўлиб.

— Ваалайкум ассалом... Шундоқ, ўзимиз... — деди Салим шайтон илжайиб.

— Ҳа, шундоқ проста...— деди Мальчик амаки.—
Узлари хуш кептилар?!

— Биз ҳам шундоқ... Шу ерда жиндек ишимиз бор экан,— деди жомакор кийган йигит. Кейин машинадан белкурак, яна қандайдир асбоб-анжомларни тушираётган йигитларга қараб буюрди: — Тезроқ бўлинглар тезроқ!

— Яъни билсак бўладими, қандай иш экан? — деди гапга аралашиб Салим шайтон.

— Кўриб турибсиз-ку,— деди йигит, труба ёрилиб кетибди.

— А?! — дея ҳайрат бармоғини тишлади Мальчик амаки.

Тўхтаб турган йўловчилар орасидан кимдир шарақлаб кулиб юборди:

— Ё тавба! — деди Салим шайтон ўрнидан сапчиб туриб.

Йўловчилар кула-кула қайтишди. Келган усталар эса резинка этикларини кийиб, иш бошлаб юборишди. Муса ҳам сал бўлмаса бўғзига пичоқ тортилаёзган беғуноҳ қўзисини эшагининг олдига ўнгариб, йўлга тушди.

Эрталаб шаҳарни мўлжал қилиб чиққан Салим шайтон билан Мальчик амаки бири отда, бири эшақда уйларига қайтишди. Улар йўлда жим келишарди.

Илгари нафи тегадиган одамнинггина тарозисига посонги бўладиган Мальчик амаки қайси томонга оғишни билмай ўртада серрайганча қолди. Бундоқ қараса, Муса қўзисини олиб жўнаб қолибди. Йўловчилар бўлса ҳали ҳам мазаҳ қилишарди. Салим шайтон эса чурқ этолмай қолди!

— Майли, хафа бўлманг, Салим ака,— деди ниҳоят Мальчик амаки унинг жонига ора кирмоқчи бўлиб.— Яратганнинг ўзи билади: ким прав, ким ноправ!

Салим шайтон ҳамроҳига бир хўмрайиб қаради-ю, хафаланиб сўради: «Энди қандоқ бўлди? Бу кунги одамлар оёғи билан эмас, оғзи билан юради. Бу воқеани эшитганлар нима дейди?»

Шу воқеадан кейин унинг кўзига «Бўстон» колхозигина эмас, ҳатто Марзачўл ҳам тор бўлиб қолгандек туюлди.

МУНДАРИЖА

<i>Ҳурматли ўқувчиларимга.....</i>	<i>5</i>
<i>Қиссалар</i>	
<i>Қаҳр ва меҳр.....</i>	<i>7</i>
<i>Шум боланинг набиралари.....</i>	<i>40</i>
<i>Қорхат.....</i>	<i>78</i>
<i>Саратон.....</i>	<i>154</i>
<i>Оқим.....</i>	<i>251</i>
<i>Хикоялар</i>	
<i>Кўкёл.....</i>	<i>373</i>
<i>Мальчик амаки.....</i>	<i>378</i>

Для детей среднего школьного возраста
Насыр Фазылов
ДЕТСТВО МОЁ – ЦАРСТВО МОЁ
Повести и рассказы

На узбекском языке
Переиздание

Муҳаррир *Шамси Одил*
Рассом *Э. Нурманов*
Расмлар муҳаррири *Ф. Башарова*
Техн. муҳаррир *Е. Толочко*
Корректор *Г. Охунова*

ИБ № 0197

Босмахонага берилди 13.07.88. Босишга рухсат этилди. 29.03.89.
Формати 84×108¹/₃₂. Банниковская гарнитураси. Босмахона қо-
гози. Юқори босма. Шартли босма л. 20,16. Шартли кр. оттиск
20,16. Нашр л. 19,63. Буюртма № 4055. Шартнома № 21–88.
Тиражи 30000. Баҳоси 1 с. 20 т.

«Юлдузча» нашриёти, Тошкент–83. ГСП, Ленин кўчаси, 41.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси
ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чи-
қариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент, 700129,
Навий кўчаси, 30.